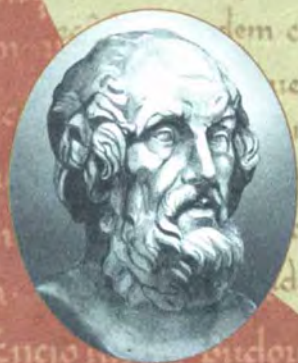

Ю. І. Ковбасенко, Л. В. Ковбасенко

Зарубіжна література

8

клас

Ю. І. Ковбасенко, Л. В. Ковбасенко

Зарубіжна Література

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2008

УДК 373.5:82.09(1-87)+82.09(1-87)075.3

ББК 83.3(0)я721

К56

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 179 від 17.03.2008 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідальні за підготовку до видання підручника: начальник відділу МОН України *Н. В. Бескова*; методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти *К. В. Таранік-Ткачук*

Умовні позначення:

Пригадайте

Працюйте творчо

Ключ від скарбниці
всесвітньої літератури

Інтернет-навігатор

Ковбасенко Ю. І., Ковбасенко Л. В.

К56 Зарубіжна література: Підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Грамота, 2008. — 384 с.: іл.
ISBN 978-966-349-137-X

Навчати школярів мислити, самостійно аналізувати художній текст, насолоджуватися красою Словесності, формувати їхні читачькі компетенції — таке основне положення методичної концепції авторів.

Підручник повністю відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній програмі для 12-річної школи. У ньому вміщено художні твори, відомості з теорії літератури, біографічні довідки про письменників, необхідні «фонові» матеріали. Скорочення деяких великих за обсягом текстів не порушує ані основних сюжетних ліній, ані авторського стилю. У підручнику подано найкращі українські переклади вершинних творів світової літератури.

Підручник культурологічно зорієнтований і навчає восьмикласників сприймати художню літературу як органічну складову широкого мистецького контексту. Він допоможе учням підготуватися до різних форм моніторингу (у т. ч. зовнішнього незалежного оцінювання) їхніх навчальних досягнень.

ББК 83.3(0)я721

ISBN 978-966-349-137-X

© Ковбасенко Ю. І.,
Ковбасенко Л. В., 2008
© Видавництво «Грамота», 2008

ЗМІСТ

Магічна сила художнього слова	5
Вільям Вордсворт	
До прекрасного	7
Веди, Біблія, Коран як пам'ятки світової літератури й культури	8
Із Вед	9
Із Біблії	10
Із Корану	13

Людина та її світ у давніх літературах

Людина та її світ у давніх літературах	16
Із давньогрецьких міфів	20
Гомер	32
Іліада	35
Одіссея	49
Із давньогрецької лірики	67
Тіртеї	68
«Добре вмирати тому, хто, боронячи рідну країну...»	69
Архілох	70
«Серце, серце!..»	70
«Всі шляхи богам відкриті...»	70
«Хліб мій на списі замішений...»	71
«В горі невтішному всі заніміли...»	71
Сапфо	71
«Жереб мені випав такий...»	72
«До богів подібний...»	72
Анакреонт	73
«Принеси води...»	73
«Златоволосий Ерот...»	74
Еллінський театр	75
Есхіл	77
Прометей закутий	78
Софокл	81
Антігона	82
Публій Вергілій Марон	85
Буколіки	87
Енеїда	88
Квінт Горацій Флакк	96
До Мельпомени	97
До Манлія Торквата	97
Публій Овідій Назон	99
Метаморфози	100
Сумні елегії	101
Узагальнення за розділом	104

Жанрово-тематичне розмаїття середньовічної літератури

Жанрово-тематичне розмаїття середньовічної літератури	106
Із китайської лірики	117
Лі Бо	117
Печаль на яшмовому ганку	118

Жартома присвячую моєму другові Ду Фу	118
На самоті сиджу в горах Цзінтіньшань	118
«Входжу в річку...»	118
Запитання і відповідь у горах	118
Пісня про схід і захід сонця	119
Ду Фу	120
При місяці згадую брата	121
Пісня про хліб і шовк	121
Повертаються дикі гуси	121
Чотиривірші	122
«Весняне сонце котиться...»	122
Самотній лелека	122
Із персько-таджицької лірики	123
Рудакі	123
Газелі, рубаї, бейти	124
Омар Хайям	126
Рубаї	127
Гафіз	130
Газелі	131
Із західноєвропейської поезії	133
Провансальські трубадури	133
Джауфре Рюдель	134
Канцона	134
Бертран де Борн	135
Сирвента	135
Із лірики вагантів	137
Орден вагантів	139
Бідний студент	140
Безтурботна пісня	141
Французький героїчний епос	142
Пісня про Роланда	144
Аліг'єрі Данте	171
Із книжки «Нове життя» («Vita nuova»)	174
Божественна комедія	174
Узагальнення за розділом	208

Злет людського духу в літературі доби Відродження

Злет людського духу в літературі доби Відродження	210
Франческо Петрарка	220
Із «Книги пісень»	222
Джованні Боккаччо	225
Декамерон	227
Мігель де Сервантес Сааведра	237
Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі	240
Вільям Шекспір	328
Гамлет, принц Датський	331
Сонети 55, 66, 121, 125, 130	364
Узагальнення за розділом	367
Перевірте себе (готуємося до зовнішнього незалежного оцінювання)	368
Словник літературознавчих термінів	370
Словник імен і власних назв	374

МАГІЧНА СИЛА ХУДОЖНЬОГО СЛОВА

*Усі книжки, усі земні поети,
Усі зрідні душі його живій:
Бо всі вони — лиш відблиски одніго,
Одніго сонця: Духа Світового!*

М. Рильський

За переказами, саме в той моторошний день, коли озвірілі від нечуваного спротиву слов'ян, закривавлені й прогірклі в згарищах монгольські орди докотилися до стін золотокупольного Києва та отаборилися на горі, званій відтоді Батієвою, перед нашими пращурами з усією невідворотністю постала страшна істина «про загибель Руської землі» — Київської Русі. Саме тоді в таємних підземеллях Софії, що сягали лівого берега Дніпра, при мерехтінні смолоскишів було заховано найцінніший скарб Княжої доби — бібліотеку Ярослава Мудрого. Київські ченці рятували не власне життя й не золото, а інші, незрівнянно більші коштовності — Книги, осереддя духу людського, зернята національного Дерева Життя. Ховали, аби не перервалася золота нитка часів і зв'язку між поколіннями та епохами. Вони вірили попри все, що колись, нехай навіть у неймовірно далекому майбутньому, слава Київської держави таки відродиться. Наші пращури були мудрими, тож добре усвідомлювали незнищенну, **магічну силу Слова й Словесності...**

Про місце й роль художньої літератури в житті людини й людства замислювалися здавна. Так, Арістотель вважав, що, читаючи високохудожні твори, людина стає кращою, неначе очищує свою душу. Такий вплив мистецтва на людей він назвав *катарсисом* (грец. *очищення*). Саме так на Гамлета, героя трагедії Шекспіра, впливає гра акторів, що оплакують горе цариці Гекуби, яка втратила під Троєю дітей. Під впливом лицарських романів, де головні герої захищали знедолених і відновлювали справедливість, герої твору Сервантеса — відважний гідальго Дон Кіхот — вирушив у мандри.

Роль літератури в духовному розвитку людства важко переоцінити, але в різні епохи вона була неоднаковою. Науковці вважають, що більшість нинішніх видів мистецтва мають витoki в прадавніх обрядах, де магічний текст був злитий із музикою, танцем і живописом. Така первісна неподільна єдність отримала назву **синкретизму мистецтва**. Минули тисячоліття, доки з неї виокремилися художня література, музика, живопис, хореографія, драма тощо. Однак це «роз'єднання» зовсім не означає, що різні види мистецтва «забули» своє спільне походження, ізолювалися один від одного. Ще в добу античності з'явилося визначення поезії як «мовленого живопису», а живопису як «німої поезії». Нині всі види мистецтва «живуть поруч», активно взаємодіючи між собою.

У різні епохи роль літератури в системі мистецтв була різною. Спочатку вона ніби «навчалася» в інших видів мистецтва, запозичуючи в музики ритміку та мелодійність, у живопису — різнобарвність описів, в архітектури — стрункість будови творів. Так, стрункість «Божественної комедії» Данте порівнюють із довершеністю середньовічного готичного собору. А згодом «учень сам став учителем», і десь від XIX ст. література заслужено вважається «королевою мистецтв». Її «будівельним матеріалом» є слово, за допомогою якого можна описати звук («будівельний матеріал» музики), колір і фарбу («будівельний матеріал» живопису), мармур («будівельний матеріал» скульптури). Як і личить «королеві», література щедро дарує іншим його видам художні засоби, прийоми, сюжети, мотиви, образи. Так, одне із «семи чудес України», дендропарк «Софіївка» в Умані (облаштування парків — теж вид мистецтва) створений як ілюстрація до «Іліади» й «Одіссеї» Гомера. Літературних героїв увічнюють на міських вулицях і площах. Копію скульптурної групи «Лаокоон і його сини» можна побачити в Одесі; на лавочці біля затишної кав'ярні у Львові примостився бравий вояк Йозеф Швейк (герой твору чеха Ярослава Гашека), а на центральній площі ужгородського замку стоїть пам'ятник найулюбленішому герою еллінських міфів — Гераклу. За мотивами літературних шедеврів пишуть картини, створюють опери й балети, знімають кінофільми.

Тисячолітня історія літератури довела, що найвизначніші духовні й художні пам'ятки людства так чи інакше пов'язані між собою. Це дало підстави говорити про існування літератури не лише окремого народу чи епохи, а й усього людства, тобто про **всесвітню літературу**. Уперше це словосполучення (згодом — науковий термін) ужив на початку XIX ст. видатний німецький письменник Йоганн Вольфганг Гете. Отож **всесвітня література — це сукупність (зокрема — взаємозв'язки) літератур народів усього світу**. А оскільки література постійно розвивається і змінюється, то логічним є виникнення ще одного поняття — **всесвітній літературний процес — поступальний розвиток світової літератури від найдавніших часів до сьогодення**.

З одного боку, є риси, спільні для всіх літератур (виокремлення словесного мистецтва з первісної синкретичної міфо-фольклорної творчості; шлях писемності від анонімної до авторської тощо). З іншого боку — кожна з національних літератур має свої характерні ознаки. Будь-яка національна література має враховувати здобутки літератури всесвітньої, що сприятиме її становленню і розвитку. Але жодній із націй не можна відмовлятися від своїх культурних традицій, звичаїв, мови, бо це шлях до розчинення в океані інших культур, утрати самобутності, а потім — і до перебування в «естетичній тіні» інших націй.

Важливою ознакою всесвітнього літературного процесу є **безпе-рервність**. Так, поеми Гомера «Іліада» й «Одіссея» (VIII ст. до н. е.)

є основою епосу Вергілія «Енеїда» (29–19 рр. до н. е.). А майже через два тисячоліття ці твори безпосередньо вплинули на виникнення нової української літератури. Датою її «народження» вважається 1798 р., коли побачили світ перші розділи «Вергілієвої Енеїди, на малоросійський язик перекладеної» полтавця Івана Котляревського.

Знаряддя митців (різець скульптора чи смичок скрипаля, пензель художника чи перо письменника), мистецтво взагалі й художня література зокрема наділені якоюсь магічною силою. Вони є осередням *«Духу Світового»*, оспіваного українським поетом Максимом Рильським, і саме вони здатні *«вирвать мить із плину часу і в ній божисту вічність передать»*.

Ці слова належать англійському поету й теоретикові романтизму **Вільяму Вордсворту** (1770–1850). Він оновив англійську поезію, позбавив її затертих, набридлих читачеві штампів, наблизив її мову до живої народної говірки. Ще одним його здобутком є піднесення *«простих, хоч повних змісту»*, звичайнісіньких і щонайбуденніших речей (мінливих обрисів легкої хмаринки чи веселої гри сонячних промінчиків, гоїдання гілок дерева, подорожі мандрівників у лісі чи стояння корабля в бухті) до рангу Прекрасного, до високого звання Мистецтва. Символічно, що прізвище цього поета (Wordsworth) виводять від англ. word — *слово*, бо оспівані ним поняття «Слово», «Словесність», «Мистецтво» є не тільки близькими за значенням, а й нерозривно спорідненими між собою.

ВІЛЬЯМ ВОРДСВОРТ ДО ПРЕКРАСНОГО

Святе мистецтво! В пензлі чи пері
Є сила дати вічність кожній рисі,
Хмарині, що пливе в небесній вісі,
Веселих промінців химерній грі;

Вони спиняють порух віт вгорі
І подорожніх, що ідуть у лісі,
І корабель, що при скелястім місі
Навік у бухті кинув якорі.

Дитя весни, і літа, й падолисту,
Що вірно тчуть ясну твою окрасу,
Мистецтво, ти даруєш благодать.

І стримане, просте, хоч повне змісту,
Ти вмієш вирвать мить із плину часу
І в ній Божисту вічність передать.

Переклад М. Стріхи

Г. Морро. Мандрівний поет

ВЕДИ, БІБЛІЯ, КОРАН ЯК ПАМ'ЯТКИ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ Й КУЛЬТУРИ

В океані книжок є такі, що стали материками духовності цілих народів. Особливе місце серед них належить релігійним текстам, які часто називають богонатхненними. Так, давні індійці вважали Веди божественним одкровенням, що відкривалося лише втаємниченим. Мусульмани всього світу надзвичайно шанують місяць рамадан, бо вірять, що саме тоді Мухаммед отримав Коран від Аллаха. А український Президент під час інавгурації присягає на вірність країні та її народу, поклавши руку на Пересопницьке Євангеліє (1561), де Божі заповіді вперше з'явилися нашою рідною мовою.

Здавна люди вірили в містичні властивості священних текстів. Так, шанувальники каббали вважали, що під час передачі Священного Писання від Бога до людей у космічному вихорі літери переплуталися і стали не на свої місця, а коли відновиться первісний порядок літер – настане кінець світу. Недаремно всі релігії прагнуть зафіксувати священні тексти в їх першооснові. Пророк Мухаммед уважав першоосновою Корану Небесну Книгу, передану йому найближчим до Аллаха ангелом Джібрілом (у Біблії – архангел Гавриїл). На жаль, повного перекладу Корану українською мовою не існує, бо перекладати священні тексти надзвичайно складно. Є цікава легенда про перший переклад Старого Завіту давньогрецькою (т. зв. «Септуагінта»). Наприкінці I тис. до н. е. в Александрії Єгипетській проходили філософські дискусії, у яких грецькі філософи програвали єврейським богословам, бо не знали мови, якою були написані священні книги євреїв. Вони поскаржилися своєму царю, але як перекладати, коли таємниці текстів євреї старанно зберігали, а їхні мови майже ніхто не знав? І тоді греки «ув'язнили» в окремі кімнати сімдесят єврейських мудреців (звідси «Септуагінта» – «переклад сімдесяти тлумачів») і наказали кожному в умовах суворої ізоляції перекласти Старий Завіт давньогрецькою. А якщо після звірки всіх сімдесяти перекладів між ними виявлять розбіжності, то всіх тлумачів стратять... Вони працювали сімдесят днів, але всі переклади збіглися літера в літеру, бо, мовляв, рукою перекладачів водив сам Бог...

За всієї розмаїтості священних книг різних релігій є в них і дещо спільне, передовсім – **заклик до пізнання**. Слово «Веди» (пор. укр. *відати, знати*) буквально означає «священне знання». «*Спочатку було Слово*» – це початок Євангелія від Іоанна. Перше слово, яке почув Мухаммед від ангела Джібріла, було: «*Читай!*» Тож хочеться вірити, що, читаючи священні тексти різних релігій, люди різних національностей і віросповідань зможуть краще збагнути, що між ними набагато більше спільного, аніж розбіжного, тому не варто нищити один одного, навіть задля імені Божого...

В. Мітченко. Сур'я.
Образ нав'язний
археологічними
знахідками з Високої
Могили (III тис. до н. е.,
Херсонська обл.)

Веди (від санскр. *veda* — священне знання) — найдавніші індоіранські тексти, пам'ятки давньоіндійської літератури (в індуїзмі вважаються священними, переказаними через одкровення). Літературно оформлені Веди виникли в XV–V ст. до н. е. Вони складаються з чотирьох збірників (самхитів): Рігведа — збірка гімнів; Самаведа — збірка пісень; Яджурведа — опис ритуалів, правил жертвопринесення; Атхарваведа — збірка заклинань жерців.

З художньої точки зору найцікавішою є **Рігведа**, що складається з 1028 гімнів, зібраних в окремі книги. Вони написані ведичним санскритом — літературно опрацьованою давньоіндійською мовою, яка є одним із джерел індоєвропейських (у т. ч. української) мов.

У Ведах утілена міфологія аріїв, а також здобутки наукової думки давніх індійців. У найголовнішому ведичному міфі (який є основним і для дохристиянських вірувань слов'ян, зокрема українців) ідеться про викрадення сонячної сили злим демоном Врітрою і звільнення її богами Іन्द्रою та Вішну, тобто про чергування пір року. Відлуння цього міфу збереглося в Україні, зокрема в петрогліфах (наскельних зображеннях) відомого кургану Кам'яна Могила поблизу Мелітополя. Існує версія, що арії (першотворці ведичної міфології і релігії) почали свій довгий шлях до Індії саме з Приазов'я, тобто з нині українських земель.

КОСМОГОНІЯ

Буття і небуття тоді не було —
Повітря не було й склепіння неба.
Що покривало? Де? Що захищало?
Була вода? Глибокая безодня?

І смерті не було, безсмертя — також,
Між днем і ніччю не було відміни,
Те дихало самé, одне, без вітру.
І більш нічого не було, крім Того.

Вкривала п'ятьма п'ятьму споконвіку,
Цей Всесвіт весь — мов океан без світла,

Бог-громоверзець
Індра. Індія. XI ст.

Бог Вішну у вигляді черепахи. Музей Чандігара. Пенджаб

Той зародок, що хаосом був вкритий,
Один від сили спеки народився.

Любов спочатку виникла від нього,
Що стала першим для думок насінням;
Знайшли зв'язок між суцим і несущим,
У серці стежачи думками, мудрі.

Думок тих промінь наскрізь простягнувся.
Що нагорі було? І що зісподу?
Там сім'яносці, тут же — їх сприймання.
Зусилля знизу, зверху поривання.

І хто це знає, й хто про це повіда?
Звідкіль цей Всесвіт народивсь та виник?
Боги пізніш за нього народились?
А як Оце створилося, хто знає?

Світобудова ця звідкіль взялася?
Чи створено її було, чи йнакше?
В найвищій небі Хто її пильнує,
Той, певно, зна чи, може, й Він не знає?

Переклад П. Ріттера

1. Як у різних міфологіях пояснюється виникнення світу? 2. Де в Україні зберігся відгомін давньоіндійської міфології?

3. Чому в гімні «Космогонія» так багато запитальних речень? Чи є в тексті відповіді на поставлені запитання? Відповідь аргументуйте.

4. За однією з наукових гіпотез, наш Усесвіт зародився в результаті великого вибуху. Чи є згадка про це у ведичному гімні? 5. Що, за Ведами, виникло у світі найпершим? Чому? Відповідь аргументуйте.

6. Художник В. Мітченко зобразив ведичні міфи саме так (с. 9). Спробуйте намалювати інтерпретацію гімну «Космогонія».

Сторінка Пересопницького Євангелія. 1561 р.

ІЗ БІБЛІЇ

Біблія (від грец. *biblia*, букв. *книга*) — зібрання стародавніх текстів, канонізоване як Священне Писання іудеїв і християн. Складається з двох великих частин: Старого Завіту (визнається іудеями та християнами) і Нового Завіту (визнається християнами).

Старий Завіт (XII–II ст. до н. е.) створювався давньоєврейською та арамейською мовами й складається з трьох великих циклів: 1) Закон (Тора), або П'ятикнижжя

Мойсея: Буття, Вихід, Левит, Числа, Повторення Закону; 2) Пророки: історичні хроніки; дві книги Самуїла, дві книги Царств (у православно-католицькій традиції чотири книги царств); книги великих і малих пророків тощо; 3) Писання: книга псалмів, книга Приповістей Соломонових, книга Екклезіаста (Проповідника) тощо.

Новий Завіт (друга пол. I ст. — поч. II ст.) дійшов до нас виключно грецькою мовою і складається з чотирьох великих циклів: 1) Євангелія: від св. Матвія, від св. Марка, від св. Луки, від св. Іоанна; 2) Діяння святих апостолів; 3) Послання: послання св. Павла, соборні послання; 4) Апокаліпсис — одкровення св. Іоанна Богослова.

До нас Біблія потрапила з Візантії, з її перекладом пов'язаний розвиток східнослов'янської писемності. **Остромірове Євангеліє**, переписане в Києві в 1056–1057 рр. зі староболгарського оригіналу дяконом Григорієм (на замовлення Новгородського посадника Остромира), є найдавнішою датованою пам'яткою східнослов'янського письменства на території України. Це визначний твір книжкового мистецтва Княжої доби.

Видатною пам'яткою української культури й одним із перших у Європі науково опрацьованих видань Святого Писання є **Острозька Біблія** (1581), надрукована Іваном Федоровим у Острозі за сприяння діячів Острозької академії. 1256 сторінок тексту, перекладеного староукраїнською мовою, мали передмову князя Костянтина-Василя Острозького, вірші Герасима Даниловича Смотрицького (батька видатного філолога Мелетія Смотрицького).

До пізніших перекладів Біблії українською мовою долучалися Пантелеймон Куліш та Іван Нечуй-Левицький. Справжнім духовним подвигом став переклад Святого Письма Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном), який, до речі, закінчив Острозьку гімназію.

ПСАЛМИ ДАВИДОВІ

1

1 Блажен муж, що за радою несправедливих не ходить, і не стоїть на дорозі грішних, і не сидить на сидінні злоріків,

2 та в Законі Господнім його насолода, і про Закон Його вдень та вночі він роздумує!

3 І він буде, як дерево, над водним потоком посажене, що рідить свій плід своєчасно, і що листя не в'яне його, — і все, що він чинить, щастіться йому!

4 Не так ті безбожні, — вони як полова, що вітер її розвіває!

5 Ось тому-то не встоять безбожні на суді, ані грішники у зборі праведних, —

6 дорогу-бо праведних знає Господь, а дорога безбожних загине!

Переклад І. Огієнка

ІЗ КНИГИ ЕККЛЕЗІАСТА. 3, 4

Краще спокою повна долоня,
аніж дві пригорщі марних зусиль і лови вітровіння.

Обернувся довкола я і побачив, що усе марне під сонцем.

Хтось існує без іншого, без друга, сина чи брата,
і немає кінця його праці,
око його не сите багатством.

«Для кого ж уся праця моя
і заради кого єство моє позбавлене втіх?»
Марно існувати так і суть цього недобра!

Удвох краще, ніж одному,
бо їм і заплатять краще
за працю їхню.

І якщо впаде один,
то підійме його інший,
та якщо самотній упаде,
немає іншого, щоби його
підняти.

Також якщо лежать двоє,
тепло їм,
а самотній як зігріється?

Якщо нападуть на когось із них,
то удвох вистоять проти нападу,
утричі скручена нитка порветься нескоро.

Вважай, як ступаєш ти у Дім Божий,
готуйся більше слухати,
аніж біля дурнів чимось у собі поступатись,
бо ж вони й не свідомі того, що чинять зле.

Переклад Ю. Покальчука

*Створення світу.
Мініатюра з Біблії.
Франція. XIII ст.*

1. Яку роль відіграла Біблія в духовному житті українців?

2. Прочитайте цикл Т. Г. Шевченка «Давидові псалми». Чому Кобзар звернувся саме до жанру псалмів? Відповідь аргументуйте. **3.** Знайдіть у I псалмі порівняння-антитези й поясніть їх. **4.** Як ви розумієте вислови «дорога праведних» і «дорога безбожних»? **5.** Знайдіть в уривку з Екклезіаста метафори й поясніть їх. **6.** Як ви розумієте вислови «спокою повна долоня», «лови вітровіння» та «усе марне під сонцем»? **7.** Чи можна стверджувати, що мова Біблії афористична? Відповідь аргументуйте прикладами з тексту.

*Сторінка Корану.
Арабський орнамент
XII ст.*

Коран (від араб. *qur'an* – те, що читають, вимовляють) – священне писання ісламу, перша писемна пам'ятка арабської літератури, зібрання одкровень пророка Мухаммеда, проголошених у пророчому екстазі в Мещі та Медині між 610 і 632 рр. Перші записи Корану зроблені 632 р., уже після смерті Мухаммеда. Між 650 і 655 рр. за наказом халіфа Османа був створений канонічний текст (Османова редакція).

Коран складається з 114 сур, які, у свою чергу, поділяються на аяті (араб. *диво, знамення*). Усі сури починаються з басмалі – традиційної незмінної фрази-формули «*В ім'я Аллаха Всемилостивого, Всемилосердного!*». Сури, за місцем проголошення, поділяються на мекканські (86 сур) – ранні та мединські (28 сур) – пізні. Мекканські сури написані саджем – ритмічною та римованою прозою.

Зв'язної оповіді в Корані немає, кожна сура є закінченим текстом. Сури в Корані (крім першої) розміщені за розміром – від найбільшої до найменшої.

СУРА, ЩО ВІДКРИВАЄ КНИГУ

Мекканська, і в ній 7 аятів

1. В ім'я Аллаха Всемилостивого, Всемилосердного!
2. Слава Богу, Господу всього створеного.
3. Всемилостивому, Всемилосердному.
4. Володареві Судного дня.
5. Тобі поклоняємося і в Тебе благаємо допомоги.
6. Веди нас праведним шляхом.
7. Шляхом тих, кого Ти облагодіяв, а не тих, що прогнівили Тебе, і не тих, що заблукали.

СУРА ДЕВ'ЯНОСТО П'ЯТА – «СМОКВА»

Мекканська, і в ній 8 аятів

В ім'я Всемилостивого, Всемилосердного Бога.

1. Клянуся смоквою та оливковим деревом!¹
2. І горою Синаї!²
3. І цим безпечним містом – Меккою!

*Покрова, що
закриває вхід
в Каабу. Золо-
том вишиті
рядки з Корану*

¹ На горі Смоковиць і Оливковій горі проповідував Ісус Христос.

² *Синаї* – гора, на якій Бог дав Мойсеєві скрижалі з десятьма заповідями.

4. Ми сотворили людей, дали їм зграбне тіло,
5. А потім знову перетворили їх на глину.
6. Крім тих, які ввірували та чинили добрі діла, а тому буде їм
щедра винагорода.
7. То чому ж люди й досі вважають, що Божий суд — це Твоя вигадка?
8. А хіба Бог не є найсправедливішим із суддів?!

Переклад Я. Полотнюка

— Літературне відлуння —

Олександр Пушкін

НАСЛІДУВАННЯ КОРАНУ

Сторінка Корану

З тобою, Боже, в давній днині
Могутній мірятись хотів,
Зухвалий у своїй гордині,
Але ти враз його смирив.
Ти рік: життя я посилаю
І смертю все земне караю,
Всім управляє длань моя.
Я та́кож, рік він, силу маю
І смертю все живе караю,
З тобою рівний, Боже, я.
Та упокоривсь він до краю
Од гніву правого Твого:
Зі сходу сонце я здіймаю,
На заході здійми його!

Сторінка Корану

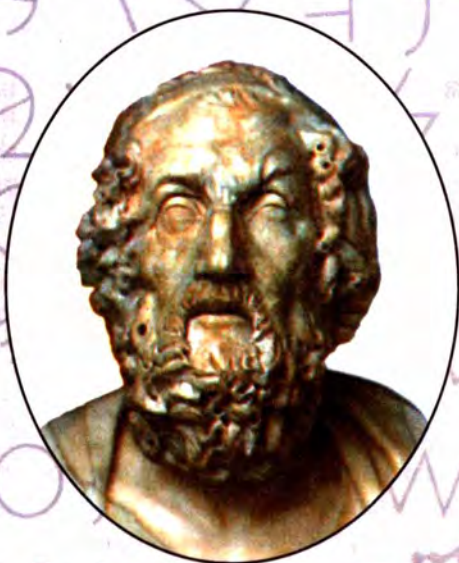
Переклад О. Жолдака

- 1.** Чи є зв'язок між Біблією і Кораном? **2.** Як ви вважаєте, чому 95 сура названа «Смоква»? **3.** Знайдіть спільні мотиви в I псалмі й 95 сурі. Про що це свідчить? Відповідь аргументуйте. **4.** У Корані багато притч. Одну з них у вірші «Наслідування Корану» переповів О. Пушкін. Як ви думаєте, у чому полягає її алегоричне значення та повчальний зміст? **5.** Чи можемо ми стверджувати, що Веди, Біблія та Коран не лише релігійні книги, а й мають мистецьку та художню цінність? Відповідь аргументуйте. **6.** Чи можуть священні книги різних релігій бути культурним надбанням людей інших віросповідань і чому?

<http://www.refine.org.ua/pageid-3833-1.html>
<http://ukrlife.org/main/minerva/koran.htm>
<http://www.ukrlife.org/main/minerva/biblia.htm>
<http://wikipedia.org> <http://ufo.referat.ws/010955-1>
<http://www.ukrec.org/bible>
<http://www.refine.org.ua/pageid-3833-1.htm>
<http://www.bratstvolviv.orthodoxy.ru/kulish.html>

Людина та її світ у давніх літературах

Опрацювавши цей розділ, ви зможете:

- характеризувати античну літературу як вихідну основу європейських літератур, наводити конкретні приклади її впливу на світову (у тому числі українську) культуру;
- висловлювати власне судження про художні особливості еллінського та давньоримського героїчного епосу, лірики, а також давньогрецької трагедії;
- сприймати розвиток античної літератури як складову всесвітнього літературного процесу;
- давати визначення понять *гекзаметр*, *епічна поема*, *постійний епітет*.

ЛЮДИНА ТА ЇЇ СВІТ У ДАВНІХ ЛІТЕРАТУРАХ

Дивних багато у світі див, найдивніше з них — людина...
Софокл

Усе на світі має свої витoki: дерево — корінь, річка — джерело, людина — дитинство. Проте, якщо життя людини вимірюється десятками років, то життя людства — тисячоліттями. «Дитинством» людства вважають віддалені в часі давні епохи, які називають **добою Античності** (від латин. *antiquus* — давній). Література ж, створена в ті часи, називається **античною літературою**. У широкому розумінні словосполучення «антична література» означає давню літературу різних народів: шумерську, китайську, індійську чи єгипетську. Однак у цивілізованому світі це поняття зазвичай вживається у вузькому й конкретнішому значенні. **Античною літературою називають літературу Стародавньої Греції та Стародавнього Риму**. Цей факт свідчить про авторитет і велике значення згаданих народів в історії людства, передовсім — Європи.

Давньогрецька література охоплює величезний проміжок часу: десь від XVI ст. до н. е. (поява перших фольклорних пам'яток) до 476 р. н. е. (умовна дата падіння Риму, під владу якого Еллада потрапила бл. II ст. до н. е.). Після 476 р. в Європі починається доба Середньовіччя з принципово іншою, ніж антична, культурою та літературою.

Нині в культурному обігу є переважно твори греків і римлян. Відомо також чимало видатних літературних пам'яток інших давніх народів, скажімо, шумерський епос про Гільгамеша чи давньоіндійські Веди. Проте вони цікавлять переважно фахівців-філологів, а пересічну сучасну людину приваблюють саме еллініська та римська літератури. Згадаймо хоча б низку нещодавно знятих фільмів за Гомеровим епосом («Одісей», «Троя»). **У чому ж причини, де витoki такого авторитету античної літератури?** Чи тільки в художній довершеності (а вона незаперечна!) творів греків і римлян, чи в чомусь ще? Звісно, вичерпної і єдиної правильної відповіді на це запитання дати неможливо, але її пошук допомагає краще збагнути суть проблеми.

Передовсім еллінам притаманна **увага до людини, її внутрішнього світу та того, що її оточує**. А зображення духовного життя людини завжди цікавило, цікавить і цікавитиме читача, робить античні твори актуальними для будь-якої епохи. Тож увага та повага до людини, як її внутрішнього світу, так і світу, у якому вона живе, є величезною заслугою античної літератури.

Біля витоків еллініської літератури стоїть загадкова й велична постать Гомера, напівлегендарного епічного співця (а́еда). Йому приписують авторство поем «Ліада» й «Одіссея». Здавалося б,

розмаїття найтонших людських почуттів і переживань у суворому героїчному епосі відтворити неможливо. Проте навіть у «найбагатальніших» сценах Гомер не забуває сказати *«крилате слово»* про душі й серця своїх героїв. Так, убивши Гектора, Ахілл відчуває не очікувану радість від перемоги над наймогутнішим ворогом, не задоволення від нарешті здійсненої помсти, а смуток за загиблیم другом: *«...Чом же тепер так оцим моє милеє журиється серце? / В суднах лежить неоплаканий друг, непохований, мертвий, / Друг мій Патрокл, якого мені не забути, аж поки / Я пробуваю живий і мої ще ворущаться ноги»*. **Тонким психологізмом** позначена також сцена «Пріам у Ахілла», коли обидва одночасно плачуть, але з різних причин: Ахілл — згадавши свого вбитого друга Патрокла і старого батька, якого йому (він це знає) більше не судилося побачити, а Пріам — своїх убитих під Троєю дітей.

Надзвичайній популярності Гомерових поем сприяє також їх **гуманістичний пафос**, зокрема — співчуття людському горю і засудження війни. Дехто здивується: як можна створювати героїчний епос, де оспівуються ратні подвиги, і водночас засуджувати війну? Але Гомерові це вдалося. Більше того, він це зробив устами найвоїннішого героя — Ахілла, який каже своїй матері Фетіді: *«Хай же загине навек між людей і богів ворожнеча / І гнів, що й розумних не раз до лихого призводить нестями»*.

Ще однією причиною всесвітньої популярності античної літератури є її **філософічність**. Здобутки еллінської філософії є незаперечними, досить згадати імена Сократа й Платона, Геракліта й Піфагора, Епікура й Демокріта, Діогена й Арістотеля. Та й самé слово «філософія» грецького походження й означає буквально «любов до мудрості, знань». Так, усесвітньої слави зажили крилаті вислови еллінських філософів: *«Пізнай самого себе»*, *«Стримуй гнів»*, *«У багатолюдності немає добра»*, *«Ручайся лише за себе»*, *«Головне в житті — фінал»*, *«Нічого занадто»*, *«Міра понад усе»*. Тож не дивно, що й еллінська література є глибоко філософічною. Так, думку про необхідність не втрачати відчуття міри (див. два останні з наведених афоризмів) як у радості, так і в нещасті, знаходимо у вірші Архілоха: *«Серце, серце! Біді люті звідусіль тебе смутять — / Ти ж відважно захищайся, з ворогами позмагайся. Радість є — радії не надто, є нещастя — не сумуй / Понад міру. Вмій пізнати зміни в людському житті»*.

Еллінській літературі притаманна **розмаїта проблематика**: від заклику до стійкості й незламності в обороні батьківщини (Тіртей) до проповіді насолоди життям, притаманної творчості Анакреонта. А найтоншим психологом була Сапфо, яка вміла відтворити майже невлонимі порухи душі людини. Злетом людського духу вважається еллінська трагедія (слово «трагедія» теж грецького походження). Творчість афінян Есхіла, Софокла й Евріпіда припадає на

золоту добу давньогрецької літератури (V ст. до н. е.). Так, образ нескореного титана Прометея (трагедія Есхіла «Прометей закутий»), який кинув сміливий виклик несправедливій владі Зевса, «карався, мучився, але не каюся», згодом надихав багатьох письменників і мільйони борців проти національного, соціального та будь-якого іншого гніту.

Як бачимо, елліни залишили вагому спадщину в усіх трьох родах літератури: епосі, ліриці й драмі (і ці слова грецького походження). Та й розподіл літератури на роди розроблений уже згаданим еллінським ученим Арістотелем (IV ст. до н. е.).

Популярності античної літератури сприяло й те, що **давньогрецька та латинська мови були мовами міжнаціонального спілкування**. Тож художні тексти, створені цими мовами, могли сприймати різні народи Європи, Африки й Азії. Спочатку Еллада поширила свою говірку на значні території власних колоній, у т. ч. й на теперішні українські землі в Північному Причорномор'ї. Руїни прадавніх еллінських міст Ольвії чи Херсонеса можна нині побачити не лише під час екскурсій по Причорномор'ю, а й на українських гривнях. Існують незаперечні докази того, що жителі Ольвії (нині — Очаківський р-н Миколаївської обл.) знали текст поем Гомера. А потім військо Александра Македонського поширило грецьку мову та культуру від Африки до Індії (т. зв. еллінізація). Згодом Рим підкорив величезні території від Африки до вже згаданої Ольвії і від Британських островів до Палестини. Звісно, усі народи Римської імперії послуговувалися латиною. А потім, від 476 до 1453 р. (рік падіння Константинополя) у величезній Візантійській імперії, сусідці Київської Русі, панувала грецька мова. Та й тепер ми використовуємо два алфавіти: кирилицю (від греків Кирила і Мефодія) і латину, якою, наприклад, виписують лікарські рецепти. Існує багато латиномовних афоризмів: «*nota bene*» («занотуй добре»); «*Vini, vizi, vedi*» («Прийшов, побачив, переміз» — вислів Цезаря) та ін.

...Зовсім не такими, як витончені елліни, були **нові володарі історії — римляни**. Місто-фортеця на схожому на чобіт Апеннінському півострові поступово підім'яло під свій «чобіток» (латин. *калігулу*) півсвіту, у тому числі й колись горду та незалежну Елладу. Здавалося, що співоча еллінська мова назавжди поступиться різкій, схожій на військові команди, латині.

У літературній царині несхожість цих народів найяскравіше втілювалася в їхньому ставленні до театру й драматургії. Так, глядачі в еллінському театрі не любили спостерігати за сценами насильства, надто вбивства. Такі епізоди ставили за межами орхестри (нині — сцена), а заціпеніння й жах публіки підтримувалися за допомогою суто театральних прийомів: з-поза скéне (нині — куліси, декорації) до глядачів виносили намазаний червоною фарбою, немов кров'ю,

меч або хор повідомляв, що когось із героїв убито. А ось у римськo-му Колізеї публіка була іншою. Вона приходила подивитися саме на сцени насильства, передусім її цікавили смертельні бої гладіаторів, а понад усе — справжня кров.

Давньогрецький театр був надзвичайно впливовим засобом виховання громадян. Держава навіть доплачувала гроші (теорикон) небагатим громадянам, аби ті могли відвідувати вистави. У Римі ж ставлення до театру було протилежним і він перетворився на місце розваги. В Елладі провідну роль відігравала трагедія, а в Римі — комедія, адже трагедія примушувала думати, а не відпочивати. А думати плебс не любив і не хотів. «Хліба й видовищ!» — було його гаслом.

До того ж римські комедіографи відверто зізнавалися, що після греків у драмі нічого нового не скажеш, і їм тільки й залишалося, що брати початок комедії в грека Арістофана, а кінець — у грека Менандра. Юлій Цезар, порівнюючи видатного римського драматурга Теренція з еллінським комедіографом Менандром, назвав свого земляка «напів-Менандром». Багато запозичив у Гомера Вергілій, чию «Енеїду» образно можна назвати «одиссеєю» мандрів Енея та «іліадою» його битв. А видатний римський поет Горацій у своїй оді «Ad Melpomen» («До Мельпомени», яку іноді умовно називають «Пам'ятником») найвидатнішим своїм досягненням назвав те, що *«вперше скласти зумів по-італійському еолійські пісні»*. «Еолійські пісні» — це поезія давньогрецької поетеси Сапфо, створена на еолійському діалекті. Отже, найбільшою заслугою Горація, за його зізнанням, є те, що він, римлянин, зумів досягти висоти її поетичної майстерності. Як казали римляни: «Supienti sat» («Розумному досить»).

В Елладі до театру йшли всією сім'єю на цілий день, беручи із собою їжу та напої. Нікому й на думку не спадало залишити виставу до її закінчення. Греки так серйозно ставилися до постановок, що під час прем'єри трагедії Есхіла «Перси» чоловіки в патріотичному пориві хапалися за мечі. А спартанці, ці суворі воїни, які наживалися на продажі бранців, могли відпустити полоненого афінянина без жодного викупу, якщо той розповідав їм бодай один новий рядок із трагедії Евріпіда. Натомість у Римі було зовсім не дивним те, коли глядачі могли серед комедії піти геть навіть при драматургові, якщо поряд розгорталися «цікавіші» для них кулачні чи ведмежі бої... Тому римські драматурги, чудово знаючи «рівень» своєї публіки, у відповідних місцях своїх творів писали: *«А зараз можете поаплодувати»*. Подібні написи збереглися до наших днів.

Здавалося, що настали «темні віки» суцільного невігластва, неосвіченості, презирства до інтелекту, культури й літератури. Слова «грек» і «вчений» у Римі набули лайливого змісту...

Проте що це? Сам римський імператор Марк Аврелій писав вірші... грецькою мовою! Навіть жадливий Нерон, ім'я якого стало сим-

волом свавілля та жорстокості, прихильно ставився до грецької культури. Краще за Гораций не скажеш: «Греція, скорена війном диким, його ж підкорила, / Лацій суворий зріднила з мистецтвом...» Римляни підкорили греків силою зброї, а греки римлян — силою мистецтва.

Та минув час, і достигло «золоте гроно» римських поетів: Катулл, Вергілій, Гораций, Овідій. Саме вони довели людству, що у відомому афоризмі «Roma — caput mundi» («Рим — голова світу») слово «голова» стало нарешті означати не лише «адміністративний центр наймогутнішої держави», а й «центр усесвітньої культури».

Могутнє дерево європейської цивілізації глибоко й міцно закорінене в греко-римському культурному ґрунті, і задля ліпшого розуміння того, якими його плодами живимось ми й житимуться наші нащадки, треба якомога краще знати особливості цього багатющого «ґрунту» — античної культури та літератури.

Найголовнішою ж заслугою літератури й культури як греків, так і римлян є увага до людини, її внутрішнього світу й місця у світі, що її оточує.

Тож, якщо потрібно було б дібрати епіграф до всієї античної літератури, то ним могли б стати рядки з трагедії Софокла «Антигона»: «Дивних багато у світі див, найдивніше з них — людина...» Недаремно ж у багатьох хрестоматіях світу вони називаються «Гімн людині».

ІЗ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ МІФІВ

Щоб зрозуміти іншу людину, потрібно знати її мову. Те саме можна сказати щодо розуміння літератури певної епохи чи нації, кожна з яких теж має свою, не схожу на інші, «мову»: своєрідний стиль, провідні сюжети, теми, образи чи мотиви. А щоб збагнути «мову» античної літератури та мистецтва, необхідно орієнтуватися в еллінській і римській міфологіях. Адже **міфи є основою і важливим джерелом багатьох сюжетів, тем, образів і мотивів античної літератури**, своєрідним ключем до скарбниці культурних надбань Стародавніх Греції і Риму, а від них — мистецтва й літератури всієї Європи.

Первісно міфи пронизували всі сфери людського буття, оскільки слугували для пізнання та пояснення світу: те, чого не можна було пояснити логікою та досвідом, давня людина домислювала у своїй багатій уяві, фантазії. Більше того, завдяки міфам вона могла (реально чи уявно) впливати на світ: заклинаннями відлякувати злі сили або жертвопринесеннями задобрювати богів. Ті далекі міфологічні часи вчені називають «часами сновидінь» (*dream time*), а пізніші часи вважають уже історичними. Водночас міфологія була і є

своєрідною школою поетичної майстерності митців. Тому **міфологічне світосприйняття називають особливою стадією в розвитку художнього пізнання людиною дійсності.**

Еллінських міфів так багато, що зібрати й вивчити їх усі просто неможливо. Проте вже в архаїчні (найдавніші) часи деякі з них стали надзвичайно популярними. Якийсь особливо шанований еллінами герой (скажімо, Геракл або Тезей) міг стати головним персонажем не одного, а цілої низки міфів. Як нитка тримає перлинки в намисті, так і цей герой об'єднував, ніби пов'язував міфи в певну сукупність, яку елліни уявляли як своєрідний «вінок» або «коло». Українське слово «коло» (круг) еллінською звучить як «кіклос», ми ж кажемо «цикл» (звука «ц» греки взагалі не знали й вимовляли «кіклѓп», а не «циклоп», або «Кёрбер», а не «Цербер»). Отже, **сукупність міфів, об'єднаних спільним місцем дії, героєм або подією, стала називатися міфічним циклом.** Найвідомішими в еллінській міфології та літературі є троянський і фіванський цикли, а також цикл міфів про аргонавтів.

Особливо плідно вплинув на світове мистецтво **троянський цикл**, пов'язаний із містом Троєю, яке ще називали Лліоном (звідси назва поеми Гомера — «Іліада»). Мати-Земля Гея попросила свого онука Зевса помститися за неї, звільнивши від непосильного тягара — безлічі людей, які розмножилися на її грудях, через що їй стало важко дихати. Вони постійно ранили її тіло плугами, кололи заступами й мотиками в пошуках корисних копалин, нищили її волосся (ліси й чагарники), закупорювали артерії та вени (загачували ріки та струмки). До слова, і нині, наче продовжуючи цю прадавню метафору, смертоносні природні катаклізми, пов'язані із земною корою (цунамі й виверження вулканів, землетруси й вибухи метану в шахтах), називають «помстою Геї». І Зевс, на прохання Геї, вирішив улаштувати Троянську війну.

Богиня чвар і розбрату Еріда на весіллі Пелєя та Фетіди (майбутніх батьків Ахілла) посварила Геру, Афіну й Афродіту, підкинувши яблуко з написом «найвродливіший» («яблуко розбрату»). Кожна з трьох богинь вважала, що воно адресоване саме їй. «Суддя», троянський царевич Паріс, віддав яблуко Афродіті, бо в нагороду за це вона пообіцяла йому найвродливішу з-поміж смертних жінок. Нею була Єлена, дружина спартанського царя Менелая. Він викрав красуню та відвіз її до Трої. Так порушив священний закон гостинності й завдав смертельної образи Менелаєві заморський варвар Паріс (чужоземців елліни називали варварами через незвичність їхньої говірки: «Вар-вар-вар!..»); звідси походить жіноче ім'я Варвара, його латинізований варіант — Барбара, а іноземні слова, не повністю засвоєні якоюсь мовою, називають «варваризмами»). Отже, Гера й Афіна розгнівалися на Паріса за несправедливий суд,

Ш.-К. Бервік. Виховання
Ахіллеса. 1794 р.

Менелай — за викрадену дружину, а елліни — за порушення законів гостинності.

Ненависть Менелая до Паріса та його обра́за на Єлену посилювалися тим, що вона сама обрала чоловіка серед численних женихів. Її «юридичний» батько, спартанський цар Тіндарей (фактично ж її батьком був Зевс), захотів одружити доньку. Але та була настільки вродливою, що, якби він сам обрав їй пару, інші женихи (а до неї сваталися майже всі ахейські царі) могли б образитися й піти війною на обранця. Тому Тіндарей улаштував своєрідне змагання женихів із такими умовами: а) Єлена обере чоловіка сама; б) «необрані» не мститимуться йому й Тіндареєві; в) навпаки, коли хто-небудь скривдить Єлену або її чоловіка, то на нього всі «необрані» підуть війною. Тоді Єлена обрала Менелая сама,

а потім утекла від нього до Трої. Не сватався до Єлени через свою юність лише Ахілл. За іншою версією міфу, це порадив його вихователь, мудрий кентавр-провидець Хірон (він виховував також Геракла, Тезея, Язона та ін.). Проте, якщо Ахілл не обіцяв допомоги Менелая, тоді які причини спонукали його воювати під Троєю? Відповідь така: він знав, що проживе недовго, тому поспішав здобути славу, а велика Троянська війна — найкраще для цього місце.

Чому ж під час Троянської війни Ахілл і його мати Фетіда користувалися прихильністю самого Зевса? Як мовилося, «яблуко розбрату» з'явилося на весіллі батьків Ахілла — Пелея та Фетіди (це було останнє весілля смертного й богині — доба героїв минала й завершилася під Іліоном загибеллю «останнього героя» — Ахілла). Наречена дуже не хотіла цього шлюбу. Справжнього ж ініціатора весілля, який знівечив її долю, віддавши за нелюбого, мало хто знав. А був ним сам Зевс...

Загальновідомо, що Громовержець покарав Прометей за те, що той викрав на Олімпі вогонь для людей. Саме цей варіант міфу часто використовувався пізніше. Менш відомою є друга (можливо, основна) причина гніву Зевса. Річ у тім, що Прометей знав те, чого не знав сам Зевс. Якось титан підслухав розмову трьох богинь доли Мойр про майбутню долю Зевса. А той, дізнавшись про це, почав грубо вимагати, аби Прометей відкрив цю таємницю і йому. Проте

гордий титан навідріз відмовився виконати його наказ. Тоді Зевс наказав прикувати Прометея до скелі на Кавказі, бо для еллінів то був «край світу», кінець обжитої ними території — ойкумени.

Орел клював Прометеєві печінку, а Зевс чекав, що той не витримає тортур і відкриє таємницю. Однак титан «карався, мучився, але не кається». Уривок цього міфу є в трагедії Есхіла «Прометей закутий», де хор інтригує глядачів (які добре знали цей міф), провокуючи титана розкрити таємницю: «Хіба Кронід (син Кроноса, тобто Зевс. — Ю. К., Л. К.) не завжди царюватиме?.. Велику, видно, криєш таємницю ти». Але мужній титан про цю таємницю не прохопився й словом: «Про це вам не дізнатись — не випитуйте». Тоді Зевс поміняв тактику: виконуючи батькову волю, Геракл убив орла й звільнив Прометея, а той на знак подяки нарешті відкрив свою велику таємницю. (За іншим варіантом міфу Прометея було звільнено в обмін на безсмертя, яке добровільно віддав кентавр Хірон, випадково поранений отруйною стрілою Геракла, змоченою в крові лернейської гідри).

Яка ж таємниця була вартою тисячолітніх тортур? Від Зевса Фетіда могла народити хлопчика, сильнішого за батька, який міг би посісти трон на Олімпі. Так свого часу вчинив Зевсів батько Кронос зі своїм батьком Ураном, так зробив згодом і сам Зевс щодо Кроноса після перемоги олімпійців у титаномáхії. Тому Зевс вирішив негайно одружити Фетіду зі смертним, аби вона народила смертного, який не буде небезпечним для царя богів. Незважаючи на небажання Фетіди, її чоловіком став Пелей, і вона народила Ахіллеса. Та Зевсові й цього було замало — він хотів не просто смерті, а якнайшвидшої смерті Ахілла, і Троя для цього була найкращим місцем. Тому Фетіда в «Іліаді» й називає Ахілла «коротковічним сином», який від народження був приречений на загибель: без нього не впа-ла б Троя, але й сам він мав загинути під її мурами — Зевсові б стало спокійніше за олімпійський трон...

Усупереч волі Зевса, Фетіда хотіла зробити свого сина безсмертним (невразливим для зброї), скупавши немовля в Стіксі. Однак не змогла, бо залишилася не омитою чарівними водами славнозвісна ахіллесова п'ята, за яку вона тримала немовля, аби не впустити його в річку (ще й нині сухожилля біля п'ятки називається «ахілессом»). Саме туди згодом і влучив стрілою Паріс (за допомогою Аполлона), убивши останнього героя. Причому влучив підло, коли незброєний Ахілл прийшов до храму Аполлона одружуватися із сестрою Паріса Поліксеною (за іншим варіантом міфу — під час штурму Трої).

Фетіда ще раз спробувала врятувати сина, заховавши його на острові Скірос у царя Лікомеда, де герой жив поміж його дочок і ходив у жіночому одязі. Там він узяв таємний шлюб із донькою Лікомеда Деїдамією. У них народився син Пірр, згодом названий

Макет «троянського коня». Туреччина, відаєт Чапаккале. Сучасне фото

Неоптолемом (який потім лютував у Трої, убивши сина Гектора й полонивши вдову Гектора Андромаху). Провидець Калхант сказав, що без Ахілла похід на Трою буде невдалим. Тому ахеї відправили на Скірос посольство на чолі з «велемудрим» Одиссеєм. Там переодягненого Ахілла впізнали. Побачивши в палаці Лікомеда гурт дівчат, ахейські «купці» розклали всілякі жіночі прикраси. Усі дівчата зацікавилися і лише одна була байдужою. Тоді Одиссей поклав до товарів розкішно оздоблений меч. Цього разу дівчата занудьгували, а та, яка стояла осторонь, кинулася до нього. «Дівчину» (звичайно, це й був Ахіллес) схопив за руку цар Ітаки. За іншим варіантом міфу, Одиссей зненацька просурмив бойовий сигнал. Усі справжні Лікомедові доньки кинулися навтьоки, лише одна з них (Ахілл) схопилася за меч. Одиссей розповів Ахіллесу, яка війна намічається під Троєю, і той погодився взяти в ній участь.

Отже, тепер усі ахеї були в зборі, однак їхні вітрильники стояли, бо не було вітру. Тоді Калхант сказав, що боги пошлють вітер тільки після жертвопринесення доньки Агамемнона Іфігенії. Її хитрістю заманили в Авлід (містечко біля бухти, де стояв ахейський флот), пообіцявши одружити з Ахіллом. Дівчина їхала на своє весілля, а приїхала на страту. Ахілл про це не знав, а дізнавшись, готовий був збройно захищати Іфігенію. За іншим варіантом міфу, він усе знав, але хотів війни, тому погодився на це жертвопринесення. В останню мить замість дівчини Артеміда прийняла в жертву лань, а Іфігенію забрала у свій храм до Тавриди. Подув попутний вітер, і ахеї попливли до Іліону. Мури міста були міцними, бо їх будували Посейдон і Аполлон. Крім того, троянці мали союзників. Війна затяглася на десять років, багато троянських міст ахеї завоювали та пограбували, але Іліона взяти так і не змогли. Кульмінацією останнього року війни став двобій Ахілла й Гектора, де троянець загинув, утім і ахеєць пережив його ненадовго. На знак жалоби за Ахіллом ахеї постригли волосся, а Фетіда оплакувала сина з нереїдами. Кістки героя поклали в золоту урну й під спів муз поховали, а воїни насипали курган. За одним із міфів, Ахілл після смерті став богом і жив на острові Левкой (Федоніс), що нині називається Зміїним (Україна, Одеська обл.), де був його храм. Біля

Зміїного є родовище нафти, що добре «узгоджується» з легендою про те, що знаменитий щит Ахілла, викуваний Гефестом, притягує до себе багатства. Переказують, що цей щит на Зміїному є й донині, бо жерці храму Ахілла добре заховали його від піратів, чий потяг до збагачення не міг остудити навіть «гнів Ахілла».

Після смерті Ахілла Аякс і Одисей посварилися за його зброю. Її віддали Одисеєві, Аякс же від люті збожеволів і напав на отару баранів (як згодом герой роману Сервантеса Дон Кіхот), подумавши, що то військо царя Ітаки. Отямившись і збагнувши свою ганьбу, Аякс наклав на себе руки. Паріс загинув, а Єлену видали заміж за його брата Деїфоба. Проте вона хотіла повернутися до своїх, тому зраділа, побачивши якось уночі Діомеда й Одисея, які пробиралися до храму Афіни. Вони прослизнули в місто, щоб викрасти статую богині, бо доки вона була в Трої, ніхто міста завоювати не міг. Єлена провела героїв таємним ходом. Коли ж на ранок стало відомо, що святиню викрадено, троянці не сумнівалися: настав час поразки. За кілька днів греки зняли облогу і їхні кораблі вийшли в море. Троянці вибігли на колишнє поле бою, але жодного ахейця там не було. І ще одне диво: за курганом Ахілла стояв величезний дерев'яний кінь. Поширилася чутка, що це жертва богам і треба забрати трофей до міста. Усі радо погодилися, але жрець Лаокоон, який був там із двома синами, умовляв спалити коня, бо це міг бути підступ. Вислів Лаокоона, ужитий Вергілієм у «Енеїді» (кн. II, 49), став крилатим: «*Timeo Danaos et dona ferentes*» («Данайців боюсь і з дарами прибулих»). Однак жерця взяли на кпини: «Який підступ, коли всі греки поїхали?» Раптом із моря виповзли дві величезні змії, накинулися на жерця і на очах у зацікавленого натовпу задушили його разом із синами та з'їли (цей сюжет відтворено в уже згаданій скульптурній групі «Лаокоон і його сини»). Вирішивши, що це боги покарали жерця за блюзнірство, троянці потягнули коня до міста. За пророцтвом, доки Посейдонів мур буде цілим, ніхто не проникне до Трої. Ясновидиця Кассандра благала не завозити коня, до того ж він не проходив у ворота. Однак мур розібрали, і кінь усе-таки опинився в місті, що й призвело до зруйнування Трої. Так троянці самі підготували власну погибель.

Лаокоон не помилявся, це був підступ: у порожньому череві коня сиділи дванадцятьох найвідважніших ахейців разом з Одисеєм, який і вигадав цю хитрість. Уночі захмелілі троянці заснули, адже бенкет із приводу «виграної війни» був гучним. Щойно стемніло, ахейці повернулися до берега й заховалися за найближчим острівцем. Вилізши з коня і перебивши сонних вартових, вояки Одисея відчинили браму Трої. Ахейці вдерлися до міста й почалася різанина. Гинув кожен: і старий Пріам, і його малолітній онук Астіанакс, Гекторів син. Жінок убивали чи забирали в рабство, оскверняли жертвовники,

усе нищили й палили. А Менелай не вбив, а простив Єлену. Так греки зробили з Трої «*скирту гною*» (І. Котляревський). Дивом урятувалися Еней, його батько Анхіз, син Юл (Асканій) і гурт троянців, які, за волею Зевса, згодом заснували могутній Рим (Нову Трою), що помстився грекам і зробив з Еллади римську провінцію — Ахаїю. Про те, як ахеї з-під стін Трої поверталися додому, існує безліч переказів. Найвідомішою є розповідь про мандри велемудрого Одиссея до рідної Итаки й вірної дружини Пенелопи, геніально втілена в поемі Гомера «Одиссея».

У **Фіванському циклі** міфів ідеться про долю царя Едіпа та його нащадків. Фінікійський царевич Кадм, розшукуючи свою сестру Європу (звідси назва нашого материка), опинився на родючій грецькій землі Беотії, де заснував місто Фіви. Спершу звели акрополь («верхнє місто», як у Києві княжий град, на відміну від Подолу, нижнього міста), названий від його імені — Кадмея, а з часом навколо акрополя виросло велике місто, обнесене високим муром із сімома брамами.

Згодом у Фівах почав правити Кадмів правнук Лай, який узяв собі за дружину Іокасту. Проте в них не було дітей, а отже, спадкоємців трону. Лай подався у священні Дельфи, де в знаменитому святилищі Аполлона жриця Піфія переповідала людям його пророцтва. Спитавши, чи матиме він сина, Лай почув страшну відповідь: «Ти матимеш сина, та не радій завчасно: він тебе вб'є, і весь твій рід загине. Так звелів Зевс, аби справдилося прокляття Пелопса».

Замолоду Лай скоїв злочин: погостювавши в царя Пелопса, він викрав його малолітнього сина. У розпачі Пелопс прокляв Лая, побажавши йому загинути від руки власного сина. Лай давно вже забув про це, але тепер усе згадав і жажнувся. Тож коли Іокаста народила дитя, Лай зв'язав малому ноги й пробив їх залізними шпичаками, а тоді звелів рабові, який пас їхні череди на горі Кіферон, віднести туди немовля й кинути в урвище — хай там помре з голоду чи стане поживою диким звірям. А якщо хлопець і виживе, то його можна буде впізнати. Раб пожалів хлопця і віддав його пастухові корінфського царя Поліба. Поліб із дружиною Меропою були бездітними, тож дуже зраділи малюкові. Вони вилікували його опухлі ніжки й назвали Едіпом (опухлоногим). Хлопець виріс у Коринфі, вважаючи Поліба рідним батьком, а Меропу — матір'ю.

Ставши юнаком, Едіп не знав, що скоїлося з ним у дитинстві. Та якось один молодик назвав його безбаченком, знайдою. Хлопець почав розпитувати Поліба, чи справді він знайда. Той запевняв, що все це вигадки, але так розгубився, що Едіп засумнівався. Він пішов до Дельф, аби дізнатися правду. Однак Аполлон чіткої відповіді йому не дав, а через Піфію напрозорив, що він уб'є рідного батька й одружиться зі своєю матір'ю.

Нажаханий, Едіп подався подалі від Поліба та Меропи, аби якимось випадково, не бажаючи того, не вбити їх. Він вийшов на шлях, що вів до Фів. Раптом йому назустріч виїхали коні з багатою колісницею, у якій сидів стариган у коштовному вбранні, а перед ним — окличник-візник, який правив кіньми. Не встиг Едіп відступити вбік, як окличник оперішив його батою. Розлютившись, юнак схопив каменяку й щосили жбурнув, але попав не у візника, а в старого, який мертвим упав із колісниці. Так справдилося веління Долі: Едіп убив свого батька, бо той старий був Лай. А Едіп заспокоював своє сумління: не він перший напав, його змусили боронитися!

Едіп і сфінкс. Античний розпис

Нарешті він дійшов до Фів, де люди дізналися, що якийсь чужинець щойно вбив їхнього царя. Лай саме їхав до Дельф, аби довідатися, як фіванцям позбутися Сфінкса — досі не баченого страховиська, породженого вогнедишним Тіфóном (тим самим, який зітхав під гнітом вулкана Етна) і кровожерною Єхидною. Сфінкс мав жіночу голову та груди, тулуб здорового лева й драконячий хвіст. Він чатував біля Фів і всіх, хто йшов до міста чи звідти, примушував відгадувати загадку. Проте ніхто не міг цього зробити, і він рвав людей на шматки й пожирав. Багато фіванців уже загинуло, а Сфінкс похвалявся з'їсти всіх.

Креонт, брат овдової Іокасти, до якого тимчасово перейшла влада, пообіцяв руку цариці тому, хто врятує Фіви від Сфінкса. Та коли в пазурах страховиська загинув син самого Креонта, більше ніхто не ризикував змагатися з чудовиськом. І тоді Едіп прийшов до скелі й гукнув до нього: «Кажі свою загадку, я хочу її розгадати!» Сфінкс лиховісно зареготав і промовив: «Хто ходить уранці на чотирьох, удень — на двох, а ввечері — на трьох?» Едіп спокійно сказав: «Людина. На світанку свого життя вона повзає на чотирьох, тобто на ногах і руках, у полудень віку ходить на двох ногах, а наприкінці життя їй потрібний ще й костур».

Почувши правильну відповідь, Сфінкс кинувся з гори й розбився. Удячні фіванці обрали Едіпа царем, Креонт віддав за нього Іокасту, яка була його рідною матір'ю. Так справдилося веління Долі: він убив батька й одружився з матір'ю. Справдилося й прокляття Пелопса: Лай загинув від руки власного сина.

Іокаста народила синів Полініка й Етеокла та дочок Антігону й Ісмену. Доброго і справедливого Едіпа поважали фіванці, які почали забувати про вбивство Лая. Та й сам він майже забув про жахливе дельфійське пророцтво, чим знову викликав гнів богів. Почалися

страшна моровиця і засуха, гинуло багато людей. Ніякі молитви й жертвоприношення не допомагали, і Едіп послав Креонта до Дельф довідатись, як можна зарадити лиху. Після повернення той переказав віщування дельфійського оракула: «Фіванцям треба знайти вбивцю Лая, який живе серед них, і назавжди вигнати з міста». Народ загомонів: «Хто ж убивця?» Едіп пообіцяв багату винагороду тому, хто викаже вбивцю Лая, але всі мовчали. Тоді царю порадили звернутися до віщуна Тіресія. Коли той прийшов, Едіп повторив запитання, але віщун не відповідав. Розгніваний Едіп звинуватив Тіресія в покриванні вбивці. Віщун розсердився й приголомшив царя страшною звісткою: це він, Едіп, убив свого батька Лая. Гнів, сумніви та розпач охопили царя. І раптом йому сяйнула думка: є ж свідок, візник, який бачив убивцю Лая. «Де той візник?» — кинувся Едіп до Іокасти. Вона сказала, що з того часу, як Едіпа обрали царем Фів, візник став пастухом на далеких гірських пасовиськах. Його знайшли, і він підтвердив, що камінь у Лая кинув Едіп. «О горе!» — простогнав цар. Аж тут прибігла служниця і повідомила, що від сорому та ганьби Іокаста повісилась. Едіп кинувся до неї і перерізав зашморг, але було пізно. Тоді він зірвав з її сукні застібку й виколов собі очі: «Ці очі, що не впізнали рідної матері, не можуть дивитися на білий світ. Ви бачили, очі, які злочини я скоїв, і не осліпли самі! О Зевсе, карай мене, нещадно карай!».

Коли Креонт звелів Едіпові покинути Фіви, той гордо відповів, що не багатиме залишити його в місті, а піде сам. Переодягнувшись у жебрацьке лахміття, Едіп назавжди залишив рідне місто. І лише донька Антігона стала його поводитирем. Довго вони мандрували, аж поки дійшли до містечка Колон, неподалік від Афінів. Дізнавшись про прибульців, до них прийшов афінський цар Тезей, син Егея, чийм ім'ям назване море. Та Едіп уже помирав. Нараз небо розкраяли блискавки, загуркотів грім. «То Зевс провіщає мені останні хвилини! — мовив Едіп. — О славний Тезею! Ти, мабуть, чув про мої страшні злочини, та знай: я не винен. Зрячий, я ішов у темряві й злом платив за зло. Тепер, сліпий, я бачу: так жити не можна, але вже пізно, я помираю. Звели поховати мене в гаю біля Афінів. Моя могила завжди боронитиме твоє білокам'яне місто і твій розумний народ».

Антігона повернулася до Фів, де саме почали боротися за владу Етеокл і Полінік. Чим закінчився цей цикл ви дізнаєтеся, прочитавши переказ перед прологом до трагедії Софокла «Антігона» (с. 82).

Відомим у Елладі був і **цикл міфів про аргонавтів**. Езон, цар фесалійського міста Іолка, мав підступного брата Пелія, який скинув його з престолу. Саме тоді в Езона народився син Язон. Щоб передати царську владу своїм нащадкам, Пелій вирішив убити немовля. Про це довідався старий слуга й застеріг Езона. Уночі мати віднесла немовля до кентавра Хірона, під наглядом якого Язон ріс до двадцяти одного року, нічого не знаючи про своє походження. Став-

ши дорослим, він подякував Хіронові й пішов шукати пригод і слави. Опинившись біля річки, юнак зустрів стареньку бабусю, яка попросила його перенести її на інший берег. Язон охоче допоміг, не знаючи, що то була сама Гера, яка випробовувала доброту юнака.

Відгоді дружина Зевса стала його опікункою. У річковому мулі Язон загубив сандалію і напівзутим зайшов до Іюлка. Там його побачив Пелій, який щойно отримав страшне попередження дельфійського оракула: «Бійся того, хто буде водночас земляком і чужинцем, босим і взутим». Отож переляканий Пелій помітив Язона й звелів слугам запросити його до палацу. Там Язон назвав своє ім'я. Тоді цар запитав: «Що б ти зробив, Язоне, якби був царем і знав, що маєш загинути від руки одного з твоїх гостей?» — «Послав би того гостя на пошуки золотого руна». — «То знай же, що це саме ти і є. Отож іди й принеси мені золоте руно». Язон онімів, а до нього підійшов слуга, який колись попередив Езона про страшний намір Пелія, і розповів історію його роду й провів до батька. Побачивши дорослого сина, Езон заплакав. Глибоко вражений батьковою старістю та бідністю, Язон побіг до палацу, у вічі сказав Пелію про його негідну поведінку й зажадав, аби той повернув багатство та владу. Цар хитро відповів, що віддасть владу, коли Язон привезе золоте руно. Від Хірона Язон знав історію руна.

Цар беотійського міста Орхомени Атамас і його дружина Нефела мали двох дітей: сина Фрікса та доньку Геллу. Овдовівши, Атамас одружився з Іно, донькою фіванського царя Кадма (родичкою Лая, Едіпа й Антігони). Зла мачуха намовила жінок з Орхомени ошпарити посівне зерно окропом і тим викликати в країні неврожай. Коли хлібі не зійшли, Атамас відрядив гінців до оракула запитати, як відвернути божий гнів. Іно підкупила гінців, які принесли цареві відповідь, що вона сама підготувала: боги вимагають, аби їм принесли в жертву царських дітей. Проте й Нефела пильнувала дітей. Материна душа з'явилася Фріксові в сні й веліла тікати разом із сестрою. Уночі за містом на них чекатиме чарівний золотий баранчик, який віднесе їх, куди вони захочуть. Діти сіли йому на спину й трималися за золоте руно, а він пролітав над горами, островами й морем,

*Е. де Роберті.
Аргонавти. XV ст.*

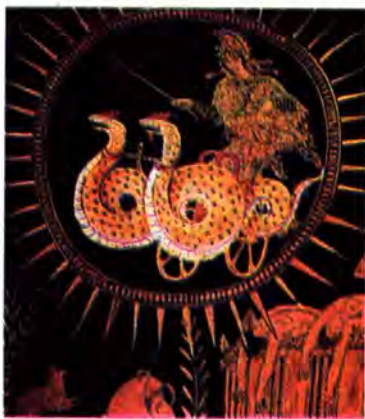
немов ластівка. У протоці, що відокремлює Азію від Європи, знялася буря. Злякавшись, мала Гелла впала в море, яке відтоді називається Геллеспонтом (грец. *море Гелли*), а її брат опинився в Колхіді, де страждав прикутий Прометей. Фрікс доглядав баранчика, поки той зістарився і попросив, щоб його принесли в жертву Зевсові. А золоте руно цар Колхиди Еет повісив на дубі у священному гаю Ареса.

Язон розіслав гінців по всій Елладі, скликаючи охочих у заморський похід. На заклик з'явилися Геракл, Тезей (який переміг Мінотавра й за допомогою «нитки Аріадни» вийшов із лабіринту), Пелей (батько Ахілла), натхненний співець Орфей (він зачаровував грою на лірі навіть диких звірів і наважився піти до Аїду по Еврідіку), син Аполлона, бог лікарів Асклeпій (його ще називали Ескулапіом, а медиків і досі іронічно називають «ескулапами») та інші сміливці. Збудували корабель «Арго» (грец. *швидкий*), а членів його екіпажу стали називати *аргонавтами*. Обравши ватажком Язона, вони вирушили в далеку небезпечну мандрівку. Біля входу в Чорне море, де тепер відкривається протока Босфор, прохід закривали дві скелі Сімплегади. Вони то щільно сходилися, то розходилися, на мить відкриваючи прохід. Між Сімплегадами не міг пройти жоден корабель. Аргонавти зупинилися прямо біля них і випустили голу-ба. Птах промайнув блискавично, і скелі, з'єднавшись, лише вирвали в нього з хвоста кілька пір'їнок. Скориставшись миттю, коли скелі розійшлися, аргонавти налягли на весла, і «Арго» пролетів так швидко, що вони встигли розтрити лише шматок дерева на його кормі. Сімплегади завмерли й відтоді більше не ворухнулися.

Аргонавти прибули до Колхиди. Коли герої пояснили мету свого приїзду, цар Еет підступно пообіцяв, що віддасть золоте руно Язону лише після того, як той запряже пару бронзових вогнедишних

биків, виоре Аресове поле, посіє драконові зуби й переможе воїнів, які народяться із цього посіву, та ще й подолає невсипущого дракона, що стереже золоте руно.

На превеликий подив присутніх, Язон здійснив усі ці подвиги, заволодів золотим руном і здобув вічну славу. І ніхто не знав, що йому допомогла донька Еета чарівниця Медея, яка закохалася в нього й втекла з ним на «Арго». Коли ж Еет послав флот навздогін «Арго», вона вбила свого маленького брата, якого викрала з дому, порізала його тіло на шматки й розкидала по морю. Побачивши на хвилях синове тіло, Еет зупинив кораблі, щоб забрати його. Тим часом «Арго» став не-

Медея.
Ваза. V ст. до н. е.

досяжним для переслідувачів. Жах охопив аргонавтів: караючи за злочин, Зевс відвернувся від них, почалися дні злигоднів і поневірян. Нарешті аргонавти повернулися до Іолка. Але Езон уже був при смерті. Тоді Медея омолодила його й улаштувала так, щоб доньки Пелія, захотівши омолодити й свого батька, власноруч його вбили. Передчуваючи неминучу помсту жителів Іолка, Язон із Медеєю та дітьми втекли з міста.

Невдовзі вони опинилися в Креона, царя Коринфа, у доньку якого, Креусу, Язон закохався. Медея була приголомшена зрадою чоловіка, задля якого стільки зробила. Проте вона стримала гнів і навіть подарувала нареченій напрочуд гарну шлюбну сукню. Коли Креуса одягла дарунок Медеї, сукня облягла її й пекла, як вогонь. Золотий вінець на скронях тлів, і полум'я поповзло по її блідих щоках. Вогонь намагалися погасити, але вода перетворювалася на пару й огортала царівну молочною хмарою. Убрання, намочене в отруйних соках різного зілля, уп'ялося в тіло, і бідна дівчина горіла живцем. Почувши передсмертні зойки Креуси, Медея повбивала своїх дітей і на колісниці, запряженій крилатими драконами, утекла до Афіні. Тіла її синів коринфяни поховали в храмі Гери. На їхній могилі щороку відбувалося богослужіння.

Міфи — невичерпне джерело літератури. Тож недаремно аргентинський письменник Хорхе Луїс Борхес сказав: *«Література починається міфом і закінчується міфом»*.

1. Що ви знаєте про міфи та міфологічний світогляд? **2.** Які крилаті вислови, «народжені» еллінською міфологією, ви знаєте?

3. Назвіть основні цикли давньогрецьких міфів. Чи перетинаються вони між собою? **4.** Як Едіп опинився в Поліба і Мeroпи? Чи вдалося Лавеві запобігти здійсненню віщування дельфійського оракула? Чому? **5.** Чи винен Едіп у злочинах, у яких його звинуватив Тіресій? Чому? **6.** Кого ще з великих героїв, крім Язона, виховував кентавр Хірон? **7.** Які випробування випали на долю Язона? Чи всі він пройшов із честю? Обґрунтуйте свою точку зору. **8.** З якими циклами міфів пов'язаний цикл про аргонавтів? Відповідь аргументуйте. **9.** Назвіть три умови, без виконання яких греки не змогли б здолати Трої? Хто їм допомагав у цьому? **10.** За одним із міфів, боги розпочали Троянську війну, щоб під стінами Трої знищити всіх героїв і закінчити їхню добу. Як ви думаєте, що спонукало олімпійців так зробити, чим їм завадили герої? Відповідь аргументуйте. **11.** Де на території нашої держави ми можемо трапити на відлуння еллінської міфології? Наведіть конкретні приклади.

12. Давньогрецька міфологія стала невичерпним джерелом для митців різних часів і народів. Спробуйте створити свій мистецький твір, використовуючи сюжети еллінської міфології.

<http://greekroman.ru> <http://mify.org>
<http://mify.org/poems/poems16/index.shtml>

ГОМЕР

Як, за висловом Гомера, усі ріки й потоки мають початок в Океані, так будь-яке словесне мистецтво виток має в Гомері.

Михаїл Хоніат, XII–XIII ст., Візантія

Що ми знаємо про легендарного основоположника європейської літератури Гомера? Майже те саме, що й елліни, тобто нічого достеменного. Греки вважали, що Гомер жив у IX–VIII ст. до н. е., коли ще не стерлася пам'ять про «добу героїв», і оспівав її в героїчних піснях (епічних поемах) про Троянську війну. Буцімто, він був божественного походження, сліпим і бідним, ходив від оселі до оселі, декламуючи свої вірші, і тим заробляв на життя. Як і належить нащадкові богів і Поету, йому збудували храм – Гомерейон. Кажуть, Гомера нагадує сліпий аед Демодок з «Одіссеї». Хтось доводив, що ніякого Гомера взагалі не існувало, а одна людина не може написати дві такі різні поеми, як «Іліада» й «Одіссея». Отож ще в давні часи постало знамените **гомерівське питання**, яке включало чимало дрібніших. Ось лише деякі з них: чи існував Гомер як конкретна історична особа, чи це вигаданий образ? Чи «Іліаду» й «Одіссею» створила одна людина, чи вони виникли спонтанно і їх зібрав «редактор» або група «редакторів»? Чи поеми виникли з розрізнених пісень, зібраних воєдино, чи з одного «зерна» (т. зв. «Пра-Іліади» та «Пра-Одіссеї»)? Але хіба так уже й важливо, був Гомер чи були Гомери? Головне, що людство має два шедеври – «Іліаду» й «Одіссею».

Епічні (героїчні) поеми «Іліада» й «Одіссея», що уславили ім'я Гомера, називають **епопеями** – монументальними художніми творами, у яких широко зображені й уславлені яскраві характери та значні історичні, переважно героїчні, події минувшини; порушені й глибоко висвітлені важливі проблеми загальнонародного значення.

Гомерівський епос має **дві основи** – **міфологічну й історичну**. Перша пов'язана з троянським міфічним циклом, інша визначилась у зв'язку з археологічними знахідками (зокрема – з відкриттям у XIX ст. Г. Шліманом руїн Трої на пагорбі Гіссарлик, у сучасній Туреччині), про які ви дізналися з курсу всесвітньої історії. На думку сучасних учених, історична Троянська війна відбулася приблизно в XIII ст. до н. е., а на початку I тис. до н. е. легенди й міфи про неї були взяті за основу героїчних пісень, які складали **аєди** (авторівиконавці) і співали по всій Елладі. У VIII ст. до н. е. (тобто через 400–500 років після походу ахейців на Трою) якийсь талановитий аед (Гомер?) відібрав серед багатющого епічного матеріалу й поєднав те, що згодом дістало назву «Іліади» й «Одіссеї». Популяр-

ність поем була величезною, їх почали виконувати **рапсоди** (не автори-виконавці, як аеди, а лише виконавці), щось додаючи та змінюючи в тексті поем. Бажання зберегти тексти «Іліади» та «Одіссеї», не дати їм розчинитися в численних імпровізаціях спонукало в середині VI ст. до н. е. створити в Афінах комісію, що зафіксувала тексти поем письмово в тому вигляді, у якому вони дійшли й до сьогодні. А в III ст. до н. е. греки розділили поеми Гомера кожна на 24 пісні, за кількістю літер давньогрецького алфавіту, тим самим ніби натякаючи, що в поемах Гомера, як у абетці від «альфи» до «омеги» (наше «від А до Я»), зосереджені всі початки та кінці...

Які літературні відкриття зробив Гомер? У чому виявився його геній? Велич теми (Троянська війна як уособлення кінця величної героїчної епохи) потребувала особливої оповіді — повільної та монументальної. Припускають, що саме для неї Гомер винайшов поетичний розмір — **гекзаметр** (шестимірник), бо в кожному довгому рядку є по шість наголошених складів: *«Гнів остівай, о богине, нащадка Пелєя Ахілла...»* Ще однією важливою ознакою цих поем є характер оповіді, що отримав назву **«епічного (гомерівського) спокою»**. Проте спокій, неспішність оповіді зовсім не тотожні байдужості автора до зображуваного. Прямі оцінні висловлювання становлять п'яту частину (!) усього тексту «Іліади». Гомер зайняв чітку етичну позицію: війна — це горе, лихо для людей. Так, сам Зевс лає свого сина Ареса, бога несправедливої війни: *«...Найненависніший ти із богів, що живуть на Олімні! / Любі тобі лише звади, та війни, та січі криваві...»* У тексті поеми є прямі докори богам щодо їхньої причетності до розпалювання Троянської війни: *«...Пріам же покликав Елену: / "Мила дитино моя, тут проходячи, трохи спинися, — / В нашої біді ти не винна: боги, гадаю, в ній винні"»*.

Гомер писав так неспішно, ніби замість одного віку Зевс подарував йому цілих три. Характерною ознакою його стилю є **детальний опис** (т. зв. **«гомерівський каталог»**) подій, предметів, ознак тощо, причому не обов'язково пов'язаних із війною. «Іліаду» й «Одіссею» не даремно називають **енциклопедією життя стародавніх греків**, у них можна знайти найрізноманітніші відомості про Елладу. Так, у знаменитому описі щита Ахілла втілені тогочасні відомості з астрономії, судочинства, тактики бою, обрядовості, різних сільськогосподарських робіт тощо.

Гомерові притаманний також **«епічний об'єктивізм»** (А. Білецький), тобто неупереджене, об'єктивне ставлення до подій і героїв твору. Здавалося б, Гомер мав би вихвалити греків («своїх») і зневажати троянців («чужих»). Але він ставиться до всіх однаково. Типовий приклад — оцінка Гектора й Ахілла перед їхнім останнім двобоєм, коли ахеєць гнався за троянцем під мурами Іліона: *«Сильний попереду мчав, настигав же, як вихор, багато / Дужчий від нього...»*

Гомер ще й ідеалізує Ахілла та Гектора. Попри свою належність до протилежних таборів, обидва вони є ідеалами воїнів гомерівської доби. Їм притаманні мужність, твердість у бою, готовність швидше померти, ніж зганьбити себе, свої рід і плем'я негідним учинком. Так, Гектор, добре знаючи про неминучість своєї загибелі, не захотів ховатися від двобою з Ахіллом. Андромаха благала його залишитися під захистом міцних мурів, не сиротити її та їхнього сина. Та Гектор твердо відказав дружині: «...Сором страшений / Був би мені від троян і троянок у довгім одінні, / Як боягузом би став далеко від бою ховатись. Та не дозволить і дух мій цього...» Ідучи на смерть, він думав не про власний порятунок, а про свою честь і славу поміж нащадків.

Та не лише героїку битви оспівав Гомер. «Одіссею» присвячено поверненню додому царя Ітаки. І знову автор виявив неймовірно для тієї ранньої доби художню майстерність. Насамперед це стосується **гармонійного поєднання в поемі пригодницького** (поетизація подорожей, відкриття нових земель), **казкового** (чарівні персонажі й перетворення) і **побутового** (порання Поліфема біля отари, побут Ітаки) **елементів**. Провідним пафосом «Одіссеї» є звеличення людського розуму, винахідливості та допитливості. Саме вони допомагають Одіссеєві перемогти значно сильнішого циклопа Поліфема, який, нехтуючи священними законами гостинності, почав убивати ахеїв. Одіссей описаний різнобічно: він не лише мужній воїн, а й мудрий ватажок, люблячий батько й син, ніжний чоловік, допитливий мандрівник і патріот. Гомер засуджує як беззаконня, несправедливу силу циклопа Поліфема, так і самовпевненість і пику Одіссея, який знущається над осліпленим сином Посейдона.

Якби не Гомер, можливо, історія людства пішла б іншими шляхами. Так, під подушкою великого завойовника Александра Македонського щонаочі поряд із кинджалом лежала «Іліада», яку він постійно возив із собою в коштовно оздобленій скриньці. Під час східного походу Александр наказав знайти гробницю Ахілла, якого вважав своїм пращуром. Він відвідав її та оплакав власну долю: на відміну від Ахілла, полководець не мав свого Гомера, який увічнив би його подвиги в пам'яті людства... А наші пращури вірили, що великий троянський герой Гектор похований у Києво-Печерській лаврі й навіть знаходили докази щодо цього в славетному «Слові о полку Ігоревім»... Отож можна повторити слідом за елліном Філіпом Фессалоніком:

*Вигаснуть зорі скоріш на склепінні широкого неба,
Гелій освітить скоріш Ночі святої лице,
Хвиля солона скоріш буде людям напоєм солодким,
Мертвий з Аїду скоріш вернеться знов до життя,
Ніж славнозвісне ім'я меонійця Гомера забудуть,
Ніж його древні пісні кануть у млу забуття.*

Хріс, жрець Аполлона, просить Агамемнона повернути йому полонену доньку. Коли ватаг ахеїв брутально відмовляє, Аполлон нападає на військо греків моровицю. Ахілл скликає раду, щоб знайти спосіб запобігти нещастю. На раді жрець Калхас каже, що моровиця скінчиться тільки тоді, коли полонену Хрісеїду повернуть до батька. Розлючений словами жерця, якого підтримав Ахілл, Агамемнон погоджується повернути полонянку, але наказує замість неї відібрати в Ахілла його полонянку Брісеїду. Ображений Ахілл віддає Брісеїду, відмовляється від участі в битві й просить захисту у своєї матері Фетіди. Фетіда благає Зевса заступитися за Ахілла й покарати ахеїв.

Протягом чотирьох днів відбуваються чотири битви. Починається бій. З троянських лав виходить Паріс і викликає на бій найхоробрішого з ахеїв — виступає Менелай. Побачивши його, Паріс ховається, але, присоромлений Гектором, згоджується на бій. Цей поєдинок має стати закінченням війни; нагорода переможцеві — Елена з усіма скарбами, які вона привезла до Трої.

Озброївшись, Паріс і Менелай виходять і б'ються; але Афродіта, захищаючи Паріса, виносить його потай з бою в його власну опочивальню, куди силоміць приводить і Елену. Менелай даремно шукає супротивника; наслідок двоюбою залишається не вирішеним. Гектор, відчуваючи силу греків, закликає троянських жінок помолотись Афіні, щоб вона захистила троянців. Андромаха, дружина Гектора, благає його не йти на бій, а подбати про неї та їхнього сина. Але Гектор повертається на поле бою.

На бенкеті богів Зевс радиться з ними, чим закінчити справу: чи розпочати нову битву, чи примирити народи, повернувши Елену Менеласеві, і врятувати Трою. Бій починається знову. Зевс спостерігає з високої гори за бойовищем і зважає на терезах долі тих, хто б'ється. Доля греків на шальці терезів опустилася донизу — без участі Ахілла ахеї перемогти не зможуть. І їх починають перемагати вороги. Троянці, сподіваючись, що завтра переможуть греків, розташовуються табором навколо грецьких кораблів. Уранці греки, засмучені невдачами, радяться, що робити далі. Нестор радить Агамемнонові помиритися з Ахіллом. До нього виряджають посланців з дарунками, але він їх не приймає і не згоджується помиритися з Агамемноном, а наступного дня збирається поїхати додому. Звістка про невдачу переговорів ще більше засмучує ахеїв. Уранці розпочинається жорстокий бій. Занепокоєний Ахілл посилає свого друга Патрокла дізнатися про стан справ. Нестор умовляє Патрокла, щоб хоч він, одягнувши зброю Ахілла, виступив і допоміг ахейському війську. Тим часом невдачі ахеїв тривають. Гектор приступом бере стіну ахейського табору, заганяє ахеїв між рядами їхніх кораблів і вже має намір спалити їх, але ахеї, підбадьорені Посейдоном, однайдушно борються. Щоб дати, урешті, їм перевагу, богиня Гера приспала Зевса; ахеї перемагають, але ненадовго: Зевс прокинувся і відновив попередній стан сторін, що борються. Троянці повинні перемагати доти, доки не виступить Ахілл, бо тільки йому призначено перемогти ворогів: така воля владаря богів. Бій переноситься вже на кораблі: вогонь загрожує грецькій флотилії. Дізнавшись про все це від Патрокла, Ахілл, нарешті, погоджується відпустити його в бій. Ударивши зі своїм військом в одязі Ахілла на стомлених троянців, Патрокл примушує їх відступити, жене їх під саму Трою, забувши, що обіцяв Ахіллові не робити цього. Але біля стін Трої бог Аполлон відбирає в Патрокла силу і зброю; Гектор виступає проти Патрокла і вбиває його. З великими труднощами греки

відбивають тіло Патрокла. Розпач Ахілла від звістки про смерть друга безмежний. Богиня Фетіда, утішаючи сина, обіцяє йому дістати зброю, яку викує сам бог Гефест. На зборах ахейських вождів відбувається примирення Ахілла з Агамемноном, після якого Ахілл, оплакавши Патрокла, виїжджає на бій. Зевс дозволяє всім богам узяти участь у битві троянців з ахеями. Ахілл б'ється спершу з Енеєм, якого рятує Посейдон, потім з Гектором, якого Аполлон робить невидимим. Ріка Ксант, або Скамандр, переповнюється трупами вбитих Ахіллом троянців. Бог цієї ріки даремно вмовляє Ахілла припинити масове винищування троянців. Розгніваний неблаганністю героя, Скамандр виходить із берегів, заливає водою поле бою і ледве не топить Ахілла. Щоб приборкати річкового бога, Гера наказує Гефестові підпалити ріку Ксант. Після цього наляканий бог повертається у своє річище. Тим часом усі троянці, які не загинули від руки Ахілла, ховаються за мурами свого міста. Поза мурами залишається один Гектор. На терезах Зевса доля Гектора опускається вниз, до Аїду. У двобої з Ахіллом він гине. Ахілл тягне труп Гектора за колісницею навколо могили Патрокла. Пріам, батько Гектора, іде до ворожого табору, щоб просити Ахілла віддати йому тіло сина. Наступного ранку Пріам з тілом Гектора повертається додому. Поема закінчується описом плачу за Гектором і картиною його похорону.

ЗАСПІВ

Гнів оспівай, о богине, нащадка Пелея Ахілла
Згубний, що дуже багато ахеям лиха накоїв,
Душ багато героїв славетних в Аїд він спровадив,
Їхні тіла на поживу собакам і птицям покїдав.
Так от над ними збувалася Зевсова воля святая.
Сталося це з того часу, коли розійшлись, посварившись,
Цар аргів'янських народів Атрід¹ і Ахілл богорідний.

Переклад П. Ніщинського

ЩИТ АХІЛЛА

Приготував він насамперед щит — міцний і великий,
Гарно оздоблений всюди, ще й викував обід потрійний,
Ясноблискучий, та ззаду посріблений ремінь приладив.
Щит той з п'ятьох був шарів шкіряних, а поверх він багато
Вирізьбив різних оздоб, до дрібниць все продумавши тонко.

Землю на нім він зобразив майстерно, і небо, і море,
Сонця невтомного коло, і срібний у повені місяць,
І незліченні сузір'я, що неба склепіння вінчають,
Посеред них і Плеяди, й Гіади, і міць Оріона,
Й навіть Ведмедицю — інші ще Возом її називають.
Крутиться Віз той на місці й лише вигляда Оріона —
Тільки один до купань в Океані-ріці непричетний.

¹ Атрід — син Атрея, Агамемнон.

*Гефест і Фетіда
зі зброєю Ахілла. Гравюра
Ю. Шейніса (ліворуч).
Розпис кіліка. Бл. 490 р.
до н. е. (праворуч)*

Вирізьбив ще на щиті він для смертних людей два прекрасні Міста. В одному із них – весілля та учти справляють, Юних дівчат при світлі ясних смолоскинів виводять. З їхніх світлиць і ведуть через місто під спів весільні. Жваво кружляють в танку юнаки, і лунають довкола Флейти й формінги дзвінки, а жінки, стоячи на порозі Власних осель, на юні веселючі з подивом зирять. Сила народу на площі міській гомоніла. Знялась там Буча бурхлива – двос мужів про пеню сперечались За чоловіка убитого. Клявся один при народі, Що заплатив, а той – заперечував це при народі. Врешті звернулись вони до судді, щоб зваду скінчити. Гомін стояв навкруги: свійого підтримував кожен. Люд вгамувати старались окличники. Колом священним Сіли старійшини всі на обтесанім гладко камінні, Берла у руки взяли від окличників дзвінкоголосих І, встаючи із сидінь, вирікали по черзі свій вирок. А посере́дині в них золоті два лежали таланти, Щоб їх віддати тому, хто докаже, що має він слухність.

Друге з тих міст оточили навколо численні два війська В зброї блискучій. Та в раді військовій вони розділились – Чи зруйнувати все, силою взявши, чи скарби коштовні, Що так багато їх в місті прекраснім, навпіл поділити. Ті ж не здавались і засідку потай нову готували. Вийшли на мурі міські боронить їх і любі дружини, Й діти маленькі, й мужі, яких уже старість зігнула,

Вої ж пішли. На чолі їх — Арей і Паллада Афїна,
Йшли золоті вони та в золотому одїнні обоє,
Збройні, величні, прекрасні, як справжні богóве, усюди
Зразу помітні: багато-бо нижчі від них були люди.
Швидко дійшли вони місця, де мала їх засідка бути,
Бїля ріки, куди ходять стада усї до водоною.
Там заховались вони, блискучою мїддю укритї.
Двоє підглядачїв спереду йшли, окремо від війська,
І дожидали приходу овець та биків круторогих.
От підійшли вони; два пастухи їх спокїйно гонили,
Награючи на сопїлках, — нїякого лиха не ждали.
Тї ж, лише-но здаля їх побачивши, кинулись раптом
І зайняли срібнорунних отару овець і велику
Череду гарних корїв, пастухїв же обох повбївали.
Гомїн і шум бїля стада почули їздеку в станї,
Сидячи в радї військовїй, і зразу на кóней рисистих
Скочили всї, і, миттю до берега річки домчавши,
У бойовому порядку у бїй з ворогами вступили,
І один одного мїдними били завзято списами.

Далї родючих ланїв змалював він широкї простори,
Зоранї тричї, ї багато на них орачїв їз плугами
Впряжених в ярма волїв туди і назад поганяли.
А як, дійшовши межї на рїлї, завертатъ уже мали,
Келих вина, наче мед той, солодкого, в руки щоразу
Муж подавав їм. І бóрозну знову вони повертали,
Щоб якнайшвидше родючї лани до кїнця доорати.
Наче поорана нива, рїлля їззаду чорнїла,
Хоч була з золота вся. Таке-то він вирїзьбив диво.

Далї лани змалював владарєві. Достигле колосся
Скрїзь по тих нивах женцї гостролезими жали серпами.
Падали густо на землю колосся важкї оберемки,
Їх снопов'язи тоді перевєслами туго в'язали.
Три снопов'язи стояли опóдалъ. А хлопчики ззаду
Зжате збирали колосся ї, їого охопивши обїруч,
Їм подавали ретельно. І тут же, радїючи серцем,
Мовчки стояв на межї володár, на берло обпершись.
Далї під дубом окличники учту уже готували,
В жертву принїсши бика, ї навкруги метушились; а жони
Борошном ячним їого приправляли женцям на вечерю.

Далї він вирїзьбив ще обважнїлий від грон виноградник
З золота, — кетяги синї, аж чорнї, по ньому ряснїли;
Вїття їого на срібних підпорах трималось надїїно;
Ровом він темним обведений був, а навкруг олив'яний
Тин височїв, лиш одна пролягала крїзь нього стежина

Для носіїв, що проходили нею на збір винограду.
Стежкою тою дівчата і хлопці, веселощів повні,
В плетених кошиках грона несли, наче мед тої, солодкі.
Хлопчик, між ними йдучи, награвав на дзвоністій формінзі
І про прекрасного Ліна виспівував пісню чудову
Голосом ніжним. А ті, його співам вторуючи дружно,
Тупали в лад їм ногами, і весело всі танцювали.

Далі він череду вирізьбив дужих биків круторогих.
Деякі з золота, інші із олова їх поробив він.
Голосно мукали всі, ідучи із кошари на берег
Річки бурхливої, густо порослий гнучким очеретом.
Четверо йшло золотих пастухів по боках проваджати
Череду, й бігало дев'ять за ними собак прудконогих.
Спереду раптом два леви жахливі на стадо напали
Й поволокли вже бика, що ревів і мукав страшенно
В лев'ячих кігтях, а пси й юнаки поспішали на поміч.
Пастівень вирізьбив далі кульгавий митець незрівнянний
І білорунних отару овець в тій чудовій долині,
Криті хліви, й курені, і кошару, й повітки пастуші.

Далі іще змалював на всі руки митець незрівнянний
Місце для танців, подібне до того, що в Кносі просторім
Славний Дедал Аріадні колись спорудив пишнокосій.
В розквіті сил юнаки й багатьом жадані дівчата,
Міцно за руки побравшись, кружляли у танці веселім.
Юрмами купчились люди навколо й втішались вельми
Тим хороводом. Співаючи звучно, співець божественний
Грав серед них на формінзі, й під музики тої звучання
Два скоморохи стрибали в середині людного кола.

Далі він вирізьбив хвилі могутні ріки Океану
З самого краю щита, що його змайстрував так старанно.

*Озброєний
війн.
Елліський
розпис*

ДВОБІЙ АХІЛЛА І ГЕКТОРА

...До нього Ахілл наближався,

Мов Еніалій — Арей войовничий — в шоломі гривастім.
Ясень страшний пеліонський на правім рамені у нього
Злегка похитувався, мідь його зброї блищала світлим
Сяйвом вогню чи промінням яскравого сонця на сході.
Гектор же, щойно побачив його, затремтів. Не посмів він
Ждать його й кинувся тікати, за собою лишаючи браму.
Слідом погнався Пелід, на швидкі покладаючись ноги,
Так же, як сокіл у горах, з пернатих усіх найбистріший,
Легко під хмарами гонить сполохану горлицю дику,
Й мечеться та на всі боки, а сокіл із клеткотом хижим

*Двобій Ахілла й Гектора.
Гравюра Ю. Шейніса (ліворуч).
Еллінська гідрія VI ст. до н. е.
(праворуч)*

Швидко її настигає, здобичі прагнучи серцем.
Рвавсь так Ахілл уперед, та вздовж іліонського муру
З трепетом Гектор тікаючи, дужими рухав коліньми.
Мимо дозорного пагорба й сміков, овіяних вітром,
Бігли вздовж муру міського обидва шляхом вони битим.
До струменистих джерел вже добігли вони. Дві криниці
Витоки звідти дають течії вирового Скамандру.
Мимо промчали вони, той — рятуючись, той — здоганявши.
Сильний попереду мчав, настигав же, як вихор, багато
Дужчий від нього, — не бик-бо жертovníй, не шкура бича́ча
Цілло була їм, як це в бігових перегонах буває, —
Тут же ішлося за Гектора душу, впокірника коней.
Як в бігових перегонах, змагання мету обминувши,
Однокопиті проносяться коні, й їх жеде нагорода —
Мідний триніг або жінка — на шану померлого мужа —
Так вони тричі оббігли навколо Пріамове місто
В дужім бігу, аж стали дивитись на них і богівé.
Отже, почав тоді мовити батько людей і безсмертних:
«Горе! На власні очі я гнаного круг Іліона
Любого воїна бачу, журбою за Гектора тяжко
Серце моє засмутилося! Скільки биків круторогих
Він на ущелинах Іди в верхів'ях і в високоверхій
Трої мені попалив! Сьогодні ж Ахілл богосвітлий
Гониться швидко за ним круг священного міста Пріама.
Отже, богове, подумайте й пильно тепер обміркуйте,
Чи врятувати від смерті його, чи дозволить Пеліду

Все ж подолать його, хоч він великою доблестю славен».

В відповідь мовить богиня йому ясноока Афінa:

«Батечку наш темномарний, о що ти сказав, громовладче!
Смертного мужа, якому давно вже приречена доля,
Від неминучої смерті хотів би ти все ж увільнити.
Дій, як волієш, та ми, усі інші боги, з цим не згодні».

Відповідаючи, так їй сказав на це Зевс хмаровладний:

«Трітогеніє¹, дитя моє любе, не бійся! Хоч часом
І не ласкаво я мовлю, до тебе я завжди прихильний.
Зробиш, як розум підказує, хай тебе це не спиняє».

Те, що він мовив Афіні, було і самій їй до серця —

Кинулась швидко вона із високих вершин олімпійських.
А прудконогий Ахілл безустанно за Гектором гнався.
Наче на оленя юного пес по узгір'ях полює,
Вигнавши з лігва, й жене по ярах та ущелинах диких,
Той, хоч умкне на хвилину, у хащах густих затаївшись,
Пес по сліді його знайде й женеться за ним, поки схопить.
Так від Пеліда не міг прудкономого й Гектор умкнути.
Скільки не кїдався він, щоб Дарданської брами добігти
І заховатись під захистом міцно збудованих мурів,
Де б і трояни його захистили, стріляючи зверху,
Стільки й Пелід забігав наперед і на голу рівнину
Знов одганяв його, сам же міської тримався твердині.
Як уві сні не впіймать чоловікові іншого мужа —
Ані цей утекти, ані той наздогнати не може —
Так ні настигнуть Ахілл, ані Гектор не міг і умкнути.
Як пощастило б од Кер ухилитись йому і від смерті,
Коб Аполлон дальносяжний востаннє йому не з'явився
На допомогу, надавши снагі й підбадьоривши ноги?
Воям ахейським кивав головою Ахілл богосвітлий
Ратищ на Гектора довгих і стріл гірких не метати,
Щоб не здобув би хто слави, а він тоді б другим лишився.
А як обидва вони до джерел учетверте добігли,
Батько безсмертних богів, терези золоті натягнувши,
Кинув на шальки два жереби довгопечальної смерті —
Гектора, кóней баскіх упокірника, й другий — Ахілла,
І посередині взяв. Долі Гектора день похилився,
Вниз, до Аїду пішов, — Аполлон одвернувся од нього.

Афінa сповіщає Ахілла, що Аполлон більше не буде допомагати Гектору і, прийнявши подобу брата Гектора Деїфоба, переконує троянця в необхідності ведення бою з Ахіллом.

¹ Афінa нібито народилася біля озера (ріки) Тритон у Лівії, тому її ще називали *Трітогенією*, або *Трітонідою*.

Перший Ахіллові Гектор сказав тоді шоломосяйний:
«Більш я не буду, Пеліде, як досі, тебе уникати.
Тричі оббіг я Пріамове місто священне, не смівши
Стріти твій напад. А зараз — дух мій мене спонукає
Стати грудьми проти тебе — здолаю чи смертю загину.
Але звернімось до вічних богів: вони кращими будуть
Свідками нам і нашу пильніше доглянуть умову.
Не оскверню я тебе, коли над тобою звитягу
Дасть мені Зевс, і душу із тіла твого відберу я.
Тільки славетне озброєння з тебе зніму я, Ахілле,
Тіло ж ахеям верну. Так само й зі мною ти вчиниш».

Глянув спідлоба і мовив до нього Ахілл прудконогий:
«Не говори мені, Гекторе клятий, про жодні угоди!
Як не бува між людьми і між левами клятв непорушних,
Як між вовками й ягнятами згоди не буде ніколи,
А без кінця споконвік одне з одним вони ворогують, —
Так і між нами не бути любові, не бути ніяким
Клятвам нерушним, аж поки один з нас чолом не поляже
Й крові його Арей не нап'ється, боєць войовничий.
Всю спогадай свою доблесть. Слід нині тобі особливо
Списником бути несхибним і дужим бійцем войовничим.
Більше тобі не втекти. Незабаром Паллада Афінa
Списом моїм подолає тебе. Спокутуєш нині
Сум мій по друзях моїх, повбиваних лютим тобою!»

Мовивши так, розмахнувся і свого довготінного списа
Кинув, та вгледів його й ухилився осяйливий Гектор,
Вчасно присів, і спис мідногострий, над ним пролетівши,
В землю уп'явся. Вирвавши спис той, Паллада Афінa
Потай від Гектора, люду вождя, повернула Ахілу.
Гектор тоді бездоганному си́ну Пелея промовив:
«Схибив ти! Видно, усе ж таки, богоподібний Ахілле,
Ти не від Зевса дізнався про долю мою, як хвалився.
Був балакун ти, словами готовий мене ошукати,
Щоб з переляку я сили позбувся й снагі бойової!
Не утікати́му я, не вженеш мені списа у спину!
Прямо іду проти тебе, проймеш мені груди, як тільки
Дасть тобі бог. А тим часом і сам ти мого стережися
Мідного списа. Бодай би цілком ти прийняв його в тіло!
Легшою стала б, напевно, війна й для троян із твоєю
Смертю. Для них-бо усіх найбільше являєш ти лихо!»

Мовивши так, розмахнувся, і свого довготінного списа
Кинув, і прямо у щит Ахіллові вцілив несхибно.
Але далеко одскочив той спис од щита. І розсердивсь
Гектор, як глянув, що спис пролетів із руки його марно.

Став він, збентежений: іншого-бо не було в нього списа.
Голосно він білощитного став Деїфоба гукати,
Щоб йому ратище дав, а того не було уже й близько.
Все зрозумів тоді Гектор, і так він до себе промовив:
«Горе мені! Мабуть, справді до смерті боги мене кличуть!
Я-бо гадав, що герой Деїфоб недалеко від мене,
Він же за мурами, в місті, й мене обманула Афїна!
Ось вже зловісна наблизилась смерть, і нікуди від неї
Не утекти. Як видно, давно уже це до вподоби
Зевсу й його дальносяжному синові, котрі раніше
Допомагали мені. І от доля уже настає.
Але нехай уже не без борні, не без слави загину,
Діло зробивши велике, щоб знали про нього й потомки!»

Мовивши так, він з піхов загострений вихопив меч свій,
Довгий, важений, що при стегні його дужім був завжди,
Зщуливсь і кинувся, наче орел отой високолетний,
Що на рівнину раптово із темної падає хмари
Ніжне ягнятко вхопити або полохливого зайця, —
Кинувся так же і Гектор, підносячи гострений меч свій.
Так же й Ахілл тоді з серцем, сповненим буйної сили,
Кинувся, груди могутні щитом прикриваючи круглим
Гарного виробу, а на чолі красувався блискучий,
Міддю окутий шолом, розвівалась над ним золотиста
Грива густа, що вправив Гефест її щільно у гребінь.
Так же, як сяє між зір незліченних у темряві ночі
Геспер, що в небі немає від нього яснішої зірки,
Сяяло так і відточене вістря на списі Ахілла,
Що у правиці стрясав ним, готуючи Гектору лихо
І виглядаючи, де б йому ніжне уразити тіло.
Але ховалося тіло вождя під озброєнням мідним,
Славним, здобутим, коли подолав він Патроклову силу.
Там лиш, де кості-ключиці поєднують шию з плечима,
Горло біліло — найшвидше душі там сягає загибель —
Саме туди своїм списом ударив Ахілл богосвітлий,
І пройняло його вістря ту ніжну шию навиліт.
Мідноважкий не пробив, проте, Гектору ясен горлянки,
Щоб у розмові з Пелідом мінятися міг він словами.
В кураву впав він, і крикнув, зрадівши, Ахілл богосвітлий:
«Гекторе, вбивши Патрокла, — невже врятуватись самому
Ти сподівався? Й мене не страшився, бо я був далеко?
Дурню ти! На допомогу йому набагато сильніший
Ззаду, поміж кораблів глибодонних, товариш лишався —
Я, що коліна розслабив твої! Тебе розтерзають
Птахи з ганьбою і пси, а його поховують ахеї».

*Ахілл пере-
в'язує рану
Патрокла.
Литична
ваза*

Весь знемагаючи, Гектор одрік йому шоломосяйний:
«Задля твоєї душі, і колін, і батьків твоїх рідних,
Псам, я благаю, не кидай мене під човнами ахеїв,
Матимеш золота й міді за це ти від мене багато:
Щедрі дарунки мій батечко дасть тобі й мати шановна,
Тільки верни моє тіло додому, щоб Трої синове
Й жони троянські, вогнем попаливши, його поховали».

Глянув спідлоба і мовив до нього Ахілл прудконогий:
«Псе, не благай мене задля колін і батьків моїх рідних.
Тільки б дав волю я серцю і гніву своєму, то м'ясо
Рвав би із тебе й сирим пожирав би, — таке ти накоїв!
Нині ніхто вже від псів голови не врятує твоєї,
Хоч би і в десять, і в двадцять разів привезли мені більший
Викуп, і, зваживши на терезах, обіцяли ще стільки,
Й золотом чистим вагу твого тіла звелів замінити
Син Дарданів Пріам, — і тоді твоя мати шановна,
Що народивсь ти від неї, на ложі тебе не оплаче —
Пси лиш та хижі птахи розірвуть на шматки твоє тіло!»

Смертю конаючи, Гектор одрік йому шоломосяйний:
«Бачу, що добре я знаю тебе і дарма намагався
Переконати, бо серце у грудях у тебе залізне!
Та начувайся, щоб гніву богів не зазнати за мене
В день, коли славний Паріс і Феб-Аполлон дальносяжний
Вб'ють біля Скейської брами тебе, хоч який ти хоробрий».

Мовив він так, і смерть йому п'тьмою очі окрила,
Вийшла із тіла душа й подалась до оселі Аїда,
З плачем за долю свою, покидаючи юність і силу,

А до померлого все ж промовив Ахілл богосвітлий:
«Смертю умри! А я свою стріну загибель тоді, як
Зевс та інші безсмертні мені її схочуть послати!»

Мовлячи це, із убитого витяг він мідного списа
Й набік одкинув, а зброю його, закривавлену вельми,
Зняв із плечей. Звідусіль позбігались синове ахейські
І дивувались, красу споглядаючи й постать могутню
Гектора. Й жоден із них не минув його списом кольнути.
Дехто іще, на сусіда свого позираючи, мовив:

«Лéле! А Гектор сьогодні на дотик неначебно м'якший,
Аніж коли на човни до нас полум'я кідав палюче!»

Мовлячи так, його ратищем кожен старався вколоти.
Зняв тоді зброю його прудконогий Ахілл богосвітлий,
Серед ахеїв він став і слово промовив крилате:

«Друзі мої, ахеїв вожді і порадники мудрі!

Нині, коли мені вічні богóве дали подолати

Мужа, що більше нам лиха накоїв, ніж інші всі разом,

Спробуймо збройно на місто ударить, щоб знати напевно,
 Що у троян тих на думці і що вони мають робити —
 Чи покидять по загибелі Гектора місто високе,
 Чи залишатися й твердо стоять, хоч його вже й немає.
 Нашо, проте, цими мислями любе тривожити серце?
 При кораблях-бо лежить неоплаканий, без поховання,
 Мертвий Патрокл. Не забуду його, поки я між живими
 Перебуваю і поки мене мої носять коліна.
 Й хоч у Аїді про мертвих маємо ми забувати,
 Свого товариша любого й там пам'ятатиму завжди!
 Нині ж, пеан¹ заспівавши, вернімось, юнацтво ахейське,
 До кораблів глибодонних і трупа з собою візьмімо.
 Слави сягли ми великої — Гектор поліг богосвітлий,
 Той, що у Трої на нього усі, як на бога, молились!»

Ахілл із тілом Гектора. Еллінська гідрія. VI ст. до н. е.

Мовивши так, він на Гектора діло замислив негідне:
 Попробивав на обох йому дужих ногах сухожилля
 В п'ятах, де щиколоть; ремені в них протягнувши бичачі,
 До колісниці припнув, голові ж дав в пилу волочитись.
 На колісницю зійшов, славному зброю убитого взявши,
 Коне́й стьобнув бато́гом, і охоче вони полетіли.
 Куряви хмара знялась над волóченим тілом, звихрилось
 Чорне волосся, і вся голова його, досі прекрасна,
 В пі́росі билась густім. Ворогам-бо його на наругу
 Зевс хмаровладний віддав у ріднім вітчизнянім краї.
 Пилом бруднилась його голова. А мати, на сина
 Глянувши, стала ридати й, далеко від себе жбурнувши
 Світлу намітку свою, виривать почала свої коси.
 Жалібно й любий ридав його батько, й усюди навколо
 Плач і сумне голосіння лунали по цілому місту.
 Схоже було це найбільше на те, ніби Троя висока
 Полум'ям вся негасимим од верху до низу палала...

ПРІАМ У АХІЛЛА

...На землю тоді Пріам з колісниці зіскочив
 І, візника залишивши Ідея на місці, щоб бистрих
 Коней і мулів стеріг, подався їздець староденний
 Прямо до дому, де Зевсові любий Ахілл мав оселю.
 Там він застав його й друзів, що оддаль сиділи. Лиш двоє —
 Автомедонт благородний і Алкім, Ареева парость,
 Услугували йому. Вечеряти щойно скінчив він —
 Їжі спожив і пиття. Перед ним іще стіл залишався.

¹ *Peán* — хорова пісня з приспівом: «Іо, Паїан» (звертання до Аполлона) — пісня перемоги чи заохочування воїнів до бою.

В дім непомітно великий Пріам увійшов і, схилившись,
Став обнімати коліна Ахіллові, ще й цілувати
Руки страшні, що в нього синів багатьох повбивали.
Так, наче муж, що в рідній країні убив чоловіка,
На чужині утікає в нестямі і, раптом зайшовши
В дім до мужа багатого, подив усіх викликає,
Так здивувався Ахілл, боговидого старця впізнавши;
Враз здивувались і інші, одні позирнули на одних.
Тільки, озвавшись, Пріам, благаючи, мовив до нього:

«Батька свого спогадай, до бógів подібний Ахілле!

Так же, як я, він стоїть на старості скорбнім порозі.
Може, в цю саму хвилину сусіди й йому учиняють
Утиски, й нікому ту небезпеку й біду відвернути.
Все ж він, принаймні почувши про те, що живий ти і цілий,
Серцем радіє своїм і щоденно плекає надію
Любого бачити сина, коли він повернеться з Трої.
Я ж, нещасний без краю, синів породив щонайкращих
В Трої просторій — а нині в живих не лишилось нікого.
Аж п'ятдесят їх у мене було до приходу ахейів,
З них дев'ятнадцять від лона були однієї дружини,
Решту — інші жінки у моїх породили покоях,
Та багатьом із них лютий Арей вже знесилив коліна.
Хто ж був єдиний у мене, що Трою й самих захищав нас,
Той в обороні вітчизни недавно тобою убитий —
Гектор. То ж задля нього й до цих кораблів я ахейських
Нині з благанням прийшов і викуп приніс незліченний.
Бійся, Ахілле, богів і зглянься ласкаво на мене,
Батька свого спогадавши, бо жалю ще більше я гідний,
Те-бо терплю, чого інший ніхто не зазнав земнорідний, —
Рук убивці синів моїх я доторкаюсь губами!»

Мовив це, й пам'ять про батька збудив і викликав сльози.

Взявши за руку, лагідно все ж одхилив той старого.
Так спогадавши обидва — той Гектора-людоубивцю —
Плакав невітно, до ніг Ахіллових тужно припавши,
Сам же Ахілл свого батька оплакував, ще й за Патроклом
Тяжко журився, — і стогін їх сумно лунав по покоях.
А після того, як слізьми наситивсь Ахілл богосвітлий,
З серця ж його і грудей одлягло скорботне бажання,
З крісла він швидко підвівся й за руку підводить старого,
Сиве чоло пожалівши й на бороду зглянувшись сиву
І, промовляючи, з словом до нього звернувся крилатим:

«О бідолашний, багато печалі душею зазнав ти!

Як же наблизитись до кораблів ти наваживсь ахейських
Сам, перед очі того, хто стільки синів твоїх славних

Зброї позбавив? Мабуть, і серце у тебе залізне.
Та заспокойся і в крісло сідай. Хоч як боляче нам,
Глибоко в серці сховаймо свою ми журбу і скорботу.
Не допоможуть нічого найревніші сльози й ридання.
Долю таку вже богів нам, смертним, напняли нещасним —
Жити весь вік у журбі, самі лиш вони безпечальні.
Глиняні глеки подвійні у Зевса стоять при дорозі,
Повні дарів — нещастя в одному, а в другому — блага.
Той, кому їх у суміші Зевс подає громовладний,
Інколи горя, а інколи й радості має зазнати.
Той же, кому тільки лихо пошле, здобуває ганьбу лиш,
Голод нужденний скрізь гонить його по землі богосвітлій.
От і блукає він скрізь, і в богів, і в людей у зневазі.
Так і Пелея боги дарами блискучими зроду
Обдарували; поміж усіх він людей виділявся
Щастям, багатством, ще й був владарем у мужів мірмідонських,
Смертний, дружиною мав од богів він богиню безсмертну.
Але недолю й йому приділили богове — не мав він
В домі своєму дітей, владуцього роду нащадків,
Син у Пелея один лише, коротковічний; я й нині
Старості не доглядаю його й од вітчизни далеко
В Трої сиджу — і тобі, і дітям твоїм лиш на горе.
Чули ми, старче, і ти колись був щасливий раніше:
Скільки обмежує Лесбос, оселя Макарова, з моря,
З півночі ж — гори фрігійські та хлань Гелеспонту безкрая —
Скрізь визначався ти, старче, синами й багатством, як кажуть.
Та як наслали на тебе це лихо богове небесні,
Вічно під містом твоїм лиш січі та людоубивства.
Мусиш терпіть, журби не тримай безнастанної в серці,
Не допоможе нічого печаль за сином убитим,
Не воскресиш його, тільки ще більшого лиха зазнаєш!»

В відповідь мовив йому староденний Пріам боговидий:

«Ні, я не сяду, годованцю Зевсів, допоки мій Гектор
Десь у наметі лежить непохований. Дай його швидше,
Хай я на власні очі побачу. А сам ти від мене
Викуп багатий прийми, що привіз я. Нехай він на радість
Буде тобі, щоб вернувся ти до рідного краю щасливо,
Ти-бо дав жити мені і сонячне бачити світло».
Глянув спідлоба на нього і мовив Ахілл бистроногий:
«Не досаджай мені, старче, бо вирішив серцем і сам я
Гектора тіло вернути, — від Зевса приходила з вістю
Мати до мене моя, від морського народжена старця.
Знаю-бо й те я, Пріаме, від мене цього не сховаєш, —
Хтось із богів тебе до кораблів супроводив ахейських.

З смертних ніхто б не насмілився, навіть юнак нерозважний,
В стан наш вступити — ні від сторожі б не міг він схватись,
Ані так легко затвори на брамах відсунути наших.

То ж не хвилію уже більше моє ти печалями серце,
Щоб у наметі цім, старче, хоч ти і з благанням приходиш,
Я не відмовив тобі і Зевсову б волю порушив».

Мовив він так і, злякавшись, старий тої мови послухав,
Син же Пелеїв, як лев, за двері з намету подався,

Та не один, за ним поспішили соратників двоє —
Автомедонт благородний і Алкім, що їх поміж друзів
Більше від інших Ахілл шанував по Патроклі убитім.

Випрягли коней і мулів вони, від ярма відв'язавши,
І, до намету провівши окличника старця Пріама,

В крісло його посадили, і з міцноколісного воза
Викуп за голову Гектора зносити стали безцінний.

Два лиш плащі залишили вони і хітон добротканий,
Щоб, загорнувши в них труп, додому його виряджати.

Він же покликав служниць помити його й намастити,
Тільки десь далі поклавши, щоб сина Пріам не побачив.

Міг-бо не стримати гніву старий у засмученім серці,
Сина побачивши, сам же Ахілл, умить спалахнувши,

Зопалу вб'ить його міг би й порушити Зевсову волю.

Тіло помили служниці і, маслом його намастивши,
В чистий вгорнули хітон і плащем його зверху накрили.

Потім Ахілл підняв його сам і, на марах поклавши,
З товаришами поставив на добре гембльованім¹ возі.

Заголосивши тоді, до друга взивав він і мовив:

«О, не гнівися, Патрокле, як навіть в Аїді почуєш,
Що богосвітлого Гектора тіло віддав дорогому
Батькові я, — не нікчемний за нього він дав мені викуп.
Гідну й для тебе я долю із нього вділю, як належить».

Після вечері Ахілл і Пріам домовляються про тимчасове перемир'я, яке триватиме 11 днів: 9 днів троянці вдома оплакуватимуть Гектора, на 10 день поховають і справлять тризну, а на 11-й — насиплять курган.

Переклад Бориса Тена

1. Що ви знаєте про Гомера та його поеми? **2.** Що таке *героїчний епос* і *постійний епітет*? Де вам траплялися ці поняття? Відповідь аргументуйте. **3.** Який цикл міфів узято за основу поем Гомера? **4.** Що Гефест зобразив на щиті Ахілла? Дайте узагальнюючу назву цій картині. Відповідь аргументуйте. **5.** Порівняйте поведінку Гектора й Ахілла під час двобою. Які умови вони висувають один одному? Чия позиція вам ближча? Чому? **6.** Чому Ахілл зміг подолати Гектора? **7.** Кому, грекам чи

¹ *Гембльований* — виструганий гембелем, рубанком.

троянцям, симпатизує грек Гомер? Яку назву така позиція отримала в літературознавстві? **8.** Як Гомер ставиться до війни? **9.** Чому Ахілл, який жорстко відмовив Гектору в тому, щоб віддати його тіло троянцям, урешті-решт не лише повертає його Пріамові, а й зголошується на перемир'я для похорону троянського героя? Обґрунтуйте свою точку зору.

— Літературне відлуння —

Осип Манделштам

Безсоння. І Гомер. І пружність парусів.
Я кораблям лічбу довів до половини.
Цей довгий виводок, цей поїзд журавлиний,
Що над Елладою підвівся і злетів,

Як журавлиний ключ — до невідомих меж...
В священній піні — чола і рамена.
Ахейські воїни! Коли б то не Гелена,
Чи Троя вам сама була б потрібна теж?

І море, і Гомер — тримаються любов'ю.
Кого ж бо слухати? І ось затих Гомер,
Лиш море Чорнеє вітійствує тепер
І гуркотом важким сягає узголов'я.

Переклад І. Качуровського

*Похорони Патрокла.
Еллінська ваза.
IV ст. до н. е.*

ОДІССЕЯ

ЗАСПІВ

Музо, повідай мені про бувалого мужа, що довго
Світом блукав, священну столицю троян зруйнувавши,
Всяких людей надивився, міста їх і звичаї бачив,
В морі ж багато біди і тілом зазнав, і душею,
Щоб і себе врятувать, і друзів додому вернути.
Та не вберіг він свого товариства, хоч як того прагнув.
Марно загинули всі через власне зухвальство безтямне:
З'їли, безумні, волів вони Гелія Гіперіона,
Що понад нами, — за те дня повернення він їх позбавив.
Дещо, богине, і нам розкажи про них, Зевсова доню.

Зібравшись на раду за відсутності Посейдона, переслідувача Одиссея, боги вирішують дозволити Одиссею, якого німфа Каліпсо силоміць затримує на своєму острові, нарешті повернутися на батьківщину. Набувши вигляду Одиссеєвого друга Ментора, Афіна з'являється перед Телемахом, сином Одиссея, і радить йому побувати в Пілосі й у Спарті, щоб довідатися про батька та прогнати знахабнілих женихів Пенелопи. Уранці Телемах наказує вісникам склика-

ти народ на збори й прилюдно вимагає від женихів, щоб вони залишили його дім. Антіной, один із женихів, зухвало відповідає йому. Телемах таємно вирушає в путь морем. Він приїздить до Пілоса, де Нестор розповідає йому про пригоди ахейців після здобуття Трої та радить Телемахові заїхати до Менелая. У Лакедемоні (Спарті) Менелай і Елена розповідають йому про подвиги Одиссея.

Боги посилають Гермеса до німфи Каліпсо з наказом відпустити Одиссея. Він споруджує пліт і вирушає в плавання. На вісімнадцятий день Посейдон упізнає Одиссея та насилає бурю, яка викидає знесиленого героя на берег феакійського острова Схерії. Афіна вві сні навіває Навсікаї, доньці царя Алкіноя, думку піти разом із подругами та служницями до моря прати білизну. Вони зупиняються біля того місця, де міцно спить Одиссей. Прокинувшись, він наближається до Навсікаї та просить дати йому одяг і притулок. Дівчина погоджується допомогти Одиссеєві. Афіна огортає його туманом, і, невидимий, він входить у палац Алкіноя. Наблизившись до цариці Арети, Одиссей просить дати йому змогу повернутися на батьківщину. Алкіной запрошує його на бенкет, де Одиссей розповідає, не відкриваючи свого справжнього імені, як він від'їхав з острова Огігії, якого лиха зазнав від бурі біля берегів Схерії та як дістався до міста. Цар обіцяє відрядити його на кораблі в Ітаку. Наступного ранку на зборах феакійців Алкіной оголошує своє рішення й наказує підготувати все потрібне для від'їзду. На бенкеті, улаштованому із цього приводу Алкіноем, виступає аед Демодок.

АЕД ДЕМОДОК

Любого всім співомовця привів тим часом окличник —
Муза любила його, але злом і добром наділила:
Світло очей погасила, та спів дарувала солодкий.
Крісло окличник йому Понтоной срібнокуте поставив,
Спиною серед гостей до колони його притуливши;
Потім формінгу дзвінку на кілку дерев'янім повісив
Над головою його й показав, як дістати рукою
Струни; кошика з хлібом на гарнім столі він поставив,
Тут же і келих з вином, щоб пив, коли серце запрагне.
Руки до поданих страв одразу ж усі простягнули.

Потім, коли уже голод і спрагу вони вдовольнили,
Муза співця надихнула мужів оспівати славетних
Співом, що слава його до широкого неба сягала,
Про Одиссеєву сварку з Ахіллом, Пелеєвим сином,
Як на розкішній учті богів вони злими словами
Лаялись несамовито, й мужів володър Агамемнон
Нишком радів, що знатні ахеї отак посварились,
Бо як ознаку добра провістив йому в храмі Піфійським
Феб-Аполлон, коли в бога спитати поради ступив він
Через поріг кам'яний, — то з волі великого Зевса
Був лиш початок нещастя, що найшли на троян і данаїв.

Отже, про це і співав славетний співець. Одіссей же,
Довгу кирею пурпурну міцними піднявши руками,
Голову нею закryw і обличчя прекрасне сховав в ній —
Сором-бо перед феаками сльози було проливати.
А як кінчав свою пісню співець божественний, то, сльози
Витерши, стягував знов Одіссей з голови ту кирею,
Й, келих дводонний узявши, богам узливання творив він.
А як ізнову співати аед починав на прохання
Знатних феаків, що мали від співу його насолоду,
Знову тоді Одіссей, з головою укрившись, плакав.

Так удавалось од інших йому свої сльози ховати,
Тільки один Алкіной догадався й таки їх помітив,
Бо біля нього сидів і чув його тяжкі зітхання.

Алкіной пропонує Одіссеєві та гостям вийти з палацу і почати ігри та змагання. Під час змагань один феакієць висловлює сумнів щодо сили й спритності Одіссея, і той, ображений, перемагає всіх учасників у киданні диска. Увечері на бенкеті Демодок знову співає.

От до окличника тут звернувся Одіссей велемудрий,
Зрізавши м'яса шматок з хребта білоіклого вепра,
Вкритого жиром, та більшу частину собі залишивши:

«На ось печеню, окличнику, і віднеси Демодоку,
Хай покуштує, — й зажурений рад я його вшанувати.
Шану й повагу людей, що живуть на землі цій, усюди
Мають аеди, сама-бо їх Муза безсмертна навчила
Дивних співати пісень, співуче їх люблячи плем'я».

Так він сказав, і той до героя-співця Демодока
В руки те м'ясо відніс — і взяв цей, радіючи духом.
Зразу ж до страв приготованих руки усі простягнули.

А після того, як голод і спрагу вони вдовольнили,
До Демодока звернувшись, сказав Одіссей велемудрий:

«Вище над смертних усіх я тебе, Демодоку, шаную, —
Чи Аполлон тебе вчив, чи Муза то, Зевсова донька,
Надто-бо все до ладу ти про долю ахеїв співаєш,
Що учинили, й зазнали чого, й як було їм сутужно,
Наче ти сам з ними був чи із уст очевидця почув це.
Отже, про те заспівай, як Епей із Афіною разом
Під Іліоном коня дерев'яного постать зробили,
Як його хитро в акрополь увів Одіссей богосвітлий,
Вбів сховавши в коневі, що Трою після зруйнували.
Врешті коли і про це ти докладно мені проспіваш,
Зараз же перед всіма я людьми розповім, що напевно
Доброзичливий дає тобі бог це натхнення співоче».

Так він сказав, а співець заспівав уже, богом натхненний,

З того почавши, як враз на свої добропалубні судна
Сіли ахеї і геть попливли, свої шатра спаливши,
Як з Одиссеєм славетним у Трої вже, посеред міста,
Інші тим часом сиділи, заховані в кінській утробі, —
Потім троянці самі в акрополь коня зтягнули.
Так і стояв він, вони ж без кінця гомоніли безладно,
Сидячи там навкруги, і натроє думки їх ділились:
Міддю безжальною цю черевину проткнути порожню,
Чи, зтягнувши на верх, з високої скинути скелі,
Чи залишити це диво як жертву богам милостівну.
Саме останнє оце і було те, що статися мало,
Місту-бо доля судила загинуть тому, яке прийме
Постать велику коня дерев'яного, де заховались
Кращі з аргів'ян, готуючи смерть і загибель троянцям.
Далі співав, як ахеїв сини Іліон руйнували,
З схованки ринувши враз і порожнім коня залишивши.
Як — хто куди — плюндрувати розбіглися місто високе,
Як Одиссей, наче грізний Арей, в Деїфоба домівку
Кинувся вдвох з Менелаєм, до мстивого бога подібний.
Там він, — співав той, — наважився стати до бою страшного
І переміг при сприянні великої духом Афіни.

Так той виспівував славний співець, Одиссей же від жалю
Танув слізьми, що з повік струмками спливали на лица,
Наче ридає дружина, принавши до любого мужа,
Що за людей і вітчизну свою наложив головою,
Щоб від дітей і від міста загибелі день одвернути;
Бачачи, як він конає і в смертних здригається муках,
Тужно голосить над ним і ридає, а ззаду жорстокі
Ратиц удари на спину вже падають їй і на плечі,
Гонять в полон на роботу тяжку, на поталу їй наругу;
В'януть їй лица від горя, що жалем до неї проймає, —
Жалісно так в Одиссея з-під брів його сльози лилися.

Все ж удавалось від інших йому свої сльози ховати,
Тільки один Алкіной догадався й таки їх помітив,
Бо біля нього сидів і чув його тяжкі зітхання.

Помітивши збентеження гостя, Алкіной просить його сказати, хто він такий і чому плаче. Назвавши своє ім'я та рід, «незламний у біді Одиссей богосвітлий» розповів про свої пригоди. Після відплиття від троянського берега вони з товаришами висадилися в Ісмарі та вступили з його жителями кіконами в бій, у якому загинуло багато супутників Одиссея. Буря на морі закинула їх до країни лотофагів, які їдять лотос — дивовижну рослину. Покуштувавши її, супутники Одиссея раптом забули про все, утратили бажання повертатися додому, і їх довелося силоміць тягнути на корабель. Звідти Одиссей приїхав на острів, розташований навпроти країни кіклопів (однооких велетнів-дикунів). Тут він зали-

шив одинадцять кораблів, а на дванадцятому підплив до цієї землі й зійшов на берег із дванадцятьма супутниками.

ОДИСЕЙ І КІКЛОП ПОЛІФЕМ

Обік побачили там, край скелі над морем, високу,
Лавром порослу печеру. До неї збиралося на ніч
Кіз і овечок багато; навкруг простягався високий
Двір, обгороджений муром з укопаних в землю великих
Каменів, зверху ж і сосни росли, і дуби височенні.
Велетень жив там потворний, що кіз і овечок отари
Сам випасав собі, інших оподаль. Ні з ким він не знався
У самотіні своїй і ніяких не відав законів.
Був він потвора страшна, на людину, що хлібом живиться,
Зовсім не схожий, скоріше скидався на гірську верховину,
Лісом порослу, яка серед скель височіє самотньо.

Товаришам своїм вірним на місці звелів я лишатись,
При кораблі, й стеретти корабля свого якнайпильніше;
Сам же, дванадцять обравши між ними супутців найкращих,
Вирушив. Мав із собою я козячий міх із солодким
Темно-червоним вином, що Марон мені дав, син Еванта,
Жрець Аполлона, який опікується Ісмаром-містом...
Міх я великий вином тим наповнив та інших припасів
В бесаги взяв шкіряні із собою. Відчув-бо я духом
Мужнім, що стріну людину, одягнену в силу могутню,
Дикого велетня, що ні законів, ні правди не знає.

Швидко добралися ми до печери, але не застали
Велетня в ній, — десь пас він отару свою густорунну.
От увійшли ми в печеру і стали усе оглядати:
Сиру там кошики повні стояли, ягнята й козлята
В стійлах тіснились вузьких, за віком поставлені різним:
Старші — окремо, окремо від них середульші, й окремо —
Новонароджені; в цебрах стояло сиріватки повно,
Глеки й дійниці були приготовані там для удою.
Товариші почали всіляко мене умовляти, —
Сир той забравши, негайно тікати відтіля і найшвидше
Позаганяти на наш корабель бистрохідний з кошари
Тих козенят і ягнят та й умкнути по водах солоних.
Та не послухав я їх, хоч було б набагато це краще, —
Хтілось побачить його, чи не дасть мені сам він гостинця?
Товаришам же моїм не здавався, проте, він привітним.

От ми розклали вогонь, і жертву принесли, й самі вже,
Сиру набравши, поїли, і ждати в кутку посідали,
Поки той прийде із стадом. Приніс тяжкий оберемок

Дров він сухих, щоб мати на чому вечерю варити.
З грюкотом скинув ті дрова серед кам'яної печери.
Ми ж із перéстраху всі аж в найдальший зашилися закут.
Позаганяв до печери опасистих кіз і овечок
Тих, що дойти їх мав, а самців — баранів із козлами —
Він за дверима лишив, на своєму подвір'ї широкім.

Потім камінь підняв величезний і вхід до печери
Ним завалив, — не могли б того каменя зрушити з місця
Й ковані міцно аж двадцять два вози чотириколісні, —
Ціла то скеля була, що нею заклав свої двері.

Сидячи, сам подоїв уже й кіз, і овець мекотливих,
Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.
Білого він молока на кисле узяв половину.
Сир віддавивши, поклав у плетені кошики зразу;
Другу ж у глечиках він залишив половину, щоб мати
Й свіжого ще молока — напитися після вечері.

Швидко із справами цими упорався, потім ще й ватру
Сам розпалив, і нарешті побачив він нас і промовив:

«Хто ви, чужинці? Шляхом відкіля ви пливете вологим,
В справі якій чи так, навмання, ви блукаєте морем,
Наче розбійники ті, що гасають у водних просторах,
Важачи власним життям і біду несучи чужоземцям?»

Так говорив він, і любими ми зажурились серцями:
Сповнив нас жахом страшний його голос і вигляд потворний.
В відповідь все ж я до нього з такими звернувся словами:

«Родом усі ми ахеї, додому вертаємо з Трої,
Та, супротивними гнані вітрами над хланню морською,
Збились з путі, і на інших пляхах та на іншій дорозі
Ми опинились, — Зевсова, видно, на те була воля.
Горді ми бути людьми Агамемнона, сина Атрея,
Слава якого тепер до високого неба сягає, —
Місто велике-бо він зруйнував і люду багато
Винищив. Ми ж прибули аж сюди, і от припадаєм
Всі до колін твоїх, — виявиш ти нам гостинність чи, може,
Ще й подарунок даси, що гостям їх звичайно дарують.
Отже, могутній, богів пошануй, благаєм тебе ми,
Зевс-бо є сам покровитель гостей і усіх, що благають.
Він і гостинний, і гостям супутник, достойним пошани».

Так говорив я, а він відповів мені словом безжальним:
«Ну ж і дурний ти, чужинче, та й здалеку, мабуть, прибув ти,
Що шанувати й боятись богів мене так умовляєш!
Нам, кіклопам, байдуже й до Зевса-егідодержавця,
І до блаженних богів, самі-бо від них ми сильніші.
Страх перед Зевсом мене не примусить тебе пощадити

З товаришами, якщо того власний мій дух не накаже.
Краще скажи мені, де корабель твій оснащений нині
До суходолу пристав — далеко чи близько, щоб знав я».

Так він випитувать став, але це не укрилось від мене,
Мав-бо я досвід і хитрими мовив до нього словами:
«Мій корабель розтרוщив Посейдон, землі потрясатель,
Кинувши ним о скелі стрімкі при самім узбережжі
Вашого краю, — вітром сюди його з моря загнало.
Наглої смерті, проте, із супутцями я врятувався».

Так я сказав. Не відмовив безжалісний серцем нічого,
Скочив раптово і, руки свої на супутців наклавши,
Двох, як щенят, ухопив і з силою ними об землю
Вдарив, аж мозок їх бризнув і скрізь по землі розіллявся.
Пошматувавши їх геть, спорядив собі з них він вечерю.
Все він пожер, наче лев, що годується в горах, нічого
Не залишив — ні утроби, ні м'яса, ні кості із мозком.
Руки з риданням гірким до Зевса ми всі простягали,
Бачачи злочин такий, у серці своїм безпорадні.

А як наповнив кіклоп свого черева глиб ненажерний
М'ясом людським, молоком нерозбавленим їжу запив він
І між овець у печері своїй спочивати розлігся,
Духом відважним тоді таку я подав собі раду:
Ближче підкрастись і, меч свій нагострений з піхов добувши,
Вдарити в груди йому, рукою намацавши місце,
Де печінки під осердям, — та інша затримала думка:
Всі ми в печері отут загинули б марною смертю,
Бо від високих дверей не змогли б одвалити руками
Камінь той величезний, що велетень ним завалив їх.
Так ми в журбі та зітханнях на світлу Еос дожидали.

Ледве з досвітньої мли заясніла Еос розоперста,
Вже він вогонь розпалив, подоїв своїх славних овечок,
Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.
Швидко із справами цими упорався, потім ізнову
Двох з-поміж нас ухопив і собі спорядив з них сніданок.
Далі, поснідавши, вигнав з печери свою він отару,
Легко відсунувши камінь важкий од дверей, і на місце
Знову поставив, немов сагайдак ковпачком покривав він.
З гуком і свистом кіклоп погнав свою жирну отару
В гори. А я, у печері лишившись, почав міркувати,
Як би помститись, якщо подасть мені ласку Афіна.
Серцю моему така найкращою видалась рада:
Біля кошари лежала кіклопова палиця довга —
Стовбур сирої маслини, — зрубав її він, щоб ходити
З нею, як висхне вона. Виглядала ж та палиця, наче

Щогла на двадцятив'єслім просторім судні чорнобокім,
Що вантажі торговельні крізь далеч морську перевозить, —
Так виглядала завдовжки й завгрубшки ота деревина.
Кия із сажень завдовж од неї тоді відрубав я
Й товаришам передав, обстругати його наказавши.
Гарно вони обтесали оцупок, а я, загостривши
Дрюк той, у полум'ї вістрям тримав, щоб вогнем засмалити.
Потім старанно його заховав я під гноєм, якого
Дуже багато було понакидано скрізь по печері.
Товаришам після того звелів жеребки я тягнути,
Хто з них відважиться, разом зі мною кілок той піднявши,
В око встромити кіклопу, як в сон він солодкий порине.
Випали тим чотирьом жеребки, кого й сам би хотів я
Вибрати в поміч, а я уже п'ятий виходив між ними.

Ввечері й він надійшов і отару пригнав пишнорунну.
Зразу ж отару ситу загнав у широку печеру,
Сповна усю, не лишив на подвір'ї широкім нікого,
Передчуваючи щось, чи бог його так напоумив.
Потім камінь підняв величезний і вхід завалив ним,
Сидячи, він подоїв і кіз, і овець мекотливих,
Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.
Швидко упорався з цими він справами, потім ізнову
Двох з-поміж нас ухопив і собі спорядив з них вечерю.
Тут підійшов до кіклопа я близько й звернувся до нього,
З темно-червоним вином дерев'яний підносячи дзбанок:
«Випий, кіклопе, вина, наївшися м'яса людського, —
Сам тоді знатимеш, що за питво в кораблі хоронилось
Нашому. Віз тобі цю я пожертву, щоб зглянувсь на мене
Й вирядив швидше додому, а ти все нещадно лютуєш.
Хто ж тепер, нелюде, схоче до тебе сюди завітати
З інших людей, коли не по правді ти з нами повівся!»

Так говорив я. Узяв він і випив; і страшно влюдобав
Те він солодке питво і ще зажадав його вдруге.
«Дай-но, будь ласка, іще, та своє мені тут же імення
Зразу назви, щоб міг і тебе я гостинцем потішити,
Бо і кіклопам їх ниви родючі вино виноградне
В гронах розкішних дають, що примножує Зевс їм дощами.
Це незрівнянне вино, це нектар, це амбросія справжня!»

Так він сказав, і іскристого знов йому дав я напою.
Тричі підносив я, й тричі в глуболітї своїй випивав він.
А як вино уже зовсім йому затуманило розум,
Я із солодкими знову до нього звернувся словами:

«Ти про ім'я моє славне питаєш, кіклопе? Назву я
Зраз себе, та гостинця віддай, що мені обіцяв ти.

Звусь я Ніхто на ім'я, і Ніким мене батько і мати,
Й товариші мої, й інші, звичайно, усі називають».

Так говорив я, а він відповів мені словом безжалним:
«Отже, Нікого я з'їм наостанку, раніше ж поїм я
Товаришів його всіх, — оце тобі й буде гостинець».

Так він сказав, похитнувся і на́взнак упав, і, зігнувши
Набік грубезну шию, лежав, і відразу всевладний
Сон подолав його. З горла у нього з вином випливали
М'яса людського шматки, — сп'янівши, почав він блювати.
Кия тоді я у попіл гарячий засунув, щоб знову
Він розігрівся, як жар, а тим часом відваги словами
Товаришам додавав, щоб ніхто не утік з переляку.
Отже, оливний кілок, хоча й був він сирий, розпаливши
Так, що вогнем він узявся й яскраво почав пломеніти,
Вийняв з вогню я і ближче підніс до кіклопа, навколо ж
Товариші поставали — бог дав їм одвагу велику.
Взявшись за дрюк той оливний з кінцем загостреним, дружно
В око встромили йому ми. А я, натиснувши зверху,
Став ним крутити, як ба́нтину тесля свердлить корабельну
Свёрдлом, а інші з-під низу ремінням його обертають,
Взявшись обабіч, і жваво він крутиться сам безустанно.
Так от і ми, узявши розпечений дрюк, ним свердлили
Велетню око, і пасока тепла струмила навколо.
Жаром горящих зіниць обсмалило і брови, і вії,
Лопнуло яблуко очне, й коріння його аж сичало.
Як в коваля, коли він топірець чи велику сожиру
Суне гарячими в воду холодну й сичить те залізо,
Гартом узяте, — стає-бо воно ще міцнішим від того, —
Так від оливного кия і око його засичало.

Страшно кіклоп закричав, аж луна розляглась по печері,
З ляку ми кинулись врозтіч усі, і зразу він вирвав
З ока оту деревину, гарячою кров'ю облиту,
З люттю від себе її жбурнув обома він руками
Й гучно кіклопів волати почав, що з ним у сусідстві
Теж у печерах жили на овіяних вітром узгір'ях.
Крик той страшенний почувши, вони звідусіль позбігались,
Вхід обступили в печеру і стали розпитувать, що з ним:
«Що, Поліфеме, з тобою, що голосно так ти волаєш
В ніч божественну й солодкого сну позбавляєш усіх нас?
Може, хто з смертних отару твою силоміць виганяє?
Може, самого тебе хтось насильством і підступом губить?»

В відповідь так із печери волав Поліфем премогутній:
«Друзі, Ніхто, й не насильством мене він, а підступом губить!»
Відповідаючи, мовлять вони йому слово крилате:

«Що ж, коли сам ти, й ніхто насильства тобі не вчиняє,
То чи не Зевс тобі хворість наслав, і поміч тут марна, —
Краще ти батька свого, владику благай Посейдона!»

Мовили це й відійшли; любе серце моє розсміялось,
Як обманув я ім'ям його й задумом цим бездоганим.
Стогнути тяжко і в корчах увесь аж звиваючись з болю,
Камінь руками намацав кіклоп і відсунув від входу,
Сів посередині в дверях і широко руки розставив,
Щоб уіймати того, хто з отарою хтів би умкнути.
От якого він дурня знайти у мені сподівався!

Одіссеї позв'язував баранів по троє, а під середнім прилаштовувався
хтось із полонених Поліфема. Так, сховавшись в отарі, Одіссеї і його супутни-
ки вибралися з печери.

Щойно ми вийшли з печери й оподаль кошари спинились,
Перший я виліз із-під барана й повідв'язував інших.
Швидко погнали отару ми жирних овець тонконогих,
Їх оточивши навколо, щоб разом все стадо загнати
На корабель свій. Нас радо супутники любі вітали —
Тих, що уникнули смерті, — й загиблих оплакали гірко.
Плакати все ж їм, бровами до кожного стиха моргнувши,
Я не дозволив, — загнати звелів пишнорунну отару
На корабель і чимдуж на хлань відпливати солону.
До кочетів вони, швидко зійшовши, усі посідали
Й веслами, сидячи вряд, по сивих ударили хвилях.
А на таку вже відплинувши віддаль, що поклик ще чути,
До Поліфема почав я, глузуючи з нього, кричати:

«Гей ти, кіклопе! Не зовсім беззахисний муж той, в якого
Товаришів у глибокій печері пожер ти жорстоко!
Так і належить помститись тобі за лихі твої вчинки,
Нелюде лютий, що в домі своєму гостей поз'їдати
Не посоромивсь! От Зевс і боги тебе всі й покарали!»

Так я промовив. Його ж іще більша злоба охопила.
Верх од гори відломив він великої й так його кинув,
Що поблизу корабля темноносого впав той уламок,
Ледве в стерно кермове кам'яна не ударила брила.
Завирувало все море від скелі, що впала у воду, —
З шумом до берега нас понесло тоді водоворотом,
Моря приливом нас знову до самої суші пригнало.
Довгу жердину руками вхопивши, від берега нею
Я відштовхнув корабель, а супутцям кивнув головою,
Додаючи їм відваги, й на весла звелів налягти їм,
Щоб із біди врятуватись. Ажгнулись вони — веслували.
Тільки як далі від берега вдвоє уже одпливли ми,

Знов я кіклопа гукати хотів; та навкруг навперейми
Товариші мене лагідно так почали умовляти:
«Знову, безумний, ти хочеш цю дику людину дражнити?
Щойно він, кинувши скелю у море, погнав корабель наш
Прямо на берег, і ми уже зовсім загинути мали!
Тільки-но крики чийсь чи мову яку він почує,
Голови нам і всі корабельні він балки розтрощить,
Мармуру кинувши брилу, — а сили йому не бракує».

Так говорили вони, та не слухало серце відважне,
Й знову до нього покликнув я, гнівом в душі спалахнувши:
«Гей ти, кіклопе, якщо тебе з смертних хто-небудь питає,
Хто осліпив так ганебно тебе, ти можеш сказати —
Це Одиссей тебе ока позбавив, той городоборець,
Син Лаерта, що має свою на Ітаці домівку».

Так відповів я, а він тоді став Посейдона-владика,
Руки у зоряне небо здійснюючи, ревно благати:
«Згляньсь, Посейдоне, землі потрясателю темногривастий!
Якщо я син твій і гордий моїм ти зватися батьком,
Хай Одиссей додому не вернеться, городоборець,
Син Лаерта, що має свою на Ітаці домівку.
А як судилось у власну йому повернутись оселю,
Добре збудовану, й близьких, і землю побачити рідну,
Товаришів розгубивши, хай з лихом повернеться врешті, —
Лиш на чужім кораблі, — і дома лиш горе застане».

Так він молив і благав, і почув його темногривастий.
Камінь ще більший тоді ізнов Поліфем піднімає
Й, ним розмахнувшись, з такою він силою кидає знову,
Що аж позад корабля темноносого впав той уламок,
Ледь у стерно кермове кам'яна не ударила брила.
Завирувало все море від скелі, що впала у воду,
Хвилею нас понесло і вперед аж до суші погнало.

На далекому острові Еолії володар вітрів Еол приязно зустрів Одиссея й відрядив його додому, подарувавши зав'язаний мішок із вітрами, аби ті не заважали герою в дорозі. Проте через надмірну цікавість супутників, які, попри сувору заборону, розв'язали той мішок, кораблі Одиссея, що майже досягли рідної Ітаки, знову опинилися біля Еолії. Однак цього разу Еол відмовився допомогти переслідуваним богами, і вони незабаром припливли до людояжерів лестригонів, які знищили одинадцять кораблів з їхніми екіпажами. Корабель Одиссея причалив до острова Еєї.

Осліплення Поліфема. Елінський кратер. VII ст. до н. е.

ОДИСЕЙ У КІРКИ

Так ми на острів Еею приїхали згодом. Кіркея
Там пишнокоса, дивна богиня живе ясномовна...

Там же й до берега ми з кораблем потаємно пристали
В затишній бухті, якимось до неї приведені богом.
Там ми, на берег зійшовши, лежали два дні і дві ночі,
Зморені тяжко й гіркою пригноблені серця печаллю.

Тільки як третій розвиднила день нам Еос пишнокоса,
Списа у руки узявши й мечем озброївшись гострим,
З місця причалу я швидко на кручу поглянути вийшов —
Може, де смертних побачу діла чи хоч голос почую.
Ставши на версі скали кам'яної, навкруг озирнувся
Й дим, що здала над широким простором землі піднімався,
Я за густим дубняком над будинком Кіркеї побачив.
В мислях своїх і в душі я почав міркувати: чи далі
Йти дізнаватись туди, де димок я помітив багровий?

За жеребом 22 супутники Одиссея вирушили до кам'яного будинку Кіркеї,
навколо якого лежали леви й гірські вовки, заморожені злим зіллям, яке їм да-
вала господиня. Ахеї почали кликати Кірку.

Вийшла небавом вона й, відчинивши осяйливі двері,
Їх запросила ввійти, і всі увійшли необачно,
Лиш Еврілох, відчувши лукавство, іззаду лишився.
Ввівши, усіх на ослони і крісла вона розсадила;
Ячної з сиром муки та з медом жовтявим змішавши,
З світлим прамнейським вином подала їм, підсипавши в келих
Зілля лихого, щоб зовсім про землю вітчизни забули.

Щойно дала їм ту суміш і випили всі, як ударом
Кия вона їх загнала в свинарню і там зачинила.
Голови й постаті їхні щетиною вкрились, і рохкать
Всі по-свинячому стали, лиш розум, що й був, залишився.

Плачучих їх зачинила Кіркея й сипнула їм в закут
Жолудів, терну, каштанів, коріння крушини, щоб їли
Те, що всі свині їдять, у багнуці валяючись завжди.
Миттю побіг Еврілох на швидкий корабель чорнобокий
Звістку подати сумну про долю супутників любих.
Довго не міг він, хоч як силкувався, і слова сказати,
Смутком великим у серці охоплений; очі сльозами
Сновнились ясно; всю душу йому розривали ридання.
Тільки тоді, як його ми розпитувать з подивом стали,
Він розповів нам про долю нещасну супутників наших.
Так оповів він, і зразу на плечі закинув я мідний,
Срібноцвяхований меч свій великий і лук з тятивою
І провести мене тим же звелів Еврілохові шляхом.

Вже по священному виярку йшов я і ось уже вийти
Мав до великого дому Кіркеї, що зналась на зіллі.
Раптом Гермес із жезлом золотим мене близько від дому
Стрів на дорозі, на юного мужа із вигляду схожий
З першим пушком на щоках, у розквіті років найкращих.
Взявши за руку мене, він назвав на ім'я і промовив:

«Стій, бідолашний, куди ти прямуєш по цих верховинах,
Краю не знаючи цього? Супутців твоїх вже Кіркея
Всіх обернула в свиней і в хліву своїм міцно тримас.
Їх визволяти ідеш ти? І сам, кажу тобі, цілий
Звідти не вернешся й там же, де інші усі, зостанешся.
Але послухай: тебе я врятую і визволю з лиха.
Зілля узявши оце чарівне, ти в оселю Кіркеї
Сміливо йди, — з ним-бо днину лиху ти від себе відвернеш.
Я розкажу тобі все про підступне Кіркеї лукавство:
Суміш вона приготує і зілля підсипле у неї,
Тільки тебе не здолає той чар, — того не допустить
Зілля, що дам я тобі, чарівне. Розкажу по порядку.
Щойно Кіркея довжезним жезлом замахнеться на тебе,
Зразу із піхов своїх ти вихопи меч гостролезий —
Кидайся з ним на Кіркею, немовби хотів її вбити».

Слово це мовивши, зілля подав мені світлий дозорець,
Вирвавши просто з землі і властивість його пояснивши.
Корінь був чорний, а цвіт — немов молоко білопінне.

Потім Гермес відійшов на високу Олімпу вершину,
Острів лісистий лишивши, а я до будівель Кіркеї
Далі подався, лиш серце бурхливо мені колотилось.
Перед дверима богині розкішноволосої ставши,
Лунко гукнув я, і зразу почула мій голос богиня,
Вийшла до мене негайно й, розкривши осяйливі двері,
В дім запросила ввійти. Увійшов я з зажуреним серцем.
Садить вона мене там у чудове, тонкої роботи,
Срібноцвяховане крісло, під ним і для ніг був ослінчик.
Суміш у келиху злотнім, щоб пив я, сама зготувала
Й зілля укинула в нього, в душі замишляючи злеє.
Щойно без жодної шкоди я те, що дала вона, випив,
Києм мене вперезала й, окликнувши, мовила владно:
«Йди до свинарні тепер і з іншими там повалляйся!»

Тільки сказала це, з піхов я вихопив меч гостролезий,
Кинувся з ним на Кіркею, немовби хотів її вбити.
Скрикнула вголос вона, і підбігла, й, коліна обнявши,
З ревним риданням до мене промовила слово крилате:
«Хто ти і звідки? Яких ти батьків і з міста якого?
Дивно мені, що те зілля ти випив без жодної шкоди,

Досі-бо ще з-між людей цих чарів ніхто не уникнув — Той, хто їх пив, в кого зілля пройшло крізь зубів огорожу, В тебе ж є розум у грудях, що годі його зчарувати. Мабуть, і є Одисей ти бувалий, — про те, що він приїде, Кілька разів злотожезлий казав мені світлий дозорець. Їдучи з Трої, на чорнім швидкім кораблі він прибуде. Отже, свій меч гостролезий у піхви вклади і на ложе Разом зі мною ходім, щоб, любов'ю з'єднавшись на ложі, Серце довірливо ми одне перед б́дним відкрили».

Так говорила вона, а я їй у відповідь мовив:

«Як же від мене, Кіркеє, ти ніжності ждеш, як сама ти В цих же покоях супутців моїх у свиней обернула?..»

Так я промовив, і зразу ж вона поклялась, як жадав я.

Бачить Кіркея, що я нерухомо сиджу і до їжі Рук не простягаю навіть, великим охоплений смутком, Близько тоді підійшла і промовила слово крилате:

«Що ж ти, неначе німий, тут сидиш за столом, Одиссею, Й душу гризеш, ні пиття не торкаючись зовсім, ні їжі? Може, нового боїшся ти підступу? Годі боятись, — Я ж поклялася тобі великою клятвою нині».

Так говорила вона, а я їй у відповідь мовив:

«Хто з-між людей, о Кіркеє, який чоловік справедливий Їжею міг би й питтям вдовольнитися, поки на власні Очі супутників він не побачив своїх на свободі? Щиро просила ти їсти і пити, — то дай, щоб на власні Очі я вільними бачив також і супутників милих».

Так я промовив, і зразу ж із києм в руках із покоїв Вийшла Кіркея і, двері в свинарню свою відчинивши, Вигнала звідти свиней, наче дев'ятирічних на вигляд. Стали вони перед нею, вона ж, їх усіх обійшовши, Кожну із них по черзі вигойною маззю мастила. Стала з їх тіл опадати щетина, що вкрила відтоді Їх, як заклятого зілля дала їм Кіркея-владарка. Знов вони стали людьми, красивішими навіть, ніж доти, Вищими трохи на зріст і молодшими стали на вигляд. Зразу впізнали мене, і рук моїх кожен торкнувся. Потім усі заридали тужливо, — їх лемент страшенний Всюди по дому лунав і розжалобив навіть Кіркею.

Близько тоді підійшла і сказала в богинях пресвітла: «О Лаертід богорідний, удатний на все Одиссею, Йди до швидкого свого корабля на морське узбережжя. Витягніть передусім корабель на положистий берег, Снасть корабельну і всяке майно занесіть до печери, Потім вертайтеся сюди — і сам ти, й супутники милі».

Мовила так, і, послухавши серцем відважним, подався
Я до швидкого свого корабля на морське узбережжя;
Там на швидкім кораблі знайшов я супутників милих, —
Плакали гірко вони, рясні проливаючи сльози.
Мовби телята навколо корів, що з полів чередою
В хлів повертаються, трав соковитих напасшись вволю,
Скачуть всі разом назустріч, — не вдержати їх у кошарі,
Радісно мукають всі, своїх матерів обступивши, —
Так і до мене з сльїзми на очах всі супутники наші
Кинулись разом з великою радістю в серці, неначе
В рідну ми землю вернулись, на нашу Ітаку скелясту,
В місто, де виростили ми і де ми усі народились.
Плачучи, мовлять до мене супутники слово крилате:

«Радісно нам, о паростку Зевсів, що ти повернувся,
Наче самі до вітчизни вернулись ми в рідну Ітаку,
Але скажи нам, що інших супутників наших спіткало?»

Так говорили вони, і лагідно я відповів їм:
«Витягнім передусім корабель на пологістий берег,
Снасть корабельну і всяке майно занесім до печери,
Потім збирайтеся всі і разом зі мною ходімо —
Наших супутників ви у священному домі Кіркеї
Всіх за столами з багатим питтям та їдою знайдете».
Вже й Еврілох не схотів стерегти корабель крутобокий, —
З нами пішов він, страшної злякавшись погрози моєї.

Одіссеї і його супутники перебували в Кіркі (Цирцеї) цілий рік. І хоча їм там було добре, вони почали тужити за рідною домівкою. Одіссеї звернувся до богині з проханням відпустити його на Ітаку.

...Сказала на те в богинях пресвітла:
«О Лаертід богорідний, удатний на все Одіссею,
Не залишайтеся більше у домі моїм проти волі,
Тільки у іншу вам треба раніше податись дорогу —
Аж до оселі Аїда й страшної пройти Персефони,
Щоб розпитати про все там фіванця Тіресія душу —
Вищою старця сліпого, що розум зберіг непорушним;
Всю-бо й по смерті йому залишила, проте, Персефону
Давню розсудливість, інші ж усі там, як тіні, нікають».

Так вона мовила, й любе в мені мов розбилося серце.
Плакав, на ложі я сідячи, й серце на білому світі
Жити вже більш не хотіло й на сонячне світло дивитись.
А як, на ложі качаючись, я вже наплакався вволю,
Так я промовив, із словом до неї звернувшись крилатим:
«Хто ж, о Кіркеє, мені вожаєм у дорозі тій буде,
Не допливав-бо ніхто ще на чорнім судні до Аїда».

Так говорив я, й сказала на те в богинях пресвітла:
«О Лаертід богорідний, удатний на все Одісею,
Тим не журися ти, хто вожаєм корабля твого буде,
Ти тільки шоглу постав, розпусти свої білі вітрила
Й сядь при стерні, і саме понесе вас дихання Борея.
А як ріку Океан кораблем ти своїм переплинеш,
То низовинний побачиш ти берег і гай Персефони,
Осокорини високі і верби, що гублять насіння.
Над Океаном глибинно-бурхливим постав корабель свій,
Сам же в задушну Аїда оселю тоді попрямуєш.
До Ахерону впадає там Піріфлегетон вогненний
Разом з Кокітом, що й сам рукавом є підземного Стікса,
Там біля скелі обидва збігаються шумні потоки».

Так вона мовила, й скоро Еос надійшла злотошатна.
Плащ із хітоном тоді одягнути дала мені німфа,
Вбралась сама після того в чудове сріблясте одіння,
Довге й тонке, золотою окрайкою гарною стан свій
Підперезала, чоло вповилá дорогим покривалом.
Дім я увесь обійшов і, над кожним спиняючись ложем,
Товаришів побудив, до них мовлячи слово ласкаве:
«Годі вам спати! Мерщій із солодкого сну прокидайтесь!
Час нам у путь! Все владарка мені розказала Кіркея».

Переклад Бориса Тена

У країні кіммерійців Одіссеї знайшов вхід до підземного царства. Там до нього наблизилася тінь померлих. Віщун Тіресій пророкує йому небезпеку й радить, як повернутися додому. Одіссеї бачить тіні своєї матері, померлих соратників, судді Міноса, мисливця Оріона, Тантала, Сізіфа, Геракла.

Одіссеї. Реконструкція античної скульптури

Одіссеї довідується в Кіркі, яка загроза чатує на нього. Пливучи морем, він оминає острів Сирен, які заманюють моряків своїм чарівним співом, потім уникає загибелі від страшних скель, що сходяться і розходяться (див. Сімплєгади в циклі міфів про аргонавтів), пропливає протоку, на берегах якої сидять Скїлла й Харибда (Скїлла хапає шістьох ахеїв). На о. Трінакія через несприятливий вітер вони затримуються на місяць. Страждаючи від голоду, товариші героя забивають биків Геліуса, за що Зевс блискавкою розбиває їхній корабель. Екіпаж загинув, а Одіссея викинуло на о. Огігію до німфи Каліпсо. Феакійці захопились оповідями Одіссея. Наступного дня він відїжджає. Уночі феакійські моряки переносять сонного Одіссея на берег Ітаки й відпливають, але під час повернення їхній корабель, за давнім віщунням, обертається

на скелю. В образі юнака Одиссею з'являється Афіна, і після слів богині він нарешті впізнає Ітаку й цілує рідну землю. Афіна обіцяє привести до нього Телемаха, який повертався зі Спарти. Обернений на старого жebraка, Одиссей іде до свинопаса Евмея. Наступного ранку Телемах повертається на Ітаку й вирушає до Евмея. Там він зустрів «жебрака» (Одиссея), якому обіцяє заступництво, і відсилає Евмея сповістити матір про своє повернення. Одиссей відкривається сину й обговорює з ним план помсти женихам. У місті Одиссей уміло грає роль жebraка. Пенелопа каже женихам, що настав час, коли з волі свого загиблого чоловіка має знову вийти заміж. Вона пропонує влаштувати змагання, переможець якого стане її чоловіком. Невпізаний Одиссей каже Пенелопі, що її чоловік незабаром повернеться. Служниця Евріклея, колишня нянька Одиссея, обмиває ноги «жебракові» і впізнає його за шрамом на носі, та Одиссей забороняє їй розголошувати таємницю.

*Грот німфи Калісто. Умань.
«Софіївка». Сучасне фото*

Готується бенкет, женихи брутально поводяться з «жебраком»-Одиссеєм, глузують із нього та з віщуна Теоклімена, який пророкує їм швидку загибель. Пенелопа виносить Одиссеїв лук, аби надокучливі женихи спробували прострелити з нього кільця сокирищ. Та ніхто з них не спромігся навіть натягти тятиву. Тоді «старий немічний жebraк» (Одиссей) легко натягає лук, пронизує всі кільця однією стрілою й розпочинає розправу. За допомогою Афіни він убиває всіх супротивників і знову стає володарем свого дому. Після довгих сумнівів і вагань Пенелопа нарешті впізнає Одиссея. Він розповідає їй про свої страждання за 20 років розлуки. Уранці Одиссей вирушає до садиби свого батька Лаетерта. Гермес відводить душі женихів в Аїд. Одиссей зустрічається з батьком, який, нарешті, упізнає його. Обурені родичі вбитих та ітакійці прямують до Одиссеєвого дому. Лаетерт убиває проводиря обурених, Афіна в образі Ментора встановлює загальний мир.

1. Що ви знаєте про епічних співців? Під час вивчення яких художніх творів ви зустрічалися з цим поняттям? **2.** Яку роль відіграв Одиссей у Троянській війні?

3. Спираючись на фрагмент «Аед Демодок», охарактеризуйте ставлення еллінів до аедів. Чи схоже воно на ставлення до епічних співців в інших країнах, зокрема в Україні? Відповідь аргументуйте. **4.** Які закони порушив Поліфем? **5.** Завдяки чому Одиссеєві вдалося перемогти Поліфема? **6.** Чи лише за осліплення свого сина Посейдон карає Одиссея? Відповідь аргументуйте цитатами з тексту «Одиссеї». **7.** Що примусило Одиссея покинути Кірку? **8.** Порівняйте образи Ахілла й Одиссея; Гектора й Ахілла. До кого, на вашу думку, ближчий Одиссей: до елліна Ахілла чи троянца Гектора? Відповідь аргументуйте. **9.** Знайдіть

у тексті постійні епітети. Кого і як вони характеризують? **10.** Знайдіть у текстах «Іліади» й «Одіссеї» порівняння, визначте їх особливості і роль у епосі Гомера.

11. Вважається, що в міфах зашифровано таємне сакральне знання. Як ви думаєте, про що насправді розповідають поеми Гомера? Обґрунтуйте свою точку зору. **12.** Спробуйте, використовуючи гекзаметр, розповісти про своє враження від «Іліади» та «Одіссеї».

— Літературне відлуння —

*Старий Одисей.
Умань. «Софіївка»*

Максим Рильський

ДІТИ

По довгим плаванням вернувши в отчий дім,
Ти сів між дітками, щоб розказати їм
Про дальні береги та про чудні народи.
Ще й слова не сказав — а вже багрянні води

В очах їм мерехтять. Хвилює корабель,
І пальми золоті на тлі чужих земель
Кивають вітами і в гості закликають...
Що ж ти розкажеш їм? Хіба вони те знають,

Як у солодкім сні дримає лотофаг,
Як вабить спів сирен в запінених валах,
Як чорний Поліфем в страшній своїй печері
Хапає мандрівців для дикої вечері?

* * *

Плещуть на вогкому березі води, ясні й переливні,
Наче Гомерове море старе, казковé, пурпурове.
Наш Одисей нам тихенько розкажує спомини дивні
Про нерухомі полярні краї й про цейлонські діброви.

Чується подих тропічної тьмяної, п'яної ночі,
Голос гарячих звірів і пахощі квітів звіриних,
Шум океану, луною котрого ця річка воркоче, —
Річка, розлита в зелених, веселих і тихих долинах.

Може, де й справді на світі живуть лотофаги щасливі,
Може, існують ще й досі страшні одноокі циклопи?
Може, ці зорі, що ясно одбилися в ясному заливі, —
Зевсові очі, що дивляться в очі Європи?

ІЗ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЛІРИКИ

Вмій пізнати зміни в людському житті.
Архілох

Після гомерівського епосу літературна палма першості в Елладі перейшла до лірики (VII–VI ст. до н. е.). Греків почали цікавити не лише ідеалізовані події давнини, а й внутрішній світ людини, який значно краще втілюється в ліричній поезії, ніж в епічних поемах.

Термін «лірика» походить від слова «ліра», бо спочатку елліни виконували вірші в супроводі музичних інструментів (передовсім ліри). За міфом, найпершу ліру для Аполлона виготовив Гермес із панцира черепахи. Пізніше вона потрапила до легендарного співця Орфея, а після його смерті морські хвилі принесли її до острова Лесбос, батьківщини відомої поетеси Саффо, де ліра зберігалася в храмі, а потім Зевс перетворив її на сузір'я Ліри.

Спочатку елліни називали ліричну поезію **мелікою** (від грец. *melos* – пісня), де музика й тексти зливалися воедино, доповнюючи одне одного. Записувати меліку в Елладі почали від VIII ст. до н. е. Проте мелодії ніхто не фіксував, тому ми можемо лише уявляти, як божественно звучала еллінська поезія в довершеному музичному супроводі, адже про мелодійність грецької мови склали прислів'я.

Сучасні літературознавці поділяють еллінську лірику на два основні різновиди: **пісенну** (співалася в супроводі музичних інструментів) і **декламаційну** (декламувалася спочатку часто, а згодом і зовсім без музики).

Меліку умовно поділяли на **сольну** та **хорову**. Сольна меліка виконувалася солістом, а хорова – хором. Однак це досить умовно, бо, наприклад, гімни могли виконуватися як солістом, так і хором, як а капела, так і під звуки ліри. До меліки елліни ставилися надзвичайно серйозно. Так, рабам заборонялося її виконувати під страхом смерті (насолоджуватися справжньою Поезією могла тільки вільна людина, а не раб!). А декламаційну лірику елліни взагалі не вважали за поезію. Однак сучасні літературознавці відносять жанрові різновиди декламаційної лірики (**елегію** і **ямби**) саме до лірики. Основні різновиди еллінської лірики можна представити у вигляді схеми:

Елліни так любили музику, що навіть декламаційну лірику часто виконували в інструментальному супроводі. Щоправда, ці інструменти були не такими милозвучними, як ліра. Так, ямби могли виконувати під брязкіт металевої пластинки, прив'язаної до підошви виконавця, якою той відбивав ритм по каменю. Іноді виконання ямбів супроводжувалося різкими звуками дудки — ямбіке. Звідси — одне з тлумачень походження (етимології) слова «ямб». Інше тлумачення походить від імені служниці Ямби. За міфом, вона грубими жартами розсмішила навіть невтішну богиню Деметру, яка розшукувала свою доньку Персефону. Ця зорієнтованість на різкість, грубість узгоджується з викривальним характером багатьох творів ямбічної поезії. Адже в Елладі **ямбами** називали дощукільні чи жартівливі вірші (нині ж ямб — віршовий розмір). «Батьком» ямбів вважається Архілох, хоча не він винайшов цей жанр, який здавна вживався в еллінському фольклорі.

Ще одним жанром декламаційної античної лірики була **елегія**, розвиток якої в античній літературі пов'язаний з іменами поетів Тиртея, Горация, Овідія та ін.

ТИРТЕЙ

(серед. VII ст. до н. е.)

Не було в Елладі міста, де б до мистецтв ставилися гірше, ніж у Спарті. Колись звідти навіть вигнали всіх митців, бо ті начебто не приносили державі «жодної користі». Однак переказують, що під час війни Спарті з Мессенією жодна зі сторін довго не могла перемогти. Тоді спартанці отримали пророцтво: вони не переможуть доти, доки не попросять допомоги в афінян, своїх найзапекліших суперників. Що поробиш, з богами не сперечаються: зціпивши зуби, спартанські послы вирушили до Афін. Там теж здивувалися їхньому проханню і наказали зачекати під міською брамою. Яким же було обурення войовничих спартанців, коли з Афін їм на «допомогу» вийшов не загін добре озброєних голплітів, а кульгавий учитель музики Тиртей. Від люти й приниження спартанці ледве не вбили його на місці, але побоялися гніву богів і взяли старигана із собою. Саме тоді війська спартанців і мессенців зійшлися у вирішальній битві — хто кого? І в найнапруженіший момент бою, коли спартанські лави, здавалося, не витримають стрімкого натиску чисельнішого супротивника, Тиртей почав декламувати свої вірші: про стійкість у бою, про необхідність боронити батьківщину, про те, що краще полягти в битві за свій народ, ніж шукати притулок у далеких краях. І серця втомлених спартанських воїнів сповнилися відвагою, вони кинулися на ворогів і перемогли їх. Тиртей дістав

звання почесного громадянина Спарті, а спартанці відтоді почали шанувати мистецтво слова. Невтомні воївники, вони перед битвою приносили жертви не богу війни Аресу, а музам, бо просили не перемоги, а поета, який зміг би цю перемогу оспівати...

* * *

Добре вмирати тому, хто, боронячи рідну країну,
Поміж хоробрих бійців падає в перших рядах.
Гірше ж немає нічого, як місто своє і родючі
Ниви покинуть і йти жебракувати в світі,
З матір'ю милою, з батьком старим на чужині блукати,
Взявши з собою діток дрібних і жінку смутну.
Буде тому він ненависний, в кого притулку попросить,
Лихо та злидні тяжкі гнатимуть скрізь втікача.
Він осоромить свій рід і безчестям лице своє вкриє,
Горе й зневага за ним підуть усюди слідом.
Тож як справді не знайде втікач поміж людом ніколи
Ані пошани собі, ні співчуття, ні жалю, —
Будемо батьківщину і дітей боронити відважно.
В битві поляжемо ми, не пожалієм життя.
О юнаки, у рядах тримайтесь разом серед бою,
Не утікайте ніхто, страхом душі не скверніть.
Духом могутнім і мужнім ви груди свої загартуйте,
Хай життєлюбних між вас зовсім не буде в бою.
Віком похилих, у кого слабкі вже коліна, ніколи
Не покидайте старих, з битви утікши самі.
Сором несвітський вам буде тоді, як раніше за юних
Воїн поляже старий, в перших упавши рядах, —
Голову білу безсило схиляючи, сивобородий,
Дух свій відважний віддасть, лёжачи долі в пилу,
Рану криваву свою не забувши руками закрити, —
Страшно дивитись на це, соромно бачить очам
Тіло старе без одежі! А от юнакові — все личить,
Поки ще днів молодих не осипається цвіт.
Чоловікám він був милий, жінок чарував за життя він —
Буде прекрасніш тепер, впавши у перших рядах.
Отже, готуючись, кожен хай широко ступить і стане,
В землю упершись міцніш, стиснувши міцно уста.

Переклад Г. Кочура

1. Чи міг Тіртеї під час вирішального бою спартанців декламувати саме цей вірш? 2. Спираючись на вірш, сформулюйте кодекс честі еллінського воїна. Чи актуальний він у наш час? 3. Якою постає людина у вірші Тіртея? Чи можемо ми нею пишатися? 4. Порівняйте ліричного героя Тіртея з воїнами Гомера. Що їх об'єднує? Чим вони відрізняються?

АРХІЛÓХ

(бл. 680–640 рр. до н. е.)

Коли читаєш вірші давньогрецьких поетів, мимоволі розумієш, що за декілька тисяч років люди не так уже й змінилися. Хто разом із давньогрецьким поетом Архілохом не міг би вигукнути: «Серце, серце! Біди люті звідусіль тебе смутять – / Ти ж відважно захищайся, з ворогами позмагайся»?..

Архілох знав, що казав, бо він, син аристократа й рабині, змушений був покинути свій рідний острів Парос і поневірятися світами, заробляючи на хліб небезпечною професією найманця. Він і загинув як воїн у бою.

Здавалося б, що поет-воїн мав би обрати за взірць для своїх віршів героїчні поеми Гомера. Однак Архілох жив уже в іншу епоху. Він був не гомерівським героєм, а звичайною людиною, яка має тільки одне життя, і не хоче розлучатися з ним. Можливо, саме це приваблювало давніх греків у віршах Архілоха: вони впізнавали себе, свої радощі, прикрощі та страхи. Архілох творив на межі двох епох – давньої, героїчної (доби Гомера), і нової, авантюрно-прагматичної. Чи не вперше у світовій літературі він відчув, що людина – лише маленька піщинка у вихорі земного життя. Тож не дивно, що після смерті поета співвітчизники шанували його як напівбога. Земляки спорудили на честь Архілоха святилище, руїни якого можна побачити й нині...

* * *

Серце, серце! Біди люті звідусіль тебе смутять –
Ти ж відважно захищайся, з ворогами позмагайся.
Хай на тебе скрізь чатує ворожнеча – завжди будь
Непохитне. Переможеш – не хвались відкрито цим,
Переможене – удома в самотині стримууй плач,
Радість є – радій не надто, є нещастя – не сумуй
Понад міру. Вмій пізнати зміни в лідському житті.

Переклад Г. Кочура

* * *

Всі шляхи богам відкриті –
Часто з чорної землі
Піднімають горем вбитих,
А не раз по волі їх
Самовпевнені і горді,

Мов підкошені падають.
І тоді за лихом лихо
Гне їм спину, і вони
Йдуть по світу жебраками
Без думок і без мети.

* * *

Хліб мій на списі замішений; теж і вино я на списі
Маю ісмарське, і п'ю, спершись на списа також.

* * *

В горі невтішному всі занімили, Перікле, сьогодні,
Сумно за нашим столом, місто затихло в журбі.
Хвили бурхливі таких благородних людей поховали —
Біль непомірний тепер стискує наші серця.
Та пам'ятайте про те, що від горя жорстокого захист
Нам дарували боги — стійкість твердої душі.
Лихо зрадливе не спить, а чатує на кожного пильно:
Нині ридаємо ми, ятриться рана у нас,
Завтра — на інших чергá, то ж візьміть себе в руки скоріше,
Мужніми будьте, терпіть, сльози облиште жінкам.

Переклади А. Содомори

1. Як ви розумієте вислови «вмій пізнати зміни в людському житті», «стійкість твердої душі»? Обґрунтуйте свою точку зору. **2.** На стінах дельфійського оракула було викарбовано: «Міра понад усе». Чи суголосне це висловлювання віршам Архілоха? Наведіть приклади з тексту. **3.** Яким бачить справжнього чоловіка Архілох? **4.** Що, з точки зору Архілоха, керує людською долею і що дасть людині «від горя жорстокого захист»? **5.** Чи можна вірші поета назвати філософськими? Чому? Чи можемо ми скористатися порадами Архілоха?

САПФÓ

(VII–VI ст. до н. е.)

Сапфо стала легендою ще за життя. Солон казав, що не хотів би вмерти, не вивчивши її віршів напам'ять. Профіль Сапфо чеканили на монетах, а Платон називав її «десятою музою». Вона досягла неймовірної для тієї доби майстерності у відтворенні найтонших душевних порухів людини. Що відомо про цю геніальну поетесу, з дев'яти книг якої до нас дійшли лише фрагменти (це одна з найбільших утрат світової літератури)? Сапфо має дві біографії — історичну й міфологічну. За першою, вона — аристократка, яка рано осиротіла й покинула рідний острів Лесбос, рятуючись від повстання. Сапфо почала віршувати в юності й відразу зажила поетичної слави. Вона була невисока на зріст, смаглява, мала виразні очі й довге волосся. Нібито її покохав і присвятив їй вірші відомий поет Алкєй, але горда дівчина не відповіла йому

взаємністю. Однак на згадку про це залишилися безсмертні літературні шедеври. Згодом поетеса повернулася на Лесбос, вийшла заміж і народила доньку, якій присвятила окрему книгу віршів...

Міфологічна ж біографія Сапфо починається з її імені та місця народження. На еолійському діалекті, яким писала свої твори поетеса, її ім'я звучить як Пса́пфа й означає «світла, осяйна». Вона й справді стала яскравою зіркою на поетичному небосхилі не лише Еллади, а й усього світу. Та й народилася Сапфо на острові, якому самі боги призначили посісти особливе місце в еллінській поезії, бо, як мовилося, саме до нього морські хвилі принесли ліру загиблого співця Орфея. Тож не дивно, що на цьому острові народилася поетеса, рівна талантом божественному Орфееві.

* * *

Жереб мені	Ласку весни,
Випав такий:	Розкіш, красу,
Серцем палким	Сонця ясне
Любити	Проміння.

Переклад А. Содомори

* * *

До богів подібний, мені здається,
Той, хто біля тебе, щасливий, сівши,
Голосу твого ніжного бриніння
Слухає й ловить
Твій принадний усміх; від нього в мене
Серце перестало б у грудях битись;
Тільки я побачу тебе — і слова
Мовить не можу.
І язик німіє одразу, й прудко
Пробігає племін'я тонкий по тілу,
В вухах чути шум, дивлячись, нічого
Очі не бачать.
Блідну і тремчу, обливаюсь потом,
Мов трава пожовкла, безсило никну;
От іще недовго — й, здається, має
Смерть надлетіти...

Переклад Г. Кочура

1. Що ви знаєте про Орфея і як із ним пов'язана біографія Сапфо?
2. За допомогою яких художніх засобів поетеса передає внутрішній стан людини?
3. Чому Сапфо назвали «десятою музою»? Як ви розумієте цей вислів?

Це зображення Алкея і Сапфо.
Можливо, саме в цю мить поет каже
своїй чарівній землячці:

Сказати дещо хочу тобі одній,
Але, як тільки глянеш на мене ти, —
Уста мої змикає сором,
Перед тобою стою безмовний.

А вона відповідає:

Коли б твій намір чистий і добрий був,
Тоді б і слово легко злетіло з уст,
І вниз очей не опускав би,
Сміло сказав би, чого бажаєш.

*Алкей і Сапфо.
Червонофігурний розпис.
VII–VI ст. до н. е.*

АНАКРЕОНТ

(бл. 570–487 рр. до н. е.)

Про життя Анакреонта відомо мало. Він не мав власного дому й мандрував від одного можновладця до іншого. У їхніх палацах і забував талант поета, філософа й співця життєвих радощів. Афіняни вшанували поета, поставивши на Акрополі його статую. Поезія Анакреонта була дуже популярною, у нього з'явилося багато послідовників. Їхня творчість (т. зв. **анакреонтична поезія**, або **анакреонтика**) вирізняється оспівуванням життєвих радощів і насолод (іноді — політичним вільнодумством). Анакреонтична традиція пережила тисячоліття. Так, у французькій літературі анакреонтичні мотиви є у творчості Вольтера, у німецькій — Й. В. Гете, у російській — О. Пушкіна, а в українській — Олександра Олеся.

* * *

Принеси води, юначе, і вина подай швиденько,
І вінки духмяні з квітів, щоб з Еротом поборотись.
Ну же, пиймо не як скіфи, що без пісні сидять тихо.
Не люблю я нудьгувати: на бенкеті з вином разом
Давай пісню, серцю милу.
Про Ерота, що пов'язки із пахучих носить квітів,
Пісню буду я співати: він володар над богами
Й людей також підкоряє.

Переклад В. Маслюка

* * *

Златоволосий Ерот мене
Знову поцілів пурпурним м'ячем —
Дівчину в барвних сандалях тепер
Каже мені забавляти.

Лиш запишалося кляте дівча, —
З Лесбосу славного родом воно, —
Та й, осміявши мою сивину,
Іншому звабно моргає.

Переклад А. Содомори

Літературне відлуння

З АНАКРЕОНТИКИ

Дай мені Гомера ліру
Без струни, що зве до бою,
Принеси глибокий келих
І ті приписи, що, кажуть,
Як з вином змішати воду.
Вип'ю трохи — й затанцюю

І, забувши про повагу,
Струн торкнуся, заспіваю
Голосну застольну пісню.
Дай мені Гомера ліру
Без струни, що зве до бою.

Переклад А. Содомори

Ольвія. Можливо, саме тут був театр, реконструкцію якого ви бачите вгорі. Ліворуч — уламок еллінського кратера, знайденого тут, із зображенням театрального дійства.

ЕЛЛІНСЬКИЙ ТЕАТР

З усього надбання еллінів трагедія найтіднесеніша і найсміливіша.

А. Боннар, французький дослідник

Театральні вистави в Елладі були пов'язані зі святами на честь «умираючого й воскресаючого» бога родючості та виноградарства Діоніса — Діонісіями. Ці свята склалися з двох протилежних за настроєм частин: похмурої і радісної. «Смерть/зникнення» бога пов'язували з настанням безплідної зими, а його «воскресіння/повернення» — із приходом родючої весни. Відповідно й театральні дійства склалися з двох етапів: спочатку глибока жалоба за померлим богом (похмура тональність трагедії), а потім нестримні радощі з приводу його воскресіння (веселощі комедії).

Слово **трагедія** (від грец. *tragos* — цап, *ode* — пісня) буквально означає «цап'яча пісня». Існує кілька версій його походження. Припускають, що спочатку слово «трагедія» означало пісні хору на Діонісіях. Він складався з почту Діоніса — сатирів, людей, одягнених у шкури цапів, з прив'язаними цап'ячими копитами та бородами. Через таку «цап'ячу» зовнішність їх іноді називали просто цапами, а їхні пісні — «трагедіями» («піснями цапів»). Дехто вважає, що під час Діонісій цапа приносили в жертву, співаючи ритуальних пісень, які й називалися трагедіями (пісня, яку співають біля жертвовного цапа). Згодом назва поширилася на **драматичний твір, де зображено гострі конфлікти, які найчастіше закінчуються загибеллю героїв**. Пізніше гострота (трагічність) цих конфліктів зумовила виникнення сучасного значення слова «трагедія» — велике нещастя, важлива подія з великими втратами.

Друга частина Діонісії, навпаки, була нестримно веселою: бог родючості мав пересвідчитися, що люди нетерпляче чекали на його повернення, аби винагородити їх багатим урожаєм. Тому той, хто щойно лив гіркі сльози, раптом починав виявляти безмежну радість: танцювати, жартувати, співати пісень, але вже інших, жартівливо-веселих. Цей буйний натовп називався «кóмосом», а його пісні — «комодіями» (букв. «піснями веселого натовпу»), звідси згодом **комедія** — **драматичний твір із веселим, смішним або сатиричним сюжетом**. А вже потім слово «комедія» набуло значення «кумедний випадок, що-небудь смішне».

Найвідомішими в Елладі були Великі Діонісії, які святкувалися раною весною. Вистави йшли протягом чотирьох

*Діоніс. Античний кілік.
VI ст. до н. е.*

днів, по 8–9 годин щодня. Перші три дні змагались автори трагедій, на четвертий день — автори комедій. Постановки відбувалися просто неба, найчастіше там, де утворювався природний амфітеатр. В Афінах театр Діоніса знаходився на південно-східному схилі Акрополя й уміщував одночасно 17 тисяч осіб, які сиділи на спеціальних глядацьких місцях — **театрónос** (звідси — *теáтр*). Через велетенські розміри театру, що нагадував стадіон, актори були змушені збільшувати свою статуру: носили довжелезний одяг, височенні головні убори, робили дуже високі зачіски, узували котурни — черевики на високих (до 20 см) підшвах, одягали великі маски з пристосуваннями (на кшталт мегафонів) для посилення звучання голосу. У таких «обладунках» було важко рухатися, про міміку, зміну виразу обличчя взагалі не йшлося. Тож особливого значення набували голос, жести й інтонація акторів.

Долі дійових осіб у трагедіях іноді набували несподіваного повороту, який називався **перипетією**. Так, перипетією було несподіване звільнення Зевсом Прометея, який тисячі років страждав прикутий до скелі. А перипетія, що призводила до кризового стану дії чи долі персонажа, називалася **катастрофою**. Так, катастрофою є той момент трагедії Софокла, коли виявилось, що Антігона вже мертва. Згодом цей прийом використав і В. Шекспір у трагедії «Гамлет» — це викриття короля Клавдія за допомогою гри мандрівних акторів, яка отримала назву «мишоловка».

Вистава розпочиналася виходом хору на майданчик — **орхестру** (звідси — *оркестр*). Вступна частина трагедії називалася **прологом** (переднім словом). Далі спів хору чергувався з рухами, монологами й діалогами акторів, що називались **епісодіями** (звідси — *epizod*). Виглосивши свою чергову промову, актор ішов із майданчика, і хор, залишившись сам, виконував **стасим** (*стояча пісня*). Зазвичай у трагедії хор виступав з трьома стасимами, які симетрично поділялися на строфи й антистрофи. В афінському театрі Діоніса в центрі оркестри стояв бюст Діоніса. Пісня хору під час руху навколо нього з правого боку оркестри до лівого називалася **строфою** (грец. *strophe* — коловорот, кружіння); а під час зворотного руху — **антистрофою**. Між виходами на оркестру актори передодягалися чи міняли маски в спеціальному приміщенні — **скене** (звідси — *сцена*). Скене згодом почали використовувати і як театральну декорацію — на ній малювали, наприклад, колони храму або дерева — те, що відповідало змісту трагедії. Тож сучасний театр завдячує еллінам не лише термінами, а й технікою та реквізитом.

Трагедія досягла розквіту в Афінах у V ст. до н. е., тоді вона вважалася найвищим серед літературних жанрів. На цей період припадає творчість трьох великих трагіків: Есхіла, Софокла, Евріпіда, а також комедіографа Арістофана. Уже сам перелік цих славних імен є свідченням того, що вони творили в золоту добу — період найвищого розквіту еллінської літератури.

ЕСХІЛ

(бл. 525–456 рр. до н. е.)

Протягом тисячоліть свого існування людство прагнуло дізнатися: що найкращого зроблено ним у цьому світі, чим можна пишатися. Одним із найвищих проявів людського духу вважається **давньогрецька трагедія**. Театр в Елладі був надзвичайно важливим засобом виховання найширших мас народу, тому ним опікувалися правителі Греції, а драматурги надзвичайно шанувалися. Коли Евріпіду під час вистави глядачі почали радити викинути з п'єси один з епізодів, він вийшов на оркестру й сказав: *«Ви сюди прийшли не для того, щоб навчати мене, а для того, щоб я навчав вас»*.

«Батьком» давньогрецької трагедії вважається Есхіл, хоча задовго до нього почали ставити такі вистави під час свят на честь бога Діоніса: спочатку один раз, а потім і тричі на рік. Однак творів попередників Есхіла ми не знаємо, до нас дійшли лише імена митців, які греки старанно карбували на мармурових дошках театру.

Та й про самого Есхіла міфів і легенд збереглося набагато більше, ніж достеменних фактів. Відомо, що він народився в родині аристократа-філософа й отримав відповідне його соціальному стану виховання — воїна та поета. Коли Стародавня Греція, особливо Аттика (землі поблизу Афін), переживали бурхливі події, спричинені греко-перськими війнами, Есхіл, як і його брат і, зрештою, усі ровесники, брав участь майже в усіх визначних їх битвах. В епітафії, яку мали вибити на могилі трагіка і яку він, за переказами, склав особисто, найбільшою заслугою свого життя Есхіл вважав саме участь у цих доленосних для його Батьківщини битвах:

*Тут, у врожайній землі хлібами багатой Гелли —
Мертвий Есхіл із Афін, Евфоріона син.
Довговолосі мідійці в боях його силу пізнали,
А марафонські гаї — свідки відваги його.*

Наче й не було в його житті хвилювань, пов'язаних зі змаганнями драматургів під час Діонісійських свят! Кажуть, що й Афінці Есхіл покинув і подався на Сицилію через образу на співгромадян, які віддали перше місце в змаганні трагіків його молодому колезі — Софоклу. До речі, Есхіла оголошували переможцем цих відомих змагань, яким немає аналогів в історії людства, аж дванадцять разів!..

ПРОМЕТЕЙ ЗАКУТИЙ

Дикі Кавказькі гори, біля підніжжя яких вирує море. Зевсові слуги, Сила та Влада, ведуть Прометея. З ними йде похмурий Гефест. За жорстоким наказом Зевса саме він повинен прикувати свого друга Прометея до скелі. Сила знущається над титаном, гостре залізо боляче ранить його, але він мовчить і приховує свої страждання. Тяжкий стогін виривається в Прометея лише тоді, коли кати вже пішли. З Океану прибули сюди на колісниці його доньки — океаніди. Вони чули удари молота Гефеста й стогін Прометея і співчують покараному. Але прокльони, які титан накликає на Зевса й олімпійців, лякають океанід. Прометей розповідає їм, як допоміг Зевсові перемогти в титаномахії та посісти трон на Олімпі. Зевс розподілив владу між олімпійцями, а титани, які йому допомагали, залишилися обділеними. Особливо дратувало Зевса те, що Прометей почав захищати неосвічених темних людей.

Тут на колісниці до скелі примчав сам Океан і почав умовляти Прометея скоритися Зевсові. Однак той залишився неблаганим і продовжував розповідати океанідам про свої благодіяння людям, за що його покарав Зевс. Але Прометей знає, що «Кронід (Зевс) не завжди пануватиме», бо його можуть скинути з Олімпу. Знає титан і велику таємницю, як Зевс може цього уникнути, але не хоче відкрити її жорсткому тиранові.

Раптом почувся стогін нещасної закривавленої Іо, перетвореної на корову й невинно гваної величезним гедзем, посланим Герою. Вона на мить зупинилася біля Прометея і спитала його, коли скінчаться її муки. Той сказав, що Зевс поверне їй людську подобу в Єгипті, вона народить сина, який стане родоначальником славного роду героїв, з якого вийде і той, хто звільнить самого Прометея (тобто Геракл. — Ю. К., Л. К.). Тут Іо знову вкусив гедзь, і вона помчала світ за очі. Обурений її стражданнями, Прометей крикнув Зевсові, що той побудеться трону, і лише титан знає, як цьому запобігти.

Перед Прометеем постав Зевсів посланець Гермес, аби вивідати таємницю: хто скине Зевса і як цього уникнути? Він погрожує титану, але той залишається непохитним. Тоді Гермес сказав, що Зевс скине скелю разом із Прометеем у похмуру безодню, де титан страждатиме багато століть, доки Зевс знову не підніме його на землю. Щодня прилітатиме Зевсів орел і клюватиме непокірному титанові печінку. Однак і цих страшних погроз титан не злякався. І скеля з прикутим до неї Прометеем зі страшним гуркотом провалилась у вічний морок.

В. Мітченко. Міф про Прометея (підручник для 6 класу)

Епікодій 1

ЕПОД

Прометей. Не думайте, що то з сваволі й гордощів Мовчу я, — в грудях серце розривається. Коли погляну на оцю ганьбу свою!

Хто, як не я, новітнім божествам оцим
Розподілив почесної судьби дари?
Мовчу вже, ви-бо знаєте й самі про це, —
Ось про недолю смертних ви послухайте:
То я ж їм, дітям нетямуцим, розум дав,
Я наділив їх мудрою розважністю.
Не для докору людям це розкакую, —
Лише щоб силу показати дарів моїх.
Вони раніше й дивлячись не бачили
І слухавши не чули, в соннім маренні
Ціле життя без просвітку блукаючи.
Не знали ні теслярства, ні підсонячних
Домів із цегли, а в землі селилися,
Мов комашня моторна, десь у темряві
Печер глибоких, сонцем не осяяних.
І певної ще не було прикмети в них
Для зим холодних, і весни квітучої,
І золотого літа плодоносного.
Весь труд їх був без тями. Таємничий схід
І захід зір небесних пояснив я їм.
З усіх наук найвидатнішу винайшов
Науку чисел, ще й письмен сполучення
І творчу дав їм пам'ять — цю праматір муз.
І в ярма перший уярмив тварини я,
Щоб у важкій роботі, приневолені,
Людей своїми заступили спинами.
Я віжколюбних коней в колісниці впріг —
Забагатілих розкошів оздоблення.
Хто, як не я, для мореплавців вигадав
Між хвиль летючі льянокриллі повози.
Для смертних всі знаряддя ці я винайшов,
Собі ж, бездольний, не знайду я способу,
Як із біди своєї увільнитися.

Хор. Вже й розум губиш у ганебних муках ти!
Немов поганій лікар недосвідчений,
Що сам захворів, блудиш і сумуєш ти,
Собі самому ліків не знаходячи.

Прометей. Та вислухайте далі і здивуетесь,
Які я мудрі винайшов умілості
Й мистецтва, — з них найважливіші ось які:
Хто занедужав, ні пиття цілющого
З трави-гойниці, ні мастей не знаючи,
Без допомоги загинув лікарської, —
Я їх навчив вигоїти ліки змішувати,

*Прометей
і Атлант. Роз-
пис лаконського
кіліка. Бл. 550 р.
до н. е.*

Щоб цим перемагати всякі хворості.
Для них я різні віщування способи
Установив, і перший сні я визначив,
Що справджуються; роз'яснив я значення
Прикмет дорожніх, і таємних висловів,
І льоту хижих, кривопазуристих птиць —
Яка на добре чи на зле провісниця;
Усі пташині з'ясував я звичай —
І як живе з них кожна й чим годується,
Яка в них ворожнеча і любов яка.
Я показав, якими мають нутрощі
У жертви бути, щоб богам подобатись,
Якими — жовчі і печінок кольори.
Товстенні стегна попаливши й тельбухи
Тварин жертовних, викрив перед смертними
Я потаємну вмлість передбачення
В огнистих знаках, ще ніким не бачених.
Це все — від мене. Хто посміє мовити,
Що глибоко попід землею сховані
Скарби — залізо, мідь, сріблo і золото —
Він на вигoду людям, а не я, знайшов?
Ніхто, крім тих, хто безсоромно хвастає.
А коротко сказати, то довідайтесь:
Від Прометея — всі в людей умлості.
Хор. Про смертних не турбуйся понад міру ти.
І не занедбуй у нещасті сам себе, —
Ми певні, що, звільнившись із кайданів цих,
Ти перед Зевсом міццю не поступишся.
Прометей. Всевладна Доля вирок не такий дала, —
Ще безліч муки й катувань ще тисячі
Я перетерплю, поки з пут цих визволюсь:
Безсила вмлість перед Неминучістю.
Хор. А хто стерничий тої Неминучості?
Прометей. Три Мойри і всепам'ятні Еріннії.
Хор. Невже сам Зевс їм силою поступиться?
Прометей. Йому своєї долі не уникнути.
Хор. Хіба Кронід не завжди царюватиме?
Прометей. Про це вам не дізнатись — не виштуюте.
Хор. Велику, видно, криєш таємницю ти.
Прометей. Зверніть на інше мову, — розголошувать
Про це не час, це мушу якнайглибше я
Ховати, — таємниці як дотримаю,
То з мук ганебних і кайданів визволюсь.

Переклад Бориса Тена

1. Пригадайте, що ви знаєте про Прометея. 2. Звідки брали теми й сюжети давньогрецькі драматурги? 3. Які дари дав Прометей людям, чого їх навчив?

4. Порівняйте давньогрецький і сучасний театри. Що їх об'єднує, а в чому принципова різниця між ними? Обґрунтуйте свою точку зору. 5. Як ви розумієте вислів «безсила вмілість перед Неминучістю»? Чому слово «Неминучість» написано тут з великої літери? 6. Зіставте образи Прометея з міфу (6 клас) і трагедії Есхіла. Як ви вважаєте, чи митець привніс щось нове в образ титана? 7. Чим образ Прометея приваблює людство протягом тисячоліть?

— Літературне відлуння —

Ліна Костенко

Вітри гули віолончеллю, писали пальми акварель.
Я вчора бачила ту скелю, де був прикутий Прометей.

В країні древньої Колхиди, де п'ється радісне вино.
А я ж вважала, що це — міфи. А я ж вважала, це — давно!

В країні гордій і гористій ця скеля сива, як Софокл.
Її показують туристам, туристи дивляться в бінокль.

Тут берегів амфітеатри, і море міниться од барв.
О Прометею! Варто?! — Варто! —
так він сказав мені з-за хмар.

СОФОКЛ

(497 або 495–406 рр. до н. е.)

Дитинство та юність Софокла, який народився в заможній родині торговця зброєю в Колоні — передмісті Афін, минали в ті часи, коли грецьке суспільство перебувало під враженням від блискучої перемоги у війнах із Персією. Коли юнакові було 16 років, він у хорі ефебів співав гімни на честь перемоги греків при Саламіні, можливо, серед його слухачів був і Есхіл, який бився саме там. Як Софокл став драматургом, ми не знаємо, відомо тільки, що 27-річним він переміг Есхіла, а його остання трагедія вже після смерті була поставлена внуком.

Окрім драматургії, Софокл займався ще й політикою. Щоправда, існує думка, що більшість почесних посад Софокла були йому подаровані не за здібності політика, а за талант драматурга. Напевно,

частка правди в цьому є: коли Самос повстав проти влади Афін, їхні мешканці були в такому захопленні від «Антигони», що доручили митцеві керівництво армією. А коли 85-річний Софокл узяв участь у невдалому заколоті, від кари його врятували лише 24 лаврові вінки, якими він був нагороджений як переможець славетних змагань трагіків на Діонісіях.

Урятувала його трагедія й від неслави. Сталося це так: син Софокла звернувся до суду з позовом на батька. Він стверджував, що той збожеволів, і вимагав права розпоряджатися майном родини. Софокл не виправдовувався, він лише прочитав свою трагедію, яку за життя так і не побачив на орхестрі. Вирок суду був на його користь.

Помирав драматург у складний для Афін час: під мурами міста стояла ворожа армія. Здавалося, на порятунок сподіватися марно. Та раптом військо зняло облогу й відступило. Радіти б афінянам, але їй горе прийшло до них — Софокл помер. Як переказують, у ту ніч, коли помер великий драматург, воєначальнику ворожого війська наснився бог Діоніс, який сповістив про смерть Софокла й наказав зняти облогу, щоб брязкіт зброї не заважав афінянам попроситися з великим митцем. А хто насмілиться не послухатися бога?..

АНТИГОНА

Перемігши аргосців, фіванці з почестями поховали Етеокла й убитих земляків, а Полініка, який привів іноземне військо під Фіви, Креонт ховати заборонив. Едіпова донька Антигона опинилася перед страшним вибором. З одного

Діоніс і Аріадна у супроводі діонісієвського почиту. Бронзовий кратер. 330–310 рр. до н. е.

боку, вона мала поховати рідного брата, з іншого — порушення наказу Креонта загрожувало смертною карою. Однак вона все-таки оплакує тіло Полініка. Довідавшись про це, Креонт розгнівався і зажадав від Антигони зізнання в злочині. Проте вона й не думала заперечувати свою провину. Антигона порушила веління Креонта, але виконала закон і волю богів. Ісмена, сестра Антигони, просить Креонта помилувати наречену його сина. Але Креонт невблаганний. Він відповідає, що не дозволить своєму синові одружитися зі злочинницею. Фіванці співчували Антигоні, бо усвідомлювали, що вона здійснила подвиг, але мовчали зі страху перед Креонтом. Креонтів син Гемон, довідавшись про загрозу життю своєї нареченої, просить батька помилувати Антигону. Проте Креонт гнівається і велить воїнам привести Антигону й убити її на очах у Гемона. Дарма фіванці застерігали Креонта, що гнів, із яким пішов від нього Гемон, принесе лихо. Антигону ведуть на жадливу страту, адже Креонт звелів поховати її живцем у гробниці. До нього приходить сліпий віщун Тіресій. Боги розгнівані: Кре-

онт образив їх, поховавши Антігону живою в гробниці, збезчестивши труп Полініка, порушив їхні закони. Гнів богів упаде на того, хто найдорожчий Креонтові. Віщування Тіресія злякало Креонта. Поховавши Полініка, він із почтом іде до гробниці, щоб вивести звідти Антігону. Та вже запізно, вона мертва. Креонт застає в гробниці Гемона, який на очах у батька простромлює собі груди мечем. У розпачі Креонт із тілом сина на руках іде до свого палацу. Тут на нього чекає нове горе: він довідується про смерть дружини, яка не змогла перенести загибелі сина. Гордий, властолюбний дух Креонта зламано. У розпачі він кличе смерть, аби припинилися його страждання.

Стасим перший

Строфа 1

Дивних багато в світі див,
Найдивніше із них — людина,
Вітер льодом січе, вона ж
Дальшу в морі верстає путь —
Хай сива хвиля бушує,
А човен пливе вдаль,
Уславлену в богинях Землю,
Вічно й невтомно родючу, виснажує,
Плугом щороку в ній борозни орючи
Із конем своїм, людина.

Антистрофа 1

Птиць безтурботні зграї й риб,
Що живуть у морських глибинах,
Звірів диких з гущин лісних
В пастку й сплетену вправно сіть
Розумна ловить людина
Й собі скоряє їх.
В полях і в горах звірів ловить,
Хитрим знаряддям їх перемагаючи,
І запрягає коня довгогривого,
І бика в ярмо заводить.

Строфа 2

І мислей, як вітер швидких,
І мови навчивсь чоловік,
Звичаїв громадських пильнує здавна;
Від лютих стуж, буйних злив
Знайшов міцний захист він,
Благодольний.
Бездольним не буде той, хто сам
Майбутню путь ясно зрить, —
Нездоланна смерть одна,
А біль хвороб, тягар знегод — не страшні нам.

Л. С. Бакст. Ескіз костюма до трагедії Софокла «Антигона»

Антистрофа 2

Є витвори мудрі в людей —
 Ясніші від світлих надій,
 Та часто біди від них більш, як блага;
 Хто в шані мав клятви міць,
 Батьків закон, гнів богів,
 Той — преславний.
 Безславним хай буде, хто посмів
 На кривдну путь серцем стать —
 Щастя не знайти йому.
 Й ні в домі гість, ні друг мені він не буде.

Переклад Бориса Тена

1. Майже всі давньогрецькі трагедії створювалися на міфологічні, а не на оригінальні авторські сюжети. Чому?

2. Спираючись на текст трагедії, доведіть, що головним завданням еллінського театру було виховання громадян. **3.** Порівняйте розповідь Прометея про його благодіяння людям з трагедії «Прометей закутий» і пісню хору «Дивних багато в світі див...» з трагедії Софокла «Антигона». Чи однаковим постає людство в цих творах? **4.** Чому стасим «Дивних багато в світі див...» називають гімном людині? **5.** Протягом століть неодноразово були спроби відродити традиції давньогрецького театру, у тому числі й в Україні. Як ви вважаєте, чи можливо це зробити? **6.** Знайдіть спільні мотиви в I псалмі (Біблія), 95 сурі (Коран) і антистрофі 2 («Антигона»).

7. Підготуйте наукову розвідку про причини, через які українські театральні режисери (зокрема Лесь Курбас і Гнат Юра) зверталися до творчості давньогрецьких трагіків. **8.** Спробуйте інсценізувати уривки з давньогрецьких трагедій за канонами еллінського театру.

— Літературне відлуння —

Анна Ахматова

СМЕРТЬ СОФОКЛА

Тоді збагнув цар, що помер Софокл.

Легенда

Вночі на дім Софокла з хмар орел злетів,
 І покотився хор цикад і сумно, й урочисто.
 Та вже тоді в безсмертя геній брів,
 Минувши ворогів, що брали рідне місто.

Так ось коли царю наснився сон страшний:
 Сам Діоніс йому велів облогу зняти,
 Щоб не зашкодив гам пронесенню труни
 І шану щоб віддать зуміли афіняни.

Переклад А. Гризуна

ПУБЛІЙ ВЕРГІЛІЙ МАРОН

(70–19 рр. до н. е.)

*Звеличив кий, і плуг, і мідяний шолом,
І знявся до вершин нечуваної слави.*

М. Зеров. «Вергілій»

Вергілій жив у важкі для Риму часи. Тривала нескінченна громадянська війна, палали лани та села, лилася кров, брат ішов на брата...

Та чим міг допомогти своїй державі фізично слабкий і хворий на сухоти поет? Лише творчістю. І він робив усе для звеличення Риму, для майбутнього своєї Батьківщини.

Спочатку світ побачили «**Буколіки**» (39 р. до н. е.), де поет не лише уславив Октавіана, як миротворця, і римську землю, «*великую матір врожаїв*», та її трудівників, а і яскраво описав (4-та еклога) майбутнє народження непорочною матір'ю якогось хлопчика, який мав повернути людству «золоту добу», що християни тлумачили як провіщення народження дівочою Марією Ісуса Христа. Вергілія назвали «християнином до Христа», а славетний Данте в «Божественній комедії» обрав його, поганина, своїм провідником у християнському Пеклі та Чистилищі. Успіх «Буколік» був приголомшливим, Вергілій став першим пером Риму.

На цій хвилі він отримав замовлення Октавіана на створення виховного (дидактичного) епосу. Адже за час війни римляни звикли тримати в руках меч, а не плуг. Війну треба було припинити, і Октавіан власноруч зачинив ворота храму бога часу Януса, відчинені вже близько століття. За старовинним ритуалом, римські володарі розчиняли їх на початку війни і зачиняли після її закінчення. Тож Вергілій віддав сім років (36–29 рр. до н. е.) створенню «**Георгік**», поеми про важку роботу землеробів.

Сходження Вергілія на вершину слави чимось нагадує шлях казкового героя, який виконує три завдання. Останній, третій твір — знамениту «**Енеїду**» — він писав упродовж цілого десятиліття (29–19 рр. до н. е.). Український поет М. Зеров мав рацію, зауваживши, що Вергілій звеличив три речі: кий (знаряддя пастухів у «Буколіках»), плуг (знаряддя землеробів у «Георгіках») і мідяний шолом (бойовий обладунок вояків в «Енеїді»).

Писати твори «на замовлення» складніше, ніж «за натхненням». Однак, за влучним висловом однієї французької дослідниці, створюючи «Енеїду», «*Вергілій гріб проти течії, постійно оглядаючись на Гомера*». Уже сучасники називали його «римським Гомером».

Іти проти течії завжди важко. А Октавіан, хоча й делікатно, але підганяв Вергілія, неначе відчуваючи, що жити тому залишилося

*Вергілій і музи. Мозаїка
«Вергілій пише "Енеїду"».
II–III ст. н. е.*

недовго. Августу був потрібен твір, який би узаконив його одноосібне право на римський трон. Проте, зрештою, Вергілій написав твір, який уславив не Октавіана, а Рим, тобто національний героїчний епос. Тож головним героєм «Енеїди» є не персонаж, ім'ям якого названо твір, а велика Римська держава.

Принципову різницю між епосами Гомера й Вергілія добре видно з порівняння щитів Ахілла й Енея. Якщо на першому зображено Всесвіт, яким його уявляли елліни, то на другому — «римського роду triumфи... і незчисленні усі послідовно проваджені війни», тобто історію Риму.

Для творчого натхнення Вергілій відвідав місця, де відбувалася описана Гомером Троянська війна. Він вірив у те, що навіть споглядання моря, яким колись пливли ахейські кораблі, додасть йому творчої наснаги. Проте зміна клімату стала для нього фатальною. Поет помер, полинувши в безсмертя. Наостанок він наказав спалити рукопис «Енеїди». Але, як відомо, рукописи не горять...

— Літературне відлуння —

Микола Зеров

ВЕРГІЛІЙ

Мужик із Мантуї, повільний і смаглявий,
З дитинства ніжного колисаний селом,
Звеличив кий, і плуг, і мідяний шолбм
І знявся до вершин нечуваної слави.

Бо крізь огонь і дим усобиці іржавий
Побачив кращий вік і проспівав псалом,
Як спочиває світ під цезарським орлом
У лагіднім ярмі безсмертної держави.

Той час минув — і Рим, і цезарів діла
Рука історії до трун поволокла,
Де сплять усіх часів ілюзії й корони.

Та він живе, і дзвін гучних його поем
Донині сниться нам риданнями Дідони,
Бряжчанням панцирів і сплесками трирем.

...Час вже надходить останній по давніх пророцтвах
кумейських¹;

Низка щасливих віків на землі починається знову.
Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна;
Парость новітню богів нам із ясного послано неба.

Ти лише, чиста Діано, злелій нам дитину ту дивну:
З нею залізна доба переходить, спадає в непам'ять,
Вік настає золотий! Непорочна, твій Феб уже з нами!

В консулування твоє, Полліоне, це станеться чудо,
Місяці дивні, щасливі літа розпочнуться від тебе:
Щезнуть останні сліди диких чварів і братньої крові,
Від ненастанних тривог земля відпочине стражденна.
Хлопчику любий! Надійдуть часи, і побачиш ти небо.
Світлих героїв побачиш і сам засіяєш в їх колі,
Правлячи світом усім, втихомиреним зброєю батька.

Зразу ж родюча земля принесе тобі перші дарунки:
Ладан поземний та кручений плющ зростить без насіння,
Лотосом вся процвіте, засміється веселим акантом.
Кози самі понесуть молоко з полонини додому;
Смирна худоба без страху на лева глядітима в полі.

Квіти ласкаві, рясні поростуть край твоєї колиски.
Згине і ворог твій — змій, і все зілля отрутне загине
І ассирійський амом² ніби килимом землю укріє.

Виростеш ти і почнеш дізнаватись про славу героїв,
Батькову славу пізнаєш і мужності міць непохитну, —
Колосом буйно-важким заговорять лани неосяжні,
Терна колючого куц зчервоніє від грон виноградних,
Листя суворих дубів золотистим ороситься медом.

Дещо лишиться, проте, із давніших гріхів та нещастя.
Виплинуть в море човни, і місто оточиться муром;
Рало по лону землі борозною глибокою пройде.
З'явиться Тіфіс новий, і юнацтво добірне, відважне
Славну збудує Арго і в криваві походи долине.

З військом хоробрим Ахілл проти нової вирушить Трої.
Мужем ти станеш і віку дозрілого дійдеш, — чи бачиш:
В морі не видно вітрил, кораблі соснові не возять

¹ Пророцтва Кумської Сивіли (в «Енеїді» вона веде Енея підземним царством), що дала царю Тарквінію Гордому т. зв. «Сивіліні книги», де, за переказами, записані долі Риму та світу. Вони зберігалися в храмі на Капітолії.

² Амóm — рослина, з плодів якої виготовляли бальзам.

Краму по хвилях морських; все, що треба, земля дає людям,
Оранки більше нема, ні ножа для кущів виноградних;
Скинув волові ярмо з терпеливої шиї плугатар.

Дивні, надходьте, віки! До своїх веретен нахилившись,
Присуд сповняючи Долі, так випряли Парки нехибні.
Час вже обняти тобі руками дитячими владу,
Вибранцю милий богів, Юпітера славний нащадку!
Глянь, як на радості всесвіт дрижить, як радість проймає
Море, і простір землі, і безодню глибокого неба;
Глянь, як подвиглось усе назустріч майбутнього віку,

О, коли б мав я на світі прожити і, як пан свого хисту,
Співом прославить гучним твої вчинки для пізніх нащадків!
Ні, проти мене не встояв тоді б ні Орфей-ісмарієць,
Ані досвідчений Лін, хоч обом їм боги помагали —
Калліопея — Орфею, а Лінові — Феб гарнолиций.
Навіть і Пан, коли став би зо мною до суду аркадців,
Навіть і Пан-чарівник признав би мою перемогу!
Хлопчику любий, навчися ж вітати, всміхаючись, матір:
Болю і прикрих страждань довелось їй натерпітись досить.
Хлопчику любий, навчися! Кого-бо не pestила мати,
Той не зазнав ні поваги богів, ні кохання богині.

Переклад М. Зерова

1. Яким змальовує майбутнє в четвертій еклозі Вергілій? **2.** Кого з персонажів давньогрецької міфології він згадує? Чому? **3.** Порівняйте четверту еклогу Вергілія з Книгою пророка Ісаї (11, 6–9). Про що свідчать ці спільні мотиви? Відповідь аргументуйте.

ЕНЕЇДА

Прямуючи з Трої до Італії, флот Енея потрапляє в бурю, наслану Юноною. Енея рятує Нептун, і останні сім кораблів пристають до африканського берега. Тут цариця Дідона, яка втекла з Фінікії, збудувала Карфаген, де гостинно прийняла троянців. Еней розповідає про останні дні Трої, зокрема про жерця Лаокоона й троянського коня. Енею наснився Гектор і попередив про небезпеку. Той мужньо захищав місто й бачив загибель багатьох троянців. Венера наказала Енею покинути Трою, бо він мусив заснувати майбутню могутню державу. Зі старим батьком Анхізом на плечах, сином Асканієм-Юлом і дружиною Креусою він залишив палаюче місто. Дорогою Креуса загубилася. Еней з цілими троянцями збудували кораблі й вирушили в путь. Довгих шість років вони не мали прихистку. Троянці бачили Сциллу та Харибду, гарпій, острів циклопів й осліпленого Одиссеєм Поліфема, підбрали одиссеєвого воїна, якого загубили ахейці, тікаючи від розлюченого циклопа (використання Вергілієм творчого доробку Гомера дає підставу назвати «Енеїду» «одиссеєю» мандрів Енея та «ліадою» його битв). Еней одружився із закоханою в нього Дідоною. Але Юпітер

через Меркурія передає йому свій наказ: покинути Карфаген і Дідону й вирушити до Італії. Еней виконує наказ, і Дідона в розпачі вкорочує собі віку. Буря пригнала кораблі Енея до Сицилії. Троянки, яким набридли мандри, підпалили кораблі. Еней залишив на Сицилії старих і знесилених, а з рештою на трьох кораблях вирушив до Італії, де висадився біля м. Куми і в храмі Аполлона зустрівся зі жрицею Сивілою. За її порадою він спустився до підземного царства (як свого часу Одісей). У країні вічного блаженства Елісії зустрівся з тінню батька (у мандрах Анхіз помер), яка пророкує Риму славне майбутнє. Еней повернувся на землю і вирушив до Лацію, де правив Латин. Він послав до царя послів за дозволом оселитися тут і заснувати місто. Латин зрадив, бо за пророцтвом його донька Лавінія одружиться з іноземцем і їхні нащадки пануватимуть у світі. Однак Юнона була проти, бо тоді Еней заснував би нову Трою, що здолає Карфаген. Вона відкрила двері храму латинян, зачинені в мирні часи. Нащадок греків Турн, володар сусідніх земель, який теж сватався до Лавінії, напад на троянців. На прохання Венери Вулкан викував Енею обладунок. Юпітер скликав раду богів, але примирити Юнону з Венерою йому не вдалося. І Юпітер довірився Долі. Знову дві сили зішлись в герці. Нарешті у двобої Еней переміг Турна.

Лімозький майстер. Еней і бог Тибру. Лондон, Музей Вікторії й Альберта

ЗАСПІВ

Зброю співаю і мужа, що перший з надмор'їв троянських,
 Долею гнаний нещадно, на берег ступив італійський.
 Горя він досить зазнав, суходолами й морем блукавши,
 З волі безсмертних богів та мстивої серцем Юнони,
 Лиха він досить зазнав у бою, поки місто поставив,
 Лацію давши пенатів, а з ними — і плем'я латинське,
 І Альба-Лонгу стару, і мурі високого Рима.
 Музо, повідай мені, чим саме розгнівана тяжко
 Чи то покривджена чим, цариця богів засудила
 На незліченні труди та нещастя побожного духом
 Батька й вождя, як богиня, — і гнівом таким поїнялася!
 Місто старинне було — фінікійського люду оселя —
 Звалось воно Карфаген на лівійському березі, проти
 Тібрових гирел, багате на скарб і завзяття воєнне.
 Кажуть, Юнона його шанувала найбільше у світі,
 Навіть і Самос забувши для нього; там зброя богині,
 Там колісниця її. А на серці в богині бажання,
 Щоб Карфаген цей, як Доля дозволить, був паном народів.

Але прочула вона, що від крові троянської плем'я
Вже виростає нове, що міста поруїнує тірійців.
З'явиться люд, підкоритель земель, войовничий та гордий,
Згине в пожарі могутність лівійська: так випряли Парки.
Все те Сатурнія знає і кров ще пригадає свіжу,
Що попід мурами Трої лила за улюблених аргів.
Ще ж не зів'яли в душі причини скорботи і гніву,
Ще, притаївшись, в серці живуть її й вирок Паріса —
Прикра зневага краси божественної, — й рід ненависний,
І Ганімеда, на небо узятого, шана висока.
Тямлячи все те, вона троянців, хвилею битих —
Все, що зосталось від люті данайців і зброї Ахілла, —
Не підпускала до краю латинського; довго і гірко,
Пасерби Долі, вони усіма проблукали морями.
Стільки страждання лягло на підвалини Римського роду!

ПРОРОЦТВО АНХІЗА ПРО МАЙБУТНЮ СЛАВУ РИМУ

Батько Анхіз на той час у глибокій долині уважно
Переглядав до наземного світу призначені душі.
Пильно очима водив по власному племені; бачив
Щастя потомків і долю, і лік їх увесь незчислений;
Постаті кращих героїв і подвиги ввік незабутні.
Та як побачив Енея, що йшов через луки назустріч,
Руки простяг він до нього обидві; на radoцax слізьми
Лиця старі окропив, і голосом зрушенням мовив:
«Так, ти нарешті прийшов. Твоя щира до батька прихильність
Всі подолала завади, усі перешкоди. Я можу
Глянути в очі тобі і голос почути знайомий.
Правда, я так і гадав. Я думав, прибудеш ти, сину.
Дні з нетерпінням я числив, і от моя мрія збулася...
Через які ж ти моря переплив? По яких суходолах
Ти перейшов? І в яких побував небезпеках, коханий?..»
«Батьку, — промовив Еней, — твій образ, такий сумовитий,
Часто являвся мені і кликав за брами підземні...
Наші човни на Тірренському морі. Дай стиснути руку,
Дай же, мій батьку, обняти тебе... Не тікай від обіймів».
Так говорив він і сльози струмив із очей неутішних.
Тричі хотів він обвити руками Анхізову шию, —
Тричі з обіймів йому уривався укоханий образ —
Так, ніби вітер легкий, ніби сонна примара крилата.
От уже бачить Еней захисну та глибоку долину,
Гаєм порослу зеленим і тихого шелесту повну,
Де супокійні оселі потік обмиває Летейський.

Над берегами, над плесом людські племена і народи
В'ються, літають, немовби улітку погожої днини
Бджоли по луках зелених, над цвітом рясним, розмаїтим
І коло білих лілей: бринять і гудуть сіножаті.
Глянув Еней і, здригнувшись на вигляд, питається в батька:
«Що то за хвилі тремтять в далині і що то за люди
Геть понад плесом літають і луг укривають зелений?»
Відповідає Анхіз: «То душі, що вдруге судилось
Тіло земне їм узять. До Летейської хвилі припавши,
В водах спасених її вони п'ють забуття довгочасне.
Хочу уже я давно тобі показати наочно
Рід твій майбутній і славних нащадків твоїх полічити,
Щоби зо мною радів ти, Латинського краю дійшовши...
Нині Дарданського роду в майбутньому суджену славу,
Кращих нащадків твоїх італійського племені й крові,
Світлих героїв, що наше імення у спадщину візьмуть, —
Все я тобі покажу й прочитаєш ти власну долю...
Бачиш того юнака, що, списом підпираючись, ходить,
Він щонайближчий до світла. Він паростком першим, на славу
Роду твого італійського, ввійде в повітря нагірне.
Сільвій ім'я його буде, твоє поріддя останнє,
Староців пізніх твоїх нагорода, Лавінія-мати
В лісі догляне його і на батьківське царство поставить.
Нині зверни свої очі, поглянь на цей рід незліченний.
Все — твої римські нащадки: тут Цезар, тут Юліїв плем'я,
Що попід небо високе величчям своїм піднесеться.
От перед нами і той, що так часто тобі віщували —
Август — герой і нащадок богів, що знову проявить
Вік золотий у краю Італійським, на нивах, де вперше
Щедрий Сатурн царював. І війною собі поневолять
Він гарамантів та індів, що в землях живуть краєсвітніх
За годовими кругами, по той бік од наших сузір'їв,
Де небодержець Атлант розпечені осі тримає.
Вже і тепер пам'ятаючи прикре богів віщування,
З жахом чекають його меотійці і царства Каспійські,
Ждуть і тремтять перед ним береги семигірлого Нілу.
Стільки землі не сходив ні Геракл у поході преславнім,
Як переслідував лань мідноногу і ліс Еріманта
Від кабана визволяв, і Лернейську поборовав Гідру,
Ні переможний Лісей, що веселим ярмом виноградним
Від верхогір'їв Нізейських жене переможених тигрів...
Чи ти вагаєшся й досі у подвигах мужність явити?
Чи й тепер ти боїшся в Авзонських краях оселитись?..
...Інші майстерніш, ніж ти, відливатимуть статуї з міді,

З мarmуру теж, я гадаю, різьбитимуть лица живії,
Краще в судах промовлятимуть, краще далеко від тебе
Викреслять сферу небесну і зір кругове обертання —
Ти ж пам'ятай, громадянине римський, як правити світом
Будуть мистецтва твої: у мирі тримати народи,
Милувать щирих підданців і вкрай довойовувать гордих».

ЩИТ ЕНЕЯ

Там-бо, на тому щиті, прозираючи роки майбутні,
Вирізьбив владар огню італійців майбутні пригоди,
Римського роду тріумфи, Асканіїв рід знаменитий
І незчисленні усі, послідовно проваджені війни.
Вирізьбив він і Вовчицю у Марсовій тихій печері
І коло неї близнят-сисунців, двох хлоп'ят нетямущих,
Як вони граються сміло, до матері як припадають,
Як і вона, повернувши до них свою шию могутню,
Пестить по черзі обох і тіло вилизує ніжне.
Там — підіймається Рим, там — сабінських жінок викрадають —
Хиже насильство під час циркової забави; ще далі
Вирізьбив бог бойовище нове, що схопилося раптом
Поміж куретами, Тацієм давнім та римським народом.
Далі обидва царі, військове покінчивши змагання,
Перед жертovníком, збройні, з вином у руках поставали
І, заколовши свиню, мирову виробляють угоду.
Тут же, зовсім поблизу, квадриги прудкі розривають
Надвоє Метта (не хтів ти додержати слова, альбанцю).
Тіло твоє пошматоване Тулл поволік по дібровах,
І придорожні терни у кривавій росі червоніли.
Далі Порсенна наказував місту прийняти вигнанця
І за Тарквінія римлян страшною облогою мучив;
Діти Енееві в бій виступають за волю змагатись.
Став роздратований цар, на устах йому люта погроза;
Видко, почув, що наважився Кокліт мости зруйнувати,
Що утекла від сторожі і в Тіброві скочила води
Клелія-діва... Ще далі стояв у фортеці на чатах
Манлій і храм боронив, і високий увесь Капітолій;
Ромулів їжився двір острішком нової соломи.
На позолоченім ганку срібlistий гусак неспокійно
Вгору зривавсь, кричачи, що галли уже біля храму.
Галли повзли по кущах, добиралися вже до фортеці.
Маючи добру заслону — у темряві чорної ночі.
Кучері в них золоті, із золота й одяг, і брoн'я.
В'ються плащі повишивані; щирого злота намисто

В кожного сяє на шиї молочній. Розмахує кожен
Парою списів легких і щитом захищається довгим.
Тут витанцьовують Салії, голі луперки за ними:
Фламіні тут у вовняних шапках, там Марсові видно
Скинуті з неба щити¹; там чисті жінки в колісницях
Святощі містом провозять. Ще далі митець незрівнянний
Вирізбив Тартар підземний, Плутонові брами високі
І лиходіям призначені кари: тебе, Катіліно,
На височеннім уступі і фурій страшних проти тебе.
Праведні душі окремо, між них і Катон правосудний.
Понад підземними тінями йшов злотокований образ
Моря бурхливого; сива гойдалась і пінилась хвиля,
А навкруги викидалися срібні із моря дельфіни
І розбивали хвостами гребені хвиль. В осередку
Судна пишалися мідні. Велика то битва Актійська:
Море укрите усе кораблями. Кипить узбережжя
І відбивається золотом в хвилях прозорих Левкати.
Видно там, як цезар Август провадить у бій італійців...
Високо став на кормі він, а з ним і народ, і сенат весь,
І щонайбільші боги, і пенати. На скронях подвійне
Сяйво у нього горить і зоря понад тім'ям аж рідна.
Далі Агріппа, з наказу богів, при сприятливім вітрі
Ставить у стрій кораблі; на чолі гордовитім у нього
Славна ознака звитяги, ростральний вінець променіє.
Там з іноземною міццю, при зброї і шатах відмінних, —
Від узбережжів червоних, від східних земель повернувшись
З краю Зорі переможцем, — Антоній веде за собою
Бактрів, єгиптян² і... гріх щонайбільший — єгипетську жінку.
Лавою всі наступають, і піняться води затоки,
Веслами збиті, розірвані тьмами носів корабельних.
Рвуться у просторінь всі із затоки: здається, циклади
Вирнули з синіх безодень, стикаються гори плавучі:
Так розгорнувся потужно невиданий бій корабельний.
Падає клоччя горюче і сиплються стріли повсюди.
Вогке Нептунове поле пролітою кров'ю багріє.
Серед двірської громади цариця єгипетським систром
Кличе до бою: не бачить гадюк, що її дождають.
Тут чужинецькі потворні боги, тут Анубіс гавкучий
Проти Мінерви, й Нептуна, і матері римлян Венери

¹ За переказами, особливий щит упав з неба в руки царю Нумі Помпілію під час чуми як знак спасіння.

² Далі Вергілій перелічує підкорені Римом народи: афри, нуміди, делеги, карійці, гелони, даги, моріни.

Стрілами прищуть. Та кинувся Марс у середину січі,
В панцир із кричі закутий; із неба Еріннії люті
І невгамовна Незгода до бою розхристані впали.
Лине Беллона услід і кривавим бичем розмахнулась;
В небі високому став Аполлон із натягненим луком,
Глянув на битву, і вмить повернулися, вражені жахом,
Геть утікають араби, сабейці, єгиптяни, інди.
Бачить поразку цариця. Велить розв'язати мотуззя,
Порозпускати вітрила. Тіка. Митець божественний
Виріз'явив горду царицю бліду, перелякану смертю:
В море односить її сприятливим подихом Япіг...
Далі потрійним тріумфом до Римського замка вступивши,
Цезар богам італійським обіцяну почесть складає:
Триста в великому місті присвячує храмів обітних.
В захваті Рим од забав; скрізь оплески люду лунають;
Хори жіночі у храмах; жертовники скрізь пломеніють;
Скрізь по жертовниках всіх позабивано в жертву телята.
Сам же владика сидить на осяянім Фебовім ганку,
І від підвладних народів приймає дари; прикрашає
Пишного храму одвірки, і довгою в'ються стягою
Перед потужним язика земні в розмаїтих убраннях.
Викував мудрий Ковач розперезаних афрів, нумідів,
Дальніх лелегів, карійців і лучників добрих – гелонів,
Там і Євфрат¹ переможений ллє свої води тихіше,
І крассвітні Моріни і Рейн із подвоєним гирлом,
Даги й далекий Аракс, що не терпять мотів над собою.

Переклад М. Зерова

1. Про що йдеться в поемах Гомера «Іліада» та «Одіссея»? **2.** Порівняйте зміст «Енеїди» Вергілія зі змістом «Іліади» та «Одіссеї». Доведіть, що саме поеми Гомера були для Вергілія взірцем при написанні своєї поеми.

3. Кого звеличує Вергілій в «Енеїді»: Енея, Октавіана Августа чи когось іншого? **4.** Про що пророкує Анхіз Енеєві? Чому батько звертається до сина як до римського громадянина? **5.** Які подвиги Геракла згадані в пророцтві Анхіза? Яку роль відіграють вони в тексті? **6.** Посібником з якого шкільного предмета міг би стати щит Енея? Чому? **7.** Порівняйте картини, які викарбували Гефест на щиті Ахілла, а Вулкан на щиті Енея. Про що свідчить ця різниця? Відповідь аргументуйте. **8.** Чому саме героїв «Енеїди» І. Котляревський «переодягнув» в українські шати?

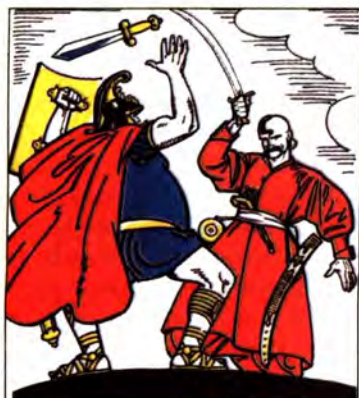

<http://www.aforizm.info/autor/publiy-vergiliy>

¹ Ріки, названі Вергілієм, течуть на різних кордонах Риму, уособлюючи підкорені народи і велич держави.

Вергілієві ми завдячуємо становленням нової української літератури. І. Котляревський, якого сам Т. Шевченко шанобливо називав «батьком», «переодягнув» у козацький одяг Енея, героя головного твору Вергілія. Ось початок «Виргілієвої Енеїди», на малоросійській мові переложеної І. Котляревським (1798), яку частіше називають просто «Енеїдою» Котляревського:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої накивав...

А. Базилевич. Ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського

Максим Рильський

Анхізів син, вклонившись богині,
Поглянув їй, окриленій, услід:
Рожева хмарка крізь гірлянди віт
Пішла від нього у простори сині.

Це ж нею дихав і сміявся світ,
Це ж їй молились зграї лебедині.
Їй, що вродилась у прибрежній піні
І що міцніша за міцний граніт.

Еней ще чув гарячої долоні
Безсмертний дотик на своїм чолі,
А в морі хвилі гналися, мов коні,

Гойдалися троянські кораблі,
І ряд очей, прихильних і ворожих,
На них дивився із чертогів божих.

Преторіанська гвардія.
Римський рельєф. II ст.

КВІНТ ГОРАЦІЙ ФЛАКК

(65–8 рр. до н. е.)

Все має міру якусь, повсюди межі є певні...

Горацій

Горацій — один із найвідоміших поетів не лише римської, а й світової літератури. Отримавши блискучу освіту у двох тодішніх столицях: Римі й Афінах, він чудово знав еллінську та римську літературу й філософію. У житті та творчості йому допоміг Вергілій, увівши нікому не відомого молодого поета до вищих кіл Риму — гуртка Мецената (ім'я якого стало символом сприяння митцям) і кола друзів Октавіана. Горацій — поет інтелектуальний. Його твори так само художньо довершені, як і філософічні. Так, в елегійному вірші «**До Манлія Торквата**» він розмірковує над швидкоплинністю людського життя, порівнюючи вічний кругообіг пір року зі змінами людського життя, яке дається лише раз. Це порівняння традиційне для світової міфології та літератури.

Горацій був і новатором. Він започаткував традицію повчання поетичного мистецтва (послання «**До Пізонів**») і підбиття поетами підсумку свого творчого життя (ода «**До Мельпомени**», яку часто називають просто «Пам'ятником»). Особливо уславився останній твір. Слова Горація «*Звів я пам'ятник свій. Довше, ніж мідь дзвінка, вищий од пірамід царських, простойть він...*» викликали, без перебільшення, усесвітнє відлуння. Їх нагадують рядки і англійця Вільяма Шекспіра («*Державців монументи мармурові переживе могутній мій рядок...*»), і росіянина Олександра Пушкіна («*Я памятник себе воздвиг нерукотворный...*»), і українця Максима Рильського («*Я пам'ятник собі поставив нетривалий не з міді гордої, не з мармурових брил...*»).

Горацій обрав чіткий і вишуканий класичний стиль, спираючись на творчість давньогрецьких поетів: Архілоха, Алкея, Сапфо. Особливо двох останніх, які писали на мелодійному еолійському діалекті. Тож не дивно, що, підбиваючи підсумок свого творчого життя, Горацій особливо підкреслював те, що зумів піднести римську поезію до рівня еллінської, яку до того вважали неперевершеною («*...вперше скласти зумів по-італійському еолійські пісні...*») і перед якою схилилися римляни. Звичайно, з огляду на художню довершеність еллінської літератури, це було величким творчим зверненням.

Горацій і справді «*смерті весь не скорився*». В Україні його твори вивчалися в братських школах. Цікаво, що герой повісті М. Гоголя Тарас Бульба, перевіряючи, чого навчили в Києві його синів, згадує саме Горація, «*що латинські вірші писав*». Пам'ять про римського поета пережила віки й житиме, поки й віку.

ДО МЕЛЬПОМЕНИ

Звів я пам'ятник свій. Довше, ніж мідь дзвінка,
Вищий од пірамід царських, простоїть він.
Дощ його не роз'їсть, не сколихне взимі,
Впавши в лють, Аквілон; низка років стрімких —

Часу біг коловий — в прах не зітре його.
Смерті весь не скорює; не западе в імлю
Частка краща моя. Поміж потомками
Буду в славі цвісти, поки з Весталкою

Йтиме понтифік-жрець до Капітолію.
Там, де Авфід бурлить, де рільникам колись
Давн за владаря був серед полів сухих, —
Будуть знати, що я — славний з убогого —

Вперше скласти зумів по-італійському
Еолійські пісні. Горда по праву будь.
Мельпомено, й звінчай, мило всміхаючись,
Лавром сонячних Дельф нині й моє чоло.

ДО МАНЛІЯ ТОРКВАТА

Білі вже збігли сніги. На луги повертається зелень,
Знов кучерявиться гай.
В красній обнові земля, і знову, спадаючи, води
В'ються в своїх берегах.
Грації з німфами враз, одкинувши одяг прозорий,
В танці кружляють собі.
Рік, і година, та й мить, останок милої днини,
Радять: безсмертя не жди.
Зиму змагає весна, її ж переборює літо
Й гине само, як лише
Осінь розсипле плоди, за нею — на сон лиш багата —
Вже підбігає зима.
Тоншає місяця серп і знов ясніє уповні,
Ми ж, коли канем туди,
Звідки Еней не вернувсь, де Анк, де Тулл¹ можновладний, —
Порохом, тінню стаєм.
Хтозна, чи зволють боги до годин, що майнули, додати
Частку й наступного дня?
Чим свою душу вгостиш — лиш того спадкоємець жадливий
Не загребе вже собі.

¹ Легендарні царі Риму, згадані в «Енеїді» Вергілія («Пророцтво Анхіза»).

Тож, коли ввреш і коли над тобою в усім своїм блиску
 Мінос вершитиме суд —
 Ні красномовство, ні рід, ні побожність велика, Торквате,
 Сонця не верне тобі.
 Так і Діані самій не вдалось юнака Гінполіта
 Чесного звідти звільнить.
 Так і летеїських оков з дорогого йому Пірїтоя
 Навіть Тесеї не зіб'є.

Переклади А. Содомори

1. Що у творчості Сапфо цінували елліни?

2. Як ви розумієте вислів «Вперше скласти зумів по-італійському еолійські пісні»? 3. Про який пам'ятник ідеться в оді «До Мельпомени»? Відповідь аргументуйте. 4. Древні казали: «Vita brevis, ars longa» («Життя коротке, мистецтво вічне»). Як ця фраза пов'язана з одою Горація? 5. Як ви розумієте вислів «Чим свою душу вгостиш — лиш того спадкоємець жадливий не загребє вже собі»? 6. До пейзажної чи філософської лірики ви б віднесли цю елегію? 7. Чи можемо ми її назвати песимістичною? Відповідь аргументуйте. 8. Як мотив підведення митцем підсумку творчого життя, започаткований Горацієм, трансформувався у вірші М. Рильського? 9. Чому мотив нетлінності мистецтва, поезії, започаткований Горацієм, привабив велику кількість поетів?

— Літературне відлуння —

*Горацій. Гравюра.
XVIII ст.*

Максим Рильський

Я пам'ятник собі поставив нетривалій —
 Не з міді гордої, не з мармурових брил.
 Скупі слова мої, що на папері стали,
 Укриє завтра шил.

Ні сили вищої не дарувала доля,
 Ні слави славної мені не прирекла,
 І час мене змете, як сохле листя з поля.
 Мов крихти зо стола.

І я забудуся, і, може, лиш випадком
 Хтось, розглядаючи старих книжок сміття,
 Незацікавленим наном'яне нащадкам
 Мале моє життя.

І скаже: жив, писав; приймав хвали й образи;
 А втім, ніколи нам не бракне диваків...
 ...Та що, коли додасть: зате в житті ні разу
 Неправді не служив!

ПУБЛІЙ ОВІДІЙ НАЗОН

(43 р. до н. е. — бл. 18 р. н. е.)

Вінець Овідія довіку не зів'яне.

М. Зеров

Якщо Вергілій і Горатій неначе втілили ідею співпраці поета і влади, то Овідій є символом їхнього конфлікту. Тоді, коли Август зміцнював підмурки Римської держави й відроджував римські чесноти — благочестивість, суворість, стриманість, — Овідій політикою не переймався зовсім. Улюбленець долі й багатой молоді, він оспівував кохання. Та ще й іронізував: мовляв, якщо Октавіан так наполягає, що Рим засновано Венериним сином Енеєм, то в цьому місті оспівувати кохання потрібно вже через «благочестиву» повагу до богині кохання Венери. Та справжню славу Овідієві принесла поема «**Метаморфози**», де з великою художньою силою відтворені міфологічні сюжети: усесвітній потоп, чотири людські покоління та ін.

Минали роки, Овідій вдало одружився і став належати до найвищих верств Риму. Здавалося б, він якраз вийшов із небезпечної зони, припинивши дратувати Августа незалежною поведінкою. Тим більше, що в «Метаморфозах» є елегантна присвята Октавіану. Та не так сталося як гадалося. Август наказав йому негайно покинути столицю і їхати в заслання аж на далеку окраїну Римської імперії, у Дакію (нині Румунія), до Том. Даремно ридала й непритомніла дружина під час його блискавичних проводів. Не допомогли ані численні клопотання друзів, ані постійні прохання самого поета, ані навіть смерть Октавіана. Згодом, уже в засланні, у своїх останніх віршах із промовистою назвою «**Сумні елегії**», він запитував: «*Нащо на муки мені край цей відкрито сумний?*» Але причина заслання не розгадана й досі. Та й узагалі ця історія — одна з найзагадковіших у царині світової літератури.

А ось те, що Овідій — один із найвидатніших поетів світу, ні для кого не загадка. І глибоко символічно, що «золота доба» римської культури закінчилася смертю не Августа (14 р.), а Овідія (18 р.). Нині в туристичних довідниках можна прочитати, що Овідія поховано в румунській Констанці. Але щодо цього існує низка легенд. За однією з них, із його ім'ям пов'язана назва українського міста Овідіюполь (Овідій + грец. *поліс* (місто) = місто Овідія). Мовляв, після просування Російської імперії на південь (XIX ст.) якийсь офіцер знайшов старовинний надгробок із написом «Овідій». Там заклали фортецю, а згодом виросло місто. Можливо, це вигадка, можливо — дійсність (у реальність Трої теж спочатку не вірили). Та головне не

те, де Овідій похований, а існування численних легенд про місце його поховання. Подібно до цього сім еллінських міст сперечалися, у якому з них народився Гомер. В обох випадках така множинність версій свідчить про надзвичайну популярність, непроминущу славу поетів. Тож Овідій не помилився, написавши в кінці «Метаморфоз»: «*Per saecula omnia vivam*» («Я буду жити у віках»).

МЕТАМОРФОЗИ

ЧОТИРИ ПОКОЛІННЯ ЛЮДЕЙ

Перше поріддя було золоте; без бича і спонуки,
З власної волі воно Правоту шанувало і Чесність.
Кари і страху не знало. Погрозливе слово закону
Ще не читалось на мідній таблиці, і люд не страшився
Вирок почути судді, без суда і опіки безпечний.
Сосни з гірських верховин ще не сходили в діл на потоки,
Щоби легким кораблем незнані одвідати землі:
Жодні надмор'я чужі не манили щасливого люду.
Мури, глибокі рови не були ще для міст поясами;
Проста сурма і покручений ріг не співали до бою;
Меч і шолом не служили нікому. Без зброї, без війська,
Мирні народи жили в непорушнім і любім дозвіллі.
Щедра земля самохіть, ще не знаючи пут обов'язку,
Ралом не ткнута залізним, не зрана ще бороною,
Гойний приносила дар, поживу легку і корисну.
Люди збирали тоді дику вишню й суниці по горах,
Терен з занозистих віт, шовковиці ягоди стиглі,
Та жолуді, що ронило Юпітера древо розлоге.
Вічна стояла весна, і подувом ніжним Зефіри
Пестили цвіт луговий, що пишався і ріс, самосійний.
Втім і незораний лан половів — нахилився хлібами.
І, не лежавши в пару, наливав своє стигле колосся.
Ріки текли молоком, струменіли скрізь нектаром ріки,
І темнолисті дуби золотими точились медами.
З того ж часу, як, заславши Сатурна у Тартар темничний,
Владу Юпітер посів, то вже срібна пора та настала,
Гірша від золота, але цінніша від темної міді.
Владар новий скоротив цілорічну Сатурнову Весну,
Літо додавши до неї, непевную Осінь і Зиму
І на чотири доби річний кругобіг поділивши.
Вперше тоді затремтіло повітря від суші та спеки,
І від холодних вітрів крижані позвисали бурульки.
Вперше тоді знадобились оселі; оселі знайшлися

В сховах печер, у куцах верболозу, поплетених ликом.
Вперше Церериним зерном засіяно ниву родючу
І під ярмом заревла-застоғнала покірна худоба.
Третя доба — мідяна — за срібною хутко настала;
Люд войовничий, суворої вдачі, до зброї охочий,
Але ж іще не злочинний. Остання порода — залізна.
Тож як настала доба найгіршої тої породи,
Зразу ж з'явилася Кривда, минулися Чесність і Правда;
Хитрість, Брехня і Підступство посіли їх місце спустіле,
Зрада прийшла і Насильство, Жадоба на гроші і статки;
Вплив на море плавець, хоч на вітрі ще був безпорадний.
Сосни, що досі по горах шпилястих росли безтурботно,
Нині по хвилі незнаній помчали в світі кораблями.
Землю, що спільна була, як повітря, як сонячне сяйво,
Нині пройшов землемір, обніжки і межі поклавши.
Стали від неї тепер вимагати не тільки ужинків,
Але й скарбів, що від людського ока вона приховала.
В надра, в глибини підземні ідуть; від стігійської хвилі
Видобувають скарби, усякого лиха початок;
Вийшло Залізо на світ і Золото ще шкідливіше,
Вийшла на люди Війна, що живиться ними й лютує,
В хижих кривавих руках брязкучу стискаючи зброю.
Люд животіє з грабунку, на зятя не звіриться тесть вже,
Гість на господаря також — і братня любов потьмарилась;
Жінка грозить чоловікові, той ворогує на жінку;
Мачухи зводять дітей смертельно-блідим аконітом;
Син нетерплячий про батькову смерть дізнається в ворожки.
Никне Побожність і Віра, і діва небесна Астрейа
Землю, сплямовану кров'ю, — остання з богів — покидає.

Переклад М. Зерова

СУМНІ ЕЛЕГІЇ

ЗИМА НА ЧУЖИНІ

Може, і досі ще хто пам'ятає вигнанця Назона,
В Місті zostалось іще, може, ім'я по мені, —
Знайте ж — під зорями, що не спускаються в море ніколи,
В дальній країні тепер я між чужинців живу:
Скрізь дикунів — савроматів, і бессів, і гетів племена —
Навіть не гідні мене їхні самі імена!
Поки ще тепле повітря — тим часом нам Істр оборона:
Хвилями плинними він запобігає війні.
Тільки ж надійде понура Зима і весь берег зашерхне,
І від морозу стає біла, мов мармур, земля, —

Тут і Борей, і сніги заважають нам жити під Арктом¹,
Небо тремтяче, і те ніби тут гнобить людей.
Падає сніг і лежить, під дощем і під сонцем не тане,
Твердне; суворий Борей робить довічним його.
Отже, і перший іще не розтане, як випаде другий,
У багатьох він місцях часто дворічний лежить.
І в Аквилоу бурхливого сила така, що високі
Башти з землею рівня, дахи з будівель зрива.
Шкури та теплі штани від холоду злого рятують,
З тіла усього саме тільки й відкрите лице.
Часто від руху дзвенить льодинками вкрите волосся,
І на морозі блищить, біла уся, борода.
Не розпадаються вийняті, посуду форму зберігши,
Вина, і вже не черпать треба, а їсти шматки.
Що вже казати, як струмки, переможені холодом, тверднуть,
Чи як на озері тут воду копають крихку?
Навіть і сам, за ріку папірусодайну² не вужчий,
Той, що в собі звідусіль стільки поєднує хвиль, —
Істр — навіть він, від жорстокого вітру ізверху застигши,
Потай у море несе води блакитні свої.
Там он, де судна пливли, нині ноги ступають; по хвилі,
Холодом скутій, тепер кінські копита дзвенять;
Нині мостами новими, що вирости над течією,
Тягнуть сарматські воли варварських безліч возів.
Віри мені не піймуть; таж нема за брехню нагороди,
Отже, здається мені, вірити свідкові слід:
Бачив я море безкрає, що теж від морозу застигло,
Води недвижні слизька вкрила й блискуча кора.
Але ж не досить і бачити: йшов я по хвилі затвердлій
І не змочила вода зовсім моєї ноги.
Якби тобі довелось, Леандре, пливати в цій протоці,
Певно б, вода не була винна у смерті твоїй.
Навіть дельфіни не можуть із хвиль до повітря піднятись,
Бо навісної зими їх не пускає покров.
Мабуть, коли, махнувши крилом, Борей зашумів би,
Хвиль би не збив і тоді на полоненій воді,
Не ворухнулись би судна, мов мармуром, стиснуті льодом,
І розтинати б весло скованих вод не могло.
Бачив я риб, що в льоду зависли, прив'язані міцно, —
Деякі з них навіть там ще зберігали життя.

¹ *Аркт* (грец. *Арктос* — ведмедича) — сузір'я (Великої чи Малої) Ведмедичі, фігурально — північ, північні країни (пор. — Арктика).

² *Папірусодайна ріка* — тобто Ніл у Єгипті, уздовж якого росте папірус.

Отже, як тільки надмірна Бореєва сила повіє
 Чи над простором морським, чи над розливом ріки,
 То через Істру рівнину, сухим Аквілоном закуту,
 Варвар ураз наліта, ворог на бистрім коні —
 Ворог на бистрім коні, стрілою крилатою грізний,
 Дикий руйнуючи край, нищачи люд навкруги.
 Хто утікає, лишаючи дім: на полях беззахисних
 Необоронене скрізь ворог добро забира,
 Сіл нужденне добро — і рипучі вози, і худобу,
 Всі ті достатки, які має злидар-селянин;
 Тих полонених женуть, скрутивши їм руки за спину;
 Бачать востаннє вони рідні оселі й лани;
 Падають інші, без жалю зубчастими стрілами вбиті:
 Адже отруту страшну бистре залізо несе.
 Те, що несила узяти з собою, — в дорозі лишають,
 І безневинні хатки палить ворожий вогонь.
 Мир настає, то й тоді страхіття війни всіх лякає,
 І не веде борозни ратай, налігши на плуг;
 Тут, коли ворога бачать або і не бачать — бояться;
 Тож необроблена скрізь, дика, мов пуста, земля.
 Ані солодкі в тіні не ховаються тут винограда
 І не шумує в діжках, піну здійсмаючи, муст,
 Яблук нема в цій країні. Не мав би Аконтії на чому
 Слів написати своїй пані й підкинути їй.
 Видно навколо поля без дерев і без зелені, голі.
 Горе моє! Не заходь жоден щасливий сюди.
 Адже так широко світ розіслався безмежно-великий,
 Нащо ж на муки мені край цей відкрито сумний?

Переклад Г. Кочура

- 1.** Чому Овідій «класифікує» покоління людей, уживаючи назви різних металів? **2.** Як змінювався клімат, спосіб життя та звички людей від золотої доби до залізної? **3.** За якої доби Прометей обдарував людство? А за якої жили герої Гомера? **4.** Чому Овідій вважав золото шкідливішим за залізо? **5.** Як характеризує залізну добу те, що землю покинула Астрея? **6.** Що в причорноморській зимі поета вражає найбільше? **7.** Від чого поет страждає найбільше: від зимового холоду, нестачі звичних речей, набігів кочівників чи туги за рідним містом? **8.** Чи можна віднести «Сумні елегії» до пейзажної лірики? Чому?

*Овідій.
 «Метаморфози».
 XV ст.*

- 9.** Напишіть твір «Дивних багато у світі див, найдивніше із них — людина» (за мотивами античної літератури).

Узагальнення за розділом «Людина та її світ у давніх літературах»

Античною літературою називають літературу Еллади й Риму (XVI ст. до н. е. — V ст. н. е.). За часів античності зароджується літературознавство: Арістотель розділив літературу на три роди — епос, лірику і драму. Своєрідним ключем до скарбниці культурних надбань еллінів і римлян є **міфологія**. Міфічні оповідки, об'єднані спільною темою, героєм, місцем дії, подіями, називають **міфічним циклом**. Плідними в еллінській міфології були т. зв. троянський і фіванський цикли, а також цикл міфів про аргонавтів. Перший пов'язаний з історією Троянської війни; другий — з містом Фіви, долею Едіпа, його пращурів і нащадків; третій — з походом героїв за золотим руном до Колхиди на кораблі «Арго» (звідси назва його учасників — «аргонавти»).

Легендарним основоположником еллінської та європейської літератури є **Гомер**, автор героїчних епопей «Іліада» й «Одіссея». Сюжетна основа «Іліади» (VIII ст. до н. е.) — троянський цикл міфів. У поемах Гомера описана не лише війна, а й усі сфери життя еллінів, через що ці твори називають **енциклопедією життя Стародавньої Греції**. Особливо яскраво це втілено в описі щита Ахілла. Поеми написані **гекзаметром**, винайдення якого приписують Гомерові. «Одіссея», хоч і є своєрідним продовженням «Іліади», докорінно від неї відрізняється. Тут майже немає описів боїв, але зросла роль авантюрно-пригодницького й чарівного елемента.

Давньогрецька лірика ділилася на **пісенну** (сольну й хорову) і **декламаційну** (провідні різновиди — елегія і ямб). Серед її найвизначніших представників — **Архілох, Тиртей, Сапфo й Анакреонт**. **Театр** в Елладі був надзвичайно важливим засобом виховання народу, тому ним опікувалися правителі, а драматурги користувалися великою пошаною. Найвищим, найуніверсальнішим літературним жанром вважалася **трагедія**, що досягла найбільшого розквіту в V ст. до н. е. в Афінах. Коли вживається словосполучення «антична трагедія», в уяві постає «золота трійця» еллінських трагіків: **Есхіл, Софокл і Евріпід**.

Література Стародавнього Риму перебувала під значним впливом давньогрецької. **Вергілій** створив національний героїчний епос — «Енеїду» (римську паралель до «Іліади» й «Одіссеї»), у якій уславив велич Риму та його вождів. Спадщина **Горация** велика й різноманітна. Він віддавав перевагу чіткому й вишуканому класичному стилю, спираючись на творчість давньогрецьких поетів. **Овідій** увів до поеми «Метаморфози» майже 250 міфологічних і фольклорних оповідок про перетворення людей на тварин, рослин, сузір'я і навіть камені. Сюжетом «Метаморфоз» є фактично вся антична міфологія.

Давньогрецька і давньоримська літератури — одне з джерел європейського художнього письменства і культури людства.

Жанрово-тематичне розмаїття середньовічної літератури

Опрацювавши цей розділ, ви зможете:

- робити загальну характеристику вершинних явищ світової літератури доби Середньовіччя: китайської, персько-таджицької та західноєвропейської лірики, героїчного епосу, поеми Данте «Божественна комедія»;
- сприймати розвиток літератури Середньовіччя як складову всесвітнього літературного процесу;
- давати визначення понять *рубаї*, *терцина*.

ЖАНРОВО-ТЕМАТИЧНЕ РОЗМАЇТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Середньовіччя вже почалось.

У. Еко, сучасний італійський письменник

Споглядаючи величний спокій гірських масивів, ми зазвичай не замислюємося над тим, що колись ця гранітна твердиня була розбурханою киплячою рідиною. Виринаючи із кратерів вулканів і розломів земної кори, розжарена магма бурхливими потоками розтікалася по земній поверхні, аби згодом закам'яніти й стати стрімкими гірськими вершинами чи глибокими урвищами.

Подібно до цього Євразія на початку середньовіччя вирувала й кипіла **«великим переселенням народів»**, аби згодом «затвердіти» у вигляді політичної карти: ось тут Франція, а он там — Київська Русь. Хоча, звісно, «закам'янілість» політичної карти теж умовна: так, до 1991 р. на ній не було самостійної української держави, яка, дай Боже, залишиться навки. Середньовічна Євразія нагадувала величезний казан, де кипів-вирував своєрідний «коктейль» із різних етносів, племен, культурних і релігійних традицій. Так, нині існує острівна країна Велика Британія. А на початку середньовіччя Британські острови населяли здебільшого племена піктів і кельтів, яких згодом потіснили англійці й сакси, а тих, у свою чергу, — норманни. Про це йдеться в баладі Р. Л. Стівенсона «Вересовий трунок» і романі В. Скотта «Айвенго». Згодом різні етноси «переплавилися» в єдину націю, а держава отримала назву Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Її столиця, колись малесенький Лондініум, один із тисяч провінційних військових таборів римських легіонерів, з часом розрісся й отримав гучну назву Лондон. Схожа ситуація склалася і в сучасній Франції, назва столиці якої — Париж — походить від назви кельтського племені парізіїв, яке колись жило на берегах Сени. Нині на цьому місці стоїть Ейфелева вежа...

Те саме стосується Центральної та Східної Європи, де живемо ми, українці. Київська Русь стала державою саме в добу Середньовіччя. Щоправда, на відміну від роздробленої Західної Європи, після падіння Риму (476 р.) на наших нинішніх теренах і на півдні Європи ще тисячу років панувала потужна Візантійська імперія зі столицею Константинополем. Наші пращури називали це місто Царгородом, бо там правили царі, яких слов'яни тоді ще не знали. Однак середньовіччя і в Східній Європі було колицкою державності. Саме про цей славний період у житті наших предків і столиці України писав поет Євген Маланюк: *«...Дзвенить вода. Це він, це він синіє — балада хвиль — Дніпро. І на горі спить Київ — степова Олександрія — під злотом царгородських мозаїк»*. Ці унікальні «царгородські мозаїки» (тобто мозаїки, привезені з Царгорода або зроблені на

зразок царгородських) і нині прикрашають стіни Софії Київської, а Богородиця-Оранта оберігає українців від усякого лиха... Саме з Візантії разом зі святими Кирилом і Мефодієм до нас прийшли і релігія, і писемність, і перекладна (у т. ч. антична) література. А головне — глибока повага до книги й Художнього Слова. Тепер у це важко повірити, але були часи, коли добре освічені київські князівни вчили грамоти неписьменних західноєвропейських королів.

Переселення величезних людських мас відбувалося не лише в Європі. З Аравійського півострова в VII–VIII ст. ринула хвиля **арабів-мусульман**, які захопили ледь не півсвіту: і Єгипет, і Сирію, й Ірак, і навіть частину території сучасної Іспанії (війна франків-християн проти маврів-мусульман описана у французькій «Пісні про Роланда»). Неспокійно було й на Далекому Сході, де виявляв активність

Середньовічна Софія Київська та Богородиця-Оранта

«Богородиця, яка молиться», або Оранта (від латин. *orans* — та, що молиться), — середньовічна мозаїчна ікона Божої Матері в Софійському соборі м. Києва. Її статична, упевнена постава, підняті догори й розведені долонями назовні руки символізують традиційний жест заступницької молитви. Композицію вінчає напис грецькою мовою про Божий град, під яким творці храму розуміли Київ: *«Бог серед нього, — нехай не хитається, Бог pomoже йому, коли ранок настане»*. Чи то через цей напис-оберіг, чи через те, що протягом століть стіна, на якій нанесено зображення, жодного разу не була зруйнована, не зазнала ніяких суттєвих пошкоджень, хоча собор неодноразово страждав під час нападів ворогів на Київ, її ще називають «Непорушеною стіною». Наші пращури вважали Оранту покровителькою Києва, і тому існує легенда, що поки вона стоятиме в соборі й молитиметься за весь людський рід, доти існуватиме місто Київ.

Л. Мітченко. Повернення комети Галлея. 1994 р.

Символічною є композиція картини Людмили Мітченко «Повернення комети Галлея»: Богородиця-Оранта, Софійський собор і комета Галлея. Вона передає тривогу, яка охопила місто після Чорнобильської трагедії. Руйнівні сили символізує комета, що падає, якій протистоїть Богородиця-Оранта. Колорит картини — тривожно-синій, темний, з окремими спалахами світла.

буддійський **Китай**, одна з найдавніших цивілізацій світу, який саме тоді переживав період свого найвищого розквіту: правління династії Тан — золота доба китайської держави та культури — тривало із 618 до 907 р. Так, Китай сильно вплинув на формування культури **Японії**, у якій державність виникає теж на початку Середньовіччя (VI–VII ст.).

А у XII–XIII ст. багато культур, релігій і навіть цивілізацій (у т. ч. і Київська Русь) було, на превеликий жаль, зметено смертоносним цунамі **монголо-татарської навали** під проводом Чингісхана і Батия. Та й кінець Середньовіччя пов'язують не лише з великими географічними відкриттями, а й із черговою хвилею переселення народів, завоюванням **турками-сельджуками** Візантії та падінням Константинополя (1453). Тож **Середньовіччя — колицка державності й самобутньої культури багатьох народів світу.**

Ще однією характерною ознакою Середніх віків була **докорінна зміна ставлення багатьох народів до релігійних вірувань**. Ніколи ні до, ні після того релігія не мала такого величезного впливу як на окрему людину, так і на людство загалом. У середньовічній Європі сформувалася теоцентрична (від грец. *theos* — бог) картина світу, де центральне місце посідала не людина, а Бог. Звичайно, релігії існували і в добу Античності. Але, по-перше, люди частіше молилися не єдиному (як, наприклад, Христу або Аллаху), а водночас багатьом богам (т. зв. язичництво, або поганство). По-друге, давні божества не завжди були еталоном моральності, законності, етичних норм, як це усталилося від часів середньовіччя. Скажімо, еллінські боги поводитися, неначе прості смертні: могли сваритися (згадаймо, як Гера, Афродіта й Афіна сперечалися за яблуко), красти (Гермес викрав в Аполлона череду биків, чим викликав сміх олімпійців), чинити беззаконня (несправедливий наказ Зевса про покарання Прометея). По-третє, давні народи були релігійно терпимішими, спокійніше ставилися до вірувань інших народів і не вимагали від них визнання саме свого Бога, як це чинили від часів середньовіччя ті, хто вірив у свого одного-єдиного Бога. Так, еллінський філософ Ксенофан казав: *«Для ефіона всі боги, як сам він, є чорними й кирпатими, / А для фракійця вони, як і сам він, руді й синьоокі... / А якби руки були в биків, або левів, чи коней, / То й вони б надавали богам своєї власної подоби: / Бик до бика, кінь до коня сотворив би подібного бога...»* Тож не дивно, що до середньовіччя людство не знало великих релігійних воєн, які відтоді, на жаль, стали постійним явищем. До того ж **ніколи раніше релігії не поширювалися на такі величезні різноплемінні території, не ставали світовими**. А християнство, іслам і буддизм у добу Середньовіччя охопили півсвіту. Безперечно, це теж сприяло контактам і вже згаданому енергійному змішуванню різних національних культур і літератур.

Ніколи до Середньовіччя такі величезні території та маси людей не були **об'єднані спільними** (міжнародними, або світовими) **мовами**. Були, звичайно, часи великих завоювань Александра Македонського, військо якого несло підкореним народам не лише меч, а й поширювало еллінську мову та культуру. Македонська експансія згодом дістала назву «еллінізація», а часи після неї назвали «добою еллінізму». Але навіть блискавичні Александрові походи чи триваліші римські завоювання блякнуть перед масштабами й історичними наслідками завоювань доби Середньовіччя. Так, мешканці численних країн, підкорених арабами, почали розмовляти мовою завойовників, і там відбулася не лише ісламізація (перехід до мусульманства), а й арабізація (перехід до арабської мови і культури, у т. ч. й літератури арабів) корінного населення. Особливо радикально змінювався *Египет*: спочатку самотній, під час еллінізму (IV ст. до н. е.) він став грекомовним, у римську добу — латиномовним, а від часів середньовіччя і донині — арабізованим. Тож від стародавніх єгиптян залишилися хіба що голосні імена (Тутанхамон, Рамзес, Нефертіті), величні піраміди та скупі написи на них.

У Західній Європі мовою міжнародного спілкування стала латина, у Візантії — грецька. Персько-таджицькі поети відстоювали свою мову — фарсі, відчуючи постійний тиск мови арабів-завойовників і водночас запозичуючи жанри арабської поезії (наприклад — касиду). А, скажімо, Китай, не змігши підкорити Японію мечем, почав впливати на неї через релігію (буддизм) і китайську мову, яка виконувала на Далекому Сході таку саму об'єднувальну роль, як латина — у Західній Європі або арабська — в Арабському Халіфаті. Певний час китайська була в Японії навіть у більшій пошані, ніж рідна, японська. І тут ми ще раз можемо пересвідчитися в магічній силі Художнього Слова. Молода Японія не розчинилася в політиці й культурі прастарого Китаю тому, що національна самотність японської культури завбачливо «консервувалася» в окремих словах або словосполученнях суто японського походження і звучання, які спеціально вкраплювалися переписувачами до текстів, записаних за допомогою китайських ієрогліфів. Тож учені образно порівнюють ці японські слова в китайському тексті з японськими островами в безмежному Тихому океані.

А люди, які мають спільну релігію і мову, перебувають у єдиному культурному просторі, тому й літературна традиція стає там спільною або схожою.

Ю. Робер. Піраміди і храм

Отже, Середньовіччя було динамічною епохою, під час якої відбувалися **державотворчі й культуротворчі інтеграційні (об'єднавчі) процеси**.

Водночас тоді існували й прямо протилежні **прагнення народів: до національної самобутності, несхожості на інші етноси**. Саме тому Франція є Францією, а Іспанія – Іспанією (до речі, Україна є Україною, а не Малоросією, «маленькою Росією»).

Хоча долі Західної та Східної Європи склалися по-різному, **у їхньому державотворенні важливу роль відігравала художня література та фольклор**. Скажімо, національну самобутність, своєрідність кожного народу яскраво відчуваєш, коли слухаєш його пісні. Тірольських пісень, що звучать в Альпах, ніколи не сплутаєш із коломийками, що лунають у Карпатах, хоч в обох випадках їх виконують горці. А усвідомлення певною сукупністю людей своєї національної самобутності, несхожості на інших – один із перших кроків на шляху до утворення своєї держави. Так, справжньою **школою державності стали героїчні епоси**. Адже в них не просто оспівувалися героїчні діяння богатирів, а й зберігалась етнічна пам'ять народів, пропонувалася своєрідна модель ідеальної поведінки, національні цінності й пріоритети. Узяти хоча б тему патріотизму, любові до батьківщини, що стала стрижнем героїчного епосу саме від доби Середньовіччя. Читаючи античну «Іліаду», не знаєш, на чиєму боці симпатії, кому співчував еллін Гомер: троянцям-захисникам чи ахейцям-нападникам. Натомість у середньовічних епосах це зрозуміло від першого до останнього рядка. Патріотизм там обумовлює навіть порушення логіки. Так, якщо в «Слові о полку Ігоревім» Київська Русь поетизується устами її автора, земляка й одновірця Ігоря («*О руська земле, уже за шеломами єси...*»), що є логічним, то в «Пісні про Роланда» вислів «*красуня-Франція*» вживають навіть маври-мусульмани, вороги франків-християн. Так само патріотичними є **героїчні пісні народів світу**: давньоруські биліни чи сербські юнацькі пісні.

Але час збігав, і людина все більше усвідомлювала себе не лише часточкою якоїсь спільноти (християнином–мусульманином–буддистом, сюзереном–васалом, китайцем–японцем), а й окремою самодостатньою особистістю. На перший план почало виходити її особисте життя: переживання, мрії, почуття. І хто сказав, що серце справжнього рицаря не може водночас належати і батьківщині, і Чарівній Дамі? Перше почуття гарно оспіване в героїчних епосах: і франк Роланд, і русич Ігор люблять свою батьківщину. А ось чи люблять вони своїх дам – сказати важко. Звичайно, не можна стверджувати, що в «Пісні про Роланда» і «Слові о полку Ігоревім» інтимні почуття проігноровані абсолютно. У першому творі є Роландова наречена Альда, у другому – дружина Ігоря Ярославна. Але

тема кохання в цих великих творах посідає дуже скромне місце. Середньовічну ж людину дедалі більше починає цікавити саме ця тема. Почуття кохання, тема служіння дамі серця — усе це гарно описане в «спадкоємцеві» середньовічного героїчного епосу — **рицарському романі**. Важко навіть уявити, скільки жіночих сліз було пролито над сторінками «Роману про Трістана та Ізольду». А скількох письменників надихнув його сюжет, узятий ще з кельтських переказів про короля Артура й лицарів «Круглого столу». Наприклад, в українській літературі таким відлунням є поема Лесі Українки «Ізольда Білорука». Рицарський роман згодом геніально спародіює **Сервантес** у «**Дон Кіхоті**».

Однак «**королевою**» літературного процесу середньовіччя була **все-таки поезія**. І не в останню чергу тому, що пергамент, на якому записувалися тексти, коштував тоді надзвичайно дорого, віршований же текст потребував менше пергаменту для запису, ніж прозовий, та й запам'ятати й відтворити усно його було легше. Отже, витoki середньовічної літератури багато в чому завдячують віршам, поезії. Так, вишуканість і тонкий ліризм віршів двох друзів, великих китайських поетів **Лі Бо** і **Ду Фу** могли б стати окрасою будь-якої літератури світу. Саме вони найяскравіше втілили знамените правило китайської поезики — «сєнс не вичерпується написаним». Алєгоричністю та стислістю висловів позначена також поезія персо-таджиків Рудакі, Омара Хайяма й Гафіза.

А молоді європейські народи, не маючи (як їм мали китайці або персо-таджики) власної літературної традиції, спочатку задовольнялися фольклором. Правда, постає закономірне питання: а куди ж подівся багатющий доробок античної літератури? Адже там були й епос Гомера й Вергілія, і лірика Архілоха, Тиртея, Сапфо, Анакреонта, Горация, Овідія, і драма Есхіла, Софокла і багатьох-багатьох інших. Але в тім-то й біда, що варвари (вандали) фактично перервали «нитку часів», знищивши культуру ненависної їм Римської імперії. А чого не встигли винищити вони, те методично завершила християнська церква, уважаючи твори античних авторів богопротивними. У добу Середньовіччя можна було почути приблизно такі думки батьків церкви: «Чого путнього може навчити добропорядну християнську родину такий безбожник, як Гомер?» Так, шедеври античної скульптури вважалися поганськими ідолами

*Лі Бо пише відповідь варварам.
Китайський дубок*

й безжалюдно розбивалися. А якщо десь і збереглися твори античних письменників, то це були або жалюгідні уривки, уживані для граматичних вправ з латини, або заховані за сімома замками в монастирях і замках античні тексти. А ось у Київській Русі, яка черпала культуру не з латиномовного Риму, а з грекомовного Константинополя, антична літературна традиція не переривалась аж до монголо-татарської навали. Однак те, що вціліло від монголів, згодом здебільшого потрапило до інших держав. Так, безцінні ікони Київської Русі нині прикрашають фонди Ермітажу в Санкт-Петербурзі та Третьяковської галереї в Москві.

Згодом у **Західній Європі з'явилась авторська література**, передусім поезія. Цікаво, що тоді поети почали виокремлюватися з анонімного середовища майже одночасно в різних народів світу: східних і західних, південних і північних. Ставлення до них скрізь було схожим: поетів водночас і поважали, і побоювалися. Адже якщо поезія спочатку була частиною ворожбитського обряду, то поетичне слово пов'язували з чаклунською силою. Скажімо, у кельтів у великій пошані були **бярди**, а в суворих норманів-вікінгів (сучасна Скандинавія) — **скальди**. Для останніх навіть робили почесні лави, застелені дорогими тканинами або шкурами, які ставили безпосередньо біля конунга (звідси згодом — князь). Навіть дружинники, від яких часто залежало життя конунга, сиділи під час бенкету від нього далі, аніж скальди. Адже вікінги, яких тоді жахалася вся Європа, щиро вірили, що скальди володіють зброєю, набагато страшнішою за їхні смертоносні сокири й мечі. Вважалося, що коли скальд

*Егіль Скаллагримссон.
Мініатюра. XVII ст.*

вдало складе свою *«погану пісню»*, то ворожий конунг або загине, або його плем'я зникне безвісти. І навпаки: якщо скальд вдало складе своєму конунгу *«похвальну пісню»*, то тому таланитиме, він перемагатиме в нескінченних війнах і матиме багато золота (воно цікавило норманів понад усе), а його плем'я процвітатиме. Саме тому скальдів і намагались усіляко задобрити: конунги запрошували їх сидіти поруч із собою, привселюдно підкреслювали їхню значущість. Скальди були добрими вояками. Та й у воєнних справах іноді їх виручала поезія. Так, відомий скальд Егіль Скаллагримссон (бл. 910 — бл. 990 рр.) убив сина жорстокого конунга з вельми промовистим ім'ям — Ерік Кривава Сокира. Невдовзі Егіля схопили Ерікові вояки, яким той пообіцяв за це великі гроші. Уявіть собі

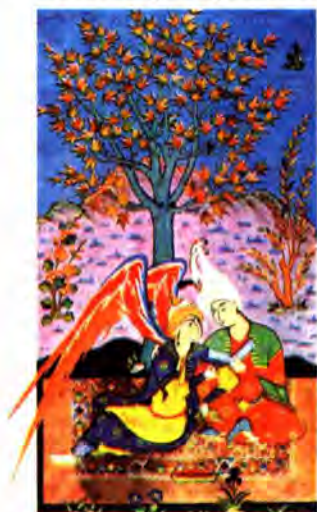
«теплу» зустріч розлюченого конунга й полоненого скальда. Ерік Кривава Сокира не вбив скальда одразу тільки через те, щоб за ніч придумати для нього якомога страшнішу страту. Адже йшлося не тільки про помсту за загиблого сина. Була й інша мета: пекельні тортури й повільна смерть Скаллагримссона мали стати ще й своєрідним «виховним» актом. Дивіться, мовляв, як помре будь-хто, ставши на шляху в конунга Еріка. Тож Скаллагримссон перед неминучою розправою мав лише одну-єдину ніч. І він використав її для... поетичної творчості. На ранок «*похвальна пісня*» конунгові Еріку була готова. Коли Егіля під злостивими поглядами норманів, які зібралися насолодитися видовищем страшною смертю свого запеклого ворога, вивели до місця страти, той узяв останнє слово й виконав нову пісню. І сталося диво. У це майже неможливо повірити, але жорстокий конунг наказав... відпустити Егіля на свободу. Однак головне те, що його суворі й естетично нерозвинені воїни одностайно схвалили таке рішення. Ця пісня Скаллагримссона ввійшла до світової літератури під назвою «Викуп за голову». Чи не нагадує це ті випадки, про які йшлося вище, коли воївничі спартанці дарували свободу полоненим, які могли повідомити їм нові рядки трагедії, написаної в Афінах?

Напрочуд схожим було **ставлення до поетів і поезії в суворих воїнів-бедуїнів — арабів**, які жили на протилежному кінці світу в абсолютно несхожому кліматі — аравійській пустелі. Що з того, що загроза бути поглинутим розбурханими холодними хвилями, яку постійно відчували відважні мореплавці-вікінги, була невідома кочовим племенам арабів-бедуїнів? У них були інші, але так само смертельні небезпеки. Загинути в морі південних аравійських пісків аж ніяк не краще, ніж у глибинах північних морів. Це віддзеркалилося в їхній поезії. Неможливо без хвилювання читати, як бедуїн скаржиться то на полудневу спеку, коли повітря пронизує тіло, мов розжарені голки, то на нічний холод, коли воїн, аби дожити до ранку, змушений зігріватися, спалюючи власний лук і стріли, без яких майже напевне загине вдень у бою. Промовистий збіг: слово «шаїр» (*поет*) арабською первісно означало «чаклун». І арабський **шаїр** відігравав у своєму племені ту саму роль, що й згадані вже барди в кельтів або скальди в норманів. Вважалося, що він міг накликати на ворогів моровицю, позбавити їхніх верблюдиць молока, а без верблюдів бедуїни безпомічні й фактично приречені на смерть; міг навіть визначити, де є підземні води, щоб у правильному місці викопати криницю тощо. Які несхожі народи й умови їхнього життя, але яка схожа роль поетів у добу Середньовіччя! І чи не тому ці народи так відчутно вплинули на перебіг усесвітньої історії, що вони, з одного боку, звикли долати труднощі суворого клімату, з іншого ж — не зачерствіли душею, не втратили відчуття Прекрасного?

Ще одна неповторна сторінка світової книги середньовічної поезії — **творчість персько-таджицьких поетів**. Довершені, сповнені глибокого філософського змісту вірші вже згаданих **Рудакі, Омара Хайяма, Гафіза** та ін. заслуговують найвищої оцінки. Їм притаманні увага до внутрішнього світу людини, найтонших відтінків її почуттів, оспівування жінки, кохання, а також алегорична багатозначність образів. Такої вишуканої простоти стилю, що межує з афористичністю, у світовій літературі треба ще пошукати. Водночас поезія персо-таджиків глибоко філософська. Переказують, що еллінський філософ Діоген ходив удень із запаленим світильником. Коли його запитували, що він робить, той відповідав: «*Шукаю людину*». Хіба не нагадують цю знамениту фразу Діогена вишукані рубаї Омара Хайяма: «*Шукай людину скрізь: на бідному постой, у закутку нужди, і в тишному покої. Одна душа жива за сто Ка'аб дорожча! Чому ж ідеш до них? Шукай душі живої!*» Або хіба не нагадують біблійний текст (Нагірна проповідь) такі рядки бейту Гафіза: «*Що доброго сказав той гість хазяїнові дому / Якщо собі не хочеш зла, то не роби нікому!*»

Колись Р. Кіплінг написав: «*Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтися вдвох...*» Однак уже в ті далекі часи молодий Захід, хоч і вельми своєрідно, але «спілкувався» зі старим Сходом. А було це ось як. Окрему групу населення Західної Європи становили жителі зámків-фортець — можновладці-феодала (барони, герцоги, графи, князі), володарі земельних ділянок — феодів. Та самі зámки від нападу не рятують, потрібні були люди, які б їх захищали. Такі вояки-охоронці називалися **рицарями**. Щоб носити важку броню і бути босздатними, їм

Мініатюра з рукопису
XVI ст.

доводилося з дитинства й до старості постійно тренуватися: бігати, стрибати, штовхати камені, метати списи, битися сам на сам або ватага на ватагу на рицарських турнірах. Спочатку для того, щоб вважатися рицарем, цього було досить. Власне, рицарі в ранньому Середньовіччі відрізнялися від простих селян лише тим, що не працювали, а воювали, мали зброю і коней, були фізично сильнішими й харчувалися краще за селян. Та згодом колишні суворі, іноді навіть неотесані й брутальні вояки перетворилися на вишуканих, галантних, увічливих людей. Справжній рицар умів підтримувати світську бесіду, був приємним у спілкуванні, особливо з дамами. Він грав на музичних інструментах не гірше, ніж володів зброєю. Більше того, рицар мав читати вірші (бажано свої) у супроводі цих інструментів. Най-

кращі поезії записувалися або запам'ятовувалися – так формувалася **рицарська література**. Найвищими її досягненнями стали вже згаданий рицарський роман, а також **рицарська лірика**.

Такому перевтіленню західноєвропейські рицарі завдячували мусульманському Сходу. Науково доведено, що велику роль тут відіграли хрестові походи, під час яких західні вояки переймали багато східних традицій і звичаїв. Навіть елементарна звичка мити руки перед уживанням їжі запозичена з мусульманського обряду обмивання рук перед молитвою. Східний вплив відчутний і в літературній творчості. Особливо вишукано й гарно на Сході вміли оспівувати жінку, її красу, кохання до неї. Саме цю манеру запозичили рицарі, насамперед – **провансальські трубадури**. Відтоді бере початок звичай поступатися жінці дорогою, подавати їй руку під час сходження чи спуску, дарувати квіти, казати приємні слова (компліменти) тощо. Таке ставлення до жінки переросло згодом у справжній культ – **культ Чарівної Дами**. Даруючи жінкам квіти, сучасні чоловіки навіть не замислюються, що цей звичай започаткований в добу Середньовіччя. Вірним служителем культу Чарівної Дами з його духовним «коханням віддалік» був, наприклад, **Джауфре Рюдель**. Щоправда, воїн є воїном, і оспівування чарівних дам аж ніяк не вичерпувало розмаїття тем рицарської лірики, не заважало їм поетизувати війну, битви, як це робив, наприклад, **Бертран де Борн** у своїх войовничих сирвентах.

Спливали часи, змінювався світ. Помалу переважно неосвічене населення Західної Європи починало вчитися. Більше того, настав час, коли освічених людей стало навіть «більше, ніж треба», і не всі вони могли обійняти посаду, відповідну своїй освіті. Ось і мандрували довгими європейськими шляхами школярі (студенти) і випускники середньовічних університетів, яких називали **вагантами** (латин. *mandrivi*). Вони створили свою оригінальну поезію, аналогів якій у світовій літературі немає. Оскільки освіта в добу Середньовіччя була під контролем церкви, ваганти мали в основному релігійну освіту. Але водночас вони в переважній більшості не були релігійними фанатиками, а навпаки, часто сміливо пародіювали клерикальні твори, критикували показну «святість» ченців. Високоосвічені люди, ваганти ховалися під маскою тих, хто нібито не бажає витратити молодість на науку, їхнім творам притаманні анакреонтичні мотиви. Однак, як мовилося, ваганти були вельми освіченими людьми, дуже шанували науку і вчення, недаремно саме в їхньому середовищі виник світовий гімн студентства «Гаудеамус». Своєю творчістю і стилем життя вони наче провіщали зміну часів, прихід нової доби Відродження (Ренесансу), коли людина чимдалі більше виходила з-під влади церкви.

Та найповнішого й найзавершенішого втілення культура та світогляд Середньовіччя набули в поемі **Данте «Божественна комедія»**.

Саме цей твір став своєрідним водорозділом між двома епохами історії, культури та літератури: Середньовіччям і Відродженням.

Отже, Середньовіччя — вельми неоднорідна епоха в історії людства, а його література нагадує різнобарвний килим, зшитий із багатьох кольорових шматочків. Він так само строкатий, як і вбрання людей тієї доби, зображених на обкладинці часослова герцога Беррійського.

...Настало третє тисячоліття. Здавалося б, де те середньовіччя і що нам до нього? Але чи не нагадує сучасна глобалізація той самий «величезний казан культур і народів», який кипів на початку середньовіччя? Чи не нагадує середньовічних «темних століть» сучасний прагматичний світ, у якому «культура втекла на університетські кафедри» і з'явилися лави «новітніх варварів і вандалів» (погляньте-но на під'їзди будинків, де ми мешкаємо)? Чи, зрештою, не попереджає нас Умберто Еко про те, що «в наступному тисячолітті Європа перетвориться в багаторасовий, або, якщо хочете, в багатоколірний континент. Подобається це вам чи ні, але так буде. І якщо не подобається, все одно буде так...» А тому постає запитання: хіба не мав рації Умберто Еко, стверджуючи наприкінці ХХ століття, що «середньовіччя вже почалось»? Тож аби краще відповідати на виклики Сучасності, вивчаймо ті відповіді, які дало Минуле, зокрема література доби Середньовіччя.

Обкладинка часослова герцога Беррійського. 1415 р.

ЛІ БО (701–762)

О Бо, що не має в поезії суперників, подібний до вітру в просторах, з нетутешніми думками!..

Ду Фу

«Китайською грамотою» зазвичай називають щось незрозуміле. Чому ж вірші, намальовані (не написані!) понад тисячоліття тому ієрогліфами, хвилюють нас і сьогодні? Сучасники величали їхнього автора, Лі Бо, «*безсмертним, скинутим з небес*». Безсмертними в усьому світі називають богів, чом же китайці «приземлили» його? Чи не тому, що він писав про «приземлені» проблеми: утиски селян, тугу жінки за чоловіком, який пішов на війну, гіркоту від розлуки з другом, яка ніби «*полин летить за десять тисяч лі*»? Та Лі Бо цими проблемами жив і сам: мандрував просторами Китаю, був то гірським самітником, то придворним поетом, а то й заколотником. Відмовившись від кар'єри, дев'ятнадцятирічний син купця пішов до гурту «женьсе» (аналог ватаги Робіна Гуда чи Кармалюка). Вони грабували багатіїв, віддаючи частину здобичі біднякам. Широка натура, Лі Бо роздавав майже все, що здобував. Він неодноразово виявляв абсолютну свободу, гідне подиву презирство до добробуту й високих посад. Під час нетривалого перебування при дворі Лі Бо драгував вільнолюбством, небажанням запопадливо гнути спину не так імператора, який присвоїв йому звання «ханьлін» (щось на кшталт академіка), як придворних лакуз. Дехто жартував, що в його спині є «кістка гордості» («кістка Лі Бо»), що заважає згинатися в поклонах. «*Досконало чистий*» — таке його «народне ім'я». Мабуть, лише такий поет відчував себе часткою всесвіту, природи. Тож не дивно, що навіть пейзаж у нього «олюднений»: змах пензля — і нежива природа оживає: «*...Я на гори дивлюся — і не набридає мені, горам також на мене дивитися не набридає*». Його поезії вирізняються вишуканістю, тонким ліризмом, свіжістю й несподіваністю асоціацій, філософським змістом.

Іноді біографія Лі Бо нагадує казку. Якось він пішов у військо бунтівного принца задля полепшення долі простолюду. Заколотників розбили й полонили. Та сталося диво: його врятував воєначальник, якому, коли той був ще солдатом, допоміг «женьсе» Лі Бо. Страту замінили вигнанням, і поет помер у свого родича, який зберіг збірку його віршів. Це факти. Однак легенди (про Лі Бо їх є чимало) часто показовіші за них. Переказують, що, пливучи човном, коли нічне

небо відбивалося у воді, поет відчув якусь незвичайну свободу. Неначе летячи в космічних сферах, він потягнувся рукою до місяця, випав із човна й потонув. За іншою легендою, він вознісся на небо в супроводі сонму безсмертних. Тож Лі Бо можна назвати не лише «безсмертним, скинутим з небес», а й «безсмертним, повернутим на небеса».

ПЕЧАЛЬ НА ЯШМОВОМУ ҐАНКУ

На яшмових сходах біліє холодна роса.
Промокли панчохи. Пливуть мовчазні небеса.
Дивлюсь крізь фіранку на місяць осінній печальний —
На тихій воді він тремтить і повільно згаса.

ЖАРТОМА ПРИСВЯЧУЮ МОЄМУ ДРУГОВІ ДУ ФУ

На гірській верховині, де вибігли сосни на схили, Випадково зійшлися ополудні наші стежки.	— Ох, шановний мій друже, та й як же ви зблідли й змарніли! Чи важка ж то робота — складати у віршах рядки?

НА САМОТІ СИДЖУ В ГОРАХ ЦЗІНТІНШАНЬ

Зграя птиць пролетіла і зникла ту ж мить вдалині, Сиротлива хмаринка за ними слідом поспішає.	Я на гори дивлюся — і не набридає мені, Горам також на мене дивитися не набридає. <i>Переклади Л. Первомайського</i>

* * *

Входжу в річку, грає осіння вода...
люблю свіжість цих лілій.
зриваю квіти, граюсь перлинами на пелюстках,
хвилюється заводь...
дивна ця година... громадяться шовкові хмари...
хотів би подарувати це все тому, хто за далеким небокраєм;
з тим, про кого думаю, нам не зустрітись більше...
в горі й надії дивлюся туди... північний вітер в обличчя.

Переклад І. Лисевича та В. Іллі

ЗАПИТАННЯ І ВІДПОВІДЬ У ГОРАХ

Мене спитали, в чому смисл мого життя у горах.
Я усміхнувся і промовчав, ну що тут говорити!
З дерев опалі пелюстки пливуть у далечі-безвісті —
В новий, у зовсім інший світ, байдужі до людського!

ПІСНЯ ПРО СХІД І ЗАХІД СОНЦЯ

Сонце виходить
із закамарків Сходу,
Неби здійсмається
з самого споду земного.

Пропливе по небу
й зникає в Західнім морі...
А де ж бо стайня
для шістки його драконів?¹

Світило, як стало світити,
ніколи вже й дня не спочине.
В людині ж — нема тої сили,
щоб рухатись довго, як сонце.

Весною не дякують стебла
промінню — за квіти розпуклі.
Не зляться на вітер осінній
дерева — за зірване листя.

Не знаємо, хто це бичем
підстьобує пори року,
Та є природний закон:
усе процвітає й вмирає.

Візнице сонця Сіхе,
чому в безбережних хвилях
Ти ввечері топиш його
й сама всю ніч байдикуєш?

А був же колись, Лу Ян² —
от сила духу! —
На небі сонце спинив,
змахнувши списом.

Переклади Г. Туркова

*В. Ковтун. Спогади про Лі Бо.
2000 р.*

¹ Шістка драконів за міфом була упряжена в колісницю Сонця, якою правила візниця Сіхе.

² Лу Ян — легендарний полководець, який змахом списа зупинив захід сонця, щоб при світлі закінчити битву. Схожий епізод є в «Пісні про Роланда», коли, на молитву Карла Великого, було зупинено сонце.

1. Пригадайте міфи про чергування дня і ночі. **2.** За поданими в підручнику віршами визначте провідні мотиви лірики Лі Бо. **3.** Які асоціації викликають у вас картини природи у віршах поета? **4.** Чому картина осінньої ріки («Входжу в річку...») викликає в ліричного героя вірша сумні думки? **5.** За «Пісню про схід і захід сонця» реконструйте китайський міф про чергування дня і ночі. Які асоціації викликав він у Лі Бо? **6.** Порівняйте «Пісню про схід і захід сонця» з віршем Горация «До Манлія Торквата». Що об'єднує ці твори? Відповідь аргументуйте. **7.** Які художні образи та тропи з віршів Лі Бо вам запам'яталися? Чому? **8.** Чи можна поезію Лі Бо назвати філософською? Обґрунтуйте свою точку зору.

ДУ ФУ

(712–770)

Чи важка ж то робота — складати у віршах рядки?
Лі Бо

Якось поет шанобливо звернувся до Лі Бо: *«О Бо, що не має в поезії суперників, подібний до вітру в просторах, з нетутешніми думками!...»* Але «творчі суперники» в Лі Бо все-таки були. Принаймні — один. І був ним автор наведених рядків — Ду Фу. Вони були двома крилами, що піднесли китайську поезію до найвищих вершин: *«Вірші Лі Бо і Ду Фу живуть, і сяйво їхнє поширюється на десять тисяч чжанів»*. Ду Фу народився в столиці й захотів обійняти посаду державного службовця, яку давали після важких іспитів, де перевірялося і вміння віршувати. Китайці вважали: як вірші вимагають ладу (бо інакше стають прозою), так і державне управління вимагає чіткості (бо інакше стає хаосом). Ду Фу чекав посади п'ятнадцять років, ще десятиліття мандрував, спостерігаючи за життям народу. У Китаї розпочалася війна, і його поезії пройняті мотивами її засудження: *«Шакали й вовки пожвавішали — їжа нова... Журюся війною, не сплю...»* Мабуть, антивоєнна тематика літератури всього світу подібна. Так, напрочуд схожа на біблійну (*«перекуємо мечі на рала»*) така думка Ду Фу: *«...А що, якби серпи, мотики й рала повилити нам з блискучих лат...»* Далі він поетизує мирну працю: *«Гіркі ридання вже не поливали б ту землю, де гула страшна війна. Чоловіки б із піснею орали, жінки б наткали з шовку полотна»*. Ду Фу зазнав і голоду, і ув'язнення, і поневірянь на чужині. Тож у його поезіях є й мотиви ностальгії (*«Повертаються дикі гуси»*, *«Блакитна річка...»*). Навіть помер він не вдома, а на воді, у вутлій джонці.

Ду Фу — великий продовжувач китайської літературної традиції. До речі, саме традиційність врятувала Китай. Де сучасниці Стародавнього Китаю — еллінська й давньоримська держави? Де грізний Карфаген, багатючий Стародавній Єгипет, осяйна Візантія? Під пісками історії... Уламки їхньої культури ми знаходимо, але держав немає. А Китай стоїть. Чому? Хіба на нього не нападали загарбники? Нападали хвиля за хвилею, даремно ж була збудована Велика Китайська стіна. Проте найвеличнішою і найміцнішою «китайською стіною» стала дбайливо збережена національна культура і передовсім література. Храм можна спалити, статую — розбити, а фольклор, література живуть, поки живе їхній носій — народ. Отож віддамо належне Ду Фу, який поєднував новаторство і традицію. Він умів, за його власним висловом, *«не нехтуючи сучасниками»*,

любити пращурів», або, як кажуть китайці, «іти серединним шляхом». Можливо, тому й наступні покоління платили поетові тією ж монетою: якщо він залишав свої вірші на стіні самотньої гірської альтанки або велелюдного буддійського храму, нащадки і через сотні років, наслідуючи його манеру, часто писали поряд: «У відповідь на вірші Ду Фу...» або «Відгукуючись на вірші Ду Фу...» А таке відлуння у віках, без сумніву, — найкращий пам'ятник Поетові, який «смерті весь не скоривсь».

ПРИ МІСЯЦІ ЗГАДУЮ БРАТА

Тривожно гримлять барабани — вже люди не ходять;
Це осінь, і чується втомлена пісня гусей...
А ніч розсипає дзвінкої роси білі води;
А в ріднім краю місяць світло ясніше несе.
І брат мій далеко, розлучені ми — чи навіки?
Ніхто не пита, чи помер я давно, чи живу;
Я довго не маю листів, а послав їх без ліку, —
Пожежі війни все палають вві сні й наяву...

ПІСНЯ ПРО ХЛІБ І ШОВК

У Піднебесній, по Китаю всьому,
Є тисяч десять міст, мабуть;
Але чи є хоча б одне, в якому
Не славилася б воїнів могуть?

А що, якби серпи, мотики й рала
Повиливати нам з блискучих лат,
Аби воли покійно оборали
Цунь поля запустілого улад?

Гіркі ридання вже б не поливали
Ту землю, де гула страшна війна.
Чоловіки б із піснею орали,
Жінки б наткали з шовку полотна.

ПОВЕРТАЮТЬСЯ ДИКІ ГУСИ

Я приїхав на схід —	Споглядаю над містом гусей —
від домівки це тисячі лі.	Серце рветься з німої журби,
Як уляжеться бунт,	Бо на північ летять,
повернуся якої весни?	на вітчизну вертають вони!

*«Фусі й
Нюйва» —
першопредки
китайців.
Картина
епохи Тан
(618–907)*

ЧОТИРИВІРШІ

Дві вівільги тужно кричать на вербі смарагдівій,
А чаплі снуються вервечкою в синяву даль...
За вікнами — гори у небі під західним сніжним покровом,
І човен далеких мандрівок гойдає самотній причал...

* * *

Весняне сонце котиться на барви гір і рік,
Весняний вітер дихає — хитають квіти пахощі;
Гніздечка з глини ліпить ген ластівок потік,
А в теплом піску качки смакують сонні радощі.

Переклади Я. Шекери

САМОТНІЙ ЛЕЛЕКА

Самотній лелека не напоїть дзьоба,
летить, кричить, голос нагадує ключ.
Хто пожаліє цю самотню суцільну тінь?
Розгубилися в десятках тисяч важких хмар...
Погляд зривається — і ніби щось бачить...
Смутку багато — і ніби чує...
Польові круки — не продовжують нитки думок,
а теж кричать і метушаться безладною зграєю...

Переклад І. Лисевича та В. Отроценко

1. У давньому Китаї чиновники мали стежити, які пісні лунають у державі, бо, за древнім трактатом, «*пісні, які співає народ, що має мудрих керівників, прекрасні своєю веселістю: отже, влада в повній гармонії з усім; пісні, які співає анархічний народ, сповнені гнівних скарг: отже, правителі в розбраті з усіма ділами; пісні, які чуємо в державі, що на шляху до погибелі, — це скарги і сумні думи, бо народ у відчаї...*» З огляду на це, чи випадково китайський чиновник мусив обов'язково вміти віршувати? Відповідь аргументуйте.

2. За поданими в підручнику віршами визначте провідні мотиви лірики Ду Фу. **3.** Знайдіть метафору, що надає віршу «При місяці згадую брата» трагічного звучання. Чим викликані ці почуття? Відповідь аргументуйте. **4.** У Біблії є заклик перекувати мечі на рала. Чи співзвучний йому вірш «Пісня про хліб і шовк»? Відповідь аргументуйте. **5.** В основу вірша «Повертаються дикі гуси» покладена ностальгія за батьківщиною. За допомогою яких художніх засобів створюється відповідний настрій? Відповідь аргументуйте.

6. Уявіть, що ви середньовічний китайський чиновник. Складіть «звіт про стан справ у країні» за мотивами віршів Лі Бо і Ду Фу.

ІЗ ПЕРСЬКО-ТАДЖИЦЬКОЇ ЛІРИКИ

РУДАКІ

(бл. 860–941)

*Відколи сонце сяє серед неба,
Не жив такий, кому знання не треба.*

Рудакі

Великий персько-таджицький поет Рудакі (Абу Абдаллах Джафар ібн Мухаммад) був осліплений за наказом «осяйного» еміра Бухари. Звичайно, якби він співав правителю хвалу, то мав би лише нагороди й почесні. Але як він міг не висловити співчуття до повстанців, які боролися за права простого люду? Адже й сам поет походив із народу і цього ніколи не цурався. Інакше б не обрав собі за псевдонім (перс. *тахалліс*) назву рідного села Рудак. Тогочасні поети зазвичай обирали тахаллусами гучні назви або імена покровителів, сподіваючись на ласий шматочок. До того ж тоді буяла т. зв. панегірична, хвалебна поезія, що була *«наукою підлещуватися язиком і пером, тобто писати таку брехню, яка була б вельможам приємною, а підлабузникові корисною, і яка складалася б із безсоромних похвал великому панові за ті заслуги, яких він не робив, і за ті чесноти, яких він не мав»*. Рудакі не любив панегіриків, називаючи їх *«пересохлим струмком Еллади»*, де *«не шукатиме води той, хто прийшов у цей світ як пророк»*. Він писав справжню Поезію. Важко повірити, що одна людина (та ще й півжиття сліпа) могла створити таку кількість (йому приписують від 300 тис. до 1 млн 300 тис.!) двовіршів. Про поетичний талант Рудакі ходили легенди. Переказують, що якимось емір у супроводі почту і війська поїхав із Бухари до Герата. Йому там так сподобалося, що він затримався аж на чотири роки. Придворні вмовляли еміра повернутися, але даремно. Тоді попросили втрутитися Рудакі. Поет, і сам засумувавши за Бухарою, написав і заспівав вірші про чудові хвилі річки Аму, про пісок на її березі, який пестить ноги, мов шовк: *«Знову вітер од Мульяну повертає, в душу думка про кохану повертає...»*, — залунали рядки відомої нині касиди. Придворні заридали, а емір, не дослухавши й до середини, скочив на коня й домчав до Бухари без жодної зупинки.

Чи жалкував Рудакі за посадою придворного поета — устода? Може, й жалкував, хто ж не любить смачно поїсти й солодко попитути? Але не за будь-яку ціну: *«Як стане підлий частувать, не доторкайся їди, / Тих прісних ласоців до уст і крихти не клади... / Хай смага в тебе на устах, хай мучить печія, / Ти повз його квітучий сад, не глянувши, пройди»*. Тож помер Рудакі сліпим і бідним, і похований у

сільському садку. Лише через тисячу років його могилу знайшов класик таджицької літератури ХХ ст. Аїні. Нині там улаштовуються урочисті свята й наукові конференції шанувальників таланту Рудакі. А ввечері, за традиційним пловом, після усіх офіційних заходів і «не для преси», гості напівжартома дискутують на традиційну тему: то чий же все-таки класик Рудакі — перський чи таджицький?

Та чи так уже це принципово, якщо він вважається батьком усієї персько-таджицької літератури? Та ще й основоположником стилю поезії (так званий хорасанський, або туркестанський стиль). Саме він заклав основи таких відомих нині жанрів, як газелі, рубаї. Уважають, весь рід людський походить від першої людини — Адама. Рудакі на батьківщині так і називають — Адамом поезії.

* * *

*Рудакі й емір.
Перська
мініатюра. XV ст.*

Відколи сонце сяє серед неба,
Не жив такий, кому знання не треба.
Які б віки прадавні не взяли ми —
Розумні люди мовами усіми
Знання шукали, сил не шкодували
І речення у скелю вкарбували:
«Знання для серця — світоч найясніший,
знання для тіла — панцир найміцніший».

* * *

Глянь навкруги розумним оком,
Не так, як досі ти дивився.
Світ — море: тож будуй свій човен
Із добрих діл, щоб не розбився.

* * *

Як стане підлий частувать, не доторкайся їди,
Тих прісних ласощів до уст і крихти не клади.
Печені теж не зачіпай, бо є отрута в ній,
В його воді є гіркота — не пий його води.
Хай смага в тебе на устах, хай мучить печія,
Ти повз його квітучий сад, не глянувши, пройди.
Замість квіток, із верховіть там капле камфора,
Ртуть виступає на плодах — такі в ньому́ плоди.

* * *

Хто мудрих слухає, у того мир на думці.
Війною й чварами втішаються безумці.

* * *

За недотепу ситий голодного вважає,
Бо на чуже страждання в нас відгуку немає.

* * *

Знання — це скарб, йому й ціни не зложиш.
Визбируй же його, де тільки можеш!

* * *

«Що доброго сказав той гість хазяїнові дому?»
«Якщо собі не хочеш зла, то не роби нікому!»

* * *

Одна душа, єдине тіло, але знанню немає дна.
Скажи, о дивний, ти людина — чи океанська глибина?

* * *

Чотири речі нам потрібні, щоб невеселих збутись дум:
Здорове тіло, добра вдача, ім'я хороше, світлий ум.
Кого Всевишній обдарує цими дарами чотирма,
Той завжди радуватись має і проганять од себе сум.

* * *

Себе в руках весь час тримати — от справжнє благородство.
Глухих, сліпих не ображати — от справжнє благородство.
Не благородство — наступити на груди бідному, що впав,
Ні, руку впалому подати — от справжнє благородство!

Переклади В. Мисика

1. Що таке *алегорія*? Яку оповідь називають *алегоричною*? **2.** Які властивості притаманні дидактичній літературі? **3.** Що таке *афоризм*? Яку мову називають *афористичною*? **4.** Що називається *бейтом*? Визначте його характерні ознаки.

5. Чи можемо ми назвати поезію Рудакі дидактичною? **6.** Як ви розумієте вислів «Знання для серця — світоч найясніший, знання для тіла — панцир найміцніший»? **7.** За віршами Рудакі складіть порадник «Як достойно прожити на світі». Чи буде він актуальним у сучасному житті? **8.** Який із висловів Рудакі ви змогли б узяти за життєве гасло? Чому? **9.** Що робить мову Рудакі афористичною? Чому? **10.** Які із поданих у підручнику рядків Рудакі співвідносяться з біблійною мудрістю: «Чини з іншими так, як хочеш, аби інші чинили з тобою»?

ОМА́Р ХАЙ́ЯМ

(бл. 1048 – між 1122 і 1131)

Боюсь неправедно прожити на землі...
Омар Хайям

«Цар філософів Заходу і Сходу», «Найученіший муж століття», «Доказ Істини», «Знавець грецької науки»... Чи не забагато компліментів одній людині? Ні, якщо її звати Гіас ад-Дин Абуль-Фатх Омар ібн Ібрахім аль-Хайям Нішапурі, або простіше — Омар Хайям. Дивно: Європа шанує його як поета, а Схід — як ученого. Здавалося, син ремісника (араб. *хайям* — швець наметів), який став придворним, був улюбленцем долі. Він розробив найкращий у світі (точніший за сучасний!) сонячний календар, очолив одну з найбільших обсерваторій і вивів формулу, через півтисячі років названу «біномом Ньютона». Набагато випередив час Хайям і в поезії. Майже ровесник Ярослава Мудрого, він висловлював думки, суголосні світогляду Відродження. Аж через півтисячоліття герой трагедії Шекспіра Гамлет назве людину «окрасою всесвіту, взірцем усього суцього». А Хайям заявив про це ще в XI ст.: *«Хіба у всесвіті найкращий твір — не ми? В очах у розуму зіниця й зір — не ми? Це коло всесвіту скидається на перстень, а камінь, що горить ясніш од зір, — це ми»*. Багато його творів мали анакреонтичну тональність. У Хайяма, як і в Лі Бо й Ду Фу, реалізований принцип «сєнс не обмежується написаним». Так, образ гончара є алегорією Бога й символізує стосунки між Творцем і Його творінням: *«О Майстре, нашого життя первопричина! Чом стільки має вад Твій первотвір — людина? Як добре виліпив, навіщо розбиваєш? А вийшла помилка — чия ж у тім провина?»* Тож Хайям поєднав гостроту розуму Вченого з височінню творчого злету Поета.

Та раптово ситуація при дворі різко змінилася, почалася боротьба за владу, обсерваторію закрили, календар скасували. Скрізь були шпигунські очі й вуха, і з улюбленця Хайям перетворився на гнаного. Його рубаї легко запам'ятовувалися (як наші коломийки), тому їх знало багато людей. А вони викликали в мусульман суперечливі оцінки. Занадто прямими й непростими були запитання до Аллаха: *«Коли єство моє ліпив Творець із глини, зарані віддав він про всі мої провини. Якщо від нього й гріх, чому ж мене він хоче в день суду ввернути в палаючі глибини?»* Середньовічні рукописи свідчать, що над поетом нависли хмари: *«Коли сучасники очорнили віру його і вивели назовні таємниці його..., аби зберегти очі, вуха й голову, шейх Омар Хайям здійснив хадж»*. Повернувшись із Мекки, поет оселився в Багдаді й викладав у академії Нізамійє. Він став мовчазним і «зачи-

нив двері будинку свого перед колишніми друзями й однодумцями». Минуло понад два десятиліття цькування і недовіри. Нарешті до влади прийшов син колишнього покровителя Хайяма. Овіяний славою сімдесятирічний учений і поет повернувся до рідного Нішапура. Останні роки життя він провів на батьківщині, у квітучому Хорасані, оточений пошаною кращих людей свого часу...

* * *

Ні, не гніять мене перестрахи й жалі,
Що вмерти мушу я, що строки в нас малі.
Того, що суджене, боятися не треба.
Боюсь неpravедно прожити на землі.

* * *

Шукай людину скрізь: на бідному постой,
У закутку нужди, й у пишному покої.
Одна душа жива за сто Кааб дорожча!
Чому ж ідеш до них? Шукай душі живої!

* * *

У кого кожний день в запасі півкоржа.
У кого свій садок і хата не чужа,
Хто в рабстві не родивсь і сам рабів не має,
У того світлий зір і радісна душа.

* * *

І юних, і старих – всіх поглинає час,
І невеликий нам дається днів запас.
Ніщо не вічне тут: ми підемо так само,
Як ті, що вже пішли й що прийдуть після нас.

* * *

Що глина гончарям? Не варт нічого!
Нікчемний прах! А розсудили б строго,
Вони б її не м'яли й не топтали:
Це прах батьків, хай мають жаль до нього!

* * *

Чи діждемо жаданого спокою,
Чи дійдемо до хати над водою?
О, як я хочу після тисяч років
Зійти з землі хоч травкою малою!

Середньовічна перська книжкова мініатюра

Середньовічна перська книжкова мініатюра

*Середньовічна
перська книжкова
мініатюра*

* * *

Хіба у всесвіті найкращий твір — не ми?
В очах у розуму зіниця й зір — не ми?
Це коло всесвіту скидається на перстень,
А камінь, що горить ясніш од зір, — це ми.

* * *

Ковтає крапельку розбурхана ріка.
На землю падає пилиночка легка.
А як же ти живеш? Хіба не так зникаєш,
Як та дрібнесенька у вихорі мошка?

* * *

Троянда вранішня ошатністю своєю
Чарує солов'я, співця свого. Під нею
Присядь у холодку, бо пелюстки ці вітер
Зриватиме й тоді, як станемо землею.

* * *

Нагадує мені берегова травиця
Ту косу, що плела колись небеснолиця.
Тож не топчи стебла, воно в останках, може,
Тюльпановидої красуні корениться.

* * *

Всі таємниці пильно зберігай,
Щоб не дізнався нелюд і шахрай.
І зваж: як з іншими ти поведешся,
Того від інших і собі чекай.

* * *

Ми — зібрання ляльок, нас крутить як хоча
Небесний витівник. На килимку життя
Ми витанцьовуєм (це правда, а не казка) —
І потім падаєм у ящик небуття.

* * *

Немало і до нас було ночей і днів,
Так само небосхил танок одвічний вів.
Тихесенько ступай, бо глина під ногами
Була зіницями місяцевидих дів.

* * *

Про вчора не гадай – воно навек зів'яло,
Про завтра не журись – воно ще не настало.
Минуле й завтрашнє – піднори ненадійні!
Живи хвилинами, бо в тебе їх так мало!

* * *

Хоч гарні щоки й кучері я маю
І станом кинарис переважаю,
Але спитайте, нащо Майстер вічний
В земнім саду зростив мене? Не знаю.

* * *

Що світ міняється – чи варто цим журитись?
Нехай міняється – ми будем веселитись!
Якби незмінною була природа, друже,
Ніколи б не діждав ти черги народитись!

* * *

Що небо? Ретязьок на нашім схудлім тілі.
Що море? Наших сліз потоки обмілілі.
Що пекло? Наших мук вогні перегорілі.
Що рай? Спочатку мить, коли впадем зомлілі.

* * *

Шукав поради я у зошитах сторіч –
І скорбний друг мені таку промовив річ:
«Щасливий тільки той, з ким поруч мила, схожа
На місяць-білозір у довгу-довгу ніч!»

Переклади В. Мисика

*Середньовічна
перська книжкова
мініатюра*

1. Який вірш називається *рубаї*? Які його характерні ознаки?

2. Визначіть коло найважливіших для Омара Хайяма проблем, прочитавши його *рубаї*. **3.** Чому серед великої кількості визначних арабських і персько-таджицьких поетів європейців вразила саме творчість Омара Хайяма? **4.** Як співвідноситься 4–5 аяти 95 сури Корану («*Ми сотворили людей, дали їм зграбне тіло, а потім знову перетворили їх на глину*») із творами Омара Хайяма? Відповідь аргументуйте цитатами з *рубаї*. **5.** Чи можна назвати поезію Омара Хайяма філософською? Чому? **6.** Знайдіть у підручнику серед віршів *рубаї*. Аргументуйте свій вибір.

7. Під впливом Омара Хайяма багато європейських поетів звернулися до жанру *рубаї*. Спробуйте і ви наслідувати їхній приклад і створити власні *рубаї*.

ГАФІЗ

(бл. 1325 – 1389 чи 1390 рр.)

*Така вже дорога кохання, – ніхто їй кінця не сягне!
Віддати всю душу повинен, хто тільки на неї*

ступте.

Гафіз

Здавна в мусульманських оселях поряд із Кораном зберігають збірку (диван) віршів Гафіза. За цими книгами іранці ворожать про своє майбутнє, бо вірять, що у віршах Гафіза, якого вони шанобливо називають «шекерлеб» («цукрові вуста»), «зашифровані» відповіді на запитання їхнього життя, треба лише збагнути тайнопис. За цю «магічність» поет удостоснився почесного імені «ліссан-ельгаїб» – мовець таємничих чудес, а ще – тлумач таємниць. Хто ж такий Ходжа Шамседдин Могаммад, відомий як Гафіз? Він походив із сім'ї купця, але після смерті батька став підмайстром дріжджового цеху й вивчив напам'ять увесь Коран. Звідси його тахаллус – Гафіз (араб. *хафезе* – пам'ять). Але справжню славу йому принесла поезія. Кажуть, він пробував віршувати, та чув лише глузування. Тоді Гафіз зважився вимолити поетичний хист на гробниці поета-містика Баба Кухи Ширазі, про якого ходило багато чуток. Не кожен наважувався туди піти, та ще й уночі. Довго молився юнак і, знесилений, заснув перед входом до усинальниці. А вві сні старець Алі, шанований мусульманами нарівні з пророком Мухаммадом, дав юнакові якоїсь страви і сказав: «*Відчини ворота знання тобі відчинені*». І вже зранку з'явилася відома газель: «*Учора мені на світанні від муки свободу дали, у темряві ночі живуци у уста мені воду дали...*» Відтоді газелям Гафіза не було рівних. Ця легенда схожа на інші «біографії» давніх поетів, зокрема Есхіла. Буцімто, його малим залишили стерегти виноградник і він заснув, а уві сні Діоніс наказав йому, як виросте, стати драматургом. І Есхіл став одним із найкращих у світі трагіків...

Віршам Гафіза, який уважав себе учнем Рудакі, притаманні увага до внутрішнього світу людини, найтонших відтінків її почуттів, оспівування жінки, кохання, алегорична багатозначність образів (зокрема – троянди й солов'я). Кажуть, що якимось він пообіцяв дівчині Самарканд і Бухару – столиці Тимура. Емір не зрозумів гіперболи: «*До мене писаку, який роздає мої найкращі міста!*» Коли Гафіза притягли до Тимура, той грізно пасупився: «*Це ти написав: "Коли вродливиця ширазька у мене серце візьме з бою, я за її індійську мушку дам Самарканд із Бухарою"?*» – «*Так*», – відказав поет. «*Як ти міг обіцяти те, що належить не тобі, якщо ти й сам належиш мені?*» Гафіз показав на свій жебрацький одяг (він був суфієм і завжди підкреслював своє презирство до багатства) і сказав: «*Великий Ти-*

муре, ти маєш рацію: глянь-но, до якого стану призвело мене моє мариотратство». Відповідь поета сподобалася еміру, і гнів його минув: Тимур навіть обійшовся з Гафізом ласкаво. Де тут легенда, а де правда? Зрештою, чи так уже це й важливо? Адже кожна легенда — частина правди. Чи не так?

* * *

Серце — скинія святині: для любові тихий храм.
Очі — дзеркало, щоб любо відбивалася ти там.

Я забув і сьогосвітнє, й тогосвітнєє життя:
Ти — єдина в мене пані, сам в ярмо хилюся я.

Та чи зважусь я ступнути на поріг твоїх палат,
Де й зефір не сміє віять, а побожно йде назад?!

Як колись було Меджнуну, так мені воно тепер...
Вік минає — все вмирає, цей — живе, а той помер...

На душі — скарбниця щастя, я з кохання наче цар.
Це все ти мені даруєш, це од тебе щедрий дар!

Хай твій образ, милий, гарний, не стирається з очей:
Там йому затишне місце, неприступне для людей.

Переклад А. Кримського

* * *

З мого пораненого серця твої уста пили доволі.
Щоб жив я, хай у серці в тебе не гасне пам'ять хліба-солі!

Ти та перлина найчистіша, що й у небесній кущі часто
На чотках згадують зичливо про неї в ангельському колі.

Коли ти щирості не віриш, то перевір мене, благаю!
На пробі злото відрізняють від камінця, що скніє долі.

Коли Гафізові своєму на серце пробу не поставиш,
Тоді побудь із ним, дозорцю, іще день-два в земному долі!

* * *

Я по троянду в сад спустився на світанні,
Там саме соловей зайшовся в щебетанні.

Мій побратим гіркий, закоханий в троянду,
Ронив, ридаючи, мелодії весняні.

*Гробниця
Гафіза.
Сучасне фото*

Перська книжкова
мініатюра

Троянда й соловей були на думці в мене,
Коли гуляв я сам у ті години ранні.

Її з колючкою з'єднала забаганка,
А він співає їй, незрадний у коханні.

Так глибоко мені ввійшов той спів у серце,
Що зупинився я в раптовім хвилюванні.

О, скільки тих троянд цвіте в саду! Одначе
Тим більше ран од них, що більш вони жадані.

Переклад В. Мусика

1. Що таке *бейт*, *газель*? **2.** Доведіть, що в підручнику подані саме газелі Гафіза. **3.** За наведеними віршами охарактеризуйте ліричного героя Гафіза: чого він хоче від життя, що цінує, від чого страждає, а що приносить йому радість. Чи зрозумілі ці бажання і почуття сучасній людині? Чому? **4.** Знайдіть у газелях Гафіза алегоричні образи й спробуйте розтлумачити їхнє значення. **5.** Чи можна стверджувати, що газелі Гафіза належать до інтимної лірики? Чому?

6. Донині в мусульман надзвичайно популярні ворожіння на творах Гафіза. Спробуйте і ви поставити запитання великому поетові. Чи допомогли його відповіді вам краще зрозуміти себе і довколишній світ?

— Літературне відлуння —

Агатаңгел Кримський

Щастя, братику, хвилиночка одна:
Наче хмарка, понад нами промина.
Не впусти! життя не довго тішить нас.
Промине — тоді спобігти вже не час.

Йоганн Вольфганг Гете

О Гафізе, за тобою,
Гнатись не мені!
Та не відають спокою,
Хвилі грозяні.
Корабель мій підхопили,
Він удаль пливе,
А розгорнуті вітрила
Вітер буйний рве!

Струмінь чистий і студений
В пісні б'є твоїй,
І вирує шал вогненний
У душі моїй!
І сьогодні я з гордині
Теж сміливим став,
Бо ж у сонячній країні
Жив я і кохав!

ІЗ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ПРОВАНСАЛЬСЬКІ ТРУБАДУРИ

*У відблиску меча читаю древно книгу
і даму серця зда́леку люблю.*

Л. Костенко

Середньовічна рицарська поезія є одним із найвищих проявів людського духу. На відміну від героїчного епосу, де вславлялося служіння батьківщині, релігії, сюзеренові, у ліриці утверджувалася переважно самоцінність життя і душевних переживань людини. Це нове слово в тогочасній літературі. Поезія трубадурів виникла в Провансі в XI ст. Слово «**трубадур**» означає «знаходити, відшукувати». Трубадури шукали нових поетичних жанрів, а також рим, які вони і ввели до європейської поезії. Досягненням їхньої лірики є також оспівування шляхетної дами (культ Чарівної Дами) і кохання до неї: ідеального, чистого, благородного, т. зв. «кохання віддалік». Лицар присвячував дамі (якої, можливо, жодного разу не бачив) вірші, у яких описував її красу й душевну досконалість, заради неї на турнірах викликав на герць інших рицарів. Цікавим породженням культу Чарівної Дами, була поява **мандрівних рицарів** (прообрази Дон Кіхота). Вони подорожували шляхами Європи або східних країн, здійснюючи подвиги в ім'я своїх дам, іноді гинули з жіночими іменами на вустах.

Популярними були й життєписи трубадурів. У середньовічній біографії Бертрана де Борна сказано, що він *«був відважним лицарем і воїном, надзвичайно добре слугував дамам і складав пісні, вирізнявся гострим розумом... Він був васалом короля Генріха Англійського й завжди прагнув, щоб королі Франції і Англії воювали один з одним. І якщо між ними був мир, невдоволений Бертран намагався своїми сирвентами зруйнувати його і переконати можновладців, що мир позбавляє їх честі. Він зазнав багато гарного і поганого, бо сіяв ворожнечу між ними, але через це й склав багато гарних сирвент»*.

Улюбленими жанрами трубадурів були **канціона** та **сирвента**. Рицар мав не тільки писати вірші, а й складати музику до них. Самому виконувати свої твори йому було не обов'язково – для цього існували виконавці-жонглери, які часто були слугами трубадурів. Жонглер тоді вважався особою недоторканою, тож господар часто відсилав його до своїх ворогів, аби той зухвалими сирвентами сіяв ворожнечу між васалами супротивника. Іноді подібні місії для жонглерів закінчувалися трагічно: одного з них четвертували за те, що висміяв стару королеву Англії, інший був проданий королем Арагона Альфонсом Другим євреям, які, начебто, спалили його на Різдво. Один із найвідоміших жонглерів – Папіоль – слуга Бертрана де Борна, не боявся співати сирвенти трубадура перед людьми, яких рицар хотів посварити.

ДЖАУФРÉ РЮДЕЛЬ

(1125–1148)

У середньовічних біографіях трубадурів, що дивом збереглися до наших днів, про Джауфре Рюделя розповідають обмаль. Зокрема відомо, як він пішов із життя: «Джауфре Рюдель покохав графиню Триполітанську, жодного разу її не бачивши, за її великі чесноти і благородство... Князь склав про неї багато чудових віршів із гарними мелодіями та простими словами. Бажаючи побачити графиню, він вирушив у хрестовий похід і поплив морем. На кораблі його вразила тяжка хвороба, і ті, хто були поруч, вважали, що він помер, але Рюделя не поховали, а таки привезли в Тріполі. Повідомили про це графиню, і вона прийшла до його ложа і взяла у свої обійми. Джауфре ж відчув, що це графиня, і прийшов до тями. Він подякував Богу за те, що побачив кохану, і помер на її руках. Графиня наказала з почестями поховати його в будинку тріпольського ордену тамплієрів, а сама в той же день постриглась у черниці від скорботи й туги за ним через його смерть».

Саме Джауфре Рюдель був одним із найвідоміших оспівувачів шляхетної дами, ставлення до жінок, яке згодом дістало назву культу Чарівної Дами. Опоетизував він і кохання до неї: ідеальне, чисте, благородне, яке отримало назву «кохання віддалік».

КАНЦОНА

Мені під час травневих днів
Приємний щєбіт віддалік,
Зринає в пам'яті без слів
Моє кохання віддалік.
Навік я неспокійний став,
І не ростуть квітки між трав,
Як зимно у душі мені.

Я щастя у житті зустрів
В моім коханні віддалік.
Немає в світі кращих днів
Ні поблизу, ні віддалік!
Коли б я лиш надію мав,
У царство б маврів я помчав,
Обдертий весь, в самотині.

Немає в світі кращих снів —
Примчать до неї віддалік,

І чуть слова її, мов спів,
І розмовлять не віддалік,
А віч-на-віч, щоб не шукав
Я більш її, щоб не страждав,
Щоб другом був її всі дні.

Щоб я від горя не смутнів,
Кохання тішить віддалік.
Далеко до її країв.
Даремно мріять віддалік!
Хоч цілий вік я мандрував,
Але я там ще не бував.
Безжальні думи навісні!

Господь не раз людей жалів.
Святе кохання віддалік!
Та поки що я весь змарнів, —
Про неї мрію віддалік.

О, до прочан би я пристав
І по́сох би з собою взяв,
Щоб бачить очі неземні!

Коли б Господь мене привів
Скоріш до неї віддалік,
Щоб я признатись їй посмів
І більш не мучивсь віддалік,
Щоб кожен куц і кожен став
Ще кращим біля неї став,
Щоб стали обрії ясні!

На мене жаль, на мене гнів,
Що я кохаю віддалік.
Я чистим принести зумів
Своє кохання віддалік.
Сумним я від кохання став.
Невже святий мене скарав,
Щоб мучивсь я в страшній борні?

Сумним я від кохання став.
Ганьба тому, хто покарав,
Щоб мучивсь я в страшній борні!

Переклад М. Терещенка

Х 1. Кого в Середні віки називали *трубадурами*? 2. Що таке *канцона*? Чи будь-яку пісню можна назвати канцоною? 3. Рицарській поезії притаманний культ Чарівної Дами. За канцоною Рюделя сформулюйте його основні положення. 4. Порівняйте канцону Рюделя з газелями Гафіза («Серце — skinія святині...» та ін.). Що об'єднує ці твори, чим вони різняться? Чи можна стверджувати, що в християнина й мусульманина різні погляди на кохання і ставлення до жінок?

БЕРТРАН ДЕ БОРН

(бл. 1159 – бл. 1215)

Життя Бертрана де Борна оповите легендами. За одними, він весь час воював зі своїми сусідами та братом. За іншими – трубадур жив при дворі Елеонори («левиці Плантагенета»), дружини англійського короля Генріха II Плантагенета, батька легендарного короля Річарда Левове Серце, якого поет за його мінливу політику називав «Так-і-ні». Він оспівував і навіть поетизував війну (жанр сирвенти). Ця войовничість є втіленням ідеалів західноєвропейського рицарства, яке звикло жити війною та грабунком. За підбурювання до війни Данте помістив його в «Божественній комедії» до восьмого кола Пекла, де мучилися призвідники розбрату. А для Лесі Українки він став прототипом рицаря з її «Давньої казки».

СИРВЕНТА

Люблю травневий світлий час
І ніжні квіти весняні,
Люблю, коли чарують нас
Пташині радісні пісні,
І тішусь я красою

Рясних наметів і шатрів,
Розкиданих серед лугів,
Де гасла ждуть до бою
Ряди уславлених полків,
І вершників, і скакунів.

Люблю я бачить, як погнав
Юрбу озброєний загін.
Як мчать отари серед трав,
А військо лине навздогін,
І видно над рікою,
Як замок між гірських горбів
Обложений з усіх боків,
І темною габою
Шеренги мерехтять бійців,
Що виглядають між ровів.

До серця рицар той мені,
Що, першим кинувшись у бій,
Летить безстрашно на коні,
Запалює загін весь свій
Відвагою п'янкою.
Ось бій шалений закінив,
І мчить боєць серед полів,
Рискує головою, —
Складу тому свій кращий спів,
Хто йде вперед на ворогів!

Тріщать шоломи і щити
Від палиць і мечів дзвінких.
Рідіють воїнів ряди,

Не стримать коней бойових
Уздечкою тугою.
Хто честь свою не поганьбив,
Той сповнений під час боїв
Турботою одною —
Щоб якнайбільш стинать голів.
Хоробрих надихає гнів!

Не дороге життя мені,
І не люблю я пити і спати.
Люблю гук сурем на війні
І ржання коней пізнавати
З атакою новою;
Мене сніяє блиск мечів,
Як вороги із-за скарбів
Воюють між собою,
Приємно бачить між мерців
Шмати подертих прапорів.
Барони! Жити військовою
Нам краще, ніж на схилі днів
Закладом селищ і ланів.
Мій Паніоль, з тобою
Я передам без зайвих слів,
Щоб Так-і-ні у бій нас вів.

Переклад М. Терещенка

1. Сформулюйте за сирвентою військовий кодекс рицаря. Чи актуальний він нині? **2.** Порівняйте «кодекси» Тіртея і де Борна. Чи збігаються вони? Чиє ставлення до війни й ідеал воїна вам ближчий? **3.** На основі поезій Рюделя і де Борна змалюйте портрет ідеального середньовічного рицаря. Чи був подібний герой у творах, вивчених у попередніх класах?

Літературне відлуння

Geirix Geinne

Шляхетну, горду мав статуру,
Задума сяяла з лица.
Бертран де Борну, трубадуру,
Були покірні всі серця.

Левицю він Плантагенета
Приборкать звуками зумів,
Пісень ті чарівні тенета
Впіймали й дóчок і синів.

Бо й сам король, черства натура,
І той, розчулений, поник,
Бертран де Борна, трубадура,
Почувши співів чарівних.

Переклад Д. Паламарчука

ІЗ ЛІРИКИ ВАГАНТІВ

Vivat academia, vivant professores!

Довгими шляхами середньовічних Франції, Англії, німецьких земель, Північної Італії та інших країн Європи, здіймаючи літню куряву, місячи осінню і весняну багнюку, долаючи снігові замети, ходили поодинокі та групами молоді й не дуже молоді люди частіше в чернечому, рідше — у світському вбранні. Утім, це вбрання іноді неможливо було віднести до чернечого чи світського, бо воно радше нагадувало лахміття жебраків. Однак, незважаючи на бідність, ваганти (так їх назвали, бо латиною *vagantes* — бродячі люди) були напрочуд веселими, життєрадісними, як і їхня поезія. Вони безтурботно виспівували: *«Геть книжки виснажливі! Годі нам учитися! Юні нерозважливій личить веселитися! А до знань на схилі віку можна причаститися!»* Ці рядки співали латиною, знання якої було і є ознакою високої освіченості. Отже, така «зневага» до книжок і знань була літературною грою вагантів. Самі ж вони були високоосвіченими людьми, які без книжок не уявляли свого життя.

Навчалися тоді зовсім не так, як тепер. Початкову освіту здобували при соборах у так званих соборних школах, а потім продовжували в університетах, що якраз починали зароджуватись у XII ст. в Європі. Середньовічний університет — це унікальне явище, адже він був підпорядкований своєму власному статуту, який затверджував особисто Папа Римський. Тож університети не підкорялися ані церковній, ані світській місцевій владі й були своєрідними осередками вільнодумства. Зазвичай університет мав чотири факультети. Наймасовішим був факультет семи благородних мистецтв, щось на зразок нашого підготовчого відділення та перших курсів. Спочатку це був так званий трівіум, де опановували граматику, риторику та діалектику, потім квадрівіум, де вивчали арифметику, геометрію, астрономію та музику. Після закінчення цього факультету випускники ставали магістрами семи мистецтв. У подальшому вони оволодівали знаннями на трьох вищих факультетах — богословському, медичному й правничому, після чого, якщо вдавалося скласти іспит, отримували звання доктора трьох наук.

Іспит був надзвичайно важким: випускник від шостої години ранку до шостої вечора відповідав на запитання двадцяти викладачів-диспутантів, які змінювалися щопівгодини. І лише після цього, за умови успішного складання іспиту, випускник ставав доктором, отримував і мав право носити добре нам відому чорну чотирикутну шапочку, яка стала в усьому світі символом якщо не великої вченості, то здобуття вищої освіти. Звичайно, щоб скласти такий іспит,

навчатися треба було довго й наполегливо. Скажімо, на богословському факультеті курс навчання тривав десять років, і це не враховуючи факультету семи благородних мистецтв! Не в кожному університеті предмети викладалися однаково. Як зазначав монах Гелінанд, *«школярі навчаються благородних мистецтв у Парижі, давніх класиків — в Орлеані, судових кодексів — у Болоньї, медичних процедур — у Солерно, демонології — у Толедо, а шляхетності — піде»*.

Ця вільна ватага, яка мандрувала Європою зі сходу на захід, з півдня на північ, не мала ні національності, ні суспільного стану. Ваганти добре розуміли один одного, бо латину іноді знали краще за рідну мову, адже вчили її за дуже цікавою методикою: учні повинні були складати латиною спочатку «ритмічні» вірші, а потім і «метричні», тобто такі, які мали сталу форму й вимагали неабиякої ерудиції та теоретичних знань. Справжні школярі в усі часи однакові. І в Середні віки теж писали «шпаргалки» — вірші латинських класиків: рядок із Вергілія, рядок із Горація, рядок з Овідія, — і вірш готовий. Особливо полюбили школярі Овідія, якого тоді частіше називали Назоном. Уміти римувати було справою честі кожного ваганта. Тож при зустрічі на черговому європейському перехресті студенти й клірики обмінювалися новинами та піснями. Якщо пісня подобалася, її запам'ятовували, щось додавали чи вилучали з неї і несли далі. Це був своєрідний фольклор ученої братії.

Серед великої кількості анонімних вагантських поезій є пісні, автори яких відомі. Але їхні імена теж анонімно-вагантські: Примас (старійшина) Орлеанський, Архіпіта (поет над поетами) Кельнський, Вальтер Шатильонський. Про Примаса Орлеанського існує безліч легенд і анекдотів, його навіть згадує в «Декамероні» Боккаччо. Як насправді звали Архіпіту Кельнського, ми не знаємо. Відомо лише, що він жив за часів Фрідріха Барбароси, походив, швидше за все, з рицарського роду, у віршах говорив про себе, що страждає на сухоти. Про Вальтера Шатильонського відомо ще менше. Він був майже ровесником Архіпіти Кельнського, мав блискучу освіту й належав до одного з найповажніших у Європі інтелектуальних гуманістичних гуртків.

З часом вагантів поменшало і їхня поезія пачебто забулася, але не зникла. У XVI–XVII ст. в німецьких землях, що тоді були центром університетської освіти, студенти гордали пісню, до якої невідомо як потрапили рядки з поезії вагантів. Її ми знаємо як міжнародний гімн студентства «Gaudeamus» («Гаудеамус»). А в XIX ст. в одному з потаємних сховищ монастиря в Мюнхені була знайдена знаменита збірка середньовічної поезії «Carmina Burana», вивченням якої і розпочалося дослідження поезії вагантів.

Тож, продовжуючи традицію веселих і невгамовних вагантів, ми можемо заспівати разом із ними: *«Хай живуть нам вузи всі, вся наша еліта: професори і доценти, аспіранти і студенти, — многая їм літа!»*

ОРДЕН ВАГАНТІВ

Коли спів почується:
«Йдіть у світ безкрайї!» —
То ченці збираються,
Клірик поспішає,
І левіт про Біблію
Тут же забуває —
В орден всі вливаються,
Що життя спасає.

Наш статут наказує:
Зважте все старанно!
У житті поведьтєся
Тільки бездоганно!
Вам не личить знатися
З кліриком захланним,
Що ні з ким не ділиться,
Що з нутром поганим.

Милосердя любимо
І добра дорогу:
Обіцяєм кожному
Нашу допомогу.
Прийmemo багатого
І людину вбогу,
Ту, котру побожнії
Гонять од порога.

В ордені вагантському
Ми ченцеві раді,
Щедрому пресвітеру
І його відраді,
Вчителям і клірикам,
Школярів громаді,
А найбільш — студентові
В гарному наряді.

Шваби, сакси, мейсенці —
Наші друзі славні,
Що до нас зібралися
З міст і глухомані,
Постанови слухайте
Наші бездоганні:

«Згиньте, люди скнаристі,
Скупарі погані!»

В орден ми приймаємо
Чесних і лукавих,
Дужих, сили сповнених,
Немічних, кульгавих,
Виснажених старістю,
Молодих і жвавих,
До Венери жадібних
І до неї млявих.

Миролюбних, лагідних,
Буйних, інтриганських,
З Швабії, з Італії,
Із країв слов'янських,
І маленьких карликів,
І людей гігантських,
Тихих, скромних вдачаю
І бундючно-панських.

Орден відкриває нам
Істину єдину:
Тут ми щастя знайдемо
Й радісну годину.
Бо миліше в ордені
Їсти буженину,
Ніж ячмінне вариво
Та суху скорину.

Орден наш родиною
Слушно звати стану:
Бо усіх приймаємо —
З будь-якого стану.
Ще раз проголосимо
Твердо, без обману —
Всіх у нас стрічаємо,
Як рідню кохану!

Тут нам заборонено
Прокидатся зранку:
Всяка нечисть юрбами

*Мандрівний поет.
Кишжкова мініатюра*

*Мандрівний поет.
Середньовічна
західноєвропейська
кніжкова
милитора*

Бродить до світанку
І облудні видава
Шле нам безустанку —
Дурень хай зістрибує
З ліжка до сніданку!

Тут нам заборонено
Утреню служити —
Вставши, краще в затінку,
Снідання спожити.
Винами смакуємо
І курчаток ситних,
Одного лиш лячно нам —
Не програти б свити!

Мати дві одѣжини
В ордені не гоже:
Хто тут одягається, —
Мов якийсь вельможа,
Мусить щось програти нам —
Це підтвердить кожен.
Зайвого ж позбутися
Гра всім допоможе.

Хто бажає йти до нас,
Хай собі затамить:
Дорожиш сорочкою —
Жертвуй-но штанами!
І не мрій про чоботи,

Тішся постолами,
Бо тебе відлучимо,
Як не згоден з нами!

Поки не наївся всмак,
Не виходь із хати:
Вміє найскупішого
Бідний упрохати;
Може й мідячок не раз
Добрий приріст дати —
З ним гравець удачливий
Виграє дукати.

Хай не дмуть в обличчя нам
Грізні вітровії,
Сльїзми хай не миється
Бідний в безнадії
І про кращу доленьку
Не втрачає мрії,
Бо, бува, за лихом йдуть
Радісні події.

Всім, кого зустрінете,
Треба пояснити,
Чом гріхи ви мусите
Піснею хулити:
«Щоб нечесних гудити,
Чесних похвалити,
Чесно від цапів овець
Чесних відділити».

БІДНИЙ СТУДЕНТ

Стану я духовного,
Злидень поміж вами,
Для страждань народжений
Плентаюсь світами.

Я до всіх премудростей
Прагнув причаститись,
Тільки злидні капосні
Не дали довчитись.

Одяг подірявлений
На мені, недужім,

І в морозну днину я
Аж тремчу від стужі.

То ж до церкви Божої
Не ходжу по праву:
Чи в лахмітті вистоїш
До кінця відправу?

Вам, міські правителі,
Шлю свої благання:
Не жалійте бідному
Крихти подаяння,

Трішечки вподібніться
Доброму святому —
Вкрийте одежиною
Бідного сірому!

А за те, що зволили
Жебрака одіти,
Бог воздасть сторицею
На тамтому світі!

БЕЗТУРБОТНА ПІСНЯ

Геть книжки виснажливі!
Годі нам учитися!
Юні нерозважливій
Личить веселитися!
А до знань на схилі віку
Можна причаститися!
Кинь книжки, бо пролетить
Час, немов на крилах.
Хай же душу веселить
Молодість грайлива!
Дні весни відлинули,
Вже війнуло хугою,
Насолоди згнули,
Повнимся тугою:
Серце слабне, кров не грає,
Минаються радощі;
Старість люта нас лякає
І хвороби старості.
Кинь книжки, бо пролетить
Час, немов на крилах.
Хай же душу веселить
Молодість грайлива!
До богів подібні ми!

Як боги, кохаймося!
До забав жадібними
Бути не вагаймося!
Між дівочі хороводи,
Юнаки, покваптеся,
Щоб не втратити нагоди,
Як нагода трапиться!
Кинь книжки, бо пролетить
Час, немов на крилах.
Хай же душу веселить
Молодість грайлива!
У танку грайливому
Дівчина проміниться.
Навіть вередливому
Тут зваблива стрінеться.
Бачу он: красуня мила
У танку звивається,
І душа моя від тіла
Наче відривається!
Кинь книжки, бо пролетить
Час, немов на крилах.
Хай же душу веселить
Молодість грайлива!

Переклади М. Борецького

1. Назвіть характерні ознаки анакреонтичної поезії. **2.** Кого в середньовічній Європі називали *вагантами*? **3.** З уроків історії (7 клас) пригадайте особливості суспільного устрою середньовічної Європи.

4. За віршем «Орден вагантів» складіть статут цього ордену. Порівняйте його з особливостями суспільного устрою середньовічної Європи. Як це характеризує вагантів? Відповідь аргументуйте. **5.** Чи можна стверджувати, що творчість вагантів є анакреонтичною поезією? Відповідь аргументуйте. **6.** За формою «Бідний студент» — жебрацька пісня. Які почуття викликає ця пісня насправді? Обґрунтуйте свою точку зору. **7.** У піснях вагантів трапляється заклик покинути навчання («геть книжки виснажливі!»). Чи дійсно вони зневажали науку й ученість? Відповідь аргументуйте.

ФРАНЦУЗЬКИЙ ГЕРОЇЧНИЙ ЕПОС

...Де трібуєть вічність у Роландів рік.

Л. Костенко

Коли країна переживає складні часи, вона особливо потребує героя, який би власним прикладом закликав людей до активних дій в ім'я високих ідеалів. Цей герой стає взірцем, з ним порівнюють усіх інших, навіть його вади іноді перетворюються на переваги. Такого героя шукають у минулому, щоб надихати сучасників на боротьбу за майбутнє. І тоді вже не так важливо, що насправді він був не таким, яким ми його уявляємо тепер.

Кожна нація має таких героїв. Коли Київська Русь стогнала під навалою монгольської орди й ризикувала зникнути з етнічної та політичної карти світу, тоді з'явилися билини про диво-богатирів Іллю Муромця і Добриню Микитича. Вони боронили рідну землю від ворогів, захищаючи вдів і сиріт. Сліпі гусярі співали про діяння билинних богатирів, ніби соромлячи тих, хто їх слухав...

Приблизно тоді й Західна Європа переживала буремні часи – розпочалася ера релігійних війн. Християнам на Сході було важко, бо порівняно молоде мусульманство намагалося взяти під свій контроль палестинські святині християнства, адже і для мусульман Єрусалим – священне місто, з гори якого Мухаммед на божественному коні ал-Бурак піднявся на небо. Зі Сходу до християн лунали постійні заклики вирушити в черговий хрестовий похід: «Нас мало порівняно з язичниками... У будинку, де є два чоловіки, нехай один швидше йде на війну». На вулицях і ярмаркових майданах жонглери співали так звані **жести** – пісні про діяння, у яких розповідали про славні діла й подвиги героїв минулого, про те, як відважно вони боронили свою країну і віддавали життя за віру... В одній із таких пісень, яку взято за основу старофранцузького епосу «Пісня про Роланда», розповідалося про смерть відважного рицаря Роланда в битві в Ронсевальській ущелині. Уперше нібито ця поема була виконана в 1106 р. на весіллі хороброго ватажка християн у хрестових походах Богемонда. Про автора поеми ми не знаємо нічого, крім імені – Турольд. Ким він був? Ченцем чи мирянином? А може, таким воїном, як Турпін, чи таким, як Олів'єр? Одне ми можемо сказати напевно: Турольд знав, що таке війна, був талановитою і надзвичайно освіченою особою.

«Пісня про Роланда» була записана наприкінці XII ст. і складається з трьох частин: 1. **Зрада Ганелона**: а) нарада короля Марсілія в Сарагосі; б) нарада Карла в Кордові; в) посольство Ганелона та його зрада; г) безвихідне становище ар'єргарду на чолі з Роландом. 2. **Смерть Роланда**. 3. **Помста за Роланда**. Спочатку поему ви-

конували усно під акомпанемент музичних інструментів. Повний текст поеми складається з 290 строф (тирад), написаних десяти-складовими рядками. **Провідною темою поеми є зображення боротьби проти іноземців-іновірців за «красуню-Францію», за християнську віру й короля Карла.**

У центрі поеми — рицар **Роланд**. Він — ідеальний герой-богатир епосу: молодий, сильний, мужній, сміливий. Роланд — патріот, до останньої миті життя відданий своїй батьківщині, вірний васал і непохитний християнин. Водночас йому властиві й деякі вади, що теж характерно для героїчного епосу. Так, Роланд занадто запальний, упевнений у власних силах. Ще одним ідеальним героєм епосу є **Карл**. Але це не молодий гарячкуватий богатир, а сивочолий, досвідчений, мудрий керманч, ідеал державної мудрості. Отже, обидва образи ідеалізовані, але кожен по-своєму: Роланд — ідеал епічного богатира, Карл — ідеал епічного владаря.

У поемі особливо яскраво оспівуються патріотизм і відданість християнству на тлі різкого й категоричного засудження зради державних і релігійних інтересів, феодалного свавілля й анархізму, які втілені в образі та сюжетній лінії вітчима Роланда — франкського барона **Ганелона**.

«Пісня про Роланда» створювалася, коли описувані в ній події — похід Карла в Іспанію — призабулись і почали сприйматись інакше. Насправді у 778 р. один із мавританських володарів, мусульманин, запросив короля Карла як союзника в усобній війні. Щоб подолати Піренеї, війську Карла треба було пройти через володіння басків, до речі, християн. Вони не були в захопленні від присутності на своїй землі іноземних вояків, але пропустили-таки франків. В Іспанії Карл пробув не сім років, як про це написано в поемі, а декілька місяців. Загін маркграфа Бретані Хруотланда пограбував баскське місто. Коли військо франків поверталося назад, ар'єргард (загін прикриття), яким командував Хруотланд, знищили баски. Карл повернувся, проте знайшов тільки трупи франків.

Як бачимо, автор поеми використав для свого твору лише факт походу й загибелі ар'єргарду франків, решта — породження його фантазії. Такий несправжній, «неповний» історизм отримав назву **квазіісторизму**. Може виникнути закономірне запитання: навіщо це було зроблено? Справа в тому, що будь-яка героїчна поема на історичну чи квазіісторичну тему створюється не для уславлення минулого, а для утвердження у свідомості сучасників певних ідеалів: треба бути сміливим, мужнім, набожним і вірним, як Роланд, мудрим і справедливим, як Карл, а зрада за будь-яких обставин залишається зрадою, противною Богові, і карається.

Минуло майже тисячоліття відтоді, як уперше прозвучала «Пісня про Роланда», але вона продовжує хвилювати читачів і нині...

Король наш Карл, Великий Імператор,
В Іспанії провоював сім років.
Весь край гірський він підкорив до моря,
Фортеці непохитні впали швидко,
Ні міст, ні мурів не лишилось цілих.
Зосталась Сарагоса на горі лиш...
Там цар Марсілій, що не вірить в Бога,
Шанує Аполліна¹ й Магомета.
Та прийде час, і Бог його скарає.

Аой!²

Марсілій у Сарагосі зібрав раду, де було вирішено відправити до Карла посольство із запевненнями, що маври начебто вирішили прийняти християнство й визнати його владу. Карл повірив облудним послам. На раді в Карла вирішено було послати до Марсілія посла.

ОБРАННЯ ПОСЛА ФРАНКІВ

«Кого ж послать? Скажіть мені, барони,
Нам до Марсілія у Сарагосу?»
Роланд підвівся: «Я давно готовий!»
«Не згодний з цим! — тут Олів'єр озвався, —
Занадто ви нестримані й гарячі.
Боюсь, посольство закінчиться лихом!
Поїду я, якщо король дозволить».
А Карл промовив: «Помовчіть обидва!
Ніхто з вас до невірних не поїде.
Бо знов я присягаюсь бородою,
Що не назву послом нікого з перів».
Сказав так Карл — запанувала тиша.

«Сеньйори! — Карл промовив, — тож самі ви
Того з моїх баронів оберіте,
Хто передасть послання в Сарагосу».
Роланд озвався: «Хай Ганелон, вітчим мій³!
Мудрішого барона ми не знайдем!»
Схвалили франки: «Справиться як слід він!»
Граф Ганелон наляканий був дуже,
У гніві скинув він куничу шубу,
Зоставсь на ньому лиш каптан шовковий.
Обличчя горде, променисті очі,
Могутня постать і широкі груди —
На нього задивилися присутні.
Роланду крикнув: «Звідки злість подібна?»

¹ *Аполлі́н* — Аполлон. У «Пісні...» сарацини — язичники, які поклоняються «тріїці» богів — Аполлону, Магомету й Тервагану.

² *Ао́й!* — єдиного тлумачення цього вигуку, що повторюється після 158 тирад, немає. Найімовірніше — це своєрідний приспів.

³ *...вітчим мій* — Роланд сам називає себе пасербом Ганелона. За однією версією, Роланд був сином Берти, сестри Карла та Мілона; удруге Берта вийшла заміж за Ганелона.

Відомо всім, безумцю, твій вітчим я,
На смерть мене ти шлеш до Сарагоси!
Якщо pomoже Бог мені вернутись,
Тобі таку я помсту приготую,
Що до кінця життя ти не забудеш!»
Роланд всміхнувся: «В тобі вирує гордість!
Всі знають, що погроз я не боюся,
Та посланцем повинен бути мудрий.
Якщо король накаже — сам поїду!»

Розлютувався Ганелон: «Поїдеш?
Ти не васал мені, я ж не сеньйор твій.
Готовий я дістатись Сарагоси
І сповнити наказ суворий Карлів.
Я все зроблю, у разі ж небезпеки
Перетворю свій гнів великий в пекло!»
У відповідь Роланд лиш розсміявся.

Аой!

А Ганелон, почувши сміх Роланда,
Відчув страшну образу, біль у серці,
Що ледь не розірвалося від люті.
«Ненавиджу! — він скрикнув. — Через тебе
В краю чужім я маю смерть спіткати
Без каяття! Володарю могутній!
Готовий виконати ваш наказ негайно!»
«Розніжились ви надто! — Карл промовив, —
Хутчіш рушайте в путь, моє то слово!»

Король додав: «Наблизьтесь, Ганелоне,
Даю почесний жезл і рукавицю¹.
Ви чули: франки вас послом обрали».
І мовив граф: «Роланд у всьому винний!
Віднині ворогом його заклятим
Вважатиму. І другу Олів'єру,
І вашим перам, що Роланда люблять,
Усім їм, сіре, я кидаю виклик!»
Король сказав: «Занадто ви гнівливі!
То не Роландів — мій наказ іти вам!»

Аой!

Правицею подав Карл рукавицю,
Та Ганелон в думках ще був далеко,
Й на землю рукавиця раптом впала.
«О Боже правий! — франки закричали, —

*Карл між Роландом
і Олів'єром. Вітраж
Страсбурзького собору.
1200 р.*

¹ Жезл і рукавиця —
знаки посольського
звання, щось на зра-
зок сучасних «вірчих
грамот» у диплома-
тичних відносинах.

Біду велику принесе посольство!»
Лиш буркнув граф: «Грядущий день покаже!»

Бланкандрин, уміло використовуючи неприязнь Ганелона до Роланда, намовляє посланця Карла до зради. Ганелон дає Марсілію пораду, де краще влаштувати засідку, щоб знищити Роланда та його військо. Свою угоду Марсілій і Ганелон скріплюють присягою. Марсілій відправляє Ганелона до Карла з великими дарами й начебто ключами від Сарагоси. Упевнений у тому, що Марсілій пристав на його пропозицію, Карл вирішив повернутися до Франції-красуні.

СНОВИДІННЯ КАРЛА

Минув вже день, і ніч надходить швидко.
Король, могутній Карл, вже спочиває.
Сізерську браму¹ бачить уві сні він:
Неначе ясеневий спис тримає,
Граф Ганелон цей раптом спис хапає,
Об землю вдарив, та з такою злістю,
Що лиш уламки полетіли в небо...
Карл спить так міцно, навіть не прокинувся.

А після цього сну він бачить інший.
Вже Франція. Він в Ахенській каплиці.
Ведмідь зубами рве його правицю
Й прокушує до кості плоть живую.
Та раптом з гір Арденнських барс страшенний
На груди кинувся, оскаженілий,
З палацу вибігає хірт проворний,
На допомогу Карлу мчить, стрибає,
Ведмедю вухо праве відгризає,
На смерть жорстоко б'ється з барсом хижим
І франки гомонять: «Жахлива битва!»
Та переможець в битві невідомий...
А Карл так міцно спав, що й не прокинувся.
Аой!

¹ Сізерська брама — ущелина в Північних Піренеях.

² Турпін — легендарний французький архієпископ; йому приписують авторство літописів, присвячених подвигам Карла Великого.

З намови Ганелона, біля ущелини Карл залишив 20 000 свого війська на чолі з Роландом. Разом із ним залишилися кращий друг Роланда Олів'єр, Джері, граф Джер'єр, барон Отон, славний Берендж'єр, Самсон, шляхетний Ансеїс, улюбленці короля Івон та Іворій, Джерард де Руссільйон, гасконський герцог Енджельєр, граф Готьє — 12 найкращих перів Франції та єпископ Турпін². Засмучений пророчим сном про зраду Ганелона, Карл від'їжджає. У Сарагосі Марсілій готує військо, щоб зустрітися в бою з Роландом. Разом із ним виступають дванадцять сарацинських перів.

Олів'єр виявив велике військо маврів. Роланд зрозумів, що Ганелон їх зрадив. Французи вирішили прийняти бій.

ГОРДОТА РОЛАНДА

Тут Олів'єр додав: «Тьма-тьмуца маврів,
А наших вояків не так й багато.
Сурміть, Роланде-друже, в ріг негайно,
Почує Карл, повернеться із військом».
Та відповів Роланд: «Я не безумець,
Щоби зганьбити честь свою довіку.
Мій Дюрандаль¹ завдасть страшних ударів
І до ефеса вщент залетється кров'ю.
Прийшли на лихо в бескеди ці маври
І, певний, всі приречені на смерть в них!»
Аой!

«Роланде, в Оліфант² сурмити треба!
Почувши, Карл повернеться із військом,
З баронами на поміч поспішить нам!»
Роланд відповідав: «Хай Бог боронить,
Щоб я збезчестив весь свій рід шляхетний,
Красуню-Францію покрив безслав'ям!
Мій добрий меч на поясі висить ще,
І Дюрандаль завдасть страшних ударів,
Побачите його в крові багряній!
Собі на горе маври позбігались,
І запевняю — всі вони загинуть!»

Аой!

«Роланде, друже, в Оліфант сурміть вже!
Почує Карл, виходить він з тіснини.
Я запевняю, франки повернуться».
Та лицар відповів: «Хай Бог боронить,
Щоб хтось з людей сказав: Роланд злякався,
Й від страху перед маврами сурмив він!
Не докорятиме ніхто із рідних.
Коли потраплю у велику битву,
То тисячу і ще сімсот смертельних
Завдам ударів, меч залетиться кров'ю!
Хоробрі франки б'ються всі відважно!
Іспанські ж маври не втечуть од смерті».

А Олів'єр: «Не бачу в тім ганьби я.
Бо ж я розгледів військо сарацинів,
Вони покрили гори всі й долини,
Поля всі, бескеди і верховини.

*Рицарський турнір.
Середньовічна
мініатюра*

¹ *Дюрандаль* — власне ім'я меча Роланда, яке походить від прикметника *dur* — твердий.

² *Оліфант* — єдиний у війську Карла ріг зі слонової кістки, подарований монархом Роландові (від фр. *éléphant* — слон), що уславився гучним звуком, чутним аж за 30 льє (120 км).

С. Якутович.
Ілюстрація до
«Пісні про Роланда»

Велика сила в цього плем'я маврів,
Йому протистоїть лиш жменька франків!»
«Тим більший запал! — граф відповідає. —
Хай Бог боронить з усіма святыми,
Щоб через мене слава франків згасла!
То краще вмерти, ніж ганьбу стерпіти,
Бо за безстрашність Карл нас полюбляє».

Роланд побачив — битва неминуча,
Грізніший став за лева й леопарда.
Скликає франків, Олів'єру мовить:
«Довірів Імператор нам цих франків,
Зібрав найкращих цілих двадцять тисяч
І знає — боягузів тут не знайдеш.
За нашого сеньйора слід терпіти
Жорстокий холод і нестерпну спеку,
Віддати кров свою і тіло разом.
То бийте ж списом, я мечем дістану,
Дарунком Карла, славним Дюрандалем,
Якщо ж загину, той, хто його візьме,
Все ж скаже: "Меч шляхетного васала!"»

З'явився і Турпін, архієпископ,
Коня острожить і злетів на пагорб,
Звернувся до франків і запально мовив:
«Сеньйори, Карл нас залишив на варті,
За короля повинні ми померти
І ствердити святу Христову віру.
Ви знаєте, що зараз буде битва,
Бо перед нами лави сарацинів.
Моліться і просіть прощення в Бога.
А я земні гріхи всім відпускаю,
Блаженний мученик лиш той, хто згине,¹
Його душа спасіння знайде в Раї».
Зійшли всі з коней, на колінах франки.
Турпін благословив в ім'я Христове,
Замість покути ж наказав їм битись.

Ось мчить Роланд іспанськими долами,
Під ним кінь Вельянтиф², прудкий, надійний,
І обладунок прикипів до тіла,
А лицар потрясає гострим списом,
І грізно вістря звернене до неба,
Лиш білий прапорець мигтить на ньому,

¹ Блаженний мученик лиш той, хто згине... — церква обіцяла всіх, хто загинув за Христову віру, оголосити мучениками.

² Вельянтиф — кінь Роланда; імовірно, ім'я утворено від фр. *veiller* — пильнувати.

Вниз торочки спадають золотії.
Могутній стан, лице ясне й красиве.
За ним услід прямує друг незмінний
І франки всі — в надії на спасіння.
З завзяттям подививсь Роланд на маврів,
На франків — із захопленням й любов'ю.
Аой!

Сказав тут Олів'єр: «Назад ні кроку!
З ім'ям Господнім лиш про те турбуйтеся,
Щоб кращу відсіч сарацинам дати,
Могутніми ударами їх бити.
Не забувайте й бойовий клич Карла!»
Всі франки закричали «Монжуа!»¹
І хто почув цей поклик славнозвісний,
Пізнав, що значать доблесть і відвага.
З якою гордістю помчали франки!
Мій Боже! Шпорять коней, галопують!
І зараз вдарять — хто їх переможе?
Проте не налякали сарацинів.
І от впритул зійшлися франки й маври.

ПЕРША БИТВА. ПОРАЗКА МАВРІВ

А битва ширшає, стає лютіша,
Та граф Роланд у самім пеклі бою,
І поки служить спис, — ним б'є завзято,
З п'ятнадцятим ударом все ж зламався...

І знову мчить Роланд тим полем бою,
Блищить лиш Дюрандаль, що б'є й рубає,
Невірним справжню учинив він бойню.
О! бачили б, як ніс він смерть за смертю,
Як кров'ю заливав все поле брані.
По плечі у крові в Роланда руки,
Залиті нею панцир, кінська грива.
Не відстає і Олів'єр од нього.
Не можна ганити і інших перів,
Невтомно франки б'ються, січуть, нищать.
Вмирають маври, декотрі зомліли.
Кричить архієпископ: «Справи гарні!»,
І «Монжуа!» — клич Карлів скрізь лунає.
Аой!

¹ «Монжуа!» — бойовий клич французів, уперше зазначений у 1119 р.; можливо, походить від фр. *Mont-joie* — Гора радощів, тобто гора, яку вітали пілігрими, наближаючись до святих місць.

Кривавий бій ставав усе лютіший,
Роланд і Олів'єр б'ють безупинно,
Завдав Турпін вже тисячу ударів,
Не відстають від них і інші пери,
І дружно б'ються всі загони франків.
Вже сотні, тисячі загиблих маврів.
Живих же неминуча смерть чекає,
Хоробрі, боягузи — всі сконають.
Втрачають й франки кращих із баронів,
Батьків і рідних більше не побачать,
А також Карла, що чека в міжгір'ї.
У Франції ж лютують грізні сили:
Бушують грози, смерчі, лячні бурі,
Потоками ллють з градом й снігом зливи,
І блискавки б'ють раз за разом страшно.
Земля вже починає скрізь двигтїти —
Від церкви Сен-Мішель і аж до Сени,
Від гавані Віссант до Безансона.
Немає міст, де б мури не тріщали;
А ясний день враз огортає морок,
І світло лише в спалахах у небі.
Усіх жахають ці пророчі знаки,
Волають франки: «То кінець вже світу!»
«Це Судний день до нас прийшов нещадний!»
Але не відають гіркої правди —
То плаче вся природа за Роландом.

А франки б'ються мужньо і відважно,
І маври гинуть тисячами в лавах,
Із сотні тисяч зостається дві лиш.
Турпін сказав: «Як гарно б'ються франки!
У світі вояків немає кращих!
Записано в "Діяннях славних франків",
Що доблесних васалів має Карл наш».
Та йшов Марсілій вже з новою раттю.

ДРУГА РАТЬ МАРСІЛІЯ. ЗАГИБЕЛЬ ФРАНКІВ

Марсілій військо вів уздовж долини,
Зібрав тепер він величезну силу
І поділив її колон на двадцять.
Виблискують щити, шоломи й лати,
Оздоблені коштовностями й злотом.

Сім тисяч труб невірних кличуть в битву,
Страшне оте гудіння чути всюди.
Роланд сказав: «Мій брате Олів'єре!
Послав на смерть нас Ганелон зрадливий,
Та зраду приховати неможливо,
За неї Карл призначить люту кару.
Попереду тяжка, жажлива битва,
Не бачили такої споконвіку.
Я буду битись Дюрандалем звично,
А ви, мій друже, Альтеклером дійте.
В стількох краях мечі були із нами,
А скільки битв ми ними вигравали!
Пісень ганебних ми не заслужили!»

Аой!

Аж бачать франки, що невірних сили
Ізнову схили пагорбів покрили,
І кличуть Олів'єра і Роланда,
І перів всіх, аби допомогли їм.
До вояків звернувся архієпископ:
«Сеньйори, ви лихі думки облиште!
Молю я Богом, не тікайте з битви,
Аби пісень про нас не склали кривдних!
Бо краща смерть для нас — в бою загинуть!
Так, скоро всі ми помремо тут разом,

*Похід Роланда через Піренеї.
Мініатюра. II половина XIV ст.*

Не будуть нас серед живих лічити.
Але я клятвено вам присягаюсь:
Для всіх для вас відкриють брами Раю,
З святими будете в розкішнім гаї».
Велика радість охопила франків,
Всі разом закричали: «Монжуа!»

Аой!

Швидкий предивний бій кипить і далі.
Несамовито, з люттю б'ються франки,
Боки рубають, спини й руки маврів,
І через лати входить меч у тіло.
Потоки крові заливають трави,
Кричать невірні: «Вже не хочем слави!
О Франціє, хай Магомет скарас
Тебе і весь твій рід безстрашний вкупі!»
Марсілія тепер всі кличуть разом:
«Спіши, надай нам допомогу, царю!»

Удари скрізь, триває люта січа.
Багато християн на полі вбитих!..
Видовище жахливе — бій нещадний,
Блищать мечі Роланда й Олів'єра,
Архієпископ списом б'є не гірше.
Записано у хроніках й рескриптах,
Що перебили тьму вони невірних.
«Чотири тисячі!» — так свідчить Джеста.
Чотири наступи відбили франки,
Та п'ятий, лихо, став для них згубливим,
Всі полягли вони у Ронсевалі.
В живих лишилось шістдесят героїв.
За їх життя заплатять дорого невірні.

Аой!

ОЛІФАНТ КЛИЧЕ

Роланд побачив — втрати величезні,
Й звернувся він до друга Олів'єра:
«Мій друже, бережи вас Бог, повсюди
Ми бачимо сміливців — друзів мертвих;
Як плакатиме Франція-красуня,
Коли дізнається про смерть баронів.
Чому ж, королю любий, ви не з нами?
Мій брате Олів'єре, що зробити,
Щоб сповістити короля про скруту?»

Той відповів: «Не знаю, що робити,
Та краще смерть, ніж безчестя наше!»
Аой!

Сказав Роланд: «Я засурмлю у ріг вже,
І Карл, який виходить з гір, почує.
Я певен, він поверне військо зразу».
А Олів'єр: «Великий буде сором
Для вас, а для батьків тяжка образа,
На все життя нестерпнее безчестя.
Я радив вам — нічого не зробили!
Тепер вже я не дам своєї згоди.
Засурмите у ріг — то ви не лицар.
Адже залили вже ви кров'ю поле!»
Аой!

*Перехід Роланда
через Піренеї. Мініатюра.
XIV ст.*

Роланд спитав: «У чім причина гніву?»
У відповідь: «Ви винуватець всьому!
Розумна сміливість — то не божевілля,
Обачність важливіша, ніж завзяття.
Згубила франків легковажність ваша!
Ніколи вже ми не послужим Карлу,
Послухали б мене, він був би з нами,
Й напевно, виграли б ми другу битву.
Марсілій був би вбитий чи в полоні.
Геройство ваше призвело до скрути,
І ви вже більше не підпора Карлу,
До Судного вже дня таких, як ви, не буде!
Ви помрете, а Франції — безчестя
І нашій дружбі край настав сьогодні.
До вечора обом нам не дожити!»
Аой!

Турпін, почувши їхню сварку зблизу,
Коня злотою шпорою стискає,
Впритул під'їхав і почав картати:
«Сеньйори, ви, Роланде, Олів'єре,
Ім'ям Господнім прошу не сваритись.
Що ж, Оліфант нас, звісно, не врятує,
Але було б все ж краще засурмити,
Щоб повернувся король, — заради помсти.
Хай не святкують перемогу маври!»
Роланд промовив: «Правду ви сказали!»
Аой!

*Ілюстрація до
«Пісні про
Роланда». Середньо-
вічна книжкова
мініатюра*

Роланд приклав до вуст свій ріг славетний
І засурмив, зібравши усі сили.
За тридцять лье ті звуки було чути,
Через вершини гір пішло відлуння.
Карл та його барони їх почули,
Король сказав: «Там наші люди б'ються!»
Та відповів тут Ганелон підступний:
«Скажи це інший хто, сміялись б з нього!»
Аой!

І знов, вкладаючи нелюдську силу,
Роланд сурмить у Оліфанта потужно.
Багряна кров вже на вустах з'явилась,
З натуги тріснули на скроні жили.
І Оліфанта свій звук розніс далеко.
Карл, що долав тіснину, чує знову,
Почули також Найм та інші франки.
Король сказав: «То плаче ріг Роланда!
Даремно не сурмив би, там вже битва!»
Та мовив Ганелон: «Яка там битва!
Старим ви стали, посивіли зовсім,
А розмовляєте, немов дитина.
Тож знаєте, Роланд пихатий надто,
І диво, що Господь його ще терпить!
Заради зайця просурмить день цілий.
Що ж стоїмо? Хутчіш рушаймо далі!
Земля Велика¹ ще від нас неблизько!!»
Аой!

Вуста Роланда вже залиті кров'ю,
І коло лоба з скронь вона стікає.
Та він долає муки й сурмить знову...
Ці звуки Карл почув та інші франки.
Сказав король: «Як довго ріг рокоче!»
І герцог Найм додав: «Роланд у скрутті!
Там бій кипить. А хто доводить інше,
Той зрадник, хоче обдурить усіх нас.
Мерщій до зброї! Клич нехай лунає!
На поміч поспішим дружинам нашим!
Ви чуєте, як ріг Роланда стогне!»

¹ *Земля Велика* —
тобто володіння
франків.

Король поспішив на допомогу Роланду й наказав схопити Ганелона як зрадника.

Вершини гір похмурі й грізні, доли
Глибокі й темні, в них стрімкі потоки!
Попереду й позаду війська сурми,
Здається, відповідь шлють Оліфанту.
А Імператор в гніві мчить донизу,
За ним всі франки у журбі та тузі,
І жодного немає, хто б не плакав
І Бога не просив спасти Роланда,
Щоб вийти вкупі з ним на поле бою,
Відважно кинутись на сарацинів.
Та що з того? Даремні ці благання,
Роланда їм уже не врятувати.

Аой!

У горі Карл Великий мчить донизу,
І борода весь панцир закриває¹.
Барони безперервно шпорять коней,
Понятий кожен справедливим гнівом.
Їм прикро, що Роланд, їх вождь хоробрий,
Без них жорстоко з бусурманом б'ється,
Якщо поранять графа, хто ж спасеться?
Король не мав героїв сміливіших!

Аой!

СМЕРТЬ ОЛІВ'ЄРА

Граф Олів'єр відчув удар смертельний,
В руці тримав булатний Альтеклер.
В шолом, покритий злотом, гостроверхий,
Халіфа він щосили вдарив. Впали
Оздоблення коштовне і прикраси,
А голову розтяв аж до зубів він.
Страшний удар. Халіф не зойкнув навіть.
І граф сказав: «Будь проклятий, невірний!
Так, безперечно, Карл мене оплаче!
Але ж ти сам не зможеш в ріднім краї
Жоні хвалитись чи якійсь там дамі,
Що взяв у Карла хоч динар єдиний,
Завдав нам збитку, чи мені, чи франкам!»

Аой!

¹ І борода весь панцир закриває — випущена на лати борода означала грізний виклик ворогу.

Відчув тут Олів'єр смертельну рану,
Та знав — для помсти мало часу має,
І з люттю кинувся в жорстоку січу,

*С. Якутович.
Ілюстрація до
«Пісні про Роланда»*

Від списів та щитів тріски летіли,
А з ними руки, голови і плечі,
Хто бачив ту розправу з ворогами,
Як маври падали, розтяті навпіл,
Запам'ята назавжди переможця,
І не забуде бойовий клич Карла,
Дзвінкий, гучний крик графа «Монжуа!»
А потім він Роланда зве до себе:
«Мій побратиме, підійдіть-но швидше,
От-от моя кончина, слід прощатись!»

Аой!

Граф Олів'єр відчув знемогу смертну.
Запали очі, розум помутився,
Нічого він не чує і не бачить,
Насилу спішився і ліг на землю,
Та раз за разом «Гріх тяжкий мій!» твердить.
З'єднав долоні рук, простяг до неба
І просить Бога, щоб послав до Раю.
Згадав і Карла, й Францію-красуню,
І друзів всіх, Роланда — найніжніше.
Зайшлося вже серце, голова схилилась,
І тіло випросталося нерухомо...
Так Олів'єр помер на полі брані.
І граф Роланд ридає невгамовно.
Не бачив світ сильнішої розпуки.

ОСТАННІЙ БІЙ

Як тільки граф Роланд прийшов до тям,
Опам'ятався і навколо глянув,
То враз збагнув: загибель неминуча.
Він втратив військо, вояки всі мертві,
Окрім Турпіна і Готьє де л'Ума.

Аой!

Засмучений й розгніваний Роланд
Знов у бою, він б'є нещадно маврів,
Убив відразу двадцять тих невірних,
Готьє іще шістьох, п'ятох Турпін сам.
Лунають кличі бойові невірних,
З усіх боків на франків нападають.

Аой!

Як справжній лицар б'ється граф Роланд.
Та спекота, піт заливає тіло,

Страшенно голова болить, всю ломить:
Коли сурмив у ріг, порвав всі жили.
Проте він хоче знать, чи прийде Карл,
Взяв Оліфант, але сурмить так слабо.
Король завмер, послухав, тихо каже:
«Сеньйори, нам цей звук віщує горе.
Сьогодні небіж мій, Роланд, загине.
По звуках рога чую — смерть вже близько.
Не гайте часу, скакунів острожте!
Заграйте гучно в усі сурми війська!»
І враз відповіли всі сорок тисяч,
Луна пішла по горах і в долинах.
Почули маври, переполошились,
Здійнявся гомін: «Карл вже повернувся!»

А потім крик: «Од нас він зовсім близько!
Ми чули звук французьких труб тривожний.
Як прийде Карл, то не минути кари!
Роланд живий — війна почнеться знову,
Ми втратимо Іспанію, весь край наш!»
Із війська відібрали щонайкращих
Чотири сотні вояків в шоломах.
Смерть несучи, вони мчать на Роланда.
Що ж, є робота для меча героя.

Аой!

Коли Роланд побачив наступ вражий,
Відчув він силу, гордість і відвагу.
Поки живий, завзято буде битись.
Сів на коня, прудкого Вельянтіфа,
Ударив острогами золотими
І кинувсь в саму гущу сарацинів.
Слідом за ним з мечем архієпископ.

Тікають маври до країв іспанських,
Їх переповнює шалена злоба.
А граф Роланд не може гнатись слідом,
Бо втратив Вельянтіфа-скакуна він,
І мусть відтепер боротись піший.
Тож поспішив допомогти Турпіну.
Граф відстібнув реміння у шолома,
А потім зняв білястий легкий панцир,
Мечем розрізав одяг на Турпіні,
Клаптями з нього закриває рани,

А потім притулив до своїх грудей,
Поклав легенько на траву зелену
І лагідно сказав: «Шляхетний друже!
Дозвольте борг мені сплатити останній.
Всі друзі, що були нам любі, вбиті,
Та ми не можемо їх так лишити.
Піду на розшуки і всіх знайду я,
А потім поруч покладу любовно».
Турпін сказав: «Ідіть і повертайтеся!
Хвалити Бога, поле бою наше!»

СМЕРТЬ РОЛАНДА

Та й сам Роланд відчув: кончина близько,
Бо з вух у нього витікає мозок.
Він молить Господа за душі перів,
А Гавриїла-ангела — за себе.
І Оліфант, і Дюрандаль взяв звично,
Бо саме так вмирає лицар справжній, —
Зайшов углиб землі іспанських маврів
На відстань льоту стріл із арбалета.
Росли два дерева на пагорбі, а поруч
Чотири глиби височіли мармурові.
Роланд там впав на мураву зелену
І знепритомнів. Смерть була вже поруч.

Між гір крутих, серед дерев високих
Блищать чотири глиби мармурові.
Зомлілий граф лежить в траві шовковій.
За ним давно вже сарацин пильнує,
Посеред тіл валявсь, прикинувся мертвим,
Замазав кров'ю тіло та обличчя;
Аж ось підвівсь на ноги, підбігає.
Він був красивий, мужній і кремезний,
Та повен люті і жаги до вбивства.
Схопив меча, Роланда пхнув ногою
І закричав: «Здолав небожа Карла!
А Дюрандаль візьму в краї арабські!»
Коли він так волав, граф опритомнів.

Роланд відчув — меча хтось забирає.
Отямився, розплющив очі й каже:
«Здається, злодію, ти не із наших!»
В руці тримав, як завжди, Оліфант.

В шолом ударив, вкритий злотом щирим,
Розбив його, а з ним розтяв і череп,
І очі геть полізли в мавра з лоба.
Той мертвий впав як стій до ніг Роланда.
А граф сказав: «Падлюко, ти зухвало
Присікатись до мене намірявся.
Будь-хто, почувши це, сказав би — дурень!
Жаль, ріг мій посередині аж тріснув,
Повипадали золото й каміння».

Відчув Роланд — пійма вкриває очі.
Підвівсь на ноги і стоїть на силу,
Сірішає знекровлене обличчя.
А перед ним лиш темно-сіра скеля.
Він десять раз мечем ударив гнівно,
Та сталь дзвенить, щербин немає навіть.
Сказав: «Допоможи, Свята Маріє!
О мій чудовий Дюрандале! Горе!
Ми маємо розстатись! Не загострю
Тебе я більше! Скільки битв позаду!
А скільки володінь завоювали,
І Карл — сивобородий їх володар.
Ти не служив ніколи боягузу —
Належав ти шляхетному барону,
Таких у вільній Франції не буде!»

*Історія Роланда. Мініатюра з Великих французьких хронік.
Середина XV ст.*

¹ Доля Дюрандаля неясна. За одним із джерел, Карл посилав славних рицарів взяти з рук мертвого Роланда меч. Вони витягують меч, але рука Роланда не розтискається. Тоді Карл молиться, і меч сам випадає з руки. Імператор знімає з нього рукоять, заради святинь, які в ній заховані, а клинок кидає у воду, бо ніхто не вартий носити цей меч після Роланда.

² *...до Неба рукавицю простягає* — цей жест означав визнання себе васалом або виклик на двобій. Тут Роланд оголошує себе васалом Бога.

³ *Михаїл* — архангел, провідник небесного воїнства в битві із силами зла; ангел милосердя і прохач людей перед Богом. *Рафаїл* — один із семи великих ангелів, архангел; ангел зцілення.

Роланд все б'є ту брилу темно-сіру.
Вже вдарив безліч раз, та все даремно.
Сталь лиш дзвенить — ані щербин, ні тріщин,
Клинок зі свистом вгору підлітає.
Переконався граф: йому несила,
І знов оплакує меча він долю:
«О Дюрандале! Ти краса й святиня!
Ховаєш в золотій ти рукояті
Нетлінні моці: зуб Петра й священну
Василія Святого кров, волосся
Дениса Пресвятого і уривок
З одежі Пріснодіви! Неможливо,
Щоб нехристі тобою володіли,
Лиш християнам ти служити маєш!
О Небо, меч не дай в безчесні руки!»¹

Роланд відчув, що смерть вже зовсім близько,
Вона іде від голови до серця.
У тінь сосни високої лягає
Він долілиць, в траву зелену й ніжну,
Підклав під себе меч і Оліфант свій,
Звернув обличчя до землі невірних.
Аби відразу стало зрозуміло
І Карлові, і лицарям-баронам,
Що він, Роланд, помер як переможець.
Відпущення гріхів у Бога просить
Й до Неба рукавицю простягає².

Аої!

Роланд, на груди голову схиливши,
Схрестивши руки, смерті ждав покійно.
І Бог послав до нього херувимів.
Злетіли з Неба Рафаїл-заступник
І Михаїл³, потвор злих переможець,
І сам архангел Гавриїл Святійший...
Віднесли душу графа в Райські кущі!

ПЛАЧ ФРАНКІВ І ПОЧАТОК ПОМСТИ

Нарешті Карл прибув до Ронсевалю.
Усі стежки та тропи, всі доріжки,
Всі галяви, поляни і простори
Завалені тілами франків й маврів.
«О Боже! — мовив Карл. — Тож недаремно
Передчував я лихо! Чом спізнився?»

Рве сиву бороду в жорстокім гніві,
Ридає гірко, з ним усі барони,
І двадцять тисяч падають зомлілі,
Найбільше ж тужить герцог Найм старезний.

І не було там лицаря, барона,
Який не лив би сліз гірких од жалю
За сином любим, братом чи небожем,
За друзями чи за васалом можним.
Багато з них попадали, обмерлі,
Один лиш герцог Найм тверезо мислив,
Розважливо до Карла він звернувся:
«Он, сіре, гляньте, у двох льє приблизно
Великий шлях, де курява, мов хмара,
Там раті йдуть поганців нечестивих.
Вперед! І помстимось за наше горе!»

Аої!

*Смерть Роланда.
Середньовічна
книжкова мініатюра*

Король звелів у сурми всі заграти,
Очолив сам, відважний, грізне військо.
Знайшли сліди іспанців франки швидко
І кинулись в погоню незабарно.
Коли король побачив, що вже вечір,
Зійшов він на лужку в траву зелену,
Простерся на землі, почав просити
У Бога, щоб затримав біг світила¹,
Аби тривав ще день, ніч скоротилась.
З'явився ангел, Карла покровитель
І передав високе повеління:
«Бог знає, Франції синів ти втратив!
Скачи-но, Карле, дня тобі достатньо,
Аби злочинному помститись роду!»
По цих словах король в сідло ускочив.

Аої!

Для Карла Бог явив велике чудо,
Бо сонце залишилося на місці.
Язичники тікають, франки слідом,
Невірних надгонали в Валь-Тенебрі²
І гнали, їх б'ючи, до Сарагоси.

Аої!

Побачив Карл — язичники всі мертві,
Убитих сила, ренга потонула.

¹ ...затримав біг світила... — тут використаний біблійний сюжет про диво, явлене Богом Ісусу Навіну, — сонце зупинилося до кінця битви (див. схожий мотив у «Пісні про схід і захід сонця» Лі Бо, с. 119).

² Валь-Тенебра — у перекладі Темний Яр, Темний Діл; географічне розташування невідоме.

(А лицарі багату здобич мали!)
Король шляхетний із коня зіскочив,
Став на коліна й помолвився Богу.
Коли підвівсь, то сонце вже спустилось.
Він наказав: «Привал робіть, сеньйори!
У Ронсеваль вже пізно повертатись,
Та й коні виснажені й мруть од втоми.
Зніміть з них сідла, розгнздайте швидко,
І пастися пустіть на свіжих луках».
А франки кажуть: «Сіре, гарна думка!»

Аої!

Карлу не спиться. Він молиться за Роланда, дванадцятьох перів і франків, які полягли в Ронсевальській ущелині. Поволі його зморює сон, навіяний ангелом Божим. У сні він бачить провіщення великої битви: на військо рушаться град, гроза, ураган, вогонь, що б'є з неба. На франків нападають хижакі, дракони, змії, пекельні потвори. Вояки благають Карла про допомогу. Але на перешкоді стає лев, який кинувся Карлу на груди. І ніхто не знає, чим закінчиться цей бій... Після цього Карл бачить інше видіння. Він в Ахені, на ланцюзі тримає ведмедя. Ще тридцятьоро вийшли з лісу й вимагають відпустити родича. Та з палацу вибігає хорт і починає битися з найсильнішим ведмедем. Ніхто не знає, чим закінчиться ця сутічка...

У Сарагосі Марсілій передав свою владу Баліганту, вавилонському еміру, який був старіший за Вергілія й Гомера. Він зібрав велике військо й вирушив на Карла.

ПЛАЧ КАРЛА

Коли зоря послала перший промінь,
Прокинувся король, володар франків.
Посланник Божий, Гавріїл-архангел
Перехрестив могутнього монарха.
Король підвівся, скинув хутко зброю.
Так само піддані його зробили.
На коней посадили і помчали
Великим шляхом і широким долом,
Вертаючись до згубної місцини,
До поля битви в клятім Ронсевалі.

Аої!

До Ронсевала франки враз дістались,
Король побачив вбитих і заклавав,
Звернувся до вояків: «Кроки сповільніть,
А я вперед поїду полем ратним,
Бо хочу розшукати сам Роланда.
Одного дня на святі в місті Ахен

Всі лицарі боями похвалялись,
Хто і в яких бував, страшних і лютих.
Тоді почув присягу я Роланда:
Якщо колись на чужині загине,
То першим серед перів, вояків всіх,
Лежатиме лицем до ворогів він,
Своє життя скінчить як переможець».

Коли король пішов шукать небожа,
Побачив на лужку червоні квіти —
То кров була на них загиблих франків.
Розчулившись, володар знов заплакав.
Ось пагорб, тінь дерев двох. Карл побачив
Сліди на брилах від меча ударів
Й племінника на мураві прим'ятій.
Пройняла знов скорбота безутішна
Всю душу Карла. Зсів з коня, підходить,
Руками графа міцно обіймає
І, горем сповнений, сам зомліває.

До тьми повернувся король помалу
Він на руках у чотирьох баронів.
Знов на Роланда із любов'ю глянув:
Міцний на вигляд, та лице безкровне,
Померкли очі: їх п'ятьма укрила.
І знову в тугу вдався Імператор:
«Хай Бог пошле твою шляхетну душу
У Рай квітучий зі святими, друже!
В Іспанію прийшов собі на горе!
Тепер день в день страждатиму без тебе...
Що ж, вичерпані міць моя і слава!
На кого, як раніше, я зіпруся?
Не стало друга справжнього під небом.
Ніхто з рідні не зможе замінити!»
Могутній Карл волосся рве в розпуці...
Сто тисяч франків пройнялися жалем,
І жодний з них не втримався від плачу.
Аой!

Франки поховали загиблих, а тіла Роланда, Олів'єра й Турпіна Карл наказав забрати із собою.

Коли франки готувались у зворотну путь, то помітили авангард маврів. Звернувшись до Бога, Карл вирішив вступити в бій. Імператор, а за ним і всі франки, випустили на лати свої бороди — щоб у бою розпізнати один одного. Араби також почали готуватися до бою.

*С. Якутович.
Ілюстрація до «Пісні
про Роланда»*

ОСТАННЯ БИТВА

Війська величні, всі полки чудові.
Не відділяють їх доли чи гори,
Лісів, дерев для засідок немає.
Дві армії застигли у чеканні.
Звелів Великий Карл в сурми заграти,
Усіх звук чистий Оліфанта заглушає.
Кричать араби: «Військо Карла гарне!
Важка й жахлива битва нас чекає!»
Аой!

Як тільки Карл побачив Баліганта,
Його «Дракона», стяги, орифламу¹,
І величезну армію арабів,
Що поле бою зайняла повсюдно,
Окрім ділянки, де стояли франки,
То гучно закричав король французький:
«Барони Франції! Прекрасні вояки всі!
Багато битв важких ви вигравали!
Невірні перед вами, боягузи,
Й деньє² не варті дикі їх закони!
Хоч їх багато, що для нас те значить?
Вперед, герої! Монжуа! За мною!»
По цих словах коня шалено шпорить,
Враз Тансендюр стрибки чотири робить.
Сказали франки: «Бравий наш королю!
Вперед скачіть! А ми слідом за вами!»

¹ За середньовіччя *орифла́ма* — прапор французьких королів, у цьому випадку — просто королівський прапор; у сучасній мові — великий прапор, підвишений у попередній вулиці між будинками.

² *Деньє* — дрібна середньовічна монета (тут: не варта й копійки).

Величні армії, полки безстрашні,
Зійшлись війська в лячній нещадній січі.
Язичники там б'ються відчайдушно.
О Боже! Скільки вже списів зламали,
Щитів і панцирів вщент порубали!
Земля тілами мертвих вкрита рясно,
Трава ж полів, колись зелена й ніжна,
Пурпурною тепер залита кров'ю.
Емір звернувся до своїх невірних:
«Барони, в бій! Вперед, на люд хрещений!»
І бій тривав, запеклий, безпощадний,
Лютішою ніхто не бачив битви!
Про неї пам'ятатимуть довіку...

Аой!

А Карл звернувся до своїх баронів:
«Сеньйори, я завжди вам щиро вірив,
В стількох боях за мене ви вже бились,
А скільки ви держав завоювали,
Скількох царів без трона залишили!
Моя винагорода була щедра,
Багатства дав і лени¹. Я готовий
Віддати своє життя. Лише помститься
Невірним за братів, синів-нащадків,
Що полягли учора в Ронсевалі!
Святу цю справу маємо здійснити!»
Відповідають франки: «Ми готові!»

Аой!

Французи та араби б'ються люто,
Хто бачив, як тріски щитів летіли,
Як розбивались лати від ударів
Чи панцирі й шоломи з брязкотінням,
Трощилися списи з жахливим тріском,
Як вершники перевертались з сідел,
Хто чув, як там кричать від ран з хрипінням,
Той збереже про бій страшне видіння.
Цю битву витримать було вже важко.
І Балігант благає Аполліна,
І молить Тервагана й Магомета:
«Боги! Величні, я служив вам завжди!
Злотими ваші статуї зроблю всі!
Лиш дайте перемогу нам над Карлом!»

Аой!

Тут Джемальфін постав перед еміром,
Приніс погані звістки з поля бою:
«О сіре Баліганте, там нещастя:
Загинув син Мальпрім ваш в січі смертній
І Канабей, ваш брат, з ним упокоївсь.
У цьому винні двоє франків лютих,
Здається, Імператор був одним з них —
Величний, мужній, лицарська постава,
І сива борода — квітнева квітка».
Зняв свій шолом емір, застиг безсило,
А голова на груди похилилась,
Відчув такий він біль, що помертвів весь,
І все ж заморського позвав Джанглея.

¹ *Лéни* (нім. *позичати*) — земельне володіння, яке васал (лéнник) одержував від сеньйора за умови виконання військової служби.

Емір сказав: «Джанглею, підійди-но!
Ти мудрий дуже і багато знаєш.
Завжди я слухався твоєї ради!
Як думаєш ти? Франки чи араби?
Хто переможцем вийде в битві нині?»
Той відповів: «Ви, Баліганте, мертвий!
Боги нас не врятують — хочуть жертви.
Карл гордий, лицарі його відважні,
Таких не бачив можних сил я вражих!
І все ж, зберіть бійців із Окціанту,
А також турків, енфрів¹ та арабів
І велетнів. Зберіть всіх і рушайте!»

Емір на лати бороду спускає,
Білішу за цвіт глодовий у травні,
Не хоче більше він її ховати.
Підніс до вуст пронизливий ріжок,
Сурмить так гучно, всі невірні чують.
По полю мчить, полки свої шикує,
Тут окціанці з їх виттям й ревінням,
Аргуйці з песьчим їх гавкотінням.
Немов скажені, всі на франків линуть.
Ряди ламають, в гущу лізуть, гинуть...
Там полягло тоді сім тисяч франків.

Чудово б'ється Карл Великий в полі,
З ним поруч герцог Найм та Одж'єр-Данець,
Джефрейт з Анжу, що орифламу носить.
Одж'єр відвагу виявив нестримну:
Коня він шпорить, кинувши повіддя,
Вбива язичника, що ніс «Дракона».
Амбор звалився долілиць миттєво,
А з ним «Дракон» — емірова святиня.
Побачив Балігант, що впав знак царський
І на землі штандарт із Магометом,
Лише тоді почав він розуміти
Свою неправоту і правду Карла,
Відразу ж зменшився невірних запал...
А Карл звернувся до своїх васалів:
«Чи допоможете мені, барони?»
У відповідь: «Прохання — нам образа!
Немає серед нас страхополохів!»

¹ *Енфри* — про цей народ історичних свідчень немає.

Аой!

ДВОБІЙ КАРЛА І БАЛІГАНТА

Минає день ясний, заходить сонце.
Запекло б'ються франки і араби.
Могутні владарі звели два війська,
Їх кличі бойові повсюди чути.
Дзвінкий еміра крик «Прецьйоз!» лунає,
Та Карлів «Монжуа!» наздоганяє.
І цар царя по голосах пізнали,
Й зустрілись вороги серед рівнини...
Двобій почавсь. Списів важкі удари
У центр щитів, в розетку потрапляють
І врешті їх доценту розбивають,
Дірки в міцній кольчужі залишають,
Проте ніяк не досягають тіла.
Попруги тріснули, і сідла — набік,
Царі попадали на землю зразу.
Та в мить одну обидва підхопились
І за мечі взяли свої булатні.
Ніщо не може зупинить двобою,
Крім смерті одного із двох героїв.

Аої!

Емір в руках мав силу неймовірну.
Він вдарив Карла по шолому з сталі,
Розсік його і голови дістався,
А потім меч зануривсь у волосся
І шкіру з голови зсік на долоню,
У цьому місці череп оголився.
Карл похитнувся і ледь не впав на землю,
Та Бог не допустив, щоб він загинув.
З'явився Гавриїл у розпал бою,
Спитав: «Королю, що там із тобою?»

Почув монарх глас ангела святого,
Відразу зникли жах і страх смертельний,
До нього повернулись сила й пам'ять.
Мечем французьким вдарив він еміра.
Розтяв шолом, що блискотів від перлів,
А з ним і голову, лиш бризнув мозок,
Розсік по білу бороду обличчя.
Вмер Балігант, не допоможуть ліки.
Карл крикнув «Монжуа!», щоб всі почули.
Відразу герцог Найм з'явився поруч,
Впіймав коня, король на нього скочив.

*Карл б'ється з Баліган-
том. Середньовічна
книжкова мініатюра*

*С. Якутович.
Ілюстрація до «Пісні
про Роланда»*

Біжать невірні, їх сам Бог карає!
Дійшла до Господа молитва франків.

КАРЛ У САРАГОСІ. ПОВЕРНЕННЯ ДО ФРАНЦІЇ

Страшенна спека, курява клубами.
Тікають маври, франки ззаду тиснуть,
Дісталася погоня Сарагоси.
На вежу піднялася Брамімонда.
Цариця бачить перемогу франків,
Побігла до Марсілія із криком:
«О царю любий! Наші вщент розбиті!
Безславна смерть спіткала Баліганта!»
Почув цю звістку й одвернувся Марсілій,
Заплакав й голову схилив безсило
Та вмер од горя. За його ж гріхи всі
Заволодів душею чорт пекельний.

Аой!

Хто не загинув з нехристів, той втік вже.
Із франками звитягу Карл святкує,
Розбив він зразу Сарагоси браму,
Нема кому її вже захищати.
Усі полки отаборились в місті,
До ранку переможці спочивали.
Веселий й гордий Карл сивобородий.
Дала ключі від веж всіх Брамімонда —
Великих десять, п'ятдесят маленьких.
Щасливий той, кого Господь підтримав.

Скінчилась ніч, і день ясний засяв.
Усі звелів король зайняти вежі,
Залишив тисячу баронів кращих,
Щоб місто зберегти від сил ворожих,
А потім на коні з всією раттю,
Узявши полонянку Брамімонду,
Якій хотів зробити одне добро лиш,
В зворотну путь, до Ахена, рушає.
Пройшовши швидко повз Нарбонну милу,
Вступили у Борделу, дивне місто.
Там на олтар святого Северина¹
Король поклав ріг Оліфант зі злотом,
Його ще бачили численні пілігрими.

¹ ...олтар святого
Северина — ідеться
про базиліку
Св. Северина, один
із найдавніших хра-
мів Франції.

На кораблях Карл переплив Джиронду.
 Супроводжав до Блея¹ прах Роланда,
 А також Олів'єра, його друга,
 І мудрого й відважного Турпіна.
 Тіла поклали в білі саркофаги,
 Сплять вічним сном у храмі Сен-Ромена²,
 Їх душі Богу, всім святим вручили.
 А потім через гори і долини
 Карл мчав до Ахена вже без упину.
 А ось і рідні мармурові сходи.
 Як тільки Карл зайшов в палац розкішний,
 До всіх васалів посланців відправив:
 Баварців і саксонців, лотарингців,
 До фризів, й алеманів, й пуатвінців,
 Й бургундців, і нормандців, і бретонців.
 Покликав всіх він наймудріших франків,
 Аби вершити суд над Ганелоном.

Смерть Альди, сестри Олів'єра й нареченої Роланда, яка померла після отримання звістки про загибель Роланда. Середньовічна мініатюра

В Ахені Карл зібрав баронів на суд над Ганелоном, але вони попросили помилувати зрадника. Тоді Тьєррі, молодший брат Джефрейта Анжуйського, який загинув разом із Роландом, звинуватив Ганелона й викликав його захисника Пінабела на двобій — Божий суд. Під час поєдинку Пінабел загинув, це означало, що Бог став на сторону Тьєррі.

ПОКАРАННЯ

Король знов кличе герцогів і графів:
 «Сеньйори, як з заручниками бути?
 Вони прийшли на захист Ганелона,
 За Пінабела віддалились в заставу».

От повернулися всі судді в місто.
 Були тут алемани і баварці,
 Бретонці, пуатвінці і нормандці.
 З усіх найбільше франки вимагали
 Ганебної для Ганелона смерті.
 Тож четверню приводять буйних коней
 Й за руки й ноги в'яжуть Ганелона,
 Були ті коні дикі та шалені.
 Четвірка слуг їх випустила разом
 На луг, де випасалася кобила.
 Запроданця там смерть лиха спіткала:
 Розтягнуті, розірвані всі жили
 І видрані із тіла руки й ноги,
 А мураву червона кров зросила...

¹ ...супроводжав до Блея — м. Блей у нижній течії Жиронди (Джиронди).

² ...храмі Сен-Ромена — стародавній храм у Блеї.

Так Ганелон сконав, лукавий зрадник,
Своїм щоб віроломством не хвалився.

Звершився суд правдивий. Карл Великий
Угамував нарешті гнів свій грізний,
Вклав Божу віру в серце Брамімонди.
Минає день, і темна ніч надходить...
До сну готується король в покоях,
Та Гавриїл приніс послання Бога:
«Час, Карле! Знов збирай свої дружини!
Мерщій рушай в похід на Бірські землі.
Король Вів'єн чекає допомоги,
Невірні місто Інф взяли в облогу.
На тебе християни уповають!»
Так не бажав Карл знов іти в похід цей...
Сказав: «О Боже, вже життя не миле!»
Ридає гірко, бороду рве сиву...
Тут і кінець настав Турольда джесті.

Переклад Н. Пащенко та В. Пащенка

1. З уроків літератури (7 клас) пригадайте, що ви знаєте про епічні героїчні пісні, про героїв цих творів. **2.** Як трансформувалася історія Київської Русі в давньоруських билинах? **3.** Що називається *квазіісторизмом*?

4. Яка історична подія лягла в основу «Пісні про Роланда»? **5.** Чим можна пояснити, що в «Пісні про Роланда» змінені історичні факти? Як це називається? **6.** Чому в небезпечне посольство до царя Марсілія Роланд запропонував Ганелона? Як це сприйняв Ганелон? **7.** Знайдіть у поемі гіперболи й поясніть їх роль. **8.** Яку роль у поемі відіграють сновидіння Карла? **9.** Чому перед смертю Роланд намагається знищити свій меч? **10.** Порівняйте двобій Карла й Баліганта з двобоєм Ахілла й Гектора. Що спільного в цих двобоях? Чим вони відрізняються? **11.** Доберіть цитати, які б найяскравіше характеризували головних дійових осіб поеми: Роланда, Олів'єра, Карла, Ганелона. **12.** Порівняйте ставлення елліна Гомера до еліна Ахілла й троянца Гектора й ставлення Турольда до франків і маврів. Чи можемо ми говорити про об'єктивізм оповіді в обох епічних поемах? Чому? **13.** Для франків Роланд — ідеальний рицар. Чи згодні ви з їхнім висновком? **14.** Порівняйте героїв «Пісні про Роланда» з давньоруськими билинними богатирями. Що їх об'єднує? Аргументуйте свою точку зору. **15.** Яку роль у формуванні національної самосвідомості відіграє героїчний епос? Обґрунтуйте свою точку зору.

16. Спираючись на твори, вивчені в попередніх класах (героїчні пісні, 7 клас), «Пісню про Роланда» та «Слово о полку Ігоревім», доведіть, що провідною темою середньовічного героїчного епосу була тема захисту рідної землі від іноземців та іновірців.

АЛІГ'ЕРІ ДАНТЕ

(1265–1321)

Данте є найвищим виразом, поетичним вінцем та увічненням того, що називаємо Середніми віками.

І. Франко

Якось уночі в міцні ворота середньовічного монастиря, що нагадував фортецю, постукав самотній подорожній. «Чого тобі треба?» — похмуро запитав непривітний сонний сторож і був украй здивований відповіддю незнайомця: «Миру!» Так легенда описує один з епізодів тривалих блукань світом Данте Аліг'єрі. То хто ж він такий, цей суворий пілігрим, якому так бракувало миру й душевного спокою?

Точна дата народження великого італійця невідома. За відомостями, які він дав про себе в «Божественній комедії», можна припустити, що Данте народився в травні 1265 р. А от місце його народження відоме. Це — Флоренція, одне з найбагатших і найрозвинутіших міст середньовічної Італії, місто-комуна, де постійно точилася запекла політична боротьба.

Про рід Данте, його дитинство, юність та освіту відомо обмаль. Одні дослідники вважають, що поет здобув посередню освіту, інші — що дуже пристойну і, можливо, навчався в правничій школі в Болоньї. Зрештою, хто б що не казав, а Данте був одним із найосвіченіших людей свого часу. Про це свідчать не тільки й не стільки його політична кар'єра та наукові трактати, скільки безсмертна «Божественна комедія», яку недаремно називають поетичною енциклопедією середньовіччя. Саме Данте вважається одним із творців італійської літературної мови. За вживання народної мови його називали «*поетом чоботарів і лекарів*», які любили вірші Данте й виспівували їх на вулицях.

У Середні віки Італія, спадкоємиця Римської імперії, була роз'єднана міжміськими усобицями, які дуже часто переходили в криваві сутички. У містах теж не було єдності й спокою. Зокрема, у Флоренції за владу сперечалися дві могутні політичні партії: **гібеліни** (представники інтересів аристократів, міської верхівки) і **гвельфи** (представники інтересів ремісників, міських низів). Щоправда, іноді політична орієнтація цих партій змінювалася аж у протилежну. До того ж партія гвельфів розділилася на два крила, фактично на дві партії: білих (противників папи; Данте став одним із лідерів саме цього крила) і чорних гвельфів (прибічників папи). Рід Данте, хоч і належав у Флоренції до правлячої партії гвельфів, був аристократичним. Юнака настільки приваблювала політична боротьба, що він, аристократ, нащадок хрестоносця Каччагвіди (згаданого в

«Божественній комедії»), для того, аби отримати право обиратися до органів управління містом, приписався до цеху аптекарів і лікарів (1295).

Після цього Данте почав відігравати значну роль у суспільному житті Флоренції: виконував важливі політичні доручення, обирався її пріором (одним із семи керівників). Однак під час дипломатичної місії в Римі в січні 1302 р. у Флоренції до влади прийшли чорні гвельфи, які оголосили ворогами, вигнали з міста й передали до суду білих гвельфів. Одним із засуджених був Данте, якого звинуватили в підкупі, хабарництві та засудили до вигнання з міста на два роки, наклали дуже великий штраф і заборонили обіймати громадські посади. Самого Данте на суді, звичайно, не було, тож і оскаржити вирок судді він не зміг. Тому судді (незбагненна логіка закону!) вирішили назавжди вигнати Данте з міста, а якщо він з'явиться в ньому, спалити на вогнищі. Для митця це був страшний удар. Майже двадцять років він, не маючи притулку, поневірявся по різних містах Італії. За часи своїх блукань Данте пізнав не лише долю вигнанця, а й трагедію розчарувань і втрати ідеалів: коли білі гвельфи пішли на союз проти чорних із гібелінами, поет відійшов від них і оголосив «сам себе партією».

Данте вів свій рід від римських громадян і дуже пишався тим, що був їхнім нащадком. Його серце не могло не краятися, коли він замислювався над долею Італії, серцевиною колишньої Римської імперії. У свідомості Данте почало формуватися нове поняття батьківщини — Італії, яке виходило далеко за межі мурів Флоренції. Він любив своє рідне місто. Любив і водночас ненавидів, бо містечкова політика флорентійців заважала загальноіталійським інтересам. Для земляків же поет став не «безвинним вигнанцем», а зрадником. Незважаючи на це, у 1316 р. Данте запропонували амністію. Проте її умови були надзвичайно ганебними: поет мусив пройти в сорочці приреченого до страти головними вулицями міста із запаленою свічкою. Данте відмовився від такого принизливого «помилування». Тоді флорентійський суд ухвалив: оскільки поет не погодився на умови амністії, спалити на вогнищі його синів, якщо ті після досягнення чотирнадцятирічного віку залишаться у Флоренції...

Урешті-решт поет залишив активну політичну діяльність. Він увесь поринув у творчість. Його психологічна збірка «**Нове життя**» («**Vita nuova**», 1292) складається з віршів, переважно сонетів, і прози й розповідає про історію кохання та почуття ліричного героя до Беатріче, з якою він познайомився ще в дитинстві й чие ім'я означає «благословенна». Беатріче постає як небесне створіння, уособлення жіночої краси й людських чеснот. Данте пообіцяв «*сказати про неї таке, чого ніколи ще не було сказано про жодну*». У «**Божественній комедії**», залишаючись, як і раніше, тією жінкою, яку він любив на землі, Беатріче є символом мудрості, що перевершує мудрість людську. Саме вона посилає до поета Вергілія, щоб той став провідником

Данте в Пеклі та Чистилищі, і стає його провідницею в Раю, адже тут Беатріче зайняла достойне місце — біля трону Богородиці. Свій твір Данте назвав «Комедією» і пояснював це так: «Комедія — будь-який поетичний твір... із застрашливим початком і благополучним кінцем, написаний народною мовою». Прикметник «божественна» (divina) за нею закріпився вже після смерті автора з легкої руки Дж. Боккаччо. Стрункість побудови «Божественної комедії» зачаровує. Поема складається з трьох частин (кантик): «Пекло», «Чистилище» і «Рай», кожна з яких має по 33 пісні, до яких додається вступна пісня «Пекла», що дає магичну цифру 100. Кожна частина має по дев'ять відділів: 9 кругів (кіл) Пекла, 9 терас на горі Чистилища, 9 небесних сфер Раю. Кожна кантика закінчується ключовим словом *stelle* («зірка»).

«Божественну комедію» Данте почав писати близько 1307 р. й закінчив у 1321 р. напередодні своєї смерті. Переказують, що відразу після смерті його сини Якопо та П'єтро, перші коментатори твору, довго не могли знайти останньої пісні «Раю» і навіть збиралися дописати її самотужки. Але одному з братів уночі наснився батько, який мовчки привів його до стіни в їхньому будинку. Уранці, коли мулярі розібрали стіну, на яку «вказав» батько, у таємній схованці нібито й було знайдено заключну пісню поеми.

Останні роки життя Данте провів у Вероні та Равенні. Та все ж для нього лише поезії було замало, і восени 1321 р. він вирушив із дипломатичним дорученням до Венеції, та на зворотному шляху в ніч на 14 вересня помер. Поховали Данте не в рідній Флоренції, а в чужій Равенні.

Флоренція, яка за життя поета так його й не помилювала, кілька разів домагалася дозволу перепоховати прах видатного земляка, мотивуючи це тим, що все життя Данте було пов'язане з нею. У «змаганні» за тіло Данте їм допоміг інший великий флорентієць. У 1520 р. Мікеланджело Буонарроті вмовив тодішнього папу підтримати своїх земляків у прагненні повернути прах Данте. Однак коли саркофаг, у якому був похований митець, привезли з Равенни й відкрили, то виявилось, що він порожній. На кілька століть останки поета були загублені. І лише в 1865 р., під час ремонтних робіт у монастирі, де спочатку був похований поет, їх знайшли. Виявилось, що францисканські монахи, не бажаючи розлучатися з великою реліквією, пробили стіну, біля якої стояв саркофаг, і викрали прах поета. Справдилися пророчі слова Данте, який мріяв ще за життя повернутися до рідного міста в променях слави: «І якщо жоден із цих шляхів не веде до Флоренції, значить, до Флоренції я не повернуся ніколи!»

Місто, у якому не знайшлося місця поетові за його життя, не змогло дати йому притулок і після смерті. А цікаві туристи й нині можуть подивитися на пишну, але порожню гробницю Данте у флорентійській церкві Санта-Кроче, яку йому спорудили земляки...

ІЗ КНИЖКИ «НОВЕ ЖИТТЯ» («VITA NUOVA»)

Данте. «Нове життя».
Турин. 1903 р.

Хто в гроні дів мою углядить панну, —
Побачить вроди чистий ідеал.
Возношу Богу похвалу похвал,
Коли бодай здаля на неї гляну.

Вона розбуджує печалі шану,
Високих почувань святий хорал;
Зарозумілості крикливий шал
В покору перетворює рахманну¹.

Їй не потрібна слава голосна!
Мов нагороду, ласку поважання
Всім за смиренність воздає вона.

Благословенні помисли й діяння
Краси! Хто серцем дух її спізна,
Той буде завжди снити про Кохання.

Переклад Д. Павличка

1. Беатріче — означає «благословенна». Чи випадкове це ім'я в ліричній героїні сонетів Данте? **2.** Які почуття і поривання пробуджує кохання, оспіване в сонеті? **3.** Чому слово «Кохання» в сонеті написано з великої літери? Відповідь аргументуйте.

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

ПЕКЛО

Дія Комедії розпочинається в «середині життя» Данте, тобто тоді, коли йому виповнилося 35 років (1300 р.). Саме тоді він, буцімто, вирушив у подорож потойбіччям. Насправді ж поема створювалася з 1307 р. Така гра з часом дає поету змогу вдатися до «пророкування» подій, які вже відбулися до початку написання твору. Цей прийом використав Вергілій у «Енеїді» («Пророцтво Анхіза»). Серед персонажів поеми — міфологічні, легендарні та біблійні герої, реальні історичні особи, сучасники поета, його предки, друзі й вороги. Літературний твір Данте іноді порівнюють із системою видів мистецтв: «Пекло» — зі скульптурою (настільки пластичні в ньому фігури людей); «Чистилище» — із живописом (настільки зримо змальована залита сонцем гора над морем, на вершині якої знаходяться запашна луга і сосновий гай земного раю); а «Рай» — з музикою.

У першій частині поеми Данте поєднав античні уявлення про підземний світ (Одісей Гомера та Еней Вергілія ще за життя спускалися в Аїд) з видіннями середньовічних християн. Суддями й охоронцями Пекла в Данте є античні персонажі: Харон, Мінос, кентаври та ін. За християнським

¹ Рахманний — смирний, тихий, милосердний.

ученням, Пекло створено триєдиним Богом: Батьком (*правдою волі*), Сином (*духом мудрості*) і Святим Духом (*любов'ю святою*), — щоб служити місцем страти Люцифера. Данте змалював Пекло як підземну воронкоподібну безодню, яка, звужуючись, сягає центру земної кулі. Її схили оперезані концентричними ступами — «колами» Пекла. Його основні кольори — багрянний і чорний.

До Пекла вела брама, за якою мухи й оси жалили нікчемних, які не зробили вибору між Добром і Злом. Інші душі переправлялися через Ахерон власне до Пекла. У 1 колі (Лімбі, ямі з темними ярами в сутінках) перебували нехрещені немовлята й добродесні нехристияни. У 2 колі пекельна буря крутила й кидала в бездонні кручі сластолюбців. У 3 колі Цербер шматував пазурами ненажер, які потопали в багні. Марнотратники та скнари штовхали тягар у 4 колі. 5 коло — Стігійське болото. У ньому гнівні оскаженіло гризли, дряпали і штовхали один одного. На дні лежали ледарі, які змарнували свій талант. 6 коло — місто Діт, де еретики палали в гробницях. 7 коло складається з 3 поясів. У 1 поясі в кривавому потоці каралися тирани, насильники над ближніми; у 2 поясі насильники над собою та своїм майном перебували у вигляді сухих дерев; у 3 поясі під пекельним дощем були насильники над природою та мистецтвом і богохульники. 8 коло складалося з 10 ровів. У 1-му — чорти били бичами звідників і спокусників. У 2-му — у грязюці вовтузилися підлесники. У 3-му головою вниз по пояс у землі загрузли святокупці, ноги яких були охоплені полум'ям. Віщуни, з викрученими шиями так, що сльози стікали по спині, знаходилися в 4 рові. Хабарники в 5 рові кипіли в смолі. У 6 рові лицеміри згиналися під тягарем свинцевого обладунку під золотим одягом і йшли по розіп'ятому на землі Каїафі, який засудив на смерть Ісуса. У 7 рові отруйні змії жалили злодіїв. У 8 рові горіли лукаві порадники. У 9 рові від страшних ран страждали призвідники розбрату. У 10-му — смажили фальшувальників слів, грошей, металів і людей. У 9 колі (крижаному Коциті) каралися зрадники. У 1 поясі — Каїні — мерзлі зрадники рідних. У 2-му — Антенорі — зрадники батьківщини й однодумців. У 3-му — Толомеї — зрадники друзів і співтрапезників. У 4 поясі вмерзли в кригу зрадники благодійників. У центрі Пекла по пояс у кризі знаходився Люцифер, голова якого мала 3 обличчя. Паші Люцифера розривали Іуду, а також Брута й Касія, убивць Юлія Цезаря.

ПІСНЯ ПЕРША

В путі життя, на середині саме,
Я опинився в пралісі густому
І йшов наосліп нетрями-ярами.

Аж моторошно робиться самому,
Коли згадаю праліс той заклятій,
Бір непрохідний в мороці страшному!

Напевне, завдяки якомусь диву
Туди я втрапив: сон нагнав знемогу,
І загубив дорогу я правдиву.

Ініціальна мініатюра з книжки «Божественна комедія». 1481 р.

Г. Доре. Ілюстрація до «Божественної комедії» А. Данте. Офорт. 1860-і роки

Однак, добившись до горба крутого,
Що ним кінчалась та страшна долина,
Яка в мені посіяла тривогу,

Побачив я вгорі, що верховина
У сонячнім світилася промінні,
Котрим всякчас керується людина.

Тоді нараз позбувся я тремтіння,
Навіяного дикістю природи
У ніч, що так тривожила сумління.

Як той, хто, врятувавшись від пригоди,
Задоханий, на берег виїде з моря
І дивиться здаля на бурні води,

Так дух мій, утікаючи від горя,
Оглянувся, щоб зміряти дорогу,
Де смерть чатує в пильності суворій.

Спочивши тілом від шляху тяжкого,
Я рушив знов долиною пустою
Угору, ставлячи на камінь ногу.

Я вже стояв під самою горою,
Коли пантера бистра, розшаліла,
Із шкурою плямистою, рябою,

Мене в моєму русі зупинила.
Прогнать її — було і думать годі,
І далі йти зробилося несила.

Уже погожий ранок грав на сході,
І підіймалось сонце із зірками,
Що з ним були, коли Господь в природі

Красу їх вперше засвітив над нами, —
І я відчув надію нелукаву
Збороть потвору, що вкривали плями.

Та враз нову помітив я появу,
І знову страх поїняв мене шалений:
З'явився лев, що грізну мав поставу.

Здавалось, він ішов напроти мене,
Піднявши лоб, і все навкруг тремтіло, —
Такий він був од голоду скажений.

Вовчиця теж, худе зігнувши тіло,
Ішла на мене, сповнена жагою, —
Багато душ від неї сиротіло.

Віч-на-віч із потворою гидкою,
Мов скаменів я, острахом повитий,
І попрощався у думках з горою.

Як до безодні йшов я полохливо,
Куди мене гонила зла тварина,
Німотний муж з'явивсь, мені на диво.

В пустелі, де гнітила самотина,
Гукнув йому я: «Змилуйсь надо мною,
Хто б ти не був, примара чи людина!»

А він: «Я був людиною живою;
Батьки мої в Ломбардії вродились,
У Мантуї, над тихою водою.

Я був поет, піснями я прославив
Анхізового сина, що із Трої
Пішов, як грек в огні її залишив.

Та ти чому вернувсь до долі злої?
На гору чом не сходиш пречудову,
Що є початком радості живої?» —

«То ти Вергілій¹, джерело, що мову
В нас розлило, поезії світило? —
Йому сказав несміливе я слово. —

Ти — вчитель мій, улюблений віддавна,
У тебе тільки взяв я стиль принадний,
Яким ім'я здобув для себе славне.

Глянь, перед звіром став я безпорадний.
Мені, славетний, стань у допомозі,
Бо весь від жаху я дрижу, безвладний». —

«Змінити мусиш напрямок в дорозі², —
Він мовив, горе бачивши безкрає, —
Якщо рятунку прагнеш у тривозі.

Цей звір, що став ти перед ним в одчаї,
Дорбогою не пропуска нікого,
Спиняє всіх і люто убиває.

¹ Вергілій у Середні віки користувався легендарною славою мудреця, чародія і провісника християнства. У «Божественній комедії» він веде Данте через Пекло й Чистилище до Земного Раю, — символу розуму, що спрямовує людей до земного щастя.

² Данте ще не підготовлений до того, щоб подолати «вовчицю» і зійти на відрадний пагорб. Перед цим він має відвідати три загробних світи.

З ним різні парувалися тварини,
Та прийде Пес¹ до лютої вовчиці,
І від зубів його вона загине.

Тепер одну даю тобі пораду:
Йди за мною, я за провід стану,
За вічну поведу тебе ограду².

Там голосіння вчуєш із туману,
Людей побачиш старовинних муки,
Що другу смерть вважають за бажану³.

Побачиш тих, що і в огні розпуки⁴
Не знають, твердо вірячи до краю
З блаженними колись дждяться злуки.

Якщо ж дістатись хочеш ти до раю,
Поможе в тім душа гідніша; з нею
Ти підеш, я ж тебе покинуть маю.

Бо володár над небом і землею,
Що я Його не визнавав закону,
Не допуска мене до емпірею.

Всі царства визнають його корону, —
Лиш там престол він має і столицю.
Блажен, хто в ньому знайде оборону!»

Він рушив, я пішов його слідами.

ПІСНЯ ДРУГА

Відходив день, і всі земні тварини
Звільняв вечірній присмерк від утоми:
І тільки я, на всій землі єдиний,

Вів боротьбу самотнього сіроми
З дорогою, а водночас з журбою,
Про що й скажу, в правдивості свідомий.

І я почав: «Поете, мій вожатий!
Глянь, чи мій дух настільки є живучий,
Щоб зміг ступити я за поріг проклятий.

Ти кажеш, батько Сільвія⁵ могутній
Живим одвідав селище довічне
І залишився цілий і квітучий.

¹ Пес — майбутній рятівник Італії, який переможе вовчицю, що заважає суспільному устрою.

² Тобто в Пекло.

³ Грішники, які померли тілесною смертю, хотіли б померти й душею, щоб їхні муки скінчилися.

⁴ Тобто серед спокутних мук Чистилища.

⁵ Батько Сільвія — Еней, відвідини яким Аїду описані в «Енеїді» Вергілія.

Сосуд обрання¹ ту ж пройшов дорогою,
Щоб чистій вірі, джерелу спасіння,
Добути в ній безсмертну допомогу.

Та чи для мене ласка Провидіння?
Я ні Енея, ні Павла не гідний,
Бо ж я звичайне на землі створіння.

Хай і здобуду поворот свобідний,
Та подорож моя зухвальством буде.
Мудрець, для тебе все це очевидне!»

Так я тоді, мов нерішучі люди,
Що від мети свої відводять очі,
Бо сумніви їм розривають груди,

Спинивсь над прірвою в початку ночі.
Від дум тяжких смертельно я втомився,
Хоч спершу йшов за вчителем охоче.

«Як, слухаючи, я не помилився, —
Великодушний провідник озвався, —
То страх у тебе в серці оселився.

Щоб ти не мав до сумнівів нагоди,
Знай, в чім могого прибуття причина,
Бо гідний ти цієї нагороди.

Де піднебесна простяглась країна,
Жона мене покликала чудова,
І перед нею став я, мов дитина.

Вона сіяла, мов зоря ранкова,
І мовила, як ангел променистий,
Уживши знов свого земного слова:

“Поете з Мантуї, душею чистий,
Котрого слава в світі ще лунає
І світиться, як вічний стовп огнистий!

Мій друг нещасний на землі блукає,
Потрапив до страшної він пустині,
Тяжка тривога дух його поймає.

То ж чаром слова мудрого свого
І всім потрібним для його спасіння
Зроби, щоб суму я збулась гіркого.

Магія числа «3» і поема Данте

Уже відоме вам із розділу «Міф і література» ідеальне («магічне») число «3», яке в прадавні часи означало три рівні Світового Древа («низ» — «середина» — «верх») й світобудови (підземний світ — світ людей — світ богів), у добу Середньовіччя в християн символізувало Святу Трійцю: Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа Святого, що теж ураховував автор «Божественної комедії».

Мабуть, не випадково Данте винайшов строфу саме з *трьох* рядків (терціну), а також поділив свій твір на *три* частини: «Пекло» «Чистилище», «Рай».

¹ Тобто апостол Павло, який, за легендою, нібито відвідав Рай і Пекло.

Г. Доре. Харон.
Ілюстрація до
«Божественної
комедії» А. Данте.
Офорт. 1860-і роки

Я — Беатріче; це моє веління!
Я відтіля, де буду знов сьогодні!
Любов дає словам моїм горіння.

Як стану я перед лице Господне,
Не раз Йому про тебе нагадаю”.
І відповів душі я благородній:

“Жоно прекрасна, що прийшла із Раю!
Ти рід людський так піднесла, єдина,
Що він сягнув самого неба краю.

Скажи лише: як зважилась прибути
До цього ти похмурого падобу
З вершин, куди жадаєш знов вернути?” —

“Скажу одверто, — мовила спрокволу, —
Чом відтіля, де сяйвом все повите,
Зійшла я сміливо в пекельне коло.

Боятися слід нам тільки зло творити,
А більше не лякаймося нічого, —
Це ти повинен добре розуміти.

Таку дістала силу я від Бога,
Що не жахаюсь жодної пригоди
І не займуся від огню земного”.

Коли вона мені це проказала,
Поглянула на мене у зітханні
І в путь мене, не гаючись, послала.

І от прийшов я, як звеліла Пані,
І звільнюю тебе від того звіра,
Що шлях спинив твій у краї незнані.

І що тепер? Відкіль твоя зневіра?
Чому закрався сумнів до уяви?
Де ділася твоя відвага щира?..»

Немов квітки, що голови схиляють
У заморозі, а як сонце блисне,
Підносяться і знову розквітають,

Так подолав я сумнів ненависний,
Відважно зрікся страху та відчаю
І в слово те повірив благовісне.

І я ступив на шлях стрімкий та дикий.

¹ Тобто з Раю.

ПІСНЯ ТРЕТЯ

*«Крізь мене йдуть у селище печалі,
Крізь мене йдуть у вічне місто болю,
Крізь мене йдуть між покоління впалі.*

*Спорудник мій явив тут правди волю,
Дух мудрості тут Божої яснїє,
Любов свята витає в цім околі,*

*Вона одвіку в темряві зоріє;
Як їй, мені кінця нема і краю.
Хто йде сюди, покинь усі надії!»*

Такі слова, що кличуть до відчаю,
Я прочитав над брамою при вході,
Тому сказав: «Учителю й вожаю!

Страшніших слів немає у природі!»
І він, премудрий: «Страх тут ні до чого,
Іди відважно — тут вагатись годі».

І він тоді узяв мене за руку
З лицем ласкавим, що мій сум прогнало,
І ми ввійшли в таємний край розпуки.

Там від плачів, зітхань, благань лунало
Усе повітря, де не сяли зорі,
Так що пролив я також сліз немало.

Говірки й мови у жахливім хорі,
Болючі зойки, стогін безнадійний
І сплески рук, знесилених у горі,

Творили шум безладний, неспокійний
В повітрі, де нема ні барв, ні краю,
І шум той був як вихор лиховійний.

І я, почувши ту шалену зграю,
Промовив: «Що це, вчителю ласкавий?
Хто люди ці у пазурах відчаю?»

А він мені: «Це душі, що ні слави,
Ані ганьби в житті не заслужили;
За те й карається їх рід лукавий.

*Ілюстрація до
«Божественної комедії».
XV ст.*

Їх з ангелами тими ув'язнили,
Які на Бога бунту не здіймали,
Та й Божої не прославляли сили».

Я зрозумів, що стогнуть тут від болю
Негідники, які не милі й Богу,
І тим, що Божу зневажають волю.

Поганці ті, що жити мали змогу,
А не жили, — блукали босо й голо,
Тяли їх оси й мухи всю дорогу.

Із їх облич спливала кров додолу
З сльозами вкупі. Хробаки огидні
Пили ту кров, загуслу й охолону.

Я глянув далі. В п'їтьмі непогідній
Над річкою стояли юрби люду,
І я спитав: «Вожаяю, хто ці бідні,

Яких я бачу ніби крізь полуду,
Чому жене їх невідома сила
До хвиль страшних? Що з ними далі буде?»

А він мені: «Річ стане зрозуміла,
Як приїдемо над Ахерону води,
Що їх печаль довічна отінила».

До берега підплив човном квапливо
Суворий дід¹ і грізно став кричати:
«О горе вам, поріддя нечестиве!

Ясного неба більш вам не видати!
Перевезу вас, і на другім боці
В огні й морозі будете страждати.

А ти, що зупинився на розтоці,
Живий, тікай від мертвих, і не гайся».
Та я спинився на останнім кроці,

І він сказав: «Дарма, не сподівайся
На берег той перепливти зо мною;
На інший, легший човен ти подайся»².

А вчитель мій: «Вернися до спокою,
Старий Хароне. Вища сила діє
У справі цій. Хай буде мир з тобою!»

¹ Харон — перевізник душ в Аїді. У Дантовому Пеклі він перетворений на біса.

² Харон, знаючи, що Данте не засуджений на пекельні муки, вважає, що йому потрібно бути в човні, у якому перевозять душі до підніжжя Чистилища.

Харон замовк, слова почувши тії,
Та з гніву ненаситного, страшного
Ще кривавились кудлаті вії.

Всі голі душі, що прийшли до нього,
Враз як одна зубами задзвонили,
Почувши слово вироку гіркого,

Кляли і Бога, й тих, що їх вродили,
І людський рід увесь, і те насіння,
З якого у життя пішли немиле.

Харон-диявол, у злобі затятий,
Почав збирати оту нещасну зграю,
Веслом тяжким відсталих підганяти.

Пливають вони зловісною водою;
Та ще кінчить не встигли переправи,
Як гурт новий зібрався над рікою,

«Мій сину, — вчитель пояснив ласкавий, —
Усі, що гнів Господній накликають,
Сюди ідуть, із кожної держави.

Тому вони на той бік поспішають,
Що їх терзає правосуддя Бога,
І мук собі вони самі бажають.

Для праведних тут інша є дорога:
Отож, Харона чувши гнівні крики¹,
Ти не повинен дивуватися з того».

Тут шум такий зчинився стоязиковій,
Земля навкруг так страшно задрижала,
Що загнуздився жах в мені навіки.

Погрозна буря вкрут забушувала,
Сліпучі запалали блискавиці,
І я упав, і тьма запанувала,

Неначе сон склепив мої зіниці.

ПІСНЯ ЧЕТВЕРТА

Отямивсь я від голосного грому,
Як той, що мимоволі пробудився,
Якусь напасть почувши невідому.

Фрагмент фрески Рафаеля «Парнас» у Ватикані. Данте, Гомер, Вергілій. Рим. Бл. 1511 р.

¹ Харон суворо зустрів Данте, убачаючи в ньому «добру душу», призначену для спасіння.

Г. Доре. Ілюстрація до «Божественної комедії» А. Данте. Офорт. 1860-і роки

На ту хвилину досягли ми краю
Страшної кручі, звідки шлях до ями,
Що повна зойків муки та відчаю.

Вона глибока, з темними ярами,
Тож, опустивши зір до дна самого,
Не бачив я ні світла, ані плями.

«Тепер до світу зійдемо сліпого, —
Сказав поет з обличчям сполотнілим, —
Я йду вперед, сліда держись могого».

Вжахнувшись, що став він мертво-білим,
Сказав я: «В тебе на лиці неспокій,
Чому ж менé ти хочеш бачить смілим?»

А він: «Лиш муки грішників жорстокі —
От що мене жалем гірким проймає,
А не страшать безодні ці глибокі.

Ходімо; путь далека нас чекає».
І ми зійшли у край, сумний одвіку, —
У перший круг, що прірву обвиває¹.

Тут не було ні плачу, ані крику,
Бриніли тільки здавлені зітхання,
В повітрі дроз здіймаючи велику.

Причина цьому — болі без страждання
Дітей, жінок, мужчин, що йшли гуртами,
Бо гнало їх невтишене бажання.

І вчитель мовив: «Духи перед нами, —
Про них тобі я хочу розказати
Раніш, як далі цими йти місцями.

Вони безгрішні, годі не признати
Чесноти їх; та цього ще замало —
Хрещені лиш спасіння можуть мати».

По слові тім відчув я біль важучий,
Подумавши про коло славне й знане
Мужів, що в Лімбі гинуть неминуче.

¹ Перший круг — Лімб (латин. *limbus*) — кайма католицького пекла.

Лімб огортали сутінки. Там Данте зустріли видатні історичні та міфологічні постаті, які не знали ні страждань пекла, ні благодаті раю. Безгрішні покидали Лімб тільки раз, коли Ісус Христос між своєю смертю і воскресін-

ням зійшов у пекло (саме тоді землетрус зруйнував мости над 6 ровом 8 кола пекла) і вивів звідти старозавітних святих до раю, що відкрився людям лише після спокутування первородного гріха. Данте бачить тіні Гомера й римських поетів Овідія та Горация. Дійшовши до замку за сімома стінами й пройшовши семеро дверей, він бачить троянців, легендарних предків римської слави: Електру, матір Дардана — засновника Трої; Гектора й Енея. Потім — славних римлян: Гая Юлія Цезаря; героїв «Енеїди»: дружину Енея, Лавіну (Лавінію) та її батька Латина; першого римського консула Луція Юнія Брута, який скинув останнього царя Тарквінія Гордого (не плутати з Марком Юнієм Брутом — убивцею Цезаря). Остеронь їх — мусульманин Саладін (Салах-ад-Дін), султан Єгипту та Сирії, наймогутніший ворог хрестоносців, прославлений благородством і на християнському Заході (персонаж романів В. Скотта). Okремо — мудреці й поети: Арістотель (його в Середні віки шанували як найбільшого вченого), Сократ, Платон і Демокрит. Далі — міфічний еллінський поет Орфей, який співом зачаровував звірів і каміння; астроном і географ Птоломей, чиїх поглядів на світобудову дотримувався і Данте; еллінський лікар Гіппократ; східні філософи й лікарі Авіценна (Ібн-Сіна) й Аверроїс (Ібн-Рошд) та ін.

ПІСНЯ П'ЯТА

Так з першого у круг спустивсь я другий —
Вузький, та тяжчого повніший болю,
Тому там чути стогін муки й туги.

Мінос там лютий має повну волю,
Він біля входу перевіряє вини
І, судячи, вирішує всіх долю.

Коли нещасний дух туди прилине,
Усе йому він мусить розказати,
А він, усіх гріхів суддя єдиний,

Вирішує, куди його послати.
Тож скільки раз хвостом обкрутить тіло,
На стільки нижче має той ступати.

«О ти, що в місці грізнім опинився, —
Мінос гукнув, урвавши суд суворий,
Коли в мій бік знаєцька подивився, —

Тебе чекають муки тут і горе.
Не радуйся, що вхід сюди широкий»,
А вчитель мій: «У ці сумні простори

Послав його, о судіє жорстокий,
Той, Хто на світі може все вершити,
Тож дай йому, Міносе, волю й спокій».

*Ілюстрація до
«Божественної комедії».
XV ст.*

*Д. Г. Россетті.
Паоло й Франческа.
Триптих.
Частина 1. 1855 р.*

Тоді почув я плач несамовитий,
Скорботою навіяний тяжкою, —
Його ніщо не може заглушити.

Пекельна буря, вітри там кипучі
Хапають душі у танку скаженім
І кидають їх у бездонні кручі.

І зрозумів я: тяжко так карають
Тих, що в житті грішать жагучим тілом
І любострастям розум убивають.

Немов шпаки під зиму стадом цілим
До півдня мчаться на невтомних крилах,
Так душі ті на вихрі розшалілім

Туди, сюди летять до меж немилых
І не знаходять ні душі живої,
Щоб пожаліла грішників безсилах.

Як журавлі в час осені глухої
Летять з піснями в сонячну країну,
Так, вирок долі клянучи лихої,

Кружляють скорбні тіні. В ту хвилину
Учителя спитав я: «Хто ці бідні,
Що мучаться в тій бурі без упину?» —

«Вони покари, — відповів він, — гідні.
Он та, що виступає перед ними,
Була владарка у країні східній,

Розкóшами уславлена своїми.
Ця деспотка й підданцям дозволяла
Пороку своєвілля невоситиме.

Семіраміда це, що Ніна мала
За мужа. Як взяла її могила,
Султанською її держава стала.

А та¹ з любові руки наложила
На себе, осквернивши прах Сіхея;
Он Клеопатра, що весь вік грішила.

Паріс, Трістан...» — Так линули у тучі
Коханці ті, що за гріхи страждали,
Як долі суд прирік їм неминучий.

¹ Карфагенська цариця Дідона, удова Сіхея, яка вкоротила собі віку, коли її покинув Еней.

І я почав: «Я хочу розмовляти
З двома отими, що летять у парі¹,
Куди лиш вітер їх несе крилатий».

І він сказав: «Зажди, коли примари
Наблизяться, тоді в ім'я любові
Проси, і прийдуть». Тут вони від хмари

Враз одділились, до речей готові,
І я гукнув: «О душі, горем биті,
Я хочу з вами стрітись в розмові!»

Як голубів, що пристрастю повиті,
Щаслива пара до гніздечка лине,
І крила в неї широко розкриті,

Так тої ж відокремились хвилини
Ті дві душі з Дідониної зграї,
Почувши голос приязний людини.

«О ти, чий дух нам співчуття являє,
До тих крізь темні ти прийшов простори,
Що кров їх досі землю обагряє!

Ми до розмови станемо з тобою,
І поки вітер буде спать сердитий,
Розповідатимем. Над По-рікою

Вродилась я. Садами оповите
Все місто наше. В море річка вільна
Там плине, щоб з притоками спочити.

Там я вродилась. І любов всесильна
Його моєю вродою скорила,
І смерть обох спіткала невідхильна.

Любов обох нас міцно полонила,
І так ми покохалися взаємно,
Що й тут нас жодна не розлучить сила.

Любов і смерть — тікать від них даремно!
Каїна вбивцю нашого чекає».
Так тінь мені промовила таємно.

Я жалощі відчув тоді безкраї,
Поник обличчям і застиг, похилий.
Мені ж поет промовив: «Чим страждає

*Д. Г. Россетті. Паоло
й Франческа. Триптих.
Частина 2. 1855 р.*

¹ Це й у Пеклі нерозлучні тіні Франчески да Ріміні й Паоло Малатеста. Франческа — донька Гвідо да Полента, синьйора Равенни, була видана за некрасивого й кривого Джанчотто Малатеста, сина ватажка рімінійських гвельфів. Коли Джанчотто дізнався, що Франческа покохала його молодшого брата Паоло, він убив їх обох. Це сталося між 1283 і 1286 р. Свій останній притулок вигнанець Данте знайшов у племінника Франчески Гвідо Новелло да Полента, синьйора Равенни.

Д. Г. Россетті.
Паоло й Франческа.
Триптих.
Частина 3. 1855 р.

¹ Французький роман XII ст. про лицаря Круглого Столу Ланчелота і його любов до королеви Джіневри, дружини короля Артура. Своєрідним посередником у коханні Джіневри й Ланчелота був лицар *Галеотто*, що умовив королеву поцілувати сором'язливого героя. Цей роман було перекладено й італійською мовою.

Твоя душа?» — «Які ж то дивні сили, —
Я відповів, — яка жага фатальна,
Які чуття їх вік занастали!»

Вона мовчала, тиха і печальна,
І мовив я: «Твої, Франческо, муки
Мене смутять, немов сльоза благальна.

Та розкажи, згадавши день розлуки,
Як ви дійшли до таємниць кохання,
Як сплів Амур невинні ваші руки?»

Вона ж: «Немає більшого страждання,
Як щастя дні у горі споминати;
Це й твій учитель скаже без вагання.

На самоті у тиші присмерковій
Читали книгу ми про Ланчелота¹,
Іще не грішні навіть у розмові.

Проте всякчас ми червоніли потай,
Коли одне дивились на одного,
І з книги перейшла на нас турбота...

До ўступу ми дочитались того,
В яким закохані уста з'єднали,
І він бажання не стримав палкого,

Уста його — мої поцілували.
Була та книга нашим Галеотто!
І того дня ми більше не читали».

Так виливала тінь свою скорботу,
А друга плакала так наболіло,
Аж охопила млість мою істоту,

І я упав, неначе мертво тіло.

Ріки Аїду (античного пекла) протікають і в Дантовому Пеклі. По суті, це — один потік, утворений слізьми Критського Старця. Він начебто знаходиться на о. Крит, на якому за золотої доби панував Сатурн. Голова в Старця із золота, груди — срібні, пояс — бронзовий, ноги — залізні, спирається він на глиняну стопу правої ноги. Це емблема людства, яке змінюється з часом і пройшло через золотий, срібний, бронзовий і залізний віки. Тепер воно спирається на крихку глиняну стопу, і незабаром настане його кінець. Уся статуя, крім золотої голови, розколота. Сльози старця проникають у надра землі й утворюють Ахерон (грец. *ріка скорботи*), що оперізує перше

коло Пекла. Потім, стікаючи вниз, він утворює болото Стікса (грец. *ненависний*), інакше — Стігійське болото, у якому карають гнівних і яке обрамляє стіни міста Діта, що оточують безодню Нижнього Пекла. Ще нижче він стає Флегетоном (грец. *пекучий*), кільцеподібною рікою киплячої крові, у яку занурені насильники проти ближнього. Потім, у вигляді кривавого струмка, що називається все ще Флегетоном, він перетинає ліс самогубців і пустелю, де падає вогняний дощ. Звідси шумливим водоспадом рине вглиб, щоб у центрі Землі перетворитися на крижане озеро Коцит (грец. *плач*).

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТА

Я йшов сумний, сумую я і нині,
Коли згадаю, що в тій бачив ямі,
Та вчу свій розум вірити святині,

По світу не блукати манівцями
І, як добро мені дарують зорі,
В безумстві не стоптатъ його ногами.

Як той, хто повелів за себе мститися
Ведмедам, стежив пильними очима
За летом вогняної колісниці,

Що вознесла Іллю у вись незриму¹,
І бачив тільки золоте проміння,
Мов зірку над просторами земними, —

Так я дививсь на вогників мигтіння,
Що душі грішні у собі таїли,
Як це далось мені до зрозуміння.

На край моста ступив я, певен сили,
І міг би впасти в прірву, як підтятий,
Коли б за камінь не вхопивсь похилий.

Те бачивши, ласкавий мій вожатий
Промовив: «Грішні в тих огнях таяться,
Судилось їм горіть і не згоряти».

А я: «Мені самому догадатися
Вдалось. Та просьба в мене є велика:
Скажи, хто може в тім огні каратись?» —

«Судилось Діомеду й Одиссею
Каратись разом карою одною, —
Сказав мій вождь. — Лукаві-бо душею,

¹ За біблійною легендою, пророк *Ілля* на очах у пророка Єлисея вознісся на небо на огненній колісниці, запряженій огненними кінями. Єлисей названий тут «Той, хто повелів за себе мститися ведмедам». За тією ж легендою, ведмеді розтерзали хлопчиків, яких він прокляв за те, що вони сміялися над ним.

Вони конем завоювали Трою,
Яка тому дала початок роду,
Що ми його шануємо з тобою¹».

І я: «Коли в них річ не занімала,
То я тебе, учителю, благаю,
Цікавість-бо всю душу охопила:

Заждімо, поки аж до цього краю
Наблизиться отой огонь рогатий,
Його спізнати ближче я жадаю». —

¹ Римська держава, яку, за античним міфом, заснував троянець Еней.

² В «Енеїді».

³ Тобто Одиссеї.

⁴ *Гора Цирцеї* (Гаєта, нині Монте-Черчелло) — недалеко від того місця, де Еней поховав свою годовальницю Кайету, назвавши цей край її іменем.

⁵ Мабуть, Одиссеї, охопленій жадобою до знань, вирушив у фатальне плавання від Цирцеї, не повертаючись на Ітаку, куди його приваблювала любов до близьких. Але припускають й інше тлумачення: навіть любов до сина, батька й дружини (Пенелопи) не змогли втримати його на батьківщині, куди він повернувся після перебування в Цирцеї (Кіркеї).

Тож полум'ю промовив він хисткому,
Як стало розмовляти нам можливо
У тому середовищі німому:

«О ви, в огонь одягнені жакливо!
Коли за те для вас я у пошані,
Що давні дії вславить справедливо

Зумів у книзі, людям добре знаній²,
Постійте: хочу певно я дізнатись,
Як з вас один кінчив життя в блуканні»³.

Тут більший ріг із рокотом хитатись
Почав; од вітру наглого, буває,
Так ватра в лісі почина здригатись.

І полум'я, від краю і до краю
Мотаючись, немов язик людини,
Такі слова нам віразно віщас:

«Як від Цирцеї вирвавсь я, з долини
Біля Гаєти⁴ (місто по закону
Назвав Еней пізнішої години), —

Ні Пенелопи дорогої лоно,
Ні любий син — ніщо не зупинило
Мене, що рвався в моря даль солону⁵.

Життя людське мене тоді манило,
І злочини, і хиби, і чесноти, —
І в мандри я налаштував вітрило.

Відкинув я житейські всі турботи
І в давнім колі друзів незрадливих
Поплив, од рідної країни потай,

До берегів Іспанії дрімливих,
До краю сардів, до землі Марокко,
До островів квітучих і щасливих.

Уже ми всі постарілись глибоко,
Коли у тій протоці опинились,
Де Геркулес воздвиг стовпи високо¹,

Щоб мореплавці тій межі корились.
Севілья залишилася позаду,
Праворуч, — Сетта зліва залишилась.

Тоді покликав друзів я на раду,
Сказав: "Доріг багато проплили ми
В труді невтомнім, без лихої звади, —

Тож поки з почуттями ще земними
Не розлучились, — плиньмо, як герої,
Вперед, і доля світла нас вестиме!

Згадайте, діти ви землі якої!
Не для тваринної нам жити долі,
А для шукань, для мудрості ясної,

Для зір, що сяють нам на видноколі!"
Це слово так усіх розворушило,
Що й сам би їх не утримав я волі.

І от напнули знову ми вітрила;
Стерном до сходу ставши, ми помчали
Усе ліворуч², мов несли нас крила.

Уже над нами зорі ті сяли,
Що на півкулі нашій не видати³, —
По другій ми одважно путь верстали.

Вже відминився місяць нам уп'яте⁴,
Від того дня, коли ми серед моря
Плили нові країни відкривати.

І от гора⁵ з'явилася в просторі
Така висока, як іще ніколи
Не бачив я у сонній навіть зморі.

Але даремне тішилися ми, доле!
На нас ударив вітер із нальоту,
Тяжкі вали суденце побороли,

¹ За античним міфом, на берегах Гібралтарської протоки Геркулес поставив два стовпи («Геркулесові стовпи») як межу для мореходів; це — мис Кальпе (Гібралтар) на європейському березі та мис Абіла — на африканському.

² Тобто на південний захід від Геркулесових стовпів.

³ Тобто зорі південного небесного полюса. Північний небесний полюс зник за горизонтом, отже, мореходи минули екватор.

⁴ *Вже відминився місяць нам уп'яте...* — тобто минуло п'ять місяців.

⁵ Гора — Дантова гора Чистилиця.

І тричі в глибині водовороту
Нас силою страшною обернуло¹,
Смертельним жахом сповнивши істоту,

І море нас навіки проковтнуло».

ПІСНЯ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМА

Хто зміг би, хоч без розміру та рими²,
Усі криваві муки описати,
Що встали перед нашими очима?

Язик тут людський змушений мовчати,
Бо розум наш і наше бідне слово
Ніяк не здатні весь той жах обняти.

І бочці не зрівнятися дірявій
З розтерзаною до нутра марою,
Що жодній і не снилася уяві.

Із-поміж ніг кишок звисали звої
І печінки з тим міхом визирали,
Де кал з поживи робиться людської.

Ми на нещасного дивиться стали,
А він руками розпанахав груди
І мовив: «Ось про мене як подбали!

Я Магомет³, призвідник до облуди!
Передо мною йде Алі⁴ з риданням,
Порубаний, що й не впізнали б люди.

Не меншим тут обтяжені стражданням
Усі, що єресь сіяли й розколи.
Посічені, вони тяжким стогнанням

Сповняють яму. Ходить чорт довкола,
Пильнуючи суворої розплати,
Що нам її не збудиться ніколи.

Як тільки ми почнемо повертати,
Як трохи наші вигяються рани, —
Береться знову їх він розтинати.

Скажи, одначе, хто ти є, незнаний?
Чи не хотів би відтягнути кару,
Що судія призначив невблаганний?»

¹ *Страшна сила* — тобто Бог, який заборонив живим людям доступ до гори Чистилища.

² Тобто прозою.

³ *Магомет* (*Мухаммед*) (бл. 571–632) — засновник ісламу, однієї зі світових (разом із християнством і буддизмом) релігій, що з'явилася після християнства й тим самим, на думку Данте, внесла у світ новий розкол.

⁴ *Алі* — зять Магомета, убитий 661 р. ударом шаблею по голові. Його прихильники (шиїти) утворили згодом окрему секту. Розглядаючи Алі як творця розколу вже в самому ісламі, Данте подає його і в Пеклі з розсіченою (розколотою) головою.

І вождь сказав: «Не мертвий він, примаро,
І не для мук у цім околі ходить
І до дев'ятого спустився яру.

Мертвецький досвід мій його проводить
Із круга в круг пекельної безодні,
І вір, що слово це моє не зводить».

Оті слова почувши благородні,
Більш сотні їх забуло власні болі
І очі в мене втупило холодні.

Я все дивився на потворні тіні
І бачив те, про що б не смів писати,
Коли б за свідка не узяв сумління.

Побачив труп тоді я безголовий,
Що й досі ще стоїть передо мною
В уяві, ніби образ загадковий.

Він власну голову держав рукою,
Немов ліhtar, вхопивши за волосся,
І щось кричав, не змішаний з юрбою.

Собі світить самому довелося,
Нещасному; він був — як два в одному,
По Божій волі два в одно злилося.

Спинивсь він при склепінні мостовому
І руки звів над головою вгору,
Промовивши крізь муку та утому:

«Поглянь, в яку я обернувся потвору,
Ти, що живий блукаєш між мерццями!
Це вперше бачити твоєму зору.

Себе я славив на землі піснями,
Та Іоанну дав лиху пораду
Бертран де Борн¹, і гірш немає плями.

Супроти батька сина я на зваду
Покликав, мов Ахітофел² лукавий,
Що нашептав Авессалому зраду.

Я кривних розлучив у дні неслави,
За те від тіла голова й відтята.
Так на мені закон здійснився правий:
Яке злочинство, то така й відплата».

¹ *Бертран де Борн*, ві-
конт Готфорський —
славетний про-
вансальський трубадур
другої половини
XII ст., який воював з
рідним братом, із сусі-
дами і спонукав інших
до війни. Під його
впливом принц Генріх
(1155–1183), старший
син англійського коро-
ля Генріха II, підняв
бунт проти свого бать-
ка, який ще за життя
коронував його (звідси
титул: король). Нази-
ваючи його Іоанном,
Данте, мабуть, сплутав
принца Генріха з його
молодшим братом.

² *Ахітофел* (бібл.) —
радник царя Давида,
який заохочував його
сина *Авессалома*, коли
той повстав проти
батька.

ПІСНЯ ТРИДЦЯТЬ ДРУГА

Якби я мав жорсткі та хриплі рими,
Які годяться до нори страшної,
Оточеної скелями тяжкими,

То, може б, сік з матерії трудної
І видушив для змалювання ями,
Яку й згадать не можна у спокої.

Бо то ж не жарти — мудрими словами
Дно всесвіту намалювать жахливе,
Як ти лепечеш ледве: тату, мамо.

Коли ми в глиб колодязя спустились
Ще нижче, ніж були титана п'яти,
І очі вгору ще мої дивились,

Почувся крик: «Ану, не наступати!
Адже ти просто топчешся ногами
По нас¹, що тут повинні замерзати!»

Я обернувся, і бачу: попід нами
Лежить застигле озеро блискуче,
Неначе скло в міцній оправі рами.

Як жаба зводить голову погану
Поквакати у час тієї спеки²,
Що жницю кличе і вві сні до лану, —

Так душі, в край той послані далекий,
Лиш голови із криги витикали
І ляскали зубами, мов лелеки.

Обличчя, місце сорому, схиляли
Униз вони; про холод лютий — ротом,
Очима про печаль свою казали.

Я здивувався дуже двом істотам³,
Що так одна притислась до одної,
Аж сплівся волос буйним живоплотом.

«Хто ви, що з кари мучитесь такої?» —
У страдників спитався я в тривозі,
І ший витягли вони обоє

¹ Ідеться про двох братів, графів Мангонів, або, можливо, про страчуваних грішників.

² Тобто влітку.

³ Це брати Алессандро і Наполеоне дель Альберті, графи Мангона, сини Альберто, які наприкінці XIII ст. володіли замками в долині ріки Бізанціо, що впадає в Арно. Взаємна ворожнеча призвела до того, що вони побивали один одного.

До мене. З їх очей лилися сльози,
Що їх незмірна витискала туга,
І тут же застигали на морозі.

Колод так міцно не стягає шпуга¹,
Як стиснуті були лобами духи,
Немов цапи, що б'ються серед лугу.

Сказав нараз мені один, безухий
Від холоду: «Чом стежиш ти за нами
І ловиш, ніби в дзеркалі, всі рухи?

Ти хочеш знать, що то за люди саме?
Альберто, батько, відписав долину
Коло Бізанцію, над берегами,

Оцим синам. Всю обійди Каїну,
Ніде мерця бридкішого немає,
Як ці причинці спільного загину».

Почав тоді я пильно приглядатись
І бачив скрізь собачі морди сині²;
Згадавши їх, не можу не здригаться.

Як ми були при самій середині,
Обтяженій найбільшою вагою³,
І я тремтів у тій довічній тіні, —

Не знаю, як це сталося зо мною,
Але, йдучи між головами тими,
В лице одного я штовхнув ногою.

«Чого ти б'єшся? — зойками тяжкими
Він простогнав. — Чи хочеш покарати
За Монтаперті, вчинок непростимий?»

І я вождю: «Прошу мене заждати,
Нехай мої він сумніви розвіє;
Тоді підємо швидше, мій вожатий».

Спинився він. А я до лиходія,
Що небо кляв найгіршими словами:
«Ти хто, що так злостишся в безнадії?» —

«А ти ж бо хто, що так товчеш ногами, —
Він одказав, — обличчя в Антенорі?
Так не знущався б і живий над нами!» —

Г. Доре. Ілюстрація
до «Божественної
комедії» А. Данте.
Офорт. 1860-і роки

¹ Шпуга — залізна планка, призначена для стягування колод, ставень.

² Тут починається Антенора.

³ Тобто в середині Пекла, центрі Все-світу.

«Та я й живий. Хоч ти в тяжкому горі, —
Я відповів, — але дістав би славу
В моїх піснях там, де сіяють зорі».

І він сказав: «Говориш ти лукаво,
Навіщо слава грішнику в геєні?
Иди собі, облиш цю марну справу».

Вчепивсь йому у патли я мерзенні
І крикнув: «Вирву все тобі волосся,
Як ти свого не назовеш наймення». —

«Якби і облісіти довелося, —
Він одповів, — або зазнать побою,
Ім'я своє таїтиму, як досі!»

Узявсь тоді я правою рукою,
Волосся в нього виривать, сердитий,
А він ревів, поникши головою.

«Тепер мовчи, — промовив я, — як хочеш,
Тебе змалюю вірно я, триклятий,
І слави ти ганебної доскочиш». —

«Що ж, маєш волю, — він сказав, — плескати,
Та як згадаєш ти про мене в книзі,
Нехай і цей там буде язикатий.

Коли ж про інших мова в тебе йтиме,
То он перед тобою Беккерія¹;
Сокири знак довіку він нестиме.

Он Джанні Сольданыєр спускає вії,
Он Тебальделло, що Фаенцу зрадив,
Он Ганелон², продажний, як повія».

Коли мені він їх назвати радив,
Побачив двох я; вищий на малого
Себе немовби шапку нагромадив,

Неначе той, що з голоду лихого
Вгризається у хліб черствий зубами, —
Гриз голову сусіда він свого.

«Подобо ненажерної тварини,
Що так терзаєш жертву цю криваво, —
Промовив я, — відкрий тому причини.

¹ Гвельф *Бокка* в бою під Монтаперті відсік руку прапорноскою флорентійців. *Беккерія* після вигнання гібелінів гвельфи стратили, звинувативши в зраді. Гібелін *Сольданыєр* зрадив своїх однодумців і привів до перемоги гвельфів. У *Тебальделло* хтось із болонських гібелінів, які знайшли притулок у *Фаенці*, викрав синів, і він передав міські ключі болонським гвельфам.

² *Ганелон* — зрадник, герой «Пісні про Роланда».

Коли на це ти дійсно маєш право,
То викрию твого я лиходія,
Щоб знали люди, як належить, справу,
Якщо язик мені не заніміє».

ПІСНЯ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТЯ

Рот одірвавши від гидкої страви,
Він об волосся, крізь яке вгризався
У мозок, вид свій весь обтер кривавий,

Тоді почав: «Ти хочеш, щоб я вдався
У спомини про чорну ту годину,
З якої розпач мій гіркий почався?

Граф Уголіно я, широко знаний,
Він — був архієпископом Руджері;
Нікому сил нас розірвать нестане.

На вдачу він подібний був гетері;
Шахрай мене обплутав клеветою
І зачинив мені од світу двері, —

Це знає всяк. Та що було зо мною
В темниці, як я там зустрів кончину, —
Про те скажу по правді, за чергою.

Приміщений у ту тісну клітину,
Що Баштою Голодною назвали,
Як я дійшов — чи тільки я? — до згину?

Пробув я в муках місяців немало,
Коли зловісний сон мені приснився,
Майбутнього зірвавши покривало.

Прокинувшись до сходу сонця саме,
Почув я, як мої чотири сини¹
У сні благають хліба із сльозами.

Коли ти чув голодний плач дитини
І сам не поривався до ридання,
То ні над чим ти не зронив сльозини.

Вони прокинулись. Було світання,
Той час, коли тюремник хліб і воду
Носив, — та зле пекло передчування.

*Ілюстрація до
«Божественної комедії».
XV ст.*

¹ Хоч у Данте всі четверо названі синами Уголіно, насправді він був ув'язнений разом із двома молодшими своїми синами (Гаддо й Угуччоне) і двома молодшими онуками (Ніно, на прізвисько Брігата, й Ансельмуччо), дітьми його старшого сина Гвельфо.

І от я чую — забивають входи
Тюрми моєї; з жаху занімілий,
Дивлюсь на парості мого роду.

Закаменів я, і стогнає безсилий,
Та Ансельмуччо мовив крізь ридання:
“Чому так дивишся, мій батьку милий?”

Та я не плакав; криючи страждання,
Я німував, скорботний, у темниці
І день і ніч похмуру аж до рання.

Коли ж заглянув одсвіт зоряниці,
Своє лице, що вихудло до краю,
Я угадав, на їх зирнувши лица.

Собі я руки покусав з одчаю,
Але на голод це звернули діти,
І я почув — навіки пам'ятаю:

«Ти нами можеш голод вдовольнити,
Наш батеньку! Ти дав нам наше тіло, —
Ти можеш сам його і умервити!»

Хоч серце в мене з болю защеміло,
Промовчав я. Німі три дні минули...
О, чом у землю нас не провалило!

Настав четвертий. Гаддо мій знебулий
Враз захитався з криком: “Тату, тату!
Рятуй мене!” — і долу впав нечулий,

Замовк навіки. Я ж добу і п'яту,
І шосту жив... Як я тобі видімий,
Так бачив я синів моїх утрату,

Всіх трьох. Тоді з очима вже сліпими
Блукав я, їх шукаючи... Не можу
Сказати, як мучив голод невиситимий!»

І вгородив у голову ворожу
Він знов міцні, як у собаки, зуби,
Сам на собаку в озвірінні схожий.

О Пізо, краю славного загубо,
Де сі лунає!¹ Вкрита ти ганьбою!
Коли ще суду не заграли труби,

¹ Де розмовляють італійською (італ. *сі* — так).

Горгона і Капрара під тобою
Хай ляжуть так, щоб Арно загатити,
Щоб зникла ти навіки під водою!

Граф Уголіно гріх вчинив незмитий,
Твої фортеці здавши¹ для потали,
Але за віщо ж постраждали діти?

Ми йшли туди², де навзнаки лежати
Приречені були злочинні тіні,
У кригу вмерзлі з голови по п'яти.

Там ні одній не литися сльозині,
Бо кожна з них, що криги не прорвала,
У груди знов вертається людині.

Сльоза, як лиш на віях проступала,
Вологою наповнивши орбіту,
В хвилину ту ж навіки замерзала.

Потрапивши до льодового світу,
Де почуття усяке завмирає,
Де памороззю все живе покрито,

Я враз відчув, що вітер повіває.
«Учителю, — сказав я, — що за диво?
Адже тут пари жодної немає!»³

І він: «Це буде зрозуміть можливо,
Як власними побачиш ти очима,
Хто вітер цей роздмухує злостиво»⁴.

ПІСНЯ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА

«*Vexilla regis prodeunt inferni*⁵
Напроти нас, — сказав учитель мій. —
Уважно вглянься в обриси химерні»...

Як в час, коли весь обрій тіні вкрили
Або туман послався півпрозорий,
Ми бачимо у вітряку лиш крила,

Громаддя так вразіло наші зори.
Од вітру за вождя я заховався,
Бо іншої не мав собі опори.

¹ Уголіно здав три замки Флоренції та п'ять замків Луцці. За це прибічники Руджері оголосили його зрадником. Страта Руджері подвійно страшна, тому що цей зрадник батьківщини зрадив і свого співльника.

² У Толомею.

³ Раніше причиною вітру вважали нагрівання парів сонячним промінням.

⁴ Вітер, спричинений крилами Люцифера.

⁵ До слів церковного гімна «*Vexilla regis prodeunt*» («Наближаються прапори царя») Вергілій додає «*inferni*» («Пекла»), розуміючи під цими прапорами шість крил Люцифера, який уже з'явився перед ним у млі.

Були ми там, — сам слів я цих злякався, —
Де, мов під склом розкидана солома,
Рій тіней, в кригу вкований, карався.

Одні із них стояли нерухомо,
Лежали ті, ті вниз чолом стриміли,
А тих немовби корчила судома.

З учителем ми наперед ступили,
Щоб бачити того, хто був прекрасний,
А нині став потворно скалічілий.

І вчитель звів на мене погляд ясний,
Сказавши: «Ми прийшли в оселю Діта¹,
Та мужність у тобі нехай не гасне».

Царя, чиє було там панування,
По груди крила льодова печера.
Не був такий малий я при титані,

Як він супроти лапи Люцифера.
По цьому можна вичислити дбало,
Якого велетня таїла сфера.

Коли на Бога глянув він зухвало,
То став потворним красень той, на диво.
Все зле від нього на землі постало.

Тоді — чи справді ж це було можливо! —
Я три обличчя постеріг у нього.
Одно, червоне, над грудьми жакливо

Кривилося. А з того боку й того
Два других із рамен його стриміло;
До чуба всі зіходились густого,

З них праве і біліло, і жовтіло,
А ліве барву ту сумну являло,
Що мають люди з водоспадів Нілу².

По двоє крил з-під кожного стирчало,
Як для такого птаха і годиться;
Таких вітрил на морі не бувало!

Та швидше він кажан був, а не птиця, —
Безперий зовсім. Крилами отими
Три вітри гнав він, і неначе криця

¹ *Діт* — латинське ім'я Аїда, або Плутона, володаря підземного царства. Данте називає так Люцифера, верховного диявола, царя Пекла. Його ім'я має і пекельне місце, оточене болотом. Люцифер, який по груди височить над кригою в самому центрі Джудекки.

² Тобто ефіопи.

Стояв Коцит, овіюваний ними.
Із трьох пашек текла кривава слина,
І плакав велет шістьома очима.

Була у роті кожному людина,
Яку молот жорстокий клюваками,
Тож трьох ураз та мучила тварина.

Переднього не так він тер зубами,
Що ними й вовк йому не дорівняє,
Як шкіру рвав на шмаття пазурами.

І вождь: «Найбільше той в горі страждає:
Гуду бачиш ти Іскаріота,
Що ноги із пацеки простягає.

Он витикає голову істота,
В якій ти можеш угадати Брута;
Він мучиться, але німотно, потай.

Он третього терзає паща люта:
Це Кассій¹. Та вже ніч, пора рушати;
Наука тут належна вже здобута».

Звелів себе за шию він обняти
І ждав, щоб сатана розширив крила.
Тоді вчепився в стан його кошлатий,

І вниз пішов. Хоч плівка льоду вкрила
Підземного владика торс широкий,
Та шерсть густа нам опертям служила.

Коли ж до місця ми дійшли, де боки
Із стегнами злились у духа злого,
Вожатий зліг, свої спинивши кроки,

Туди чолом, де мав раніше ноги,
І став по шерсті догори п'ястися,
Гадав я – на пекельні знов дороги.

Та він звелів мені: «Міцніш держися, –
Сам дихав тяжко, стомлений ходою, –
Лиш так із прірви прийдемо до висі».

Пройшов між скель він стежкою вузькою,
Поміг на камінь сісти ніздрюватий
Край жерла, й знову поруч став зо мною.

*В. Блейк. Божественна
комедія. 1820-і роки*

¹ Марк Юній Брут і
Кай Кассій Лонгін –
поборники респуб-
ліки, які в 44 р.
до н. е. вбили Юлія
Цезаря.

Насміливсь очі вгору я підняти
І думав знов побачить Вельзевула¹,
Та вгору тут його стриміли п'яти.

Здригнулась як душа моя знебула,
Тому нехай це буде зрозуміло,
Хто не збагнув, яку ми грань минули.

«Встань, — вождь сказав, — збери останні сили,
Путь довга ще, а в третю вже годину
Над нами Боже увійшло світило».

Ввійшли у таємничу ми долину,
Що не була подібна до чертога,
А схожа на темницю старовинну.

«Учителю, скажи мені, на Бога, —
Промовив я, — куди це прибули ми,
Щоб у душі розвіялась тривога,

Де крига? Чом це стопами своїми
Стирчить угору Діт? Як зрозуміти,
Що сонце стало серед ночі зрине?» —

«Чи думаєш, — муж мовив знаменитий, —
Що ти по той бік центра, де вчепився
Я в гада, ким весь світ земний прощитий?

Ти був там, як за мене ухопився,
Йдучи униз. Та повернув я вгору
Від точки, де тягар всевітній злився.

Тепер відкрилася твоєму зору
Не та блакить, що під її склепінням
Безгрішний смерть свою прийняв сувору²,

Спинився ти на виступі каміннім, —
Це сторона зворотна сфери тої,
Що закрива Джудекку. Як промінням

Тут сяє день, там ночі час густої.
А цей, чия нам шерсть була за сходи,
Одвіку вниз стирчить тут головою.

Небесна воля ворога природи
Повергла. Де було квітуче поле,
Тут розлилися в ту хвилину води,

¹ *Вельзевул* — одне з імен Люцифера.

² Тут: тепер видно безлюдне море посеред якого височить острів Чистилища. З протилежного боку знаходиться Єрусалим, де був страчений Христос, який «безгрішний смерть свою прийняв сувору».

До нашої ж півкулі суходоли
Всі перейшли. Тут гору породила
Земля, щоб він устать не міг ніколи.

Де Вельзевула вже не діє сила,
Є хід, котрий по тому тільки знати,
Що річка там шумує роз'яріла,

Яка камінні пробиває грати
І вниз біжить уступами малими;
Униз не важко зовсім там ступати».

Мій вождь і я на шлях отой незримий
Пішли, щоб білий світ побачить знову,
Куди тягло чуття нас невтолиме.

Я йшов за ним у д'ялеч загадкову,
І от крізь шпару постеріг в просторі
Небес відкритих глибочінь чудову.

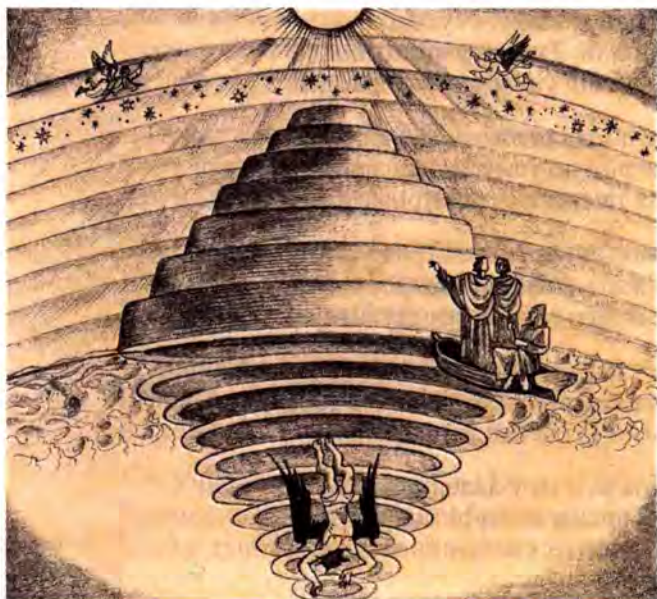
І вийшли ми, щоб знов побачить зорі¹.
Переклад П. Караманського та М. Рильського

¹ Словом «зірка» (італ. *stella*) закінчується кожна з трьох частин «Божественної комедії».

ЧИСТИЛИЩЕ

Якщо Пекло було конусом, спрямованим гострим кінцем униз, то Чистилище — такий же конус, що піднімався в небо.

Пекло мало 9 кіл, кожне з яких знаходилося нижче попереднього, а гору Чистилище оперізували 7 великих терас. Над Чистилищем було наймовірно блакитне небо, де мерехтіли 4 зірки. Вхід до нього охороняв римлянин Катон, який не зміг винести загибелі Республіки й добровільно пішов із життя. Біля підніжжя Чистилища були душі ледарів, які навіть не поспішали потрапити до Раю. До дверей входу до Чистилища вели три різнокольорові сходинки, де стояв ангел, який дав Данте два ключі: золотий (символ відпущення гріхів) і срібний (символ розуму й ученості). Він накреслив на лобі Данте 7 латинських літер «P», що означало «7 смертних гріхів». Після проходження кожного з рівнів Чистилища одна з літер зникала. Очищений відчував наймовірну полегкість. Щоразу, коли душа повністю очищалася від гріхів і потрапляла до Раю, Чистилище здригалось. На 1 рівні спокутували гріхи зарозумілі та пихаті, носячи важкі валуни, які згинали їх навпіл. На 2 рівні знаходилися заздрісники із зашитими очима, аби вони не могли бачити світла. На 3 рівні в суцільній п'яній спокутувалися гнівні. На 4 рівні знаходилися ті, хто розумів різницю між Злом і Добром, але не завжди слугував останньому. На 5 рівні лежали обличчям до землі скупі. На 6-му росли прекрасні дерева з чудовими плодами, повз які постійно проходили душі ненажер. На 7 рівні вогонь очищав тих, хто збезчестив себе за життя.

На вершині гори Чистилища знаходився Земний Рай — розкішний луг, де текли ріки Лета і Євноя. Обмившись у Леті, душа забувала всі свої гріхи, а скупавшись у Євної — пам'ятала лише добрі вчинки. На променисту луку Земного Раю вийшла пишна процесія. Сім великих золотих канделябрів, які символізували 7 дарів Святого Духа, залишали за собою схожі на веселку сліди. Далі йшли 24 примари в білих шатах, уособлюючи книги Старого Завіту. За ними рухалися 4 тварини (символізуючи чотири Євангелія): лев, бик, орел, а також дивна істота з людським обличчям. Далі гігантський грифон (наполовину позолочений орел, а наполовину червоно-білий лев), що уособлював Ісуса Христа, тягнув тріумфальну карету. Праворуч від неї йшли 3 дівчини в яскраво-червоній, смарагдовій і сліпучо-білій мантіях — Віра, Надія і Любов. Ліворуч ішли 4 дівчини в червоних шатах — Сила, Справедливість, Обачність і Мудрість, яка мала 3 ока, що бачили минуле, теперішнє і майбутнє. За ними рухалися кілька старих, символізуючи діяння та писання апостолів. Остання з них уособлювала Апокаліпсис святого Іоанна, ніби дрімала, але вуста її всміхалися. У хмарі квітів Данте помітив Беатріче, за чийм наказом його обмили в райських ріках, і він відчув, що народився заново.

РАЙ

Беатріче була провідником Данте по Раю, що складався з 9 небес, де панували блаженство й радість. Це було царство безхмарного буття з м'яким солодким повітрям. На відміну від Пекла та Чистилища духи, хоча й були закріплені за певним небом, могли переміщатися по Раю. 1 небо —

Місяцeve, де перебували ті, хто не дотримався обітниць. На 2 небі Меркурія зібралися душі авторів творів, які навки залишилися у скрижалах історії. Душі праведників, які вміли любити чистою любов'ю, перебували на небі Венери. Небо Сонця зібрало душі філософів і поетів. На небі Марса Данте побачив два промені, що утворювали хрест. У його центрі виднівся яскравий лик Христа, навколо якого світилися тисячі вогників. Тут знаходилися ті, хто воював за християнство, у тому числі хрестоносець Каччаґвіда Аліґ'єро, предок Данте. Він розповів нащадкові про його майбутні поневіряння і закликав розповісти про те, що він бачив, подорожуючи з Вергілієм і Беатріче, бо він — єдиний, кому за життя вдалося тут побувати. Ім'я Данте завдяки його творам буде прославлено навки. Небо Юпітера залите тремливими вогниками, які склалися в слова, що в перекладі з латини означали: «Любіть правосудіє, хто суд вершить над усім». Саме з цієї фрази починається книга Премудрості Соломонової зі Старого Завіту. Тут перебували ті, хто загинув у боротьбі за справедливість. На небі Сатурна були велетенські сходи, по яких у різних напрямках рухалися сяючі душі. 8 небо називалося Зірним. Це був Емпірей. З нього було добре видно 7 інших небес. Земля з нього здавалася малесеньким квітничком, де час від часу спалахували страшні війни й панувала неймовірна жорстокість. На цьому небі Данте побачив у дивному сьайві Христа. Тут знаходився чудовий небесний сад і Таємнича Троянда. 9-е, Кришталеve, небо ще називалося Першорущієм. Воно знаходилося за межами простору й приводило в рух усі інші небеса. У центрі був застиглий вогонь, навколо якого утворилося 9 великих кіл. Данте й Беатріче покинули Першорущій і опинилися на непорушному десятому Палаючому небі, у самому сяянні Святого Духа. Це була велика вогненна ріка, що складалася з великої кількості маленьких вогників, які рухалися в різних напрямках. Раптом усі вогні об'єдналися і набули форми дивовижної білої троянди. Серед пелюсток цієї троянди Данте побачив і Беатріче, яка знаходилася поруч із престолом Богоматері. У небесному сьайві Данте розгледів три кола різного кольору, але однакового розміру, що ніби були відображенням один одного. У першому з кіл виразно було видно людський образ. Перед очима Данте постали Бог Батько, Син і Святий Дух, і йому здалося, що зараз йому відкриється божественна таїна й таємниця буття.

ПІСНЯ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТЯ

В глибокій ясноті переді мною
Явилися із світла троє кіл
Трьох кольорів з об'ємністю одною.

Одне — відбиток другого всіх сил,
Немов Ірида близ Іриди стала,
А третє йде вогнем з обох світил.

Який ти куций одяг надівала,
Безсила мисле, проти ж тебе річ
Іще куцішою себе являла.

Пам'ятник Данте
у Флоренції

О вічний блиску, що шляхом сторіч,
Самосяжний, самосягаєш
Й, осягнутий, собі зориш устріч!

На колі, що відбитий в ньому сяєш, —
Коли його я зором перебіг, —
Бо ти навколо сяйвом осяваєш,

Де завертав унутрішній поріг,
Мені немовби з нас малюнок здався,
І наче барви власні він зберіг.

Мов геометр, який старанно брався
За вимір площ і ліній колових,
Але, засад не маючи, стерявся, —

Такий став я при дивинах нових:
Хотів уздріть, як образ той у колі
Розміщено, як скріплюється їх.

Були ж у мене крила надто кволі,
Але яскравість сяйва тут прийшла,
І міць зростала розуму і волі.

Уяву сила зрадила була,
Та, мов колеса, ясні і веселі,
Жадобу й волю долі повела

Любов, що водить сонце й зорні стелі.
Переклад Є. Дроб'язка¹

¹ Євгену Дроб'язку належить повний укріномовний переклад «Божественної комедії».

1. З уроків історії (7 клас) пригадайте, якою була роль церкви та релігії в житті середньовічної Європи. **2.** Що називається *терциною*?

3. Чому для написання «Божественної комедії» Данте обрав саме терцину? Відповідь аргументуйте. **4.** Як ви розумієте вислови «хто йде сюди, покинь усі надії», «9 кіл пекла», «на сьомому небі», «вихор кохання»? **5.** У пеклі знаходяться грішники — люди, які переступили божественні закони й саме через це повинні бути покарані. Які почуття викликають картини страждань у Данте? **6.** Чому провідником по Пеклу й Чистилищу Данте обрав саме Вергілія? **7.** Яку оцінку Вергілію дав Данте? **8.** Проаналізуйте розміщення грішників у пеклі й покарання, які на них накладені. Чи пов'язані їхні гріхи з карою? Чи дійсно пекло створено за принципом: «Яке злочинство, то така й відплата»? Який гріх Данте вважав найстрашнішим? Чи згодні ви з ним? **9.** Хто і в який спосіб визначає місце перебування грішника в пеклі? **10.** Чи справедливо по-

карані Паоло й Франческа? Які почуття викликала в Данте їхня історія? **11.** У Пеклі ми зустрічаємо не лише сучасників Данте, а й міфологічних та історичних осіб. Складіть перелік відомих вам імен і спробуйте пояснити їхню присутність у творі Данте. **12.** Як Данте реагує на розповідь графа Уголіно? Які почуття викликає в нього почута історія (п. 33)? **13.** За народними уявленнями, пекло — це палаючий вогонь і казани зі смолою. З точки зору науковців, холод — єдине, до чого людина не здатна пристосуватися. Чи випадково в 9-му, найнижчому, колі грішники караються саме холодом? **14.** «Божественна комедія» насичена алегоричними образами. Розкрийте алегоричне значення мандрівки Данте Пеклом, Чистилищем і Раєм. **15.** Чи відкрилася Данте в Раї божественна таїна й таємниця буття? Якщо так, то яка? **16.** Як ви розумієте вислів «Любов, що водить сонце й зорні стелі»? **17.** Чи можемо ми назвати поему Данте енциклопедією середньовіччя? **18.** Появу якої нової системи цінностей провістила творчість Данте?

<http://svit.ukrinform.com>

<http://www.krugosvet.ru>

http://ae_lib.narod.ru/texts

<http://www.aforizm.info/author/aligeri-dante>

http://nibiriyukov.narod.ru/nb_Pinacoteca/NBR_Pinacoteca_index.htm

<http://poetry.uazone.net/strikha>

<http://www.Philatelica.ru/classik>

Літературне відлуння

Георі Лонгфелло

ДАНТЕ

Тосканцю, ходиш, наче тінь заклята,
У сферах смутку, з жалістю в очах.
Підводиться з душі твоєї жах,
Як з гробу вогняного Фаріната.

Твоя священна пісня — мов розплата,
Мов смерті клич, та скільки в почуттях
Твоїх скорботи, милосердя, благ,
Що в млі горять, як зір сім'я крислата!

О, бачу я: стоїш біля воріт
Монастиря, одягнений в порфіру,
Як і довкружний, надвечірній світ.

«Що тут шукаєш, мов нам правду щиру?!» —
Питає брат Іларіо. В одвіт
До мурів пошепки говориш: «Миру!»

Переклад Д. Павличка

Д. Мокеліно. Данте з «Божественною комедією». Бл. 1465 р.

Узагальнення за розділом «Жанрово-тематичне розмаїття середньовічної літератури»

У добу Середньовіччя (V–XV ст.) особливо великий внесок у світову літературу зробили **далекосхідний, середньосхідний і європейський** культурні регіони. Китайця **Лі Бо** називали «вулканом поезії, безсмертним, скинутим з небес». Він утілював у віршах найземніші проблеми китайців: утиски селян, тугу жінки за чоловіком, який пішов на війну, гіркий сум від проводів друга. Водночас його поезія, як і вірші його друга **Ду Фу**, глибоко філософська й асоціативна. Ці поети сповідували принцип «сєнс не вечєрпуєтєся написанним».

Персько-таджицькій ліриці притаманні філософічність, увага до внутрішнього світу людини, найтонших відтінків її почуттів, оспівування жінки, кохання, алегоричність. Її родоначальником вважають **Рудакі** (*Адама поезії*). **Омар Хайям** був майстром рубаї, у яких порушив найважливіші проблеми людського буття, безліч філософських питань. **Гафіз** у газелях уславив людину, її вільнолюбний дух, кохання, природу й рідну країну. Персько-таджицькій ліриці притаманна алегорична багатозначність і рельєфність образів.

Поема **«Пісня про Роланда»** – вершина **французького класичного середньовічного героїчного епосу**. Її провідною темою є зображення боротьби проти іноземців та іновірів за «красуню-Францію», християнську віру й короля Карла. **Рицарська поезія** зародилася й досягла найбільших успіхів на французьких і німецьких землях, а згодом поширилась по Європі. Її злет – творчість **провансальських трубадурів**, які створили неперевершені зразки лірики, винайшли риму, розробляли традиційні та нові ліричні жанри. Трубадури започаткували «культ Чарівної Дами». Яскравим явищем середньовічної поезії була творчість **вагантів**, які сміливо змішували жанри, стилі, учену латину й живі народні мови. Велика кількість «учених» вставок разом із фольклорним матеріалом, що поєднані життєрадісним пафосом (анакреонтичні мотиви), надають цій поезії неповторної оригінальності, роблять її унікальним явищем світової літератури.

Поему **Данте «Божественна комедія»** називають енциклопедією середньовіччя. Поет неначе мандрує загробним християнським світом, потрапляючи до Пекла, Чистилища й Раю, звідси назви її частин. Данте так пояснював алегоричний зміст поеми: вона вказує людству шлях від гріховності й анархії до спасіння і щастя – через засудження (Пекло), спокуту (Чистилище) до Блаженства (Рай). Іван Франко високо оцінив заслуги італійця: *«Данте є найвищим виразом, поетичним вінцем та увічненням того, що називаємо Середніми віками. Уся культура, усі вірування, усі муки та надії тих часів знайшли вираз у його поемі. Та рівночасно як людина геніальна він усім своїм єством належить до новіших часів, хоча думками й поглядами коріниться в минувшині...»*

Злет людського духу в літературі доби Відродження

Опанувавши цей розділ, ви зможете:

- характеризувати вершинні явища світової літератури доби Відродження: творчість Ф. Петрарки, Дж. Боккаччо, М. Сервантеса, В. Шекспіра;
- сприймати розвиток літератури доби Відродження як складову всесвітнього літературного процесу;
- давати визначення понять **вічний образ, всесвітній літературний процес, філософська трагедія**.

ЗЛЕТ ЛЮДСЬКОГО ДУХУ В ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

*Який довершений витвір – людина!.. Окраса
всесвіту! Візирець усього суцього!*

В. Шекспір

Якось талановитий російський філолог Ю. Тинянов влучно зауважив, що в літературному світі, на відміну від світу реального, син рідко отримує спадщину від батька, а частіше стає спадкоємцем діда, а то й прадіда. Це добре видно в зміні моди: мамині речі донька вважає вчорашнім днем, а ось бабусині або прабабусині – ультрамодними. Але чи не найкраще метафора Ю. Тинянова стосується літератури доби Відродження, що змінила добу Середньовіччя.

Для уважного читача вже самé слово «відродження» сигналізує про те, що йдеться не про появу на світ (народження), а про відновлення, реставрацію чогось, що колись уже існувало. Термін «Відродження» (італ. *rinascita*) увів до широкого обігу історик мистецтва італієць Джорджо Вазарі в «Життєписах найславніших малярів, скульпторів і зодчих» (1550). Але на Заході прижився його французький варіант – «Ренесанс» (фр. *renaissance*).

Так ось, доба Ренесансу отримала культурну спадщину не від «матері»-середньовіччя, а від «бабусі»-античності. Відродження було своєрідною спокутою Західної Європи за безжальне нищення багатой культурної спадщини язичницьких Еллади та Риму, здійснюваного спочатку варварами, а потім християнами впродовж Середніх віків.

Та й сам вислів «середні віки» придумали діячі культури доби Ренесансу. Відкривши для себе шедеври античного світу, європейці завмерли в захопленні перед «тінями забутих предків» – геніальними творіннями й духом античних митців і науковців. То виявляється, усе найкраще вже було? Адже що може бути прекраснішим за довершеність еллінських трагедій або амфор? І діячі культури Ренесансу помстилися недолугості «батьків», які, на їхню думку, майже обірвали нитку, гірлянду часів. Вони назвали добу між двома злетами людського духу, Античністю і Ренесансом, Середніми віками.

Більше того, для них середньовіччя асоціювалося переважно з невіглаством, зневагою до культури й людини. Звідти й походить колись поширене і навіть культивоване уявлення про Середні віки як про нібито суцільні вогнища інквізиції, сморід і попіл спалених відьом; нескінченні вервечки чорних сутан – ченців зі смолоскипами в руках і монотонним співом латинських релігійних текстів; самотніх отців-пустельників, які голодом, безсонням і самобичуванням приборкували гріховну смертну плоть, звеличуючи тим самим безсмертну душу... Усе це, звичайно, тоді було.

Проте дослідники документально підтвердили, що особливо жорстокою інквізиція була не в добу «темного» середньовіччя, а саме в добу «світлого» Відродження. І в такому викривленні дійсності немає нічого дивного, адже міф завжди був живучішим за реальність. Так, добре відомо, що історичний бретанський маркграф Хруотланд (прототип Роланда), через власну сваволю й невиконання наказу короля Карла безславно загинув сам та ще й прирік на смерть чимало своїх вояків у Ронсевальській ущелині (778 р.): довго ще голосили франкські вдови після його «подвигу». Але головний герой «Пісні про Роланда» є чи не найпатріотичнішою постаттю французької літератури. Те саме і зі співвідношенням «реального» і «міфічного» Ренесансів. Людству так хотілося вірити в повернення золотої доби, що деякий домішок міді або й заліза, який потрапив до золотого злитку, якимось не помічався, адже й на Сонці є плями.

Однак ми з вами знаємо й зовсім інше, не «темне» середньовіччя. Наприклад, вишукану поезію провансальських трубадурів, які, з одного боку, піднесли служіння земній жінці до рівня поклоніння Богородиці, з іншого ж — іноді не цурались і звичайнісінького кохання до Чарівних Дам. Можна згадати також життєрадісну поезію вагантів і ще багато-багато іншого. Так що доба Середньовіччя — це не «прорив» у нитці часів, а звичайна епоха, як і будь-яка інша, зі своїми падіннями і злетами.

Та не будемо занадто суворо дорікати діячам культури Ренесансу за саме таке ставлення до Середніх віків. Не забуваймо, що вони бачили світ по-своєму, а не як ми з вами — з вишини третього тисячоліття. Можливо, і наші нащадки колись назвуть XXI століття «темним» з огляду на приниження в ньому культури, особливо літератури, хтозна? Звичайно, хотілося б, аби так не сталося. Та повернімося до Ренесансу.

Узагалі, «відроджень» певних культурних злетів і було, і буде в історії людства чимало. Так, часи діяльності вже відомих нам поетів Лі Бо і Ду Фу (VIII ст., епоха династії Тан) іноді називають «китайським ренесансом». Адже тоді поети відроджували поетичну традицію попередніх епох, поглинутих їхніми, китайськими, сказати б, «середніми віками». Багато з поезій Лі Бо так і названі — «У старовинному стилі». Те ж саме характеризує творчість персько-таджицьких майстрів слова Рудакі, Омара Хайяма або Гафіза (X–XIV ст.), творчість яких іноді називають «східним ренесансом». Адже ці поети відроджували давньоіранську традицію, перервану «середніми» для них віками — періодом арабського панування. Причому відродили так, що завойовники-араби навіть запозичили в них, підкорених, деякі жанри поезії. Так, персько-таджицький жанр *месневі* був запозичений арабами під назвою *муздавїдж*. Точнісінько так свого часу завойовники-римляни переймали довершену культурну спадщину в підкорених

ними еллінів. Більше того, збігаються навіть деталі: як розквіт поезії персо-таджиків Сааді й Гафіза пов'язують із піднесенням їхнього рідного міста Ширази, так і в італійців Данте, Петрарки й Боккаччо злет творчості пов'язаний із піднесенням міста-держави Флоренції, де розпочиналась або тривала їхня письменницька діяльність.

І ось що цікаво: відродження, тобто повернення до старовини, витоків, першоджерел, завжди є ознакою певного культурного піднесення, досягнення якоїсь вершини. Таких випадків нам ще трапляється чимало, включаючи «норвезьке», «ірландське» або українське «Розстріляне відродження» (XIX–XX ст.). Сходження певної національної культури до вершин чимось нагадує сходження альпініста на гору. Поки не досягнуто якоїсь, хоча б відносної висоти, немає часу оглядатися на пройдений шлях. Але якщо пік уже підкорено, з'являється можливість поглянути, яку дорогу подолано й звідки все розпочиналося. А потім можна рухатися далі. Так і культура: повернення до старовини відбувається не так задля цієї старовини, як задля майбуття.

Проте, якщо культурних «відроджень» було й буде багато, чому ж тоді слово «Ренесанс» для переважної більшості освічених людей усього світу чітко асоціюється з ідейно-естетичним рухом саме в Європі, а не в тому ж Китаї чи Хорасані? Адже, коли кажуть «титани Відродження», зрозуміло, що йдеться про Мікеланджело Буонарроті або Леонардо да Вінчі. І для цього навіть не треба уточнювати — «титани *європейського* Відродження».

Почнемо з того, що ми з вами живемо в Європі, і європейський Ренесанс нам, зрозуміло, ближчий. До того ж саме європейська культура, яка нині у світі є однією з провідних (звісно, не принижуймо ролі інших культур), за великим рахунком, зумовлена духом Відродження. Це передовсім віра в необмежені можливості людини, ідея свободи особистості, її незалежність від релігійної догми, безмежний дух пізнання і навіть ненаситність у пізнанні (іноді надмірна: згадаймо відкриття енергії атома і його наслідки: Хіросіму або Чорнобиль, ідеї клонування людини тощо). Усе це, зрештою, і забезпечило європейській цивілізації домінування у світі. А людина й людство влаштовані так, що цінують передусім те, що є успішним сьогодні, а не те, що мало успіх колись. Звичайно, у цьому є певний елемент несправедливості стосовно інших, та ще й давніших культур. Так, видатний середньовічний східний філософ і лікар Ібн Сіна, відомий західному світові під ім'ям Авіценни, за шість століть до Рене Декарта в «Ішарат» записав: «Я мислю, і це означає, що я існую». Однак цю фразу тепер асоціюють із французом Декартом.

Головним у такому «вивищенні» саме європейського Ренесансу було те, що він дійсно був докорінним переворотом і у світосприйнятті, і в художній творчості. Щодо ідеологічно-світоглядного перевороту, то тут слід насамперед відзначити **гуманізм** і **секуляри-**

зацію — перехід від клерикального до світського стану суспільства. Так, улюбленою, знаковою темою філософських (богословських) трактатів доби Середньовіччя було протиставлення, з одного боку, швидкоплинного життя людини і всього земного, з іншого — вічного життя на «тому світі», уславлення всього, пов'язаного з Богом. Існувала навіть алегорична концепція «двох міст»: «міста людського» (усього земного, людського) і «міста Божого» (усього потойбічного, Божого). Безсумнівна перевага надавалася «місту Божому». Та згодом люди усвідомили, що можна бути щасливими не лише на небі, після смерті, а й на землі, за життя. А «земне місто» — це просто рідна земля, на якій ростуть запашні трави й квіти, і куди приходять красуня-весна (як на картині С. Боттічеллі «Весна»), а не «юдоль смутку», як це уявлялося в середньовіччі. Навіть типові назви філософських робіт: середньовічної — «Про *презирство* до світу» і ренесансової — «Про *достойнство* людини», свідчать про те, що людина доби Відродження чітко усвідомлювала, відчувала, що почала жити в іншій, *Нові часи*.

Захоплення діячів Ренесансу античністю видно вже в тому, що Флоренцію метафорично називали «*Афінами Італії*», а свого часу Фірдоусі — «*перським Гомером*», — ось якою привабливою була Еллада для всіх народів світу. Спочатку у Флоренції, а згодом у Сієні, Феррарі та інших містах утворилися гуртки освічених людей, які називали себе **гуманістами**. Гуманізм, як ми його розуміємо тепер (любов до людини, доброта) і гуманізм у тодішньому значенні дещо різняться, хоча мають багато спільного і передовсім — витоки. Тоді гуманістами називали людей, які вивчали не науки про божественне (*studia divina* — науки *божественні*), як у середньовіччі, а науки про людину (*studia humanitatis* — науки *людські*).

Найголовнішою галуззю діяльності гуманістів була філологія. Вони почали знаходити, переписувати й вивчати літературні пам'ятки античності. Скажімо, Петрарка знайшов твори давньоримського оратора Цицерона. Згодом до кола наукових досліджень гуманістів увійшли архітектура, скульптура та інші види мистецтва. Найголовніше те, що ставлення до цих пам'яток було принципово іншим, ніж у добу Середньовіччя. Уперше вони почали сприйматися не як «чужі» предмети язичницького культу, а як «свої» культурні пам'ятки. Тим більше в Італії, де кожен камінь нагадував про колишню

С. Боттічеллі. *Весна*.
Фрагмент. 1478–1482 рр.

велич Риму. А твори античних письменників стали не мозаїчними фрагментами в підручниках латинської граматики, а вперше ввійшли до вивчення як самостійні культурні пам'ятки, художні тексти. Словом, Античність було не лише амністовано, а й піднесено на нечувану раніше висоту.

Окреме питання — **ставлення гуманістів до релігії**. Воно було різним. Раніше всіляко підкреслювалось атеїстичне й антиклерикальне (антицерковне) спрямування їхнього світогляду. Дійсно, були серед них і ті, які не вірили в Бога або в безсмертя душі (скажімо, Лоренцо Валла або П'єтро Помпонаці). Але переважна більшість гуманістів була християнами, які зовсім не заперечували існування Бога. Більше того, найвищі досягнення ренесансного мистецтва, хоч Відродження і пов'язане зі звільненням людини від усеохоплюючої влади церкви, виявилися саме в церковному мистецтві. Гуманісти проектували собори й каплиці, а малюнки й скульптури митців Проторенесансу та Ренесансу: Чімбауе (1240–1302) і Джотто ді Бондоне (1266–1337), Сандро Боттічеллі (1445–1510) і Леонардо да Вінчі (1452–1519), Мікеланджело Буонаротті (1475–1564) і Рафаеля Санті (1483–1520) — прикрашали не вітальні приватних особняків, а передовсім церковні стіни. Проте в зображенні біблійних сцен проглядає не церковне, а світське. Скажімо, Богородиця зображується зовсім не «по-середньовічному», не як зріла смиренна жінка, а іноді як пустотлива юнка — наприклад у «Мадонні Бенуа» (умовна назва — «Мадонна з квіткою»)

На цих іконах добре видно принципову різницю між православним канонічним образом Богородиці й маленького Ісуса (ліворуч) і католицьким зображенням (праворуч) тих самих персонажів, яке нагадує світський живопис.

Леонардо да Вінчі. Самого Ісуса Христа, не кажучи вже про інших біблійних персонажів, іноді зображували так, що Римські Папи вимагали замалювати «язичницькі непристойності». Розрізнити середньовічні та ренесансні ікони й розп'яття неважко. Скажімо, якщо Ісус зображений як виснажений бородатий аскет — це середньовіччя, якщо як юний атлет — Відродження.

І тепер православні священники кажуть, що їх «дурманить» життєподібність католицьких ікон; чого варте лише зображення маленького Ісуса як персонажа світського живопису, «копії» милого малюка, а не прототипу богоподібного дитяти; або заміна традиційних німбів над головами святих елегантними кілечками. Отже, гуманісти не стільки відходили від релігії і церкви, скільки наближали релігійне й церковне до світського.

Ще одна надзвичайно важлива зміна в тогочасному духовному житті Європи — винахід німцем Йоганном Гутенбергом **книгодрукування** (середина XV ст.). Нині декому може здатися: ну й що ж тут такого революційного — надрукувати книгу? Але в ті часи це мало величезне значення. Адже саме в часи Ренесансу монополія, безроздільне право церкви й надзвичайно вузького кола багатіїв на писане слово, була втрачена назавжди. А в добу Середньовіччя клаптик списаного пергаменту був ще недоступнішим, ніж тепер найсучасніший ноутбук. Та й навіть якби цей клаптик потрапив до рук майже всуціль неграмотних тоді селян або міщан, хто б зумів його прочитати? І раптом Гутенберг поставив множення книжок на потік, унаслідок чого книга стала набагато доступнішою ширшому колу людей. Значно пізніше приблизно про ці часи Віктор Гюго напише відомий роман «Собор Паризької Богоматері», де один із центральних персонажів, архідиякон собору Клод Фролло провістить величезну роль друкованого слова в майбутньому різкому падінні авторитету церкви: *«Якийсь час архідиякон мовчки вдивлявся у велетенську будівлю, потім, зітхнувши, простягнув праву руку до друкованої книги, що лежала розгорнутою на столі, а ліву — витягнув до Собору і, переводячи сумовитий погляд із книги на храм, промовив: “На жаль! Це вб'є те”. Котьє вигукнув: “Ця книга лякає вас тому, що вона друкована?” “Ви вгадали”, — сказав Клод. Він стояв, притискуючи зігнутим пальцем фоліант, що вийшов із-під славних творів берзьких друкарських пресів. Потім додав такі загадкові слова: “На жаль, книга вб'є будівлю!”»* Звичайно, слово «будівля» тут означає зовсім не стіни собору, а його вплив на свідомість людей.

Крім того, саме в ті часи розпочалося вивчення давньогрецької мови, і для освічених людей стали доступними оригінальні твори еллінів, з якими до того латиномовна Західна Європа ознайомлювалася тільки в перекладах. Тим більше, що після **падіння під ударами турків Візантії** (1453), цього дивом уцілілого останнього уламку

греко-римського античного світу, багато носіїв грецької мови емігрувало в Італію та інші західноєвропейські країни. Отже, доба Відродження — це ще й доба **відродження давньогрецької мови**, введення її до вивчення в навчальних закладах. Та й латину гуманісти добряче «почистили», унормували, і багато своїх наукових праць і художніх творів писали саме нею. «Почистили» тому, що вважали її звulьгаризованою, засміченою в Середні віки. А ту латинську мову, якою писали Вергілій і Горацій, гуманісти шанобливо називали «золотою латиною».

Ще один суттєвий фактор впливу на зміну світогляду європейців у добу Ренесансу — **великі географічні відкриття**. Саме тоді Христофор Колумб досяг берегів Америки. 12 жовтня 1492 р. (офіційна дата відкриття Америки) з'явилися два поняття: Старий Світ і Новий Світ. Значення цього відкриття важко переоцінити. Так, сьогодні без США світову політику годі й уявити, а тоді на місці сучасних Нью-Йорка й Вашингтона жили індіанці та паслися стада бізонів.

Унаслідок цього або паралельно з цим докорінно змінилися картина світу, світобачення європейців. Людина почала ставити в центр світобудови не Бога, а себе: «Вінець творіння — людина». Виникла нова, т. зв. «антропоцентрична» картина світу (грец. *anthrōpos* — людина і *kentron* — центр). Ця картина світу ґрунтувалася на засадах розуму, краси й гармонії. Згідно з нею, Бог, створивши світ, поставив у його центрі людину, яка панує над усією живою і неживою природою та стихіями. Ренесансова картина світу докорінно відрізнялася від середньовічної, т. зв. «теоцентричної» картини світу (від грец. *theos* — Бог), коли в центрі світобудови уявлявся Бог.

Звичайно, остронь цих процесів не стояла і художня література. Більше того, вона була в їхній гушці, чи не першою їх усвідомлювала та стимулювала. Уже у творчості поета пізнього Середньовіччя Данте відчувуються нові віяння. Недаремно слово «новий» усе частіше входить до літературного вжитку тих часів, які іноді називають Проторенесансом, тобто Передренесансом. Так, на великого флорентійця відчутний вплив справила поетична школа «солодкого нового стилю» (*dolce stil nuovo*), а її керівника Гвідо Гвініцеллі Данте називав своїм учителем. Та й у творах Данте слово «новий» відіграє важливу роль (згадаймо, наприклад, збірку «*Нове життя*» («*Vita nuova*»). Те саме щодо «середньовічної» за формою (церковний жанр «видіння») «Божественної комедії», яка є «ренесансовою» за своїм духом. Скажімо, у ній можна знайти чимало рядків, пронизаних співчуттям до людської природи, а не оцінкою вчинків мешканців Пекла лише з точки зору панівної релігійної догми. Недаремно ж Данте часто називали й називають «останнім поетом Середньовіччя і першим поетом Відродження». Та на повну силу голос Ренесансу залунав у «*Петрар-*

чиних шліфованих сонетах» (Максим Рильський), який уславив багатство людської душі, красу й щирість людських почуттів у своїй «Книзі пісень», зігрітій коханням до чарівної Лаури.

Важко назвати діяча культури Відродження, який би не писав вірші: Мікеланджело і Рафаель, Леонардо да Вінчі та Джордано Бруно, Томас Мор (автор «Утопії») і Еразм Роттердамський — усі вони були талановитими поетами. У поетичній царині відбувалися й певні новації. Якщо, скажімо, провансальські трубадури виконували свої вірші в музичному супроводі, то в добу Відродження поезія почала відокремлюватися від музики й усе частіше ставала авторською, а не анонімною. А це вже нагадує ту поезію, до якої ми звикли нині.

Цікаво, що навіть творчі невдачі в продуктивну добу можуть давати гарні плоди. Так, діячі Відродження, закохані в Античність, надумали були відродити античну драму. До речі, поміж них був і музикант Вінченцо Галілей, батько уславленого вченого Галілео Галілея. Люди освічені, вони за першоджерелами відтворили пісні хору, партії акторів, словом, усе, як було колись на відкритих майданчиках еллінських амфітеатрів часів Есхіла чи Софокла. І що ж: хорові дружно заспівали, а гуманісти дружно запозіхали: нікому з них таке відродження еллінської драми не сподобалося. Вони переконалися в мудрості вислову елліна Геракліта: «Двічі в ту саму воду не увійдеш». Та попри це, щось привабливе в цьому дійстві таки було. Зрештою, усе закінчилося тим, що виникла *dramma per musica* (драма для музики), яка згодом отримала звичну для нас назву — опера. А без неї життя сучасної інтелігентної людини годі уявити. Так невдала спроба відродження античного жанру посприяла вдалому народженню жанру нового.

Ще одна особливість тогочасного літературного процесу полягала в тому, що поезія помалу почала поступатися прозі. Це засвідчила поява широкого кола грамотних людей — читачів. Вірші можна було послухати в чиємусь виконанні, а прозу треба читати, її не дуже й подекламуеш. До речі, проза і поезія набули однакових прав приблизно у XVIII–XIX ст., а до того на літературному Олімпі безумовно царювала поезія. Початок Ренесансу осяяний ім'ям **Джованні Боккаччо**, автора відомої збірки новел «Декамерон», у якій світ постав розмаїтим і життєрадісним, щоправда, водночас і зовсім не ідеальним. Однак у будь-якому разі й не по-церковному стримано-прісним.

Жанрове багатство ренесансової прози новелою не обмежилось: існував ще й роман. Чи не найкращим епіграфом до однієї з провідних думок літератури Відродження могли б стати слова з роману француза Франсуа Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель»: «*Роби, що хочеш*». Це був єдиний пункт статуту славнозвісного Телемського (від грец. *телем* — бажання) абатства. Однак він аж ніяк не сприймався як заклик до анархії чи всюдозволеності. Якраз навпаки: пером

письменника водила безмежна віра в людину, її внутрішнє благородство, «*божественну і форму, і суть*» (Ш. Бодлер). Якщо людина гарна від народження і не зіпсована суспільством, якщо її інтереси й прагнення не суперечать інтересам і прагненням загалу (а гуманісти були в цьому переконані), то чому б їй і не робити того, що вона хоче? Адже коли людина гарна, то вона сама собою (а не з чийогось примусу) захоче робити лише гарне. Отже, в уяві гуманістів виникало суспільство повноцінних і життєрадісних особистостей, де панує дух абсолютної свободи і водночас немає суперечливих інтересів. Звичайно, ця думка вже тоді часто суперечила правді життя. Скажімо, деякі гуманісти не гребували послугами охоронців-найманців (кондотьєрів), які вирізнялися звірячою жорстокістю і руки яких були по лікті в крові, а прапор провіщав: «*Ворог Бога, правосуддя і милосердя*» (кондотьєр Вернер фон Урслінген, гроза Болоньї, Перуджі та Сієни). А гуманіст, блискуче освічений політик, письменник і знавець мов Нікколо Макіавеллі (1469–1527) є справжнім символом підступності й безпринципності політика. Саме цьому «гуманістові», зокрема, належить відома цинічна фраза «*мета виправдовує засоби*», а цинічну й аморальну політику якоїсь держави або особи до цього часу називають «макіавеллізмом». Навіть король поетів Франческо Петрарка частувався на весіллі племінниці кривавого міланського диктатора Бернарбо Сконці, а титан Відродження Леонардо да Вінчі протягом тривалого часу жив при дворі жорстокого правителя Лодовіко Моро, який теж вважався «гуманістом», бо блискуче знав античних класиків і бездоганно володів латиною. Мабуть, ці люди теж послуговувалися гаслом «роби, що хочеш», чи не так? Але певні негативні факти й ниці людяні є в кожному епоху, ми ж ведемо мову не про реальне життя тієї доби, а саме про *ідеали* Ренесансу. І ось саме із цієї точки зору думки гуманістів Відродження, їхні *ідеали* були сміливими й новими.

Та справжнім королем ренесансної прози був іспанець **Мігел ь Сервантес де Сааведра**. Промовистий факт: зовсім недавно, у 2002 р., Нобелівський інститут у м. Осло (Норвегія) звернувся до ста найвідоміших письменників сучасності з проханням назвати найкращі та найвпливовіші твори світової літератури. У результаті ретельного дослідження й обробки його результатів першим у списку шедеврів усіх часів і народів світу був названий роман Сервантеса «Дон Кіхот». А образ головного героя цього роману вважається «**вічним образом**» світової літератури. Одні називають його напівбожевільним дурником (є навіть афоризм «воювати з вітряками»), інші – шляхетною людиною, змушеною жити в нищому оточенні. Кожна епоха і навіть генерація знаходить у цьому образі відповіді на власні запитання, він надихнув багатьох кінорежисерів, художників і композиторів на створення власних шедеврів.

Іноді досить одного маленького ковтка, щоб відчутти смак усього безмежного океану. Подібно й одна-єдина фраза Дон Кіхота відтворює духовну суть доби Ренесансу: «...*Волею небес уродився я в сей залізний вік, аби на світі золотий вік, або, як іще кажуть, золоту добу воскресити*». Отже, Дон Кіхот щиро вірить у те, що він сам-один зможе відродити золоту добу в житті всього людства! Безнадійний мрійник і фантазер! Наскільки легше пояснити всім і собі, що в цьому нищому світі краще повзати, ніж літати: хай у багнюці, зате не впадеш, та й насмішок, як Дон Кіхот, не викличеш, адже плазунів ніколи не бракує. Але тому й живий, тому й «вічний» образ Дон Кіхота, що, за великим рахунком, кожна людина прагне (хай і потай, у глибині душі) бодай якогось злету: думки, духу, фантазії. Якби було не так — дотепер жили б у печерах.

А хіба не повторює думки наївно-мрійливого іспанського гідальго Дон Кіхота похмуро-песимістичний Гамлет, принц із Данії, головний герой однойменної трагедії **Вільяма Шекспіра**: «*Звихнувся час наш. Мій талане клятий, / Що я той вивих мушу направляти!*» Отже, не потишеньку пересидіти в куточку, не скаржитися на «вивих часу», а виправляти його, хай навіть і здійсниться оте зловісне «...not to be».

Один із дослідників написав, що тривалі роздуми й сумніви Гамлета зумовлені тим, що він боявся перетворитися на Дон Кіхота. Та, попри все, розпочав смертельну боротьбу зі злом. Ось таке воно, ренесансне світосприйняття... Ось такий він — ідеал людини доби Відродження.

Згадаймо: Ренесанс розпочався відродженням гуманітарних наук. І це глибоко символічно: лише те суспільство, яке шанує гуманітарні науки, мистецтво й передовсім Художню Літературу, здатне не просто існувати на узбіччі Часу, а обіймати місце лідера світового історичного процесу — робити Історію.

Фра Філіппо Ліппі. Мадонна з малюком. Середина XV ст.

Творча історія цієї картини вельми промовиста. Її автор викрав із монастиря майбутню дружину Лукрецію Бутті. За допомогою свого покровителя Козимо Медічі він добився дозволу Папи Римського на шлюб із нею. Саме зі своєї молодої дружини та їхнього старшого сина він і написав картину «Мадонна з малюком». Подібна «ренесансна» сміливість для культури середньовіччя була неможливою в принципі.

ФРАНЧЕ́СКО ПЕТРА́РКА

(1304–1374)

Через слово людське обличчя стає прекрасним.

Франческо Петрарка

У 1302 р. Флоренція вигнала не тільки Данте, а й іншого, ще не народженого, великого італійського поета й гуманіста Франческо Петрарку. Його батько Петракко, друг і однодумець Данте, вимушений був тікати з рідного міста разом із родиною, щоб зберегти життя. Десятилітні блукання привели родину на південь Франції, у невеличке містечко поблизу Авіньйона, де в «авіньйонському полоні» у французьких королів знаходився Папа Римський і його почет.

Знаючи, якою мінливою буває доля, батько майбутнього поета хотів дати сину таку освіту, яка б допомогла йому долати життєві негаразди, тож і відправив юнака до Болонського університету навчатися на правничому факультеті, який славився на всю Європу. Але ця життєва дорога Франческо була не до снаги, він марив вільними мистецтвами та поезією і хотів вивчати не сувої тяжб безкінечних судових процесів, а книги тих часів, коли Рим був не *провінцією рабів*, а *господарем провінцій*. Протистояння батька і сина закінчилося тим, що улюблені книги Вергілія і Цицерона були кинуті в полум'я, і тільки ридання сина змусили Петракко врятувати їх із вогню.

Деякий час суха юриспруденція — вимушений компроміс із батьком — і поезія, якою наповнювалася душа юнака, існували поряд. У 1326 р., після смерті батька, Франческо покинув правничий факультет і повернувся до Авіньйона. Це рішення, що знаменувало докорінну зміну життєвого шляху, далось юнакові не просто. У літературному заповіті «Лист до нащадків» Петрарка пояснив своє рішення: *«Мені було гидко заглиблюватись у вивчення того, чим користуватися безчесно я не хотів, а чесно не зміг би»*.

Невеличкою батьківського спадку було недостатньо, щоб займатись улюбленою літературою, подорожувати, пізнавати світ і самого себе. Треба було шукати службу, що давала б певний прибуток і не потребувала при цьому значних зусиль. На допомогу прийшли шанувальники таланту, адже слава про обдарованого юнака дуже швидко поширилася по Авіньйону. Тоді ж сталася подія, яка навічно ввійшла в історію світової літератури: 6 квітня 1327 р. у церкві Святої Клари Петрарка вперше побачив молоду жінку, яку обезсмертив у своїх віршах під ім'ям донни Лаури.

У 1330 р. кардинал Дж. Колонна запропонував Петрарці місце секретаря, але для цього треба було прийняти постриг, що поет і

зробив. Петрарка багато читав, подорожував, відшукував по всій Європі рідкісні книги, переважно античних авторів, і, зрештою, став безперечним духовним авторитетом. У 1337 р. він уперше відвідав Рим, який тоді радше нагадував смітник, аніж колишню столицю світу. Побачене настільки вразило поета, що спричинило певний духовний переворот: його думки все частіше повертаються до минулої слави Риму, до його культури. Тому він починає усвідомлювати себе італійцем, нащадком великої античної цивілізації. Поет навіть змінив своє прізвище *Петракко* на латинський лад — *Петрарка*. Чим він міг прислужитися батьківщині? Своїм розумом і талантом...

Повернувшись до Франції, Петрарка оселився у своєму маєтку Воклюз біля Авіньйона, що дало йому, з одного боку, можливість усамітнитися, триматися подалі від суєти папської резиденції, з іншого — не бути осторонь політичного життя. У Воклюзі поет багато працював: писав вірші, поеми латинською мовою, став першим ученим-філологом, який вивчав вірші стародавніх римлян, продовжував збирати свою бібліотеку і тримав руку на пульсі суспільного життя Європи. Поет, що усамітнився в маєтку, мав неабияку політичну вагу. Усю духовну силу, свій авторитет він спрямував на відродження традицій Стародавнього Риму. Й Італія це зрозуміла: сенат Риму вирішив увінчати Петрарку лавровим вінком, як це робилося в античні часи, за поему «Африка», написану латиною, що прославляла перемоги римського полководця Сципіона Африканського в Північній Африці. Диплом лауреата надавав поету почесне римське громадянство і право викладати сім вільних мистецтв.

День і місце урочистості, які мали, за задумом Петрарки, не тільки символізувати відродження минулої слави Риму, а й пробудити патріотичні почуття італійців, він обрав сам — 8 квітня 1341 р. на Капітолійському пагорбі. Це було свято Воскресіння Господнього. І саме в цей день, як вважають деякі дослідники, і розпочалася нова епоха — доба Відродження.

Наступні роки в житті Петрарки були складними: він пережив глибоку внутрішню кризу, а в 1347 р. чума, що спустошила пів-Європи, забрала життя і донни Лаури... Вона стала головною героїнею його збірки **«Канцоньєре»** (**«Книга пісень»**), що була для поета інтимним ліричним щоденником, бо написана не вишуканою літературною латиною, а «вольгаре» — живою італійською мовою. «Книгу пісень» поет створював протягом усього творчого життя. До першої редакції збірки (1336–1338) увійшло 25 віршів. Усього існує 9 редакцій, остання була закінчена напередодні смерті поета.

«Книга пісень» розділена на дві частини: «На життя донни Лаури» і «На смерть донни Лаури». Слово *Лаура* означає *лавр, дерево*

слави, перен. слава. За своїм звучанням воно близьке до слів *l'aura* — італ. вітерець, *aurum* — латин. золото, *l'ora* — італ. час. Дослідники відзначають реалізацію і поєднання всіх цих значень у сонетах Петрарки. Збірка відкривається вступним сонетом і містить 365 віршів — за кількістю днів у році. У «Книзі пісень» представлені різні ліричні жанри, але найбільше — 317 — сонетів. «Канцоньєре» мала неабиякий вплив на подальший розвиток літератури — у поезії Відродження виникла ціла течія, що орієнтувалася на лірику Петрарки й отримала назву *петраркізму*.

З 1353 р. Петрарка жив у Італії, подорожуючи від міста до міста, мріючи про об'єднання країни і припинення братовбивчих війн. Кожне з міст вважало за честь дати притулок великому поетові. Скажімо, у рішенні Великої ради Венеції, якій Петрарка заповів свою бібліотеку, одну з найкращих приватних книгозбірень того часу, ішлося, що «на людській пам'яті не було в християнському світі філософа чи поета, якого можна було б порівняти з ним», а на народному венеційському святі, де був присутній Петрарка, йому відвели найпочесніше місце по праву руку дожа, правителя Венеції.

Останні роки життя Петрарка провів у будинку доньки біля Падуї. В одному з листів до Дж. Боккаччо він написав: «Хай смерть застане мене, коли я читатиму чи писатиму». Це сталося 18 липня 1374 року.

ІЗ «КНИГИ ПІСЕНЬ»

61

Титульний аркуш
книжки Ф. Петрарки.
1553 р. Венеція

Благословенні місяць, день і рік,
Пора, година, край, містина мила,
Коли краса її очей сп'янила
Мене, і став я бранцем їх повік.

Благословенні: біль, що в душу вник,
Що об'явилась ним Ерота сила,
Лук і стріла, що серце проразила,
І рана, що пройшла в його тайник.

Благословенні всі рази, коли я
Ім'я моєї пані називав,
Мої зітхання, пірив, плач і мрія.

Благословенні і рядки, що склав
Я їй на честь, і мисль моя: до неї
Вона іде, до неї однієї.

Переклад Д. Павличка

Як не любов, то що це бути може?
 А як любов, то що таке вона?
 Добро? — Таж в ній скорбота нищівна.
 Зло? — Але ж муки ці солодкі, Боже!

Горіти хочу? Бідкатись негоже.
 Не хочу? То даремна скарг луна.
 Живлюща смерте, втіхо навісна,
 Хто твій тягар здолати допоможе?

Чужій чи власній волі я служу?
 Неначе в просторінь морську безкраю,
 В човні хисткому рушив без керма;

Про мудрість тут і думати дарма —
 Чого я хочу — й сам уже не знаю:
 Палаю в стужу, в спеку — весь дрижу.

Переклад Г. Кочура

Щасливі квіти й благовісні трави,
 Прим'яті донною на самоті;
 Пісок, що береже сліди святі
 Чудових ніжок під листком купави;

Гаї прозорі, віти, наче пави,
 Фіалки у любовній блідності,
 Ліси вільготні, тихі та густі,
 Куди не входить сонце величаве;

О краю мій, о ріки голубі,
 Ви омиваєте Лаури очі,
 Їх блиск перебираючи собі.

Прекрасні ви в своєму непороччі!
 А там підводні скелі серед ночі
 Горять в мого за́ко́хання журбі.

Де погляд ніжний, де чарівний вид;
 Де постать горда, де струнка постава,
 Де мова та бентежна й величава,
 Що завдає негідникові встид?

Петрарка в робочому кабінеті. Мініатюра. XIV ст.

Де сміх, що жалить то́го, хто набрид?
Де та душа, що, мов зоря яскрава,
Висока й гідна владарського права,
Небесний нам осяяла блакит?

Я вами дихаю, для вас палаю,
Я народивсь для вашого ества,
Без вас мені нема й не треба раю;

Як радість відійшла моя жива,
В словах надію я плекав безкраю,
Та вітер порозвіював слова.

312

А. дель
Кастаньо.
Ф. Петрарка.
Фреска. XV ст.

Ні зоряних небес мандрівні хори,
Ні вітрокрили в морі байдакі,
Ні в полі збройних лицарів полки,
Ні звіра красного глибокі нори,

Ні вісті, що приходять через море,
Ні строф любовних точені рядки,
Ні в ароматах свіжої луки
Співання дам, що тішать наші зори, —

Ніщо мого вже серця не торкне:
Свій день і сонце втратило, трудне.
І все для нього мороком укрите.

Журбою стали довгі дні мої:
Я кличу смерть, бо прагну ту зустріти,
Що був би краще не стрівав її.

Переклади Д. Павличка

1. Який вірш називається *сонетом*? Визначте його характерні ознаки.

2. Знайдіть у 61 і 312 сонетах анафору й поясніть її роль. Чи пов'язана вона із сонетами Данте? **3.** Поясніть роль антитези в 132 сонеті. **4.** Як природа й кохання пов'язані між собою в 162 сонеті? **5.** Чим викликана туга ліричного героя в сонетах 267 та 312? **6.** Якою постає Лаура в сонетах Петрарки? Порівняйте ставлення до неї поета зі ставленням Данте до Беатріче. **7.** Зіставте пейзажі та визначте їх роль у 162 та 312 сонетах. Чому вони викликають такі протилежні почуття в ліричного героя? **8.** Доведіть, що вірші, подані в підручнику, є сонетами. **9.** Чи згодні ви з твердженням, що Петрарка — перший гуманіст доби Відродження?

10. Спробуйте написати сонет, дотримуючись усіх правил.

ДЖОВАННІ БОККАЧЧО

(1313–1375)

*Як зорі є окрасою неба, так перлинки
дотепів прикрашають оповідки.*

Дж. Боккаччо

Де народився Джованні Боккаччо, достеменно невідомо. Він був сином заможного флорентійського купця. Його мати, імовірно французенка, померла рано, тож маленького Джованні виховував батько. Оскільки хлопчик був позашлюбним сином, то на значну частину спадку розраховувати не міг. Батько віддав хлопця на навчання до свого ділового партнера з Неаполя. Однак Джованні не цікавили торгівля й зиск — юнак прагнув справжньої освіти. Він почав відвідувати правничий факультет у Неаполі, щоб згодом стати юристом. Та й це не було йому до снаги. Справжньою наукою для молодого флорентійця, як і для багатьох його товаришів, стало вивчення грецької мови й захоплення античними авторами та сучасними італійськими поетами. Батько, людина загалом досить сувора й навіть груба, поблажливо ставився до впоодобання сина і грошей для нього не шкодував. Тож не дивно, що здібний юнак невдовзі опинився при дворі неаполітанського короля. Там співіснували традиції середньовічної лицарської вишуканості й віяння Нової доби. Така атмосфера спонукала Боккаччо до літератури, і він почав писати.

Проте батько збіднів, тому юнакові довелося повертатися до Флоренції та самому дбати про себе. Спочатку Боккаччо мріяв знайти мецената, але нічого з того не вийшло. Займатися комерцією він не мав ні здібностей, ні бажання, тож пішов на державну службу — став одним із дипломатів Флорентійської республіки.

1348 р. у Європу прийшла «чорна смерть» — чума, яку багато хто сприймав як Божу кару й кінець світу. Дві третини Флоренції (у тому числі батька Джованні) «викосила» її безжална коса. Саме тоді в Боккаччо виник задум «Декамерона», над яким він працював з 1350 по 1353 р. Це не просто збірка окремих новел, а твір, що має сюжетну й композиційну єдність, підкреслену подвійним обрамленням. «Декамерон» розпочинається й завершується авторським словом, своєрідними передмовою та післямовою. В обрамленні йдеться про сімох дам і трьох кавалерів, які усамітнилися за межами Флоренції, щоб пережити чуму. Задля розваги вони розповідали по одній історії на певну тему, яку визначав «господар» цього дня. Так, щовечора протягом десяти днів («Декамерон» — букв. *десятиденник*) розповідалося по десять оповідок, усього ж їх сто.

Через десять днів молоді флорентійці повернулися до міста й розпрощалися.

Протягом першого дня розповідалися історії *«про що кому заманеться»*; другого — *«про таких, що, всякого лиха набравшись, негадано знаходять добру долю»*; третього — *«про тих, що кмітливістю своєю чого бажали добули або що втратили повернули»*; четвертого — *«про тих, чия любов мала нещасливе закінчення»*; п'ятого — *«про те, як після різних сумних і нещасливих пригод закохані зазнають нарешті щастя»*; шостого — *«про тих, які дотепною відповіддю давали відсіч глузливому слову або бистроумністю і винахідливістю своєю од себе шкоду, небезпеку чи кривду одвертали»*; сьомого — *«про штуки, які чи то з кохання, чи то для власного рятунку витворюють жінки зі своїми чоловіками»*; восьмого — *«про різні штуки, що то раз у раз люди людям стroyть: жінки чоловікам, чоловіки жінкам або чоловік чоловікові»*; дев'ятого — *«кожен розповідає по своїй уподобі, що кому любе»*; десятого — *«про тих, які вчинили щось доблєсне або благородне чи то в любовних, чи в інших яких справах»*.

Парадокс: твір, який нині вважається головним у творчому доробку письменника, сучасниками визнаний не був. Петрарка, хоч і переклав латиною останню новелу збірки, говорив, що вона нудна, бо... занадто товста. Згодом «Декамерон» не раз потрапляв до індексу заборонених книг, бо головним його героєм є вулиця, людське суспільство з його вірою та забобонами, шляхетністю і підлістю, освіченістю і дурістю, вишуканістю і вульгарністю, міфами і дійсністю. Проте збірка пережила століття, і кожен читач може знайти в ній історію, яка зворушить його душу...

1350 р. Боккаччо познайомився з Петраркою, і це знайомство переросло в міцну дружбу. Щирістю і теплотою віє від заповіту Петрарки, у якому він відписав товаришеві гроші на шубу *«для занять і нічної роботи»*... В останні десятиліття життя Боккаччо створив біографії великих співвітчизників — Данте й Петрарки. Його захоплення божественним генієм Данте дало остаточну назву «Комедії» — «Божественна комедія». Саме Боккаччо за дорученням флорентійської комуні, наче спокутуючи гріх рідного міста перед вигнанцем Данте, читав у університеті лекції про «Божественну комедію», пробуджуючи в душах молодих співгромадян гордість і за своє місто, і за його великих синів. Дізнавшись від Петрарки про людину, якій поет замовив переклад Гомерових поем, Боккаччо знайшов її, умовив переїхати до Флоренції і виклопотав спеціальну стипендію флорентійського університету для перекладу давньогрецьких авторів. Так у Європі виникла перша кафедра грецької словесності. І таких прикладів безкорисної просвітницької діяльності письменника можна навести безліч. Помер Боккаччо 21 грудня 1375 р. Останнє, над чим він працював, — коментарі до «Божественної комедії» Данте.

Як іздумаю я собі, прекрасні дами, які ви всі зроду жалісливі, то бачу вже загода, що сумним та невеселим здасться вам почин отсієї книги, таким-бо справді є поставлений на чолі її скорбний спомин про минулу чумну пошесть, печальний для кожного, хто був її самовидцем чи іншим яким робом спізнав її. Та не хотів би я притьмом одстрашити вас од дальшого читання; не гадайте, що ждуть вас тут самі тільки зітхання та сльози. Сей жахливий початок буде вам ніби подорожнім гора крута да стрімча, а за тією горою та лежить гарна-прегарна долина, і тим вона любіша, чим тяжче було на гору п'ястися і з гори вниз зіходити. І як за веселощами смуток наступає, так за горем радощі у тропі йдуть.

Так от, минуло вже після благодатного втілення Сина Божого років тисяча триста й сорок вісім, коли в преславнім городі Флоренції, краснішим над усі міста італійські, прокинулася чумна моровиця. Не пособляли проти неї ні мудрість, ані обачність людська, хоч місто було очищене од усякого бруду нарочито настановленими служебниками, недужим заборонялося входити в город, усім давалися поради, як шанувати здоров'я; не помагали й смиренні молитви, що не раз та й не два творили богобоящі люди, чи то з охрестами ходячи, чи іншим яким чином.

Стали нападати всякі страхи та химероди на тих, що при життю лишалися, і мало не всі вони до одної жорстокої мети поривалися — обминали недужих, гидуючи ними та речами їхніми, тим-бо сподівалися зберегти власне здоров'я. Були такі, що вважали за найліпший спосіб проти лиха жити помірковано й стерегтися всякої надмірності; зберуться, було, невеличкою громадкою та й живуть окремо від інших, замкнувшись з вигодою в якомусь домі, де немає болящих, і заживаючи щонайвиборніших потрав та щонайдобріших вин, але з великою здержливістю, не вкидаючися в ласунство; нікого не допускають, було, щоб говорив їм про те, що діється в місті, про заразу і смерть, проводячи час за музикуванням і всілякими скромними розвагами.

Інші ж, супротилежної думки бувши, покладали собі, що пити вволю і ласувати всмак, волочитися з жартами та співами, задовольняти якомога всі свої

Герб Флоренції

*Портрет Джованні
Боккаччо*

схотінки, сміятися та шкилювати з усього, що б не сталося, — ото і єсть найпевніші ліки од хвороби. За таких злигоднів і такого лихоліття занепапа й нінащо перевелася в нашому місті достойна повага законів Божих і людських, бо їх охоронці й виконавці, як і опрочі люди, то помирали, то понедужали, то, не мавши досить служителів, не могли пильнувати своєї справи, — тим-то вільно було кожному що хотя творити.

Інші, знов, трималися середини між сими двома крайнощами: не здержували себе в їжі, як тії, та й не вдавалися в пиятику і розпусту, як сії, а заживали всього як до потреби своєї. Вони не замикаються, було, а ходять-гуляють надворі, держачи в руках хто квіти, хто зілля духмяне,

хто інші які пахощі, та й нюхають собі зчаста, — освіжити б то мозок такими ароматами, бо повітря було все ніби занечищене од смороду трупів, болячок і ліків. Були й такі, що мали суворішу думку (а може, вона була й вірніша), кажучи, що проти пошесті немає лучшого способу, як утеча од неї; думаючи ж так і ні про що, крім себе, не дбаючи, множество чоловіків і жінок покидали рідне місто, одбігали домів своїх і осель своїх, родичів своїх і скарбів своїх та й пускалися за город, у свої чи чужі маєтності, нібито гнів Божий, що побирав неправедників сією моровицею, не спостигне їх, де б вони не обернулися, а впаде на тих тільки, що полишилися в мурах міста; чи, може, думали, що ніхто в нім живим не зостанеться, що прийшла на нього остання година.

Хоча з-поміж сих людей, що по-різному велися, не всі помирали, одначе не всі й виживали. Шкода й казати, що один городянин сахався другого, сусіди сливе не дбали одне про одного, родичі або зовсім не родичалися, або бачились у рідку стежку, та й то оддалеки; лихо такого жаху нагнало в серця людські, що брат цурався брата, дядько небожа, сестра брата, а часто-густо й жінка чоловіка, ба й гірше ще од того, що й віри не йметься, — батьки та матері гидували за дітьми рідними ходити, ніби вони не їхні були. Через те чоловікам і жінкам, котрі захворювали (а було їх безліченна безліч), не лишалося іншої ради, як сподіватися на милосердя друзів, яких було не густо, або на корисливість слуг, що наділись на велику аж надто платню, — та й тих уже ставало обмаль, і були то люди грубої вдачі, незвиклі до такої служби; уміли хіба що подати щось там слабому та смерті доглянути, і дослужувались вони часто своєї погуби. Опріч того, багато хто помирав просто випадком; щоб їм були помогли, вони були б повиживали. Од усього цього, і од недостат-

нього догляду за болящими, і од сили пошесті, таке велике множество люду помирало день у день і ніч у ніч, що сумно було й слухати, не те що дивитися. А серед тих городян, що при життю лишалися, повелись мимоволі такі звички, що передше їх і не чути було.

Колись було заведено (та й нині воно так ведеться), що родички й сусідки збиралися в домі небіжчика і плакали там разом із ближньою ріднею; окрім того, перед покійниковим житлом зіходився увесь рід, сусіди та багато інших мирян і духівництва, залежно од стану померлого, і товариші несли його тіло на своїх плечах, у жалобному поході зі свічками й півчою, до церкви, що він її обрав іще за живоття свого. Як же чума почала вбиватися в силу, сі обряди були занедбані цілком або почасти, а натомість настали інші. Люди вже помирали без тужільниць, а часом то не було кому й душі доглянути, не те що. Рідко кому випадали на долю жалібне квіління та гіркі сльози рідних, їх місце заступили реготи, жарти й поспільні веселощі; сей звичай найкраще засвоїло, заради здоров'я свого, жіноцтво, зовсім майже забувши свою жалісливу вдачу. Мало було таких мерців, щоб за ними йшло до церкви більше, як десять чи дванадцять чоловік, та й то не статечні, поважні городяни, а такі собі могильники-простолюдці, що називалися погребарями і одбували сю службу за гроші.

Людам простого стану, та, либонь, і середнього, тим іще сутужніше приходилося: чи то надія, чи злидіні веліли їм держатися своїх домівок і свого сусідства; день крізь день занедужували вони тисячами і, не мавши ні догляду, ні жодної помочі, майже наголо всі помирали. Багато їх конало вдень і вночі просто на шляху, немало доходило і по хатах, та сусіди дізнавалися про теє тільки по трупному смороду; і тих, і тих умирущих усюди було повно. Сусіди ж, із ляку перед заразою, та й із жалощів до вмерлих, одно знай робили: або самі, або з допомогою найманих носіїв виволікали з хат мертві тіла і складали їх перед дверми, де всякий мимохідень міг би їх бачити безліч, особливо вранці; потім діставали мари чи ноші, а як не було, то клали й на дошки. Часто на одних ношах лежало по двоє й по троє, а траплялося безліч разів і таке, що на одних марах несли чоловіка й жінку, двох чи трьох братів, батька й сина тощо. Не раз случалося, що за двома священиками, котрі йшли з хрестами перед покійником, притаковувались слідком за першими марами носії ще з двома чи трьома, і священики, думавши одного ховати, насправді

«Чорна смерть» (чума) у
Флоренції. Книжкова мініатюра

Флоренція. Церква Санта-Марія Новела

хоронили шістьох чи вісьмох покійників, а то й більш. І не вшановувано їх ні сльозю, ні свічкою, ані проводом; до того вже дійшлося, що вмерлими людьми не більше журилися, аніж тепер здохлою козою. Се вочевидь доводить, що коли природний хід речей не навчає і мудрих терпеливо зносити дрібні і рідкі втрати, то велике лихо і простаків чинить розважними та байдужими. Задля великої лічби мертвяків, яких приношено щодня й щогодини до всіх церков, не ставало свяченої землі на поховання, особливо як

хотілося по старому звичаю кожному опрічне місце наділити; тим-то на цвинтарях, де все було переповнене, копалися величenni ями, куди сотнями складали нанесені трупи, пакуючи їх шарами, як товар у корабельному трюмі, і притрушуючи потроху землею, покіль не натоптували могилу до самого верху.

Не розписуючися дрібніше про ті злигодні, що зазнало їх наше місто, скажу за одним заходом, що лиха година не минула й загородя. Про замки немає чого говорити, бо що замок, то й малесеньке місто; а що вже по розкиданих хуторах, то бідні, нужденні селяни із сім'ями своїми, не мавши нізвідки рятунку — ні од лікарів, ні од служників, удень і вночі мерли по хатах, на полі чи при дорозі, не по-людському, а по-товарячому. Од сього вони зледащили та розопсіли, як і городяни, і не журилися аніже про своє хазяйство; що день Божий смерті виглядаючи, не про те вони думали, як би трудами своїми намножити добра з поля і з худоби, а ніби завзялися з усієї сили нищити своє надбання. Тим-то воли й осли, вівці й кози, свині й дробина, ба навіть найвірніші людям пси проганялися з двору та й блукали собі безбач по полю, а хліба ж на нивах незібрані, нежаті стояли. Бувало й так, що розумна худоба, понапасавшись за день досита, верталася на ніч додому пустошаш.

Що ж іще можна сказати, повертаючись од околиці знову до міста? Хіба тільки те, що з тяжкого Господнього наслання, а може, ще і з людської жорстокості, од місяця березоля та й до місяця липця померло в мурах міста Флоренції — почасти од сили чумної моровиці, почасти од поганого догляду за слабими через перестрах здорових — більше, гадають, ніж сто тисяч душ, тоді як до сієї пошесті ніхто, мабуть, і не думав, щоб у городі було такого народу. Скільки великих палаців, скільки прекрасних будинків, скільки пишних осель, де було колись повно челядинців і панства, обернулося в пустку, що й послідушого пахолка не зосталося! Скільки бравих чоловіків, скільки вродливих жінок, скільки гарних молодиків уранці снідали ще зі сво-

їмні родичами, друзями й товаришами, а ввечері трапезували вже на тому світі з пращурами!

У храмі випадково зустрілися семеро молодих дам і троє молодиків. Вони вирішили поїхати за місто, аби перебути чуму. Щоб якось розважитися, вирішено було розповідати якісь історії на певну запропоновану тему.

ДЕНЬ ПЕРШИЙ. Оповідка третя

Як недомисел не раз доводить людей щасливих до тяжкої доби, так і розум рятує мудрого з великих небезпечностей і провадить його певно до тихої пристані.

Саладін, що доблестю своєю не тільки став із незначного чоловіка султаном вавилонським, а й звияжив не раз королів сарацинських та християнських, витратив увесь свій скарб на війни та на пишноту свою безмірну, от припало якось так, що запотребилась йому притьмом чимала сума грошей і не знав він, де б її так скоро засягти; аж став йому на пам'яті багатий єврей на ймення Мельхіседек, що лихварював в Александрії; той міг би виручити його, аби захогів, але то такий був скупий, що самохіть нічого не дав би, а силоміць видиратиме випадало; от і став султан з неволі мізкувати, яким би побитом зарятуватися в єврея, та й надумав, як насильство своє правом заличкувати. Покликав він його перед себе, привітав ласкаво, посадовив та й каже:

— Чоловіче добрий, чув я од людей, що ти тяжко мудрий і знаєшся гаразд на божественних справах; то чи не скажеш ти мені, котра з трьох вір істинна: юдейська, агарянська чи християнська.

Єврей і справді був мудрий і одразу зміркував, що Саладін хоче впливати його на слові, щоб приченитися до нього, і побачив, що хоч яку віру поставить він вище над інші, султан все одно свого докаже. Треба було знайти таку відповідь, щоб не вкленатися; Мельхіседек пішов до голови по розум і швидко надумався.

— Володарю, — мовив він, — мудре питання завдав еси мені, а щоб сказати, що я про нього думаю, мушу оповісти тобі невеличку притчу, а ти послухай. Жив у давнину один значний і багатий чоловік, а в того чоловіка в скарбівні серед інших дорогих речей та був собі прегарний розкішний перстень. Бажаючи вшанувати той перстень за його оздобність і коштовність і лишити його на вічні віки в потемності своїй, поклав він, щоб той син, у котрого знайдеться даний од нього перстень, вважався за його спадкоємця, а інші щоб мали його за старшого, шанували й почитували. Той, кому припав перстень, розпорядився тим самим робом, що і його попередник. За короткий час той перстень перейшов із рук до рук багатьом спадкоємцям і потрапив нарешті до чоловіка, в якого було троє хороших і путящих синів.

Молодики знали звичай, заведений з перснем, і, хочучи кожний для себе більшої честі, просив якомога старого батька, щоб одписав персня на нього. Статечний чоловік любив усіх трьох однаково і сам не знав, котрому одказати персня, бо пообіщався всім трьом; от, щоб усіх задовольнити, він велів нишком одному золотареві зробити ще два такі самісінькі персні і сам уже не міг одрізнити, котрий із них справжній. Перед смертю він потаємці дав кожному синові по персню. Як помер же батько, то всі троє синів стали доминатися спадщини і почетею, а як один заперечував право другого, то кожний пред'явив персня на доказ своєї правоти. Що всі персні були однаковісінькі й не змога було розрізнити, котрий справжній, то досі так і не вирішено питання, хто ж із них законний батьків спадкоємець. Так само скажу я, володарю, про три закони, які Бог Отець дав трьом народам і про які ти мене питаєш: кожний народ гадає, що він володіє насліддям і правдивим законом і чинить по заповідях Його, а котрий ним справді володіє — се таке саме питання, як і з трьома перснями.

Саладін побачив, що євреєві добре вдалося уникнути того сильця, яке він перед ним розставив, і вирішив прямо одкрити йому свою нужду, чи не схоче він його допомогти. Так він і зробив, признавши-ся йому, що він замишляв проти нього, якби він не одповів так розумно. Єврей залюбки зарятував його чим треба. А Саладін потім повернув усе сповна, ще й надав йому великих дарів, був із ним завжди у приязні і поставив його коло себе на високу й почесну службу.

ДЕНЬ ШОСТИЙ. ОПОВІДКА ЧЕТВЕРТА

Куррадо Жанфільяцці, як ви, мабуть, усі бачили й чули, був одним із найшляхетніших громадян у нашому місті і завжди славився щедрістю своєю та гостелюбністю. Бувши справдешнім лицарем, він кохався понад усе в хоргах та ловчих птахах — про інші його справи я зараз не говоритиму. Одного дня вполював він зі своїм соколом біля Перетопи журавля, птаха ще молодого, та добре вгодованого, і послав його кухареві своєму Кікібію, родом із Венеції, щоб він його обпатрав і засмажив добре на вечерю.

Кікібію був добрий майстер своєї справи, та чоловік легковажний; він оскуб того журавля, розпалив огонь і заходився пекти птицю; вона вже майже спеклась і розточувала навкруги приємний аромат, коли се до кухні зайшла одна сусідська молодичка на ймення донна Брунетта, у яку той кухар був дуже закоханий. Приваблена запахом смажені і побачивши того апетитного птаха, вона попросила по-хорошому Кікібію, щоб він дав їй стегенце. На те кухар одповів приспівуючи:

— Нічого я тобі не дам, сей птах, Брунетто, не для дам!

Слово за слово, та й до сварки дійшло; тоді Кікібію, щоб не гнівити ще дужче своєї коханої, одтяв од журавля одно стегенце і оддав їй.

Коли Куррадові і його гостям подали ввечері журавля з одним лише стегном, господар вельми здивувався; він велів покликати кухаря й спитав у нього, де ділось друге стегно. Скоробреха-венетіанець одповів йому, не задумуючись:

— Синьйоре, журавель — птиця однонога, то й стегно в нього одно.

Куррадо розсердився й сказав:

— Де в біса одно? Хіба я журавлів ізроду не бачив, чи що?

А Кікібіо все своє правив:

— Ба ні, синьйоре, як я кажу, так воно і є. От коли хочете, то й на живих вам покажу.

Куррадо, зважаючи на гостей, що в нього були, припинив суперечку, сказавши:

— Ну гаразд, як покажеш мені завтра на живих, що так воно і є (хоч я зроду такого не бачив і не чув), то не буде тобі нічого, а як ні, то клянуся тілом Христовим, такого дам тобі перегону, що поки віку твого мене не забудеш!

Отак скінчилась увечері та суперечка; та наступного дня, скоро на світ благословилося, Куррадо встав сердитий (не заспав уночі свого гніву!), велів привести коней і, посадивши Кікібіо на шкapiну, поїхав з ним до річки, де на світанку, він знав, стояли журавлі, і сказав йому по дорозі:

— Подивимось зараз, хто брехав учора — ти чи я.

Побачивши, що Куррадо ще не пересердився і треба якось буде перед ним вибріхуватися, Кікібіо страшенно перелякався; їдучи за паном, він тільки й думав, як би йому втекти, та ба! І вперед, і назад дивиться бідаха, на всі боки роззирається, і скрізь, здається йому, стоять журавлі на двох ногах. От уже вони й біля річки; кухар перший помітив із десятків журавлів, що стояли на одній нозі (а так вони справді й стоять, коли сплять).

— От бачите, — показав він на них Куррадові, — правду я вам учора казав, що вони одноногі: дивіться, як вони стоять.

— Зажди, — обізвався Куррадо, помітивши птахів, — зараз я покажу тобі, що вони двоногі.

Тоді підійшов до журавлів ближче й гукнув:

— Шугу! Шугу!

Зачувши те гукання, журавлі стали на обидві ноги і, щибнувши раз і двічі, полетіли геть.

Фортуна крутить колесо удачі. Люстрація до «Декамерона». Париж. 1467 р.

— А що, ласуне? — сказав Куррадо кухареві. — Бачиш тепер, що в них дві ноги?

Кікібіо розгубився, але відповів миттю (хто його знав, звідки та відповідь узялася):

— Авжеж, що дві, мій пане! Треба було вам учора ввечері на того журавля шугикнути, то й він би, як сії, другу ногу опустив!

Куррадові так сей жарт сподобався, що гнів його обернувся зразу на веселий сміх, і він сказав:

— Правда твоя, Кікібіо, треба було мені так і зробити!

Отак своєю швидкою й дотепною відповіддю Кікібіо уник великої біди і помирився з паном.

ДЕНЬ ДЕСЯТИЙ. ОПОВІДКА ПЕРША

Так от, щоб ви знали, з-поміж багатьох славетних лицарів, що жили з давен у нашому місті, найвизначнішим був, либонь, мессер Руджієрі де Фіджованні. Сей багатий чоловік і доблесний муж, придивившись добре до нашого тосканського побуту і звичаїв, зміркував собі, що, живучи тут, він не зможе проявити сповна своєї хоробрості, і надумав податися на якийсь час до гишпанського короля Альфонса, що в ту добу доблестю своєю був над усіх володарів славен. Справивши собі добрий обладунок, він рушив із чималим кінним почтом до Гишпанії, і король прийняв його там ласкаво. У тім краю зажив наш лицар пишно та розкішно і, доконавши дивугідних бойових подвигів, невдовзі залучив собі слави хороброго воїна.

От живе він там рік, другий, до короля придивляється, аж бачить — король тому замок дає, тому гóрод який, тому баронство — і все ж то ніби нерозважно якомсь, не по заслuzі, а йому, Руджієрі, що за всіх їх вартніший, — нічоґісінько, і від того його славі немалій виходить ущербок. Надумав Руджієрі короля покинути і попрохав у нього на те дозвоління. Король йому дав дозвіл і подарував відхідного — доброго верхового мула, що якраз годився мессерові Руджієрі в далеку дорогу. Потому король викликав до себе одного рукодайного слугу свого і велів йому їхати разом з мессером Руджієрі, тільки так, щоб лицар не догадався, од кого він посланий; слуга мав уважно слухати, що той говоритиме про короля і переказати слово в слово своєму панові, а на другий ранок передати мессерові Руджієрі, щоб той вернувся до короля. Як побачив той королівський вірник, що лицар виїхав із міста, зараз догнав його й поїхав разом, нібито йому теж до Італії путь лягла.

От їде мессер Руджієрі на тому мулі, що король йому подарував, розмовляє з тим сунутником про те, про се, а годині так о дев'ятій і каже:

— Пора вже, мабуть, дати випорожнитись нашим стунакам.

Подорожні завели коней і мула до стайні; всі коні випорожнилися, а мул ні. Тоді поїхали далі, і той слуга королівський пильно прислухався до всього, що казав лицар. От доїхали вони до річки, стали коней напувати, аж тут мул випорожнився в воду. Як побачив тее мессер Руджієрі, то гукнув:

— А бодай тобі лихо, муляко капосний! У тебе така вдача, як і в того сеньйора, що мені тебе подарував.

Слуга добре зятив ці слова і, їдучи з лицарем цілий день, наслухався од нього ще багато речей про короля, тільки ж усе високохвальних. Назавтра рано, як посідали вони знову на коней і лицар хотів верстати далі путь до Тоскани, слуга передав йому королівський наказ, і мессер Руджієрі зразу ж повернув назад.

Король довідався вже од слуги, що мессер Руджієрі говорив про нього і про мула, і велів покликати лицаря перед себе; прийнявши його з веселим видом, він спитав, чому се він прирівняв його до мула чи мула до нього. На те мессер Руджієрі одказав одверто:

— Тому я вас до нього порівняв, мій пане, що ви даєте, кому не треба, а кому треба — не даєте, а мул ваш, вибачайте, там, де слід, не випорожнився, а зробив тее там, де не слід.

Тоді король йому й каже:

— Дон Руджієрі, якщо я нічим не обдарував вас, обдарувавши натомість багатьох, що не годні і в слід вам ступити, то се сталось не тому, що я не ціную вас, яко славетного лицаря, достойного найвищих дарів, а з вини вашої лихої долі, що не дала мені оддячити вам доволі. Зараз я подам вам очевидний доказ, що правду кажу.

— Мій пане, — одказав на те мессер Руджієрі, — не того мені жаль, що я жодних дарів од вас не дістав, я не прагнув тим розбагатіти, а того, що ви нічим не одзначили моєї доблесті; проте я вважаю, що ваше пояснення цілком достатне й поважне і готовий будь-коли пересвідчитись у його правдивості, як ви того бажаєте, хоч вірю вам і без доказів.

Тоді король повів його в велику палату, де вже заздалегідь були поставлені з його наказу дві чималі замкнені скрині, і сказав йому в присутності багатьох людей:

— Дон Руджієрі, перед вами дві скрині; в одній моя корона, берло королівське і яблуко державне, а ще різні пояси саджені,

Скульптура Джованні Боккаччо. Палац Уфіці

Ф. К. Вінтерхальтер. Декамерон.
XIX ст.

лі. Я знаю, що ви не маєте наміру стати гишпанцем, тим не подарую вам тут жодного замку чи города, але я бажаю, щоб та скриня, якої не погодила вам доля, стала їй на зло вашою: везіть її в свої краї, нехай побачать ваші земляки, якої ви в мене заслужили шани й одзнаки за вашу велику доблесть.

Мессер Руджієрі узяв ту скриню, подякував красенько королю, як і годилось за такий гостинець; і радий та веселий поїхав до Тоскани.

Переклад М. Лукаша

1. Що раніше означало слово *гуманіст*? Кого ми називаємо гуманістами тепер? **2.** Що таке *анекдот*, *притча*?

3. «Декамерон» починається описом страшної чуми. Чи випадково темою десятого, останнього, дня є розповіді про тих, «котрі вчинили щось доблесне або благородне»? **4.** Як впливає на поведінку людей чума? Чи можемо ми назвати ці картини алегорією людства взагалі? **5.** Чи актуальна в наш час притча Мельхіседека, розказана Саладину? **6.** Порівняйте новелу про Куррадо Джанфільяцці та Кікібіо з побутовими казками. Що їх об'єднує? **7.** Визначте суспільний стан дійових осіб новел Боккаччо. Чи можливе було таке «сусідство» в літературі середньовіччя? **8.** Чому «Декамерон» Боккаччо вважають енциклопедією приватного життя Італії XIII–XIV ст.? Відповідь аргументуйте.

9. Новела виникла з анекдота. Спробуйте переробити новели, що подані в підручнику, на анекдоти.

<http://ae-lib.narod.ru>
<http://www.philatelica.ru/classik>

МИГЕЛЬ ДЕ СЕРВАНТЕС СААВЕДРА

(1547–1616)

*У полі, між козацькими могилами,
лиш Дон Кіхот шукає вітряка.*

Л. Костенко

Серед безлічі почесних відзнак у художній літературі вирізняється премія Сервантеса, яку ще називають Нобелівською премією іспаномовних країн. Її вручають в невеличкому містечку Алькала де Енарес біля Мадрида, де народився безсмертний Сервантес, а її лауреат розпочинає традиційне дводенне безперервне читання геніального роману великого іспанця. У читанні беруть участь різні люди: від короля Іспанії до її пересічних громадян, від видатних діячів культури та науки до звичайнісіньких школярів. Так Іспанія вшановує свого сина, про якого за життя, як це, на жаль, буває, не дуже турбувалася...

Мігель Сервантес де Сааведра народився в родині зубожілого дрібного поміщика — ідальго. Кажуть, злидні звили своє гніздо ще в колисці майбутнього письменника. У пошуках заробітку його сім'я об'їздила пів-Іспанії, зазнавши багато лиха. Однак освіту Мігель отримав досить-таки пристойну. Далі треба було думати про майбутнє, про те, як і за що жити. Чи то випадок, чи гра долі привели Сервантеса на службу до папського посла в Іспанії, з почтом якого він в 1569 р. виїхав до Італії. Як іспанець опинився на службі італійського кардинала, достеменно невідомо. Згодом дослідниками був знайдений тогочасний наказ, де йшлося про необхідність арешту якогось Мігеля де Сервантеса за вбивство дворянина на дуелі. Крім того, належало відсікти йому праву руку і вислати на десять років з королівства. Але чи йшлося саме про майбутнього автора «Хитромудрого ідальго Дон Кіхота з Ламанчі», сперечаються до цього часу.

В Італії Сервантес провів п'ять років: спочатку на службі в кардинала Аквавіві, а потім в іспанській армії. Важко перебільшити вплив на духовний і культурний розвиток молодого іспанця цього визнаного центру гуманістичної європейської думки й нового мистецтва. Здавалося, навіть італійське повітря спонукало кожного, хто потрапляв туди, займатися творчістю. Сервантес не став винятком, але не забував і про свою службу, про те, що він — іспанський солдат.

На 7 жовтня 1571 р. планувався морський бій між турецькою ескадрою і флотом Священної ліги (Іспанія, кораблі Папи Римського,

Венеція) біля Лепато. Напередодні битви Сервантес захворів на лихоманку, але наполіг на своїй участі в бою. Він воював відважно й безстрашно, як і його герой Дон Кіхот. Сервантес отримав три вогнепальні рани, одна з яких призвела до паралічу лівої руки. Проте він продовжував нести службу і заробляти на шматок хліба.

Повернення в Іспанію в 1575 р. мало стати тріумфом солдата й покласти край злигодням родини Сервантеса, адже він повертався з рекомендаційними листами від найшановніших людей на ім'я іспанського короля. Однак ці листи до короля не потрапили, бо галеру, на якій плив Сервантес, захопили корсари і всіх полонених продали в алжирське рабство. У полоні Мігелю було тяжко не від того, що його тримали в кайданах на шиї і ногах, а від того, що разом із ним у полон потрапив і молодший брат.

Намісник турецького султана в Алжирі, який купив Сервантеса в розбійників, ознайомившись з листами на ім'я іспанського короля, вирішив, що перед ним людина з шляхетної і надзвичайно заможної родини, і виставив неймовірно високу ціну викупу. Письменник у полоні виявив найкращі людські якості. Він наполіг, аби спочатку викупили молодшого брата, а сам чекав на звільнення ще довгих п'ять років. І не просто чекав, а боровся: улаштував бунти й втечі невільникам, чотири рази (!) намагався тікати, але марно...

Нарешті в 1580 р. Сервантес повернувся на батьківщину, де його чекала зубожіла родина. Він почав безкінечну боротьбу з нестатками: спробував зайнятися комерцією, повертався на військову службу, був комісаром із заготівель для «Непереможної Армади». Подорожі Іспанією і літературна діяльність — що це дало Сервантесу? Статків він не заробив, хоча інші заготівельники на долю не скаржилися: вони жили не за рахунок платні, яка була невеликою і нерегулярною, а за рахунок хабарництва й крутіїства. Через конфлікт з однією церковною управою Сервантес ледве не був відлучений від церкви. До того ж він не дуже любив займатися оформленням ділових паперів, що призвело до конфлікту з фінансовими органами. Його звинуватили в незаконних реквізиціях і приховуванні коштів. У 1592 р. письменника вперше кинули за ґрати. З кар'єрою комісара із заготівель для армії було покінчено.

Нова посада збирача податкових недоїмок у королівстві Гранада принесла Сервантесу чергові ув'язнення: зібрані кошти він передав якомусь банкірові, який зразу ж оголосив себе банкрутом. Хоча державі вдалося відшкодувати збитки, участь Сервантеса в цій справі викликала запитання, не вирішені до цього часу: ким був у цій історії письменник — співучасником чи жертвою? В усякому разі двічі, у 1597 і 1602 р., Сервантеса ув'язнювали за приховування коштів.

Література теж була не дуже прихильною до вже не молодого письменника. Як зазначав сам Сервантес, він «*отримав у віршах менше перемог, ніж на його голову сиплеться лих*». Слава прийшла, коли, здавалося, її вже й чекати було годі. У січні 1605 р. в Мадриді почали продавати першу частину «Хитромудрого ідальго Дон Кіхота з Ламанчі». Успіх роману, задум якого, як зазначав сам автор, виник у нього у в'язниці, був надзвичайним — у липні того ж року продавали вже п'яте (!) видання роману, через два роки його читали в Брюсселі, а через сім — у Лондоні. Навіть для нашого часу таке поширення книги Європою — справа незвичайна, а що вже говорити про сімнадцяте століття!

Сервантес задумав свого «Дон Кіхота» як пародію на рицарський роман, що в Іспанії користувався неабиякою популярністю як серед простолюду, так і при королівському дворі: Філіпп II любляв на придворних торжествах з'являтися в костюмі мандрівного рицаря. Ці твори виникли в середньовіччі й розповідали про особисте життя рицаря: його подвиги в ім'я Прекрасної Дами та власної слави. Герой рицарського роману мандрівний (мандрований) рицар вступав у бії з могутніми велетнями, долав вогнедишних драконів, перемагав підступних чаклунів і завойовував королівства. Саме від цих романів усе неймовірне й надзвичайне стали називати *романтичним*. Цікаво, що після виходу книжки про Дон Кіхота, що під впливом рицарських романів вирушив у світ, аби знищити зло, скасувати беззаконня та спинити сваволо, а замість цього воював із вітряками, баранами, звичайними подорожніми та бурдюками з вином, рицарський роман фактично перестав існувати. Своїм твором Сервантес започаткував новий європейський **роман** — складний за будовою і великий за обсягом епічний твір, у якому широко охоплені життєві події певної епохи та багатогранно й у розвитку змальовані персонажі. Мандруючи разом з Дон Кіхотом і Санчо Пансою (твір Сервантеса називають «романом великої дороги»), ми зустрічаємося з різними людьми: знатними і посполитими, бідними і заможними, щасливими і не дуже. Кожен із них оповідає свою історію — і перед нами постає широка картина життя країни. Роман Сервантеса називають трагікомічним епосом, бо в ньому все змішалось, як і в справжньому житті. Ми сміємося з витівок Дон Кіхота, але нас не полишає відчуття гіркоти: золоту добу, коли людина не знала, що таке зло і несправедливість, на жаль, відродити неможливо. Тож і кажуть, що одним із головних у романі є конфлікт між непрактичною духовністю і бездуховною практикою.

Сервантесу книжка принесла не лише гордоці, а й прикроці: у 1614 р. під прізвиськом якогось Фернандеса де Авельянеда було надруковане продовження пригод Дон Кіхота та Санчо Панси, яке деякий час навіть конкурувало з авторською другою частиною і було своєрідним памфлетом на книгу Сервантеса. Але це ще означало,

що Дон Кіхот залишив межі сервантівського твору і почав жити своїм життям. Час засвідчив, що цей літературний персонаж потрапив до кола так званих **вічних образів** — він вийшов за межі конкретного літературного твору та доби й набув символічного значення.

Слава Сервантеса гриміла Європою, шляхетна публіка, відвідуючи іспанську столицю, хотіла більше дізнатися про нього. Показовою є розмова одного француза, який перебував на той час у Мадриді, з іспанськими кавалерами. На його запитання, хто такий Сервантес, він отримав відповідь, що «він старий солдат, ідальго, бідняк». Здивований іноземець зауважив, що людину, яка користується такою повагою у Франції і в інших країнах, Іспанія повинна була б озолотити й утримувати казенним коштом. Та відповідь була цинічною: *«Якщо писати його примушують злидні, то дай Боже, щоб він ніколи не жив у статках, бо своїми творами, будучи бідняком, він збагачує весь світ»...*

У кінці життя Сервантес прийняв чернецький сан. Подейкували, що він це зробив для того, щоб не обтяжувати родину витратами на своє поховання — ченців ховали за кошти братства.

Могили свого великого сина Іспанія не зберегла. А Сервантес уславив батьківщину: його роман «Дон Кіхот» став другою у світі (після Біблії) книгою за кількістю мов, якими вона перекладена.

ПРЕМУДРИЙ ГІДАЛЬГО ДОН КІХОТ З ЛАМАНЧІ

РОЗДІЛ I

В однім селі у Ламанчі — а в якому саме, не скажу — жив собі не так давно гідальго, з тих, що то мають лише списа на ратищі, старосвітського щита, худу шкапину та хорта-бігуна. Душенина на щодень (частіше яловичина, ніж баранина), на вечерю здебільшого салатка м'ясна, суботами «бите-різане» (тобто яєшня з салом), п'ятницями сочевиця, неділями ще якась голуб'ятко на додачу — все це поглинало три чверті його прибутків. Решта йшла на камізелю з дорогої саєти, оксамитні штани й пантофлі про свято; про будень малась одежа з сукна домашнього роблива — і то незгірша. Була у нього в домі ключишниця років за сорок і небога, що й двадцяти ще не мала, та ще хлопець-челядинець про польову й надвірню роботу — чи коня сідлати, чи ножицями садівницькими орудувати. Літ нашому гідальгові до п'ятдесятка добиралося, статури був міцної, із себе худий, з лица сухорлявий, зорі не засипляв і дуже кохався в полюванні. На прізвище йому було, кажуть, Кіготь чи Віхоть (про се, бачите, одні автори пишуть так, а другі інак), хоча в нас є певні підстави гадати, що насправді він звався Кикоть. Проте для нашої повісті воно байдуже — аби ми тільки, оповідаючи, од правди ані руш не одбігали.

Так от, щоб ви знали, гідальго той гуляючого часу — тобто замалий не цілий рік — водно читав лицарські романи з таким запалом і захватом, що майже зовсім занедбав не лише своє полювання, а й усяке господарювання.

Його уява переповнилась різними химерами, вичитаними з тих книжок: чарами та чварами, битвами та боями, викликами та ранами, зітханнями та коханнями, розлуками та муками і всякими такими штуками. Всі ті несосвітенні вигадки так убивились йому в тямку, що він мав їх за щирісіньку правду.

Збожеволів він отак до послідку, і вроїлася йому в голову дивочна думка, яка жодному шаленцеві доти на ум не спливалася: що йому випадає, мовляв, і подобає, собі на славу, а рідному краєві на пожиток, статися мандрованим лицарем, блукати світами кінно і оружно, шукати пригод і робити все те, що робили, як він читав, мандровані лицарі, — тобто поборювати всілякого роду кривди, наражатися на різні біди й небезпеки, щоб, перебувши їх і подолавши, окрити ймення своє несмертельною славою.

Гідальго вичистив прапрадідну зброю і вирішив, що його кінь і він повинні взяти собі славні та гучні імена, гідні нового звання й нового покликання. Свою стару шкапу він назвав Росинантом, тобто Перешкапою, а себе — Дон Кіхотом з Ламанчі. Залишилося тільки знайти даму серця, бо *мандрований лицар без любові — то все одно, що дерево без листу*. Нею стала проста дівчина із сусіднього села Альфонса Лоренцо, яку Дон Кіхот прозвав Дульсінеєю Тобоською, адже родом вона була з Тобоса.

Дон Кіхот вирішив якнайшвидше вирушити в мандри, адже скільки у світі *«зла треба знищити, скільки беззаконня скасувати, скільки сваволі впинити, скільки помилок виправити!»* Цілий день їхав гідальго, доки не натрапив на корчму, яка здалася йому пишним замком з чотирма вежами і шпилями широсрібними. Корчмар, якого він прийняв за управителя замку, збентежився, коли побачив це одоробло в перистій збруї. Дон Кіхот почав просити «управителя замку», щоб той висвятив його в мандрівні лицарі. Корчмар уже зрозумів, що гість несповна розуму, і вирішив не сперечатися з ним. Перед посвятою необхідно було вартувати зброю. Дон Кіхот облаштувався на дворі, біля колодязя, де пастухи напували худобу. Одному з погоничів якраз треба було напоїти своїх мулів, і він зняв із жолоба зброю лицаря. Після пишної промови Дон Кіхот щосили торохнув погонича в голову списом. Це сталося і з другим погоничем. Товариші поранених почали здалеку закидати лицаря камінням. Корчмар не зміг угамувати цей гармидер. Він мотнувся по боргову книгу, де записував сіно та ячмінь, що видавав

М. Мамчур. Дон Кіхот і Санчо Панса. 2001 р.

на мулів, і, звелівши Дон Кіхотів стати на одне коліно, захарамаркав щось із видаткової книги, уліпив рицареві доброго потиличника, а потім плазом меча вдарив по спині. Так відбулося «висвячення» Дон Кіхота в мандрівні рицарі.

РОЗДІЛ IV

Саме на світ почало благословлятися, як Дон Кіхот виїхав із корчми вже зуповним рицарем, і такий же був радий, та веселий, та втішний, так у ньому серце грало, що на Росинантові аж попруги тріщали. Та тут спали йому на пам'ять корчмареві поради за припас, що то в дорозі може знадобитися, особливо за гроші та за сорочки, і він вирішив з'їздити по те добро додому та за одним ходом і зброєносця собі поєднати; був там у нього на призначці селянин один, його сусіда, чоловік багатий на діти, а бідний на достаток, та до джурвання і геть-то придатний. От і завернув він Росинанта до свого села, а той, ніби зачувши вже рідну стайню, так щиро з копита рвонув, що ледве землі торкався.

Проїхав отак трохи, аж чує — з правої руки, з гущавини лісової, щось ніби квилить-проквіляє, тихо так та жалібно. Скоро почув, промовив:

— Хвала небові святому за ласку, що мені так хутко ниспосиляє, аби міг я повинність мою рицарську справити і плодів моїх добрих намірів зажити! Не сумнюся, що то стогне якийсь безталанник чи, може, безталанниця, що потребують помочі моєї та опіки.

Смикнув за повіддя та й погнав Росинанта туди, звідки те квиління чулося. Ледве в залісок уїхав, дивиться, аж там до одного дуба кобила прив'язана, а до другого — хлопець років п'ятнадцяти, до пояса заголений. Отож він і стогнав, та й було чого, бо тут же стояв якийсь здоровий дядько й що є сили затинав його батогом, примовляючи за кожним разом:

— А будеш мені дивитися! А будеш мені кричати!

А хлопець лебедів:

— Ой, не буду більше, дядьку, їй же Богу святому, не буду, а худібки так уже пильнуватиму, що й на хвильку з ока не спущу!

Побачивши що тут діється, Дон Кіхот гримнув на дядька грізним голосом:

— Нечемний рицарю, не годиться знущатись отак над безборонним! Сідай на коня, бери свого списа, — а треба сказати, що до того дуба, де стояла кобила на припоні, ратище було прихилене, — я кажу тобі, що так, як ти, чинять лише страхополохи!

Побачивши таку фігуру, всю в зброю закуту, що потрясала списом над самим його обличчям, дядько аж помертвів увесь і одказав лагодком:

— Пане рицарю, хлопець, що я отсе караю, то мій наймит, вівці в мене пасе в цих урочищах, і такий же він, щоб ви знали, негляд: щодня мушу якоїсь ягнички недолічитись. А як почну його за те недбальство чи, може, й шахрайство карати, то він каже, що я скупар і пеню на його волочу, аби заслужені не платити. Бреше, побий мене Боже, що бреше!

— Як ти смієш, хамлюго, казати при мені, що він бреше! — гукнув Дон Кіхот. — Заплати йому без жадної відмовки, а ні, то Богом живим божуся, на місці трупом тебе покладу! Зараз же одв'яжи його!

Селянин похнюпився і мовчки одв'язав свого наймита; тоді Дон Кіхот спитався в хлопця, за скільки йому господар завинуватив. Той одказав, що за дев'ять місяців, по сім реалів місячно. Дон Кіхот обрахував, що разом хлопцеві належить шістдесят і три реали, і наказав господареві, щоб він негайно калиткою брязнув, коли йому життя миле. Переляканий дядько вимовлявся, що неспромога його, та він же стільки й не винен, от хоч би й забожитись (а побожитись таки не важився): треба одлічити за три пари черевиків, що хлопцеві справив, та ще реала за те, що двічі кров йому з руки кидав, як був занедужав.

— Може, воно й так, — сказав Дон Кіхот, — а от ти допіру одшмагав його безневинно, то він уже, виходить, сквитував і за обув'я, і за кровопуск. Нехай він подер шкуру на тих черевиках, що ти справив, так ти ж за те на ньому шкуру подер; нехай цирюльник пустив йому кров, коли він хворий лежав, так ти ж пустив йому тепер юшку, як він зовсім здоровий був. От воно й виходить, що за се нічого вивертати не треба.

— Так горе ж моє, пане рицарю, що я грошей при собі не маю, — бідкався дядько, — нехай Андрес іде зо мною, і дома я заплачу йому геть чисто все, до останнього шеляга.

— Щоб я оце та пішов до нього? — закричав хлопець. — Як піду, то він же з мене всю шкуру спустить!

— Не спустить, — заперечив Дон Кіхот, — раз я йому наказав, то мусить чинити мою волю. Хай тільки запрягнеться тим рицарським законом, до якого належить, то пуцу його з душею, і він тобі напевне всю заслуженину заплатить.

— Що-бо ви, пане, говорите! — мовив хлопець. — Господар мій не належить до жодного рицарського закону. Се ж Хуан Лантух, багатій із села Кінтанара.

— То нічого, — сказав Дон Кіхот, — і Лантухи можуть бути рицарями; не родом чоловік славен, а робом.

— Воно-то так, — погодився Андрес, — та яким же робом оце мій господар робить, що кривавицю мою заїдає?

— Та-бо не заїдаю, голубе Андресику, — обіззався дядько, — ходи лишень, будь ласкав, зо мною. Присягаю на всі рицарські закони,

які тільки є на світі, що сплачу тобі до останнього реала, з дорогою душею!

— Можна й без дорогої душі, лиши її собі, — сказав Дон Кіхот, — буде з мене, як ти йому виновате оддаси. Тільки гляди мені: як не встоїшся у слові, то клянусь тією самою клятьбою, що вернусь і покараю тебе — хоч би ти і ящіркою звивався, од мене ніде не сховатися. Як же хочеш знати, хто се тобі розказує, щоб тим ревніше рѳказ той учинити, то знай: я — завзятий Дон Кіхот з Ламанчі, відомститель за всяку кривду і сваволю. А тепер бувай здоров і пам'ятай під загрозою грізної кари, що ти пообіцяв і на чому заприсягнувся.

Сеє сказавши, стиснув Росинанта острогами — і тільки смуга за ним лягла. Селянин провів його очима і, як він уже скрився за деревами, повернувся до наймита свого Андреса і сказав:

— А ходи-но сюди, небоже! Зараз я вчиню волю сього відомстителя і заплачу тобі все, що винен.

— Бігме, — сказав Андрес, — добре, дядьку, зробіте, як учините волю сього зацного рицаря, подовж йому, Боже, віку без ліку, що він такий хоробрий і справедливий. Бо як не заплатите, то побачите, що вернеться і покарає вас, на Рока святого.

— Ти кажеш бігме, і я кажу бігме, — промовив господар. — Та я ж тебе так люблю, що хочу тобі ще більше завинити, щоб потім більше заплатити.

Тут він порвав хлопця за руку і, знову його до дуба прив'язавши, такого дав перегону, що бідаха мало душі не пустився.

— А тепер, — каже, — Андресику мій пишний, клич того відомстителя за всяку кривду, побачимо, як він за сюю відомстить... Та я ще й не знаю, чи се вже твоїй кривді кінець, бо мені кортить таки спустити з тебе всю шкуру, недарма ти того й боявся.

Але врешті він одв'язав-таки хлопця і дав йому волю суддю того справедливого шукати, — нехай, мовляв, вертається і виконує заповіданий вирок. Андрес пішов із важким серцем, присягнувшись одшукати завзятого Дон Кіхота з Ламанчі й розповісти йому геть-чисто все; доведеться тоді господарю всемеро заплатити. Тим часом мусив, сердега, сльози ковтати, а господар справляв собі смішки.

Завзятий же гідальго Дон Кіхот, оборонивши в такий спосіб покривдженого, був вельми задоволений, що так славно й щасливо розпочав своє рицарювання.

Так доїхав до рѳзані, де чотири дороги розходились різно, і враз навернулись йому на думку ті перехрестя, де мандровані рицарі приставали й міркували, котрим шляхом далі братися. Тож і собі спинився на якусь хвилю, погадав туди-сюди і врешті попустив повіддя Росинантові, здавшися цілком на його волю; кінь же, як перше мав, тою путєю рушив, що прямисінько до його стайні провадила.

Незабаром Дон Кіхот побачив чималий гурт людей. То їхали толедські купці. Рицар почав вимагати, щоб вони або визнали, що в цілому світі немає кращої красуні, ніж Дульсінея Тобоська, або ставали з ним до бою. Щоб не дратувати Дон Кіхота, купці ладні були визнати незрівнянність краси Дульсінеї, навіть якби вона була на одне око крива. Обурений рицар кинувся на подорожніх, але тут Росинант спіткнувся і впав, а вершник через важенні обладунки встати не зміг, але продовжував шпетити купців. Тоді погонич, ухопивши списа, побив його на цурки, полчивши Дон Кіхоту ребра. Купці рушили далі. Хоча рицар не міг устати, бо все тіло його болем боліло, але почував себе щасливим: адже це була звичайна знегода мандрівного рицаря, та й винен був у всьому кінь. У такому вигляді знайшов його односелець та й доправив додому до племінниці. Дон Кіхот пояснив свій стан тим, що він бився з десятьма зухвалими й почварними велетнями. Поки Дон Кіхот спав, парох і цирюльник оглянули його бібліотеку. Знайшовши безліч рицарських романів, вони зрозуміли причину безумства. Були спалені всі книжки, а двері до книгозбірні замуровані. Рицарю пояснили, що це зробив його найлютіший ворог чаклун Фрестон.

Цілих два тижні по тому сидів наш гідальго тихо дома — не було й знаку, щоб він ізнову ті химороди гнати збирався. Всі ті дні мав він надзвичайно втішні бесіди з двома друзями своїми, парохом та цирюльником; казав їм, що світові нині найбільше потрібні мандровані рицарі і що саме в його особі те мандроване рицарство відродиться й оновиться. Парох інший раз сперечався з ним, а інший притакував, бо знав, що інакше з ним не зговориш.

Одночасно Дон Кіхот провадив перемовини з одним селянином, близьким своїм сусідом; був то чоловік добрий, хоч добра мав, сердега, не гурт, але, як то кажуть, без олії в голові. Так він уже його вговоряв, так надив, такого йому наобіцяв, що бідний селюк згодився нарешті стати йому за зброєносця і з ним посполу в мандри піти. Дон Кіхот радив йому, між іншим, не дуже огинатися, бо дуже можливо, що їм удасться за одним махом-пахом звоювати острів який-небудь, тоді він його зразу на губернатора настановить. Знадившись на ці обіцянки, Санчо Панса (так звали того селянина) покинув жінку і дітей і став до сусіда свого за джуру.

Наготувавши й нарихтувавши все як слід, Дон Кіхот і Санчо Панса виїхали одної ночі з села, так що ніхто й не бачив, не попрощались

*С. Бродський. Дон Кіхот.
1969–1973 рр.*

навіть зі своїми — сей із жінкою та дітьми, а той з небогою та клюшницею. Немало ж за ту ніч і проїхали, освіли од села далеченько: хоч там їх тепер і кинуться, то вже не знайдуть.

Санчо Панса їхав на своїм ослі, немов патріарх який; не забув же він і сакви взяти, і бурдюга на вино. Йому не терпілося швидше стати губернатором того острова, що пан обіцяв. А Дон Кіхот і на цей раз побрався тим самим шляхом, що й перше, тільки тепер їхалось йому охвітніше, бо час був іще ранній і зукісне проміння соняшне не дуже йому докучало. Отак їдучи, обізвався Санчо Панса до пана:

— Глядіть же, пане мандрований рицарю, не забудьте того острова, що з ласки вашої мені обіцяли. Хай хоч який великий буде, а я ним укерую, от побачите.

РОЗДІЛ VIII

Тут перед ними заманячило тридцять чи сорок вітряків, що серед поля стояли; як побачив їх Дон Кіхот, то сказав своєму зброєноші:

— Фортуна сприяє нашим замірам понад усяке сподівання. Поглянь, друже мій Санчо, що там попереду бовваніє: то тридцять, якщо не більше, потворних велетнів, що з ними я наважився воювати і всіх до ноги перебити.

— Та де ж ті велетні? — спитав Санчо Панса.

— Он там, хіба не бачиш? — одказав Дон Кіхот. — Глянь, які в них довжелезні руки: у деяких будуть, мабуть, на дві милі завдовжки.

— Що-бо ви, пане, кажете? — заперечив Санчо. — То ж зовсім не велетні, то вітряки, і не руки то в них, а крила: вони од вітру крутяться і жорна млиновії ворочають.

— Зразу видно, що ти ще рицарських пригод несвідомий, — сказав Дон Кіхот, — бо то таки велетні. Як боїшся, то ліпше стань осторонь і помолись, а я тим часом зітнуся з ними в запеклому й нерівному бою.

*Тарілка із зображенням
Дон Кіхота, який атакує
вітряк*

По сім слові стиснув коня острогами, не слухаючи криків свого зброєноші, який усе остерігав його, щоб не кидався битись, бо то не велетні, а вітряки. Та рицареві нашому так ті велетні в голові засіли, що він не зважав на Санчове гукання й не придивлявся до вітряків, хоч був уже од них недалеко, а летів уперед і волав дужим голосом:

— Не тікайте, боягузи, стійте, підлі тварюки! Адже на вас нападає один тільки рицар!

Тут саме звівся легкий вітрець, і здоровенні крила вітрякові почали обертатись; як побачив те Дон Кіхот, закричав:

— Махайте, махайте руками! Хай їх у вас буде більше, ніж у гіганта Бріаря, і тоді не втечете кари!

Сеє сказавши, припоручив душу свою володарці Дульсінеї, просячи її допомогти йому в такій притузі, затулився добре щитом і, пустивши Росинанта вчвал, угородив списа крайньому вітрякові в крило. Тут вітер шарпонував крило так рвучко, що спис миттю на друзки розлетівся, а крило підняло коня й вершника, а потім скинуло їх із розгону додолу. Санчо Панса прибіг на всю осялячу ристь рятувати свого пана: наблизившись, він побачив, що той і поворухнутись не може — так тяжко грюпнувся з Росинанта.

— Ах, Боже ж ти мій, Господи! — бідкався Санчо. — Чи не казав я вам, пане, щоб стереглися, бо то вітряки, воно ж усякому видно, хіба тому ні, в кого вітер у голові ганяє.

— Мовчи, друже Санчо, — одказав Дон Кіхот, — бойове щастя переходя живе. Я оце думаю, та так воно і є, що то мудрий Фрестон, той самий, що вкрав у мене книжки вкупі з кімнатою, навмисне перетворив тих велетнів на вітряки, щоб не дати мені слави перемоги, бо на мене дуже ворогує. Але кінець кінцем мій доблесний меч розіб'є ті зловорожі чари.

— Та дай Боже, — сказав Санчо Панса.

Він допоміг Дон Кіхотові встати й посадив його на Росинанта, що теж був ледве живий та теплий. Міркуючи так і сяк про недавню пригоду, вони рушили далі до Ляпського перевалу, бо там, казав Дон Кіхот, на тих рózиграх, чекають їх, без сумніву, численні й різнорідні пригоди. Одне тільки смутило нашого рицаря, що не було вже в нього списа; розповівши про те горе джурі своєму, він сказав:

— Раз якось читав я, що один гишпанський рицар на ймення Дієго Перес де Варгас, поламавши в бою меча, одчахнув од дуба здоровенну гілляку і того дня стільки подвигів учинив, стільки маврів нею перетовк, що йому дали прізвище Гілляка, а нащадки його й досі пишуться Варгас-і-Гілляка. Я до того річ веду, що й сам думаю собі дубця уломити з першого дуба чи пádуба, що ми по дорозі вбачимо. І буде той дубець незгірший ніж у Варгаса був, і доконаю я з ним таких подвигів, що ти можеш себе за щасливця вважати: рідко кому доводиться бути свідком і самовидцем майже неймовірних подій.

— То все в Божих руках, — одказав йому Санчо, — я вірю всьому, що ваша милость мені каже. Тільки сядьте-бо рівніше, а то ви якось аж перехнябилися у сідлі — мабуть, таки добре забилися, як упали.

— Правда твоя, — промовив Дон Кіхот, — але, як бачиш, я не кволюся, що те й те мені болить, бо мандрованим рицарям не подоба на рани скаржитись, хоч би з них і тельбухи вилазили.

— Коли так, то хай буде й так, — відповів Санчо, — але я був би радий, що Боже крий, якби ви, паночку, та жалілись мені, як вам що болітиме. А вже як у мене що заболить, хоч трішечки, то так стогнати, що ну! Чи, може, і джурам мандрованих рицарів не вільно на біль нарікати?

Дон Кіхот посміявся з простоти свого зброєноші і сказав, що він може собі стогнати й жалітися скільки влізе, чи є чого, чи нема, бо в рицарських законах про те нічого не написано. Тоді Санчо нагадав панові, що час би їм чогось і попоїсти. Дон Кіхот відповів, що йому поки що не хочеться, а Санчо нехай їсть, коли заманеться. Одержавши такий дозвіл, Санчо розташувався якнайзручніше на ослі, вийняв із саков харч і заходився підживлятися, трюхикаючи звільна позад пана; час від часу він потягав винце з бурдюга. Отак ідучи та частуючися потроху, він зовсім забув про панові обіцянки, а пошуки пригод, хоч би й небезпечних, здавались йому вже не тяжким трудом, а приємною розвагою.

Обночувались вони на якомусь узліссі: Дон Кіхот уломив собі з дерева суху гілляку і насадив на неї залізну клюгу, що од списа лишилась, — от тобі вже й ратище готове.

Цілісіньку ту ніч наш гідальго не змигнув і на хвильку, мріючи про свою володарку Дульсінею — він-бо у всьому вирішив наслідувати вчинки рицарів, у романах описані, а ті, як відомо, не спали ночей по лісах та пущах, усе до коханих своїх дам мислі зносячи. Інша річ Санчо Панса: добре напхавши собі кендюха, і то не якоюсь там цикорною водою¹, він проспав без прокиду до самого рана. Уставши, кинувся Санчо зразу ж до бурдюга і непомалу засмутився, як побачив, що той проти вчорашнього значно схуд, а по такій дорозі хтозна, чи швидко поповніє. Дон Кіхот не хотів снідати — був, певно, ситий своїми розкішними споминками. Знов рушили вони в путь.

По дорозі Дон Кіхоту і Санчо Пансі зустрілися два ченці на мулах, за ними рухався ридван, у якому сиділа біскайська дама, що їхала до свого чоловіка в Севілью. Її супроводжували чотири вершники, а позаду йшли ще два погоничі. Дон Кіхотові здалося, що це два чарівники викрали принцесу й везуть її кудись, тому він кинувся їй визволяти. У веремії, намагаючись захопити трофеї, узяв участь і Санчо Панса, за що погоничі добряче нам'яли йому боки. Тим часом слуга-біскаець, прикрившись подушкою, як щитом, уступив у герць із Дон Кіхотом і був ним переможений. Перелякани подорожні пообіцяли рицарю заїхати в Тобос до Дульсінеї.

Дон Кіхот і Санчо Панса рушили своєю дорогою і вирішили заночувати в козопасів. Коли всі сіли вечеряти, Дон Кіхот посадив коло себе джуру і сказав: «...Ми будемо з тобою, ніби рівний з рівним: я, твій пан і прирощений сеньйор, і ти, мій джура, будемо їсти з одної миски й пити з одного кубка, бо про мандроване рицарство можна сказати те саме, що про кохання — воно всіх рівняє».

¹ Цикорна вода уживалася в часи Сервантеса як снодійне.

Надійшла звістка із села, де помер пастух Хризостом — багатий гідальго, який навчався в Саламінському університеті. Він і його товариш Амбросіо переодяглися у пастухів, аби ходити по пустельних місцях за Марселою, єдиною донькою багатого селянина. Ця красуня перебралася на пастушку і пішла із сільськими дівчатами пасти череду. Юнацтво навколишнє хмаро-хмарою почало за нею по полях і лугах уганяти. Прохали-благали дівчину заміж іти, але вона про те й чути не хотіла. Хризостом так у Марселу закохався, що аж молився на неї. Тож і помер, як думали пастухи, від кохання. Уранці Дон Кіхот і Санчо Панса вирушили на похорони Хризостома. По дорозі вони зустріли невелике товариство. Один зі шляхтичів, Вівальдо, здивований обладунком Дона Кіхота, поцікавився, хто він такий. Дон Кіхот відповів, що він — мандрований рицар. Шляхтичі запросили його приєднатися до них, але Дон Кіхот сказав, що тимчасово не може їхати до Севільї, поки не очистить навколишні гори від розбійників і лиходіїв. Подорожні розпрощалися з рицарем і рушили далі.

РОЗДІЛ XV

Більше, мабуть, як дві години Дон Кіхот і Санчо Панса блукали по лісу і прибудилися врешті до галявини, а на тій галявині трава буйна та сочиста, ще й річечка тихо леліє, немовби надить і кличе подорожніх перебути влюбому холодочку гарячі полуденні години, що саме на всю міць розжарілися. Дон Кіхот і Санчо спішилися і пустили осла та Росинанта на попас, нехай німина тією травою досхочу наласується, а самі вив'язали з саков харчі та й попоїли тихо-мирно й без жадних церемоній удвох, пан із слугою, що вже там було.

Санчо і не подумав спутати Росинанта, бо то був, як він гадав, такий смирняга і плохута, що його і всі кобили кордовських пасовищ не могли б на гріх підкусити. Та лиха доля чи нечиста сила (сказано, диявол не спить!) надала якимсь погоничам із Янгуаса отирлуватися поблизу зі своїми галісійськими лошицями. Як зачув же Росинант той табунний дух, зразу забув про свої звичаї і обичаї: закортіло йому з панночками-кобилицями поженхатись, і він, не спитавшись дозволу в господаря, побіг туди в собачу ристь потребу свою задовольнити. Та лошиці привітали нахабу зубами й підківками так, що аж попруги на всьому порвали і сідло збили. А ще дужче дошкулили йому погоничі: побачивши, що їхнім кобилам гвалт хочуть учинити, вони кинулись гуртом на напасника і доти йому ребра киями складали, поки він, ледве теплий, на землю не грюпнув.

Дон Кіхот і Санчо, побачивши, якого чосу дають Росинантові, щодуху побігли до нього.

Не довго думавши, Дон Кіхот добув меч і кинувся на янгуасців; захочений і запалений пановим прикладом, Санчо Панса зробив так само. З першого ж маху наш рицар розрубав кажанка на одному погоничеві, та, мабуть, і плеча йому втяв. Та тут схаменулись янгуасці,

що їх же багато, а напасників лишень двоє; тоді всі похапали кії, обскочили обох ізвідусіль та й ну по чім попада молотити. І молотили так щиро й завзято, що вже за другим заходом Санчо беркицьнув додолу; не встояв і Дон Кіхот, хоч який був бравий та голінний, упав, як на те, до ніг своєму Росинантові, що й досі не спромігся на рівні стати, — добре, виходить, затиало киями розлючене простацтво. Побачивши янгуасці, якого вони накоїли лиха, пов'ючили боржій кобил своїх та й дали звідти ходу, зоставивши обох шукачів пригод у вельми плачевному стані й нітрохи не кращому настрої.

Санчо Панса отямився перший; побачивши, що тут же біля нього й пан лежить, він заговорив жалібно й ледве чутно:

— Мені б оце, якби можна, ліків Хворобраза (чудодійні ліки, які, на переконання Дон Кіхота, допомагали мандрівним рицарям — *Ю. К., Л. К.*) хоч два ковточки. Дайте мені, пане, з ласки вашої, якщо під рукою маєте, вони, певне, не тільки на рани помічні, а й на потовчені кості.

— Еге, якби ж то мав, — зітхнув Дон Кіхот, — то чого б нам іще треба? Ох, горе моє... Та присягаюсь тобі, Санчо, на слово мандрованого рицаря, що не мине й двох днів, як я добуду ті ліки, коли тільки фортуна не розсудить інакше. От щоб мені руки повсихали!

— А як ви гадаєте, пане, — спитав Санчо Панса, — за скільки день ми будемо знов ногами волóдати?

— Як на мене, то не можу певного речення встановити, — одказав побитий рицар Дон Кіхот. — Я сам у всьому винен: не треба було добувати меча проти людей, не висвячених, як я, у рицарі. Брате Санчо, слухай пильно, що я тобі зараз скажу: якщо ти коли побачиш, що таке гультяйство чинить нам яку зневагу, то не жди, поки я меча на них добуду, бо я того вже зроду-віку не зроблю, а берися до зброї сам і карай зухвальців, як хочеш: коли ж їм до помочі й оборони стануть рицарі, тоді я вже буду з усієї сили тебе обороняти, а їх поборювати: ти вже на тисячі прикладів міг переконатись і пересвідчитись, як далеко сягає міць моєї потужної правиці.

Та Санчові панова порада не вельми до смаку припала, і він не забарився з відповіддю:

— Пане, я собі чоловік тихий, смирний і потульний, на всяку кривду незлобивий, бо маю жінку й діток, а їх же треба якось годувати й до пуття доводити. То слухайте ж, що я вам скажу (бо я можу лише сказати, а не показати): ніколи і нізащо в світі я не візьму до рук меча, ні проти рицаря, ні проти простолюдця, і віднині й довіку перед Богом святим присягаю прощати всі кривди, що мені будь-коли сталися чи стануться, чи то від чоловіка значного, чи від посполитого, багатого чи бідного, пана чи хлопа, байдуже, якого стану й заводу.

Як почув сеє пан його, одповів такими словами:

— Шкода, що я не можу здихатись, аби говорити спокійно, та ще і в боку так болить і не перестає, а то я б тобі розтлумачив, Санчо, на який хибний шлях ти ступаєш. Адже ти повинен знати, що в свіжо завойованих державах і провінціях людність буває, як правило, неспокійна і до нового володаря неприхильна, тож завжди можна чекати якоїсь ворохібні, не без того, що хтось підніметься ізнов той лад перевернути, іще раз, як то кажуть, долі поспитати. Тим же новий володар повинен розумно справуватися і мати мужність постояти в разі потреби за свої права.

— В потребі, що нам оце припала, — сказав Санчо Панса, — я хотів би мати той розум і ту мужність, що про них ваша милость говорить. Та даю бідняцьке слово гонору, що тепер мені більше потрібне лічіння, аніж учіння. Спробуйте лишень, пане, чи не підніметесь, та поставимо на ноги й Росинанта, хоч він того й не варт, бо через нього ж то й дали нам хлосту. Ніколи я по нім того не сподівався, все мав за такого смирного й порядного чоловіка, як я сам.

— Тобі ще, Санчо, нічого, — зауважив Дон Кіхот, — бо для твоєї спини така халепа не первина, а моя ж то делікатніша, звична до батисту й тонкого голландського полотна, то їй ця лиха пригода дужче дошкуляє. Якби я не гадав, — та що це я кажу? — якби я не був цілком певним, що всякі такі недогоди невідлучні від нашого збройного ремесла, то я був би вмер отут на місці з досади.

— Пане, — мовив тоді Санчо, — якщо мандроване лицарство отакі гіркі плоди пожинає, то скажіть мені з ласки вашої, чи часто такі жнива випадають, чи тільки в особливу якусь пору, бо мені здається, що після двох таких жнив третіх уже не діждемо, хіба що Бог милосердний нас чудом порятує.

— Годі вже про те, Санчо, — сказав Дон Кіхот. — Зможися якось, і я зараз на силі зберуся, та довідаймось до Росинанта, як там він і що, бо йому, неборакові, теж добре перепало.

— То й не диво, бо він же теж мандрований, — відповів Санчо. — Чудно тільки, що мій Сірій живий-здоровий, коли нас так здорово побили, що живого місця нема.

— Доля і в найтяжчій біді лишає якусь браму рятунку, — сказав Дон Кіхот. — От і тепер: ця скромна животина може замінити Росинанта й довести мене до якогось замку, де я од ран своїх вигоюсь. І не буде мені неслави, що я на ній верхи поїду, бо з книг пригадую, що добрий старий Силен, пестун і вихователь бога веселощів, теж уїжджав колись до стобрамного міста¹, сидючи любісінько на гарному своєму ослі.

Санчо ойкнув разів тридцять, разів шістдесят зітхнув, разів сто двадцять лайнувся й закляв того, хто його в таке діло вплутав, та й

¹ *Стобрамне місто* — Фіви, столиця Беотії.

підвівся на превелику силу, тільки не міг до кінця випростатись і все гнувся, мов турецький лук. З тяжкою бідою осідлав осла, що теж був якийсь ніби не свій, мавши того дня більше волі, ніж звичайно, потім підвів Росинанта, котрий жалівся б не менше свого пана та його джури, якби тільки вмів говорити. Вкінці Санчо підсадив Дон Кіхота на осла, Росинанта прив'язав іззаду, а сам узяв осла за обороть і поплентав навмання туди, де, здавалось йому, пролягав битий шлях. Чи пройшов яку милю, чи ні, а доля зичлива його вже на той шлях і спровадила. Мало того, край дороги побачили вони незабаром корчму; Дон Кіхот вирішив, собі на втіху, а джурі своєму на досаду, що то замок. Довго вони сперечались: Санчо казав, що то корчма, а Дон Кіхот затявся, що замок; так і не скінчивши суперечки, добрались вони до тієї оселі, куди Санчо і втелюючись без дальших розвідок з усім своїм обозом.

РОЗДІЛ XVI

Як побачив корчмар, що Дон Кіхот на ослі впоперек лежить, спитав зараз у Санча, що йому таке. Санчо відповів, що пусте — просто впав чоловік зі скелі та й пом'яв собі трохи боки. У корчмаря жінка була не така, як у їхньому ділі заведено — зроду жаліслива і до людського лиха спочутлива. Вона зараз же заходилась коло Дон Кіхота поратись, ще й доньку свою, молоденьку та гарненьку дівчину, на

*П. Пікассо. Дон Кіхот і Санчо
Панса*

поміч гукнула, щоб гостеві швидше лад дати. Ще була в тій корчмі наймичка-астурійка, з себе широковида, кирпоноса, потилиця їй плісковата, наче одрубана: одне око зизе, а друге підсліпе, зате поставою взяла: заввишки ледве сім п'ядей од землі сягала, а через свою трохи невкладисту спину все більше понурою ходити мусила. Отся ж то краля допомогла корчмарівні сяке-такє леговище для Дон Кіхота нарихтувати, і де ж — на піддашші, котре, з усього знати, багато років правило за соломосховище. Там же ночував іще погонич один, послався трохи оподаль на в'юках та пополах мулячих, а Дон Кіхотова постіль була не така догідна: на два нерівні ослони поклали чотири нестругані дошки, а на них матрас, такий завгрубшки,

як стебноване укривало, ще з ковтюхами, такими твердучими, що якби вовна з дірок не лізла, то на дотик подумав би, що то каміння; простирала були цупкі, немов із щитової шкіри, а ліжник такий обстріпаний, що на ньому всі шерстинки до останньої перелічив би.

Дон Кіхот приліг на те проклятенне ліжко, і корчмариха з донькою зараз же обліпила його пластирами з голови до ніг, а Маріторна (так звали астурійку) їм присвічувала. Побачивши, що на рицареві все тіло басаманами списане, господиня зауважила, що мабуть-таки він не впав, а його побито.

— Ба ні, не побито, — заперечив Санчо. — То скеля була така гостра та шпичакувата, от воно й вийшло — що шпичак, то і знак. А як у вас, добродійко, — додав по хвилі, — того ліплива кілька шматочків лишиться, то воно ще декому в знадобі стане.

— Що, і ви, може, впали? — спитала господиня.

— Та впасти не впав, — одповів Санчо, — а так од панового упадку перелякався, що досі на мені вся шкіра болить, наче самому тисячу київ одважено.

— Таке часом буває, — сказала корчмарівна. — Як сього пана звати?

— Дон Кіхот з Ламанчі, — одрік Санчо Панса. — Він мандрований рицар, і то один із найліпших і найкріпших, яких уже віддавна світ не бачив.

— А що воно таке — мандрований рицар? — спитала наймичка.

— Ти що, вчорашня, що сього не знаєш? — здивувався Санчо Панса. — Мандрований рицар, то, небого, така штука, що сьогодні його лупцюють, а завтра на цісаря коронують, сьогодні він над усіх безшасний і безрадний, а завтра своєму зброєноші два чи три королівські вінці кине.

— Як же се ви, — спитала господиня, — мавши такого доброго пана, і досі графства навіть собі не заслужили?

— Ба, яка швидка! — одказав Санчо. — Ми ще всього місяць один, як почали пригод шукати, а путньої поки що не мали жодної. Воно ж і так буває, що шукаєш одно, а питаєш зовсім інше. Та як тільки пан мій Дон Кіхот ті свої рани, чи то пак басамани позагоює, а я од моїх не скалічію, то я своїх надій на найвищі можновладницькі титули в Гишпанії не проміняю.

Дон Кіхот прислухався до тих балачок з пильною увагою, а потім підвівся на ліжку, скільки здужав, узяв корчмариху за руку й промовив:

— Повірте, прекрасна сеньйоро, ви можете вважати собі за щастя, що пригостили в себе в замку таку персону, як я. Не хочу сам себе хвалити, бо власна хвальба, як то кажуть, не платить, та нехай про мене повідає вам мій зброєносець. Одно скажу: послуга, яку ви мені зробили, навічно вкарбується в скрижалі моєї пам'яті, і я вам буду вдячний за неї поки живоття мого. І якби небеса з високого свого

призвоління не вчинили вже мене рабом кохання і невольником очей прекрасної невдячниці, що ймення її я ледве наважуюсь вимовити пошептом, то очі сієї вродливої панянки взяли б тепер у бран мою волю.

Господиня, дочка її та брова Маріторна слухали оторопіло тої мови нашого мандрованого рицаря, аніжé не розуміючи, ніби він по-грецьки говорив абощо, здогадувались тільки, що то мають бути якісь лестки чи компліменти. Не звиклі до таких речей, вони дивились на Дон Кіхота й дивувались, бо то, здавалось, була якась опрічна від інших людина. Нарешті господиня подякувала рицареві, як могла, по-своєму, по-корчемному, за його гречну мову і пішла з дівчиною, а наймичка Маріторна взяла поратися коло Санча, бо він потребував допомоги не менше од свого пана.

Маріторна домовилася, що прийде вночі до погонича на побачення на горище, де ночували він, Дон Кіхот і Санчо Панса. У голові гідальго зароїлася думка, що прибув він до пишного замку, а каштелянова донька, тобто корчмарівна, у нього закохалась і мала тайком від батька-матері прийти до нього на побачення. Коли Маріторна піднялася на горище, Дон Кіхот, прийнявши її за закохану в нього вельможну даму, схопив дівчину міцно за руку й почав у пишних висловлюваннях просити пробачення, бо поклявся на вірність незрівнянній Дульсінеї Тобоській. Коли погонич побачив, що дівчина пручається, а рицар її не відпускає, то почав бити Дон Кіхота. Від гармидеру прокинувся господар. Коли Маріторна побачила корчмаря, то злякалася й кинулася, щоб заховатися, у постіль до Санчо Панси. Джура подумав, що його душить домовик, і почав молотити дівчину кулаками. Коли це побачив погонич, то відразу кинувся на допомогу своїй любасці. Побачив її і корчмар і теж рвонувся до неї, бо вважав, що вона винна в цій веремії.

РОЗДІЛ XVII

Тим часом Дон Кіхот очутився від зомління і обізвався до свого джури таким самим голосом, як напередодні, коли лежав простягнутий на кийовому боїщі:

— Друже Санчо, ти спиш? Ти спиш, друже Санчо?

— Яке там у лиха спання, — одповів Санчо з серцем. — Сю ніч мене всі чорти з пекла мордували, не інакше.

— Ти можеш так гадати без сумніву, — сказав Дон Кіхот. — Або я нічого не розумію, або сей замок зачарований. Послухай... Тільки присягнися перш, що будеш до самої моєї смерті тримати в тайності те, що я тобі зараз скажу.

— Присягаю, — промовив Санчо.

— Я сього на те прошу, — вів далі Дон Кіхот, — що не хочу нічийї честі ущербку чинити.

— Таже я сказав, що присягаю, — повторив Санчо. — Нікому тих таємнощів до кінця вашого віку не одкрию і дай Боже, щоб завтра міг уже все роздзвонити.

— Чи я тобі, Санчо, стільки вже лиха накоїв, — спитав Дон Кіхот, — що ти моєї смерті так швидко виглядаєш?

— Ні, я не той, — одповів Санчо, — а просто не люблю нічого довго в схованці тримати, бо то все, знаєте, гниє.

— Ну, нехай і так, — сказав Дон Кіхот, — я покладаюсь на вірність твою і порядність. То знай же, що сієї ночі сталася зі мною найдивніша пригода, якою я досі міг би похвалитись. Найшвидше сказати, до мене щойно приходила донька властителя сього замку, панянка з усього світу хороша та вродлива. Якими словами можна змалювати її пишні оздоби, її розум чудовий, її скриті принади, яких, доховуючи вірності володарці моїй Дульсінеї Тобоській, не буду торкатись і згадувати? Скажу тобі тільки, що, мабуть, небо позаздрило мені того добра, яке подала в мої руки щаслива доля, або (се річ майже певна) що сей замок, як я вже тобі говорив, зачарований. В той час, як ми з нею провадили любов та милу розмову, де взялася чиясь невидима рука (напевне, якогось потворного велетня), так мені в щелепи двигонула, що я весь кров'ю умився, а потім так мене всього помотлошила, що я нині чуюся гірше, ніж учора, коли, як тобі відомо, погоничі нарobili нам тієї шваби за Росинантові вибрики. З сього я висновую, що скарб краси тієї панянки мусить оберігати якийся заворожений мавр і що вона не мені судилась.

— А мені то й поготів, — сказав Санчо, — бо маврів, може, над чотири сотні такого дали мені чосу, що вчорашні киї вже за ласощі здаються. То скажіть мені, пане, на милость: як ви можете називати сю пригоду щасливою і предивною, коли нам обом утерли такого маку? Вам то ще нічого, бо ви ж хоч таку пишну кралю, кажете, до себе тулили, а мені що дісталось? Хіба оця лупка, що більшої вже, мабуть, ізроду не буде! Ох, я нещасний, і безталанна та мати, що мене спородила! Хоч я й не лицар і в лицарство не пнуся, та при всякій пригоді вам чи змелеться, а мені то вже притьмом скрутиться!

Тим часом стражник (який теж ночував у корчмі — *Ю. К., Л. К.*) добув світла й знову пробрався на горище поглянути, кого ж там убито. Він був у самій сорочці, голову запнув хусткою і йшов сердитий-пресердитий із каганцем у руці. Як забачив його Санчо, зараз спитав у свого пана:

— Чи то, добродію, часом не мавр заворожений іде нам бобу всипати, бо все йому мало здається?

— Не може бути, що то мавр, — одказав Дон Кіхот. — Хто заворожений, того нікому не видно.

— Може, й не видно, зате буває чутно, — заперечив Санчо. — Спитайте, коли хоче, у моєї спини.

— Моя й сама те знає, — сказав Дон Кіхот, — але то ще не доказ, що ми бачимо перед собою завороженого мавра.

Стражник підійшов ближче і, почувши їхню мирну розмову, став з дива, мов у землю вритий. А треба сказати, що Дон Кіхот і досі лежав навznak і не ворухився, весь побитий і обліплений пластирами. По якійсь хвилі стражник підступив до нього і спитав:

— Ну, як ся маєш, чоловіче добрий?

— Бувши вами, я говорив би чемніше, — зауважив Дон Кіхот. — Чи, може, в цих краях так уже заведено, що кожному цимбалу вільно ображати мандрованих рицарів?

Стражник, почувши, що сей хирний та мізерний чоловік шанує його такими словами, не витерпів; з розмаху жбурнув йому на голову каганця з оливою, мало черепа не розсадив, а сам геть пішов, як ізнову поночі стало.

— Так і є, пане, — сказав Санчо Панса, — се той заворожений мавр, що для когось скарб береже, а для нас кулаки та каганці.

— Маєш рацію, — погодився Дон Кіхот, — і не треба нам уважати на всякі такі химороди, нема чого в досаду і гнів удаватися; адже то все примари і привиди, скільки не шукай — не знайдеш, на кому мститися. Встань краще, Санчо, якщо здужаєш, та сходи до каштеляна сього замку, чи не добудеш у нього дешицю оливи, вина, солі та розмайрину на той цілющий бальзам. Далєбі, зараз він став би мені у великій пригоді, бо й досі з тої рани, що завдало мені привиддя, кров он як іде.

Санчо підвівся, хоч кості йому хтозна-як боліли, і пішов потемки шукати господаря; наткнувшись на стражника, який підслухував, що там роблять його противники, він озвався до нього:

— Пане, хоч би хто ви були, учиніть нам ласку й добродійство, дайте трохи розмайрину, оливи, солі та вина, — все то на ліки одному з найчільніших мандрованих лицарів, які тільки в світі є, бо він лежить отам-о на ліжку, тяжко поранений від руки завороженого мавра, що пробуває в сьому заїзді.

Почувши таку мову, стражник зміркував, що сей чоловік, мабуть, не при тямі; та що вже почало на світ займатися, одчинив двері до корчми, гукнув господаря й переказав, чого тому дивакові треба. Корчмар розшукав усі ті знадоби, і Санчо одніс їх Дон Кіхотові, що, вхопивши в руки голову, стогнав од болю, хоч од того каганця йому лише дві здоровенні гулі на лобі набігло, а кров зовсім і не йшла, тільки з переляку та перестрашу піт дзюрком лився.

Зрештою наш гідальго взяв той припас, перемішав усе гарненько й поставив на вогонь, поки добре не вкипіло. Тоді попрохав якогось бутля, щоб вариво злити, та в корчмі не знайшлось ніякої гулящої посудини, окрім бляшаної оливниці, що її господар не пошкодував для такої справи. Дон Кіхот проказав над тією оливницею більш як вісімдесят отченашів і стільки само богородиць та «вірую», покладаючи за кожним словом благословляючого хреста; тій церемонії при-

дивлялись Санчо, корчмар і стражник, а погонич байдуже — пішов десь мули свої порати. Як усе було готове, Дон Кіхот вирішив не гаючись досвідчити на собі цілющу силу цього нібито дорогоцінного бальзаму і випив майже все, що не влізло в оливницю і лишилось у казанку, де варилося, — з півкврти, чи що. Як тільки ж ковтнув того дива, зараз така блювачка на нього напала, що геть-чисто все з себе викинув, а з великої натуги та надсади ще й потом рясним облився. Тоді він попросив, щоб його добре вкрили й лишили на самоті. Проснав отак годин зо три; а як прокинувся, зразу відчув на всім тілі полегшу, навіть кістки зовсім не боліли: здоровий став, та й годі. Тепер уже Дон Кіхот був цілком певний, що йому справді вдалося зготувати бальзам Ф'єрабраса і що, маючи такі ліки, він може сміливо йти на будь-який небезпечний бій, на будь-яку битву чи баталію.

Як побачив Санчо Панса таке чудесне uzдоровлення, то зразу спитав у пана, чи можна йому той бальзам допити, що в казанку (а там його чимало ще лишилось). Рицар дозволив, і Санчо, вхопивши казанка обіруч, припав до нього з щирою вірою та й видудлив того дання не менше, мабуть, ніж Дон Кіхот. Але шлунок у бідолахи Санча був, знати, не такий делікатний, як у пана: доки що виблонував, так його кануило, крутило і судомило, так у піт кидало, що от-от, здавалося, духу пуститься сердега. У тих лютих муках він проклинав і бальзам, і того шахрая, що ним його пригощив.

А Дон Кіхот, як ми вже сказали, оклигав і очунав, йому вже знову у мандри манулося, пригод шукати: чого ж йому, думав, баритися, коли у світі стільки людей потребують од нього заслони й запомоги, коли він має до того такий надійний цілющий бальзам? Підохочений такими думками, він сам осідлав свого Росинанта і нав'ючив джуриноного осла, поміг Санчові убраться і верхи сісти, а тоді скочив на коня і, майнувши в кінець подвір'я корчемного, прихопив там ратище, яке мало йому за списа бойового стати.

Усі люди, що під той час у корчмі знаходились (а було їх душ двадцять із чимось), дивились на нашого рицаря; дивилась на нього і молода корчмарівна, а він і собі вп'явся в неї очима і раз по раз зітхав ізглибока, та всі, особливо, хто бачив, як його зночі пластирами обліплювано, гадали, що то він стогне, бо під ребрами йому болить. Як уже і рицар і джура під'їхали верхами до воріт, Дон Кіхот підкликав господаря і промовив до нього спокійно й поважно:

— Великі і премногі суть добродійства, пане каштеляне, що їх

Київський молодіжний театр, сцена з вистави «Дон Кіхот». 2007 р.

дознав я у сьому замку, і я буду вам за них удячен і уважен по всі дні живота мого. Хотів би і я вам навзаєм прислужитися, помстившись на якому свавольнику, що кривду вам наважився заподіяти, бо то, щоб ви знали, повинність моя і обов'язок — безборонних рятувати, покривджених помщати, а віроломців карати. Засягніте поради у власної пам'яті, і якщо вам колись таке лучилось, то тільки скажіте мені: прирікаю на честь мою рицарську тій вашій волі повну угоду і сатисфакцію вчинити.

Корчмар одказав йому так само спокійно:

— Пане рицарю, я зовсім не жадаю, аби вашець за мої кривди на комусь помщався: як прийде до діла, то я й сам зумію одсіч дати. Я одного лише вимагаю — нехай вашець заплатить мені за ночівлю в моїм заїзді, себто за обрік для скотини, а також за харч і за дві постелі.

— Як то? — спитав Дон Кіхот. — Хіба се заїзд?

— Авжеж заїзд, та ще й несогірший, — одказав корчмар.

— Виходить, я помилявся до сієї хвилі, — промовив Дон Кіхот, — бо гадав, правду кажучи, що се замок, і то неабиякий. Але якщо се не замок, а таки заїзд, то мушу вам сказати, що вже плати вибачайте, бо я не годен переступити законів мандрованого рицарства; ніхто з таких рицарів, скільки я знаю з романів, ніколи не платив за ночівлю в заїзді та інші подібні речі, бо по праву і правді всі повинні приймати їх гостинно за нестерпучі муки, що вони в пошуках пригод набираються вдень і вночі, влітку і взимку, пішо і кінно, на безхліб'ї й на безвідді, у студінь і в спеку, зносячи од неба всяку негоду і терплячи на землі всяку негоду.

— Мені про те все байдуже, — заперечив корчмар. — Платить гроші та й квит, а ті рицарські штучки нам без інтересу. Не треба мені ані помсти, ані відплати, лише звичайнісінької плати.

— Тоді ти просто кеп і нікчемний трактирник, — сказав Дон Кіхот.

Стиснув Росніанта острогами, взяв ратище на перехил та й виїхав ніким не спинений із корчми — так розігнався, що не оглянувся навіть, чи їде за ним зброєноша.

Побачивши, що рицар поїхав і не розплатився, корчмар надумав стягти постояле з Санча Панси, але той сказав, що раз пан не захотів платити, то й він не заплатить, бо, будучи джурою в мандрованого рицаря, мусить тим робом, що й пан його, ходити, тобто, не платити ні шеляга по шинках та заїздах. Господаря взяло за печінки, і він загрозив Санчові, що коли той добром не розплатиться, то хай начувається, бо він свого не подарує. На ті нахвалки Санчо одказав, що буде дотримувати правил рицарського ордену, до якого належить його пан, і нічогосінько не заплатить, хоч би йому за те й життя довелось наложити, бо не хоче ламати давнього доброго звичаю мандрованого рицарства, не хоче, щоб потомні джури нарікали й жалкували на нього за порушення такого праведного закону.

Корчемні постояльці за борги почали підкидати Санчо на ковдрі. Репет бідолашного підкиданця почув Дон Кіхот, але не зміг потрапити до корчми й допомогти. Він почав на всі боки шпетити й паплюжити підкидачів. Нарешті Санчо відпустили, але корчмар узяв у заставу його сакви, чого нещасний джура навіть не помітив.

РОЗДІЛ XVIII

Санчо підїхав до свого пана такої знеможений та знесилений, що ледве здужав осла поганяти. Як побачив те Дон Кіхот, так до нього промовив:

— Отепер уже, добрий мій Санчо, я певний-певнісінький, що той замок чи нехай заїзд і справді зачарований, бо хто ж то з тобою так нелюдськи жартував, як не привиди або не тогосвітні істоти? Се потверджується ще й ось якою обставиною: коли я стежив з-поза муру за перебігом твоєї сумної трагедії, я зненацька відчув, що не можу ані в двір перелізти, ні навіть із Росинанта зсісти, — таке вони чарами своїми мені поробили. Якби не се, то, клянуся честю, я так би за тебе помстився, що ті лайдаки й гунцвоти десятому тих жартів заказали б. Заради сього я навіть порушив би право рицарське, що, як я тобі вже не раз пояснював, не велить нам піднімати зброї проти нерицарів, за винятком тих крайніх випадків, коли доводиться власне життя і власну персону обороняти.

— Та і я помстився б, якби приміг, — сказав Санчо, — не подивився б на те, що не рицар; та коли ж неспромога моя. Тільки я думаю, що то наді мною збиткувались не привиди й не зачаровані, як ви кажете, істоти, а такі люди з крові і кості, от як і ми з вами. А що ви, пане, через мур не могли дістатись і з коня злізти, то, мабуть, сила не в чарах, а в чомусь іншому. Бачу вже, що, пригод шукаючи, такого собі лиха напитаємо, що вже не розберемо, котра в нас нога права, а котра ліва. Я так собі своїм убогим розумом міркую: чи не краще нам оце додому вертатись та за господарство дбати (пора, бачите, жнив'яна), аніж отак галасвіта їздити, потрапляючи з дощу та під ринву?

Ідуть вони отак удвох, розмовляють, аж бачать — попереду на шляху курява хмарою встає, велика та густа.

— Настав день, о Санчо, — обізвався тоді Дон Кіхот до джури, — що покаже, яке щастя судила мені доля; настав день, кажу, коли я появлю, як нігди, міць правиці моєї і звершу подвиги, що запишуться в книгу слави на всі потомні часи. Бачиш хмару пилу, що он там устає? То, Санчо, суне величезне військо, незчисленна й різноплеменна рать.

— І мусить бути не одна, а дві, — сказав Санчо, — бо й з другого боку таке саме хмарище суне.

Оглянеться Дон Кіхот — аж і справді. І так йому радісно на душі стало, що й не сказати: серед сієї розлогої рівнини, думав він, зітнеться зараз і зріжеться одно військо з другим. У нього в уяві, бачите, щохвилі і щомиті так і роїлися всі оті битви, чари, перемоги, шаленства, любові, виклики на герць, що то в лицарських романах про них пишеться, і всі його думки, розмови та вчинки крутилися безнастанно в цьому блудному колі. Насправді ті хмари пилу, що вони побачили, збили дві великі овечі отари, що тим шляхом сунули, та сюди, а та туди, тільки за тією кушпелою їх не видно було, поки не підійшли зовсім близько. Але Дон Кіхот з такою певністю твердив, що то військо з військом ізближається, що й Санчо вкінці тому повірив і спитав:

— А що ж нам, пане, тепер робити?

— Як то що? — перепитав Дон Кіхот. — Запомагати й рятувати слабих і безборонних! Щоб ти знав, Санчо, те військо, що йде нам назустріч, веде і провадить могутній цісар Аліфанфарон, володар великого острова Трапобани¹, а позад нас іде військо його супротивника, гарамантського короля Пентаполіна Голорукого, званого так тому, що як іде до бою, то завше оголює праву руку.

— А чого сі два володарі так проміж себе ворогують? — спитав Санчо.

— Того вони ворогують, — одказав Дон Кіхот, — що сей Аліфанфарон сам запеклий бусурмен, а закохався в доньку Пентаполіна, хорошу та вродливу християнську королівну, а отець її не хоче дати за царя-поганина, поки той свого лжепророка Магомета не зацурає і на нашу віру не пристане. А тепер слухай мене уважно і дивись пильно, я тобі перечислю найчільніших лицарів з одного і з другого війська. Щоб же нам видніше було, з'їдьмо на он той пагорок; звідти ми їх мов на долоні побачимо.

Так вони й зробили, зїхали на той пагорок, звідки й справді добре було б видно ті дві отари чи, як гадав Дон Кіхот, раті, якби пілява, що вони збили, не застинала їм зору й не сліпила очей. Проте Дон Кіхот, що йому в уяві малювалось те, чого він не бачив і чого навсправжки не було, почав говорити гучним голосом:

— Он той лицар, що збруя в нього жовтожара, а на щиті царевинчаний лев схиляється до ніг діви, то хоробрий Лауркальк, володар Срібного Мосту. А той, що збруя в квітках золотастих, а на щиті три сріберні корони на лазуровім полі, то грізний Мікоколемб, великий князь Кіросійський. По правій руці в нього височіє велетенською статурою безстрашний Брандабарбаран Махлярський, повелитель трьох Аравій: броня йому обтягнена зміїною шкурою, а замість щита — брама з тієї, славлять, святині, котру зруйнував Самсон, коли

¹ *Трапобана* — колишня назва острова Шрі-Ланка.

ціною власного життя помстився ворогам. А тепер поглянь у той бік, на друге військо подивися. Там веде перед непереможний переможець Тімонель Каркахонський, володар Нової Біскаї; обладунок у нього чотирма кольорами процвітаній-мальований: блакитним, зеленим, білим і жовтим, а на щиті — золота кішка на шарлатному полі, а під нею напис — «Няв»: то скорочене ім'я його дами, що має бути, кажуть, незрівнянна Нявліна, дочка герцога Дженджеруна Альгарбського. Той, що під його вагою вгинається могутній крутобокий бахмат, а збруя на ньому сніжно-біла і на щиті нема девізу — то рицар-біляк, француз родом, на ймення П'єр Папен, барон Утрехтський. А той юнак у блакитно-срібній збруї, що залізною п'ятою підстрожує свою ходовиту смугасту зебру, то потужний володар Нербії Еспартафілард-Лісовик; на щиті в нього за емблему шпараговий куц і девіз кастильською мовою: «Доля йде в мою тропу».

У такий спосіб Дон Кіхот називав іще багатьох рицарів з одного й другого уявного загону і не запинаячись описував, яка в кого збруя, які кольори, девізи та емблеми, захоплений дорешти нечуванним божевіллям, що його опанувало.

Санчо Панса слухав тих речей мовчки, роззявивши рота, час від часу повертаючи голову туди чи сюди, щоб побачити тих рицарів і велетнів, що називав його пан; не мігши ж нічого такого розгледіти, він сказав нарешті:

— Що за нечиста сила? Не бачу я ані тих людей, ні лицарів, ні велетнів, що ви, пане, кажете. Чую тільки, як вівці мекають та барани бекають.

Так воно було і справді, бо обидва гурти надійшли вже зовсім близько.

— Санчо, — сказав йому Дон Кіхот, — ти просто злякався, і тобі щось зовсім не те вбачається і вчувається, бо страх, як відомо, затуманює наші чуття, і під його впливом ми сприймаємо речі не такими, які вони є насправді. Якщо ти так дуже боїшся, то стань осторонь і не мішайся, а я вже сам зумію перехилити вагу тому, кому стану до помочі.

Сей сказавши, стиснув Росинанта острогами і, наваживши вперед списа, блискавкою злетів із пагорка на шлях.

Санчо з усіх сил гукав йому навздогінці:

— Верніться, пане мій Дон Кіхоте! От їй же Богу, ви вдаряєте на баранів та овець! Верніться, кажу, бодай мого батька мордувало! От уже навісна голова! Дивіться, там же нема ніякісіньких лицарів та велетнів, ані збруй, ані котів, ані щитів цілих чи ділених, ані полів лазурових чи мара їх знає яких! Що він там витворяє? Гріх один та й годі!

Та Дон Кіхот і не думав вертатись — він мчався вперед, покрикуючи зичним голосом:

— Гей ви, рицарі, що виступаєте і боретесь під корогвами хороброго цісаря Пентаполіна Голорукого! Всі за мною, і ви побачите — я одним духом розквітаюся з його ворогом, Аліфанфароном Трапобанським!

По сім слові загнався в саму щирину́ вражу, тобто в овечу отару, і так люто, так завзято махав своїм ратищем на всі боки, мов то й справді були його смертельні вороги. Вівчарі й гуртоправи, які ту худобу гнали, кричали йому, щоб перестав, але побачивши, що те не помагає, повідв'язували свої швигалки й почали швигати на нього каміння завбільшки в кулак, аж йому коло вух свистіло. Наш рицар не зважав на те каміння.

Тут саме круглячок один влучив йому в бік, аж двоє ребер в тіло продавилось. З того болю рицареві нашому в очах потемніло; думав уже, що його вбито або принаймні тяжко поранено; та тут він згадав про бальзам, схопив бляшанку, підніс до рота й почав уливати в себе той напій, але не встиг націдити, скільки треба, як надлетіло друге ядро: воно вцілило йому в саму руку, розстрощило на друзки бляшанку, вибило мимольотом три чи чотири зуби спереду і збоку, ще й два пальці боляче обранило. Од тих двох гостинців повалився бідолашний гідальго з коня додолу. Пастухи підбігли до нього, подивились — неначе вбитий; тоді хуленько зігнали отару, підібрали побитих овець, сім їх було, чи що, та й рушили собі далі.

Увесь цей час Санчо стояв на пагорбі та, дивлячись на панові шалені витворки, аж бороду на собі рвав, проклинаючи той час і годину, коли він із ним злигався. Як же побачив, що рицар упав з коня додолу, а вівчарі посунули далі, з'їхав наниз і кинувся мерщій до

Дон Кіхота. Побачивши його в жалюгідному стані, але притомним, джура обізвався:

— Чи не казав же я вам, пане, щоб вернулись, бо то не військо було, а овеча отара?

— Яку ж ману, яку облуду може напускати той негідний чаклун, мій лютий ворог! — промовив Дон Кіхот. — Знай, Санчо, що таким чародіям дуже легко нас обмарити, а сей злобитель переслідує мене: заздро, бач, йому стало тієї слави, що мав я в бою залучити, от він і перетворив ті військові загони на овечі отари. Підійди ближче й поди-

Які образи роману Сервантеса ви побачили на цьому малюнку?

вись, скільки мені зубів бракує спереду і з боків, бо мені здається, що геть усі повибивані.

Санчо нахилився над ним так близько, що мало не заліз очима в рот, але в цей саме час на Дон Кіхота почав діяти бальзам. Тільки джура встиг заглянути панові в зуби, як той вивергнув, мовби з мушкета вистрелив, все, що в нього було в нутробі, прямо на бороду свому жалібникові.

— Богородице-Діво! — аж крикнув Санчо. — Що воно таке? Не йнакше, як на смерть горопаху поранили, коли вже кров'ю ригає.

Та приглянувшись пильніше, догадався по запаху, кольору й смаку, що то не кров, а бальзам, який Дон Кіхот при ньому пив оце з бляшанки; тут його самого так занудило та замлоло, що в кендюсі все перевернулось, і він геть обблював свого пана — пишно малися тепер обоє. Побіг Санчо до осла дістати з торби чим утертися і пана перев'язати; глядь — аж торби немає. Мало не стерявся джура з того горя, знов почав себе клясти-проклинати і поклав у думці, що кине що дурну службу й вернеться в село, — нехай уже й плата пропаде, і надія на той острів, що йому пан обіцяв!

Тим часом Дон Кіхот зіп'явся на ноги і, підтримуючи лівою рукою щелепи, щоб останні зуби не повипадали, правою взяв за повід Росинанта (вірний і смирний кінь так і не відходив од свого вершника) і підійшов до джури; той стояв, похилившись на свого осла і підперши голову рукою, мов у тяжкій задумі. Побачивши, що він такий смутний та невеселий, Дон Кіхот сказав:

— Знай, Санчо: тільки той чоловік іншого переважить, котрий зробить більше за нього. Всі ці бурі й негоди, що спадають на наші голови, свідчать лише про те, що скоро й нам сонечко засяє, скоро й наші справи на краще підуть. І горе, і радіщі — ніщо не вічне; якщо горе надто довго триває, значить, радіщі десь уже недалечко. Не журись моїм лихом, адже тобі самому нічого не сталось.

— Як то не сталось? — заперечив Санчо. — А кого ж то на ковдрі підкидали, як не мого батька сина? А в кого торба з усім припасом пропала, як не в мене?

— То виходить, що нам сьогодні не буде чого їсти, — промовив Дон Кіхот.

— А не було б чого, — одказав Санчо, — якби по полях та по лугах не росли всілякі зілля, що ви, пане, нібито знаєте і що можуть стати в пригоді таким, як ви, злиденним мандрованим лицарям.

— Так то воно так, — сказав Дон Кіхот, — але я волів би оце зараз хліба окраєць, хоч би й не питльованого, та оселедчиків пару, аніж усі оті трави, що їх описав Діоскорід і прокоментував доктор Лагуна. А втім, добрий мій Санчо, сідай на осла та будемо, мабуть, рушати. Бог за все на світі дбає, то чей же не помине своєю ласкою і нас, що в нього на службі подвизаємось: він-бо піклується і за комашок у

повітрі, і за робаків у землі, і за пуголовків у воді, він, милосердний, велить сонцеві світити на добрих і на злих, а дощеві йти на грішних і на праведних.

— Вам би, ваше добродійство, — зауважив Санчо, — проповідником бути, а не мандрованим лицарем.

— Мандровані рицарі, Санчо, все знають, все повинні знати, — сказав Дон Кіхот. — В старовину, бувало, мандрований рицар міг серед табору бойового казань або орацію виголосити незгірше од якогось доктора Паризького університету, отже, як бачиш, спис ніколи ще не притупляв пера, а перо — списа.

— Ну, гаразд, нехай буде по-вашому, — погодився Санчо. — А тепер їдьмо швидше звідси нічлігу шукати, тільки дай Боже нам у такому місці заночувати, де не буде ні ковдр, ні підкидачів, ні привидів, ні заморожених маврів, а як буде, то нехай воно все западеться к чортівній матері!

— Не згадуй, сину, чорта, а краще Богові молись, — сказав Дон Кіхот. — Їдь же собі попереду, куди сам здоров знаєш, а я за тобою, на твій вибір здаюся. Та дай-но руку, полапай пальцями, скількох зубів у мене нема на верхній щелепі, спереду і з правого боку, бо щось дуже там мені болить.

Санчо засунув йому пальці в рота, помацав і спитав:

— Скільки кутніх зубів було у вас, пане, з цього боку?

— Чотири, — відповів Дон Кіхот, — і всі були цілі й здоровісінькі окрім зуба мудрості.

— Ану-бо, пане, пригадайте краще, — сказав Санчо.

— Кажу ж тобі, що чотири, а то й цілих п'ять, — відповів Дон Кіхот, — бо зроду не рвав зубів, ні передніх, ні кутніх, і жоден зуб у мене не випав і не надгнів, і костоїда жодного не сточила.

— Так отут зісподу, — сказав Санчо, — у вас, пане, кутніх зубів усього півтретя, а зверху ні однісінького нема: вся щелепа шұта, гладенька, мов долоня.

— Ох, я нещасний! — вигукнув Дон Кіхот, почувши од джури таку невеселу новину. — Краще б мені були руку відрубали — не ту, звісно, у якій меч тримаю, — бо знаєш, Санчо, рот без зубів, то все одно що млин без жорен, і кожен зуб слід цінувати, як алмаз. Та яких тільки злигоднів не зазнає той, хто піднявся на суворе подвижництво мандрованого рицаря! Що ж, друже, сідай на осла і їдь попереду, веди мене куди знаєш.

Санчо так і зробив і поїхав прямо по битому шляху, бо гадав, що на такій людній дорозі напевне натрапиш на якийсь пристановище. Їхали вони поволі, нога за ногою, бо в Дон Кіхота так боліли щелепи, що годі було рухатися швидше. Щоб якось розважити й розрадити свого пана, Санчо надумав розмовляти з ним про всяку всячину; децю з тих балачок ми перекажемо в наступному розділі.

РОЗДІЛ XIX

— Здається мені, добродію, що всі лихі пригоди, які випали нам цими днями, то кара за гріх, що ви, ваша милість, учинили проти закону свого лицарського, бо не додержали клятви, що не будете їсти хліба за столом, ані до принцеси не пригортатись і ще там чогось не робити, поки не добудете в когось шолома отого мавра — Мандрила, чи як його?

— Ти маєш повну рацію, Санчо, — відповів Дон Кіхот, — правду кажучи, воно якось вилетіло мені з голови. І май на увазі: ота оказія з ковдрою прилучилась тобі саме через те, що ти не нагадав мені своєчасно про ту клятву. Та нічого, я се діло якось надолужу, бо за лицарськими регулами на все можна знайти спосіб.

Їдуть вони так, розмовляють, аж тут і ніч їх серед шляху спостигла, а пристановища якогось ніде ані сліду, та ще й голодом обидва намлілися, бо, як торби одбігли, то лишились без харчів і припасу. Ще й гірше лихо: сталася їм пригода, і то не вигадана вже, а таки справжнісінька, правдива. Діло ж було ось як. Ніч випала, нівроку, темна, а вони все-таки їхали далі, бо, думав Санчо, шлях великий, то корчма мусить на ньому що дві милі стояти. Ну, їдуть собі та й їдуть, ніч невидна, джура голодний, а рицареві їсти хочеться, аж бачать — попереду на шляху вогнів сила-силенна проти них пливе, сказав би, зорі які рухомі. Як зуздрів їх Санчо, так і обімлів, та й Дон Кіхотові моторошно зробилось; той сіпнув уздечку, осла осадив, а сей натягнув повіддя коневі: стали, мов уриті, та й придивляються пильно, що воно за знак? Вогні тим часом до них ізближалися і ставали чимраз більшими. Санчо затремтів із ляку, мов живе срібло, а Дон Кіхотові волосся стало дуба; втім рицар оговтався трохи і промовив:

— Безперечно, Санчо, це з усіх пригод найбільша і найнебезпечніша: отут доведеться мені всю свою силу і всю одвагу показати!

От стали вони трохи на ўзбіч і знов давай придивлятись, що то за блудні вогні такі, аж бачать — сунуть поторочі якісь в білих балахонах, та такі страшніючі на вид, що Санчо Панса зразу отерп увесь і задзвонив зубами, мов пропасниця його трусила; того трусу й того дзвону ще більше стало, як вони виразніше тих потороч побачили: було їх душ двадцять, і їхали всі верхи з палахтючими смолоскипами в руках, за ними несено мари погребові в чорному крєпі, а за марами знов шість вершників у довгому жалобному одінні, що мало не до копит їхніх мулів сягало, а що то були не коні, знати було з повільної ходи. Ті, що в балахонах, мурмотали щось собі стиха жалібними, плачливими голосами.

Це надзвичайне видовище, та ще такої пізньої доби і в такому відлюдному місці, могло нагнати холоду не лише на Санча, а й на його пана, тільки що в джури дух уже давно в п'яти заліз, а Дон Кіхота

врятувала власна уява: йому раптом здалося, що ця пригода живцем із його романів узята: на тих ношах несуть, безперечно, якогось тяжко пораненого або вбитого рицаря, і саме йому, Дон Кіхотіві, судилось за того рицаря відомстити. Не довго думавши, він хвацько випростався в сідлі, наставив списа і, повен мужньої зваги, вибасував наперед дороги, де мали проїздити оті люди в балахонах; підпустивши їх до себе близько, він обізвався до них гучним голосом:

— Хто б ви не були, рицарі, чи так собі вершники, стійте і ознайміть мені, хто ви єсте, звідки й куди їдете і кого на тих марах несете? Так воно показує, що або ви якесь беззаконня вчинили, або вам якусь кривду заподіяно, і я мушу й повинен те знати, щоб покарати вас за беззаконня чи, навпаки, помститися за кривду, якої ви дізнали.

— Ми поспішаємо, — відповів один із білобалахонників, — до заїзду ще далеко, і немає нам часу давати ті пояснення, що вашець од нас жадає.

По сім слові торкнув мула й хотів їхати далі, та Дон Кіхот, якому та відповідь була не вельми до вподоби, схопив мула за оброть і сказав:

— Стійте, будьте до мене гречніші і дайте відповідь на всі мої питання, а ні, то викликаю вас усіх на бій.

Мул був полохкий: як схоплено його за оброть, він так схарапудився, що став гопки і скинув вершника на землю. Піший пахолок, побачивши, що той упав, зачав лаяти Дон Кіхота; тоді рицар, і так уже непомаду угніваний, наставив не вагаючись списа і, кинувшись на якогось вершника в жалобному вбранні, поранив його і вибив із сідла, а тоді на супутників його вдарив: треба було бачити, як шпарко він на них нападав, як швидко розганяв! У Росинанта неначе крила виресли — так жваво він гарцював, так гордо басував. Усі ті балахонники, люди полохливі й неоружні, покинули бойовище без жодного опору й махнули по полю врзпорош із смолоскипами своїми. А ті, що були в жалобі, позаплутувались у хламидах своїх і сутанах, що й повернутись не могли; Дон Кіхот набив їх усіх, і вони теж мусили хоч-не-хоч відступити, бо гадали, що то не чоловік, а якийсь пекельник налетів на них, щоб мерця порвати.

Санчо стежив за тією баталією, дивувався хоробрості свого пана й мовив собі на думці: «Певне, мій пан і справді такий одважний і потужний, як сам каже».

Обік першого противника, що Дон Кіхот повалив із мула, валявся горючий смолоскип; при тому світлі наш рицар постеріг лежачого, підїхав до нього ближче і, ткнувши списовою ключою мало не в саме обличчя, зажадав, щоб той здався, а ні, то він його вб'є. На те лежачий одказав:

— Та куди вже далі здаватись? Я і з місця не можу встати, бо ногу зламав. Благаю вас, пане, якщо ви християнський рицар, не вби-

вайте мене. Я бакаляр, імення моє Алонсо Лопес, родом із Алькобендаса, а оце їду з міста Баеси з одинадцятьма іншими духовними, що з посвітачами розбіглись; ми супроводимо до міста Сеговії останки одного шляхтича, що помер у Баесі і там був похований. Тепер ми перевозимо його, як я вже сказав, до Сеговії, звідки він походить і де міститься його родова усипальня.

— А хто його вбив? — спитав Дон Кіхот.

— Сам Господь, — одвітував бакаляр, — наславши на нього якусь чумну гарячку.

— Коли так, — сказав Дон Кіхот, — то сам же Господь одзволив мене од обов'язку мститись за його смерть, бо я гадав, що його вбив хтось інший. Мусите знати, ваша велебносте, що я рицар із Ламанчі, звати мене Дон Кіхот, а професія моя і покликання — їздити світами і нівечити всяке зло та направляти всяку кривду.

— Не знаю, як ви можете направляти кривду, — одрік бакаляр, — коли я був прямий, а ви мене кривим зробили, зламавши мені ногу, що вже не випрямиться й не направиться поки віку мого; не знаю, як ви там зло нівечите, а мене понівечили так зле, що вже мені до суду добра не бачити...

— Не все так складається, як гадається, — сказав Дон Кіхот. — Біда в тім, пане бакаляре Алонсо Лопес, що ви всі їхали нічною добою з палахтючими смолоскипами, у тих своїх балахонах та хламидах жалобних, ще й мурмотали щось собі під носа — мимохіть подумаєш, що то якась нечиста сила чи з того світу марюки.

— Пане мандрований рицарю, — промовив тоді бакаляр, — коли вже я собі на лихо домандрувався до зустрічі з вами, то прошу вас і благаю, визвольте мене з-під мого мула: нога мені — між стременом і сідлом застрягла.

— Чого ж ви мені одразу про свою біду не сказали? — зауважив Дон Кіхот.

І тут же нагукав джуру свого, щоб ішов мерщій на поміч, але той і вухом не повів, бо жакував саме обозного мула, на якого панотчики нав'ючили багато всякого харчового припасу. Санчо зробив із свого кобеняка мішок, нагорнув туди всякої всячини скільки влізло, переклав те все на свого осла і аж тоді побіг на поклик Дон Кіхота. Допомігши пану бакаляру виборсатись із-під мула, він підсадив його в сідло і подав у руки смолоскипа. Тоді Дон Кіхот сказав бакалярові, нехай доганяє своїх супутників і перепросить їх од його імені за те лихо, яке він їм учинив мимо своєї волі. А Санчо додав насамкінець:

— Коли ті панове хтіли знати, який левень дав їм такої халазії, то нехай вашець іскаже, що то був преславний Дон Кіхот з Ламанчі на прізвисько Лицар Сумного Образу.

З тим бакаляр і поїхав, а Дон Кіхот спитав у Санча, з якої то речі він назвав його Рицарем Сумного Образу: не коли, а саме тепер.

— Чом не сказати, скажу, — відповів Санчо. — Дивився я оце на вас при світлі смолоскипа, що забрав той бідолаха, та й прикмітив, який у вас вид мізерний, що аж сумно глянути; зроду ніде такого не бачив. Може, воно того, що в бою стомились, а може, що зубів не стало.

Засміявся Дон Кіхот, проте вирішив залишити за собою те ймення і при нагоді замовити відповідне зображення на щиті або на панцері.

Під час цих розмов бакаляр, як ми вже сказали, поїхав собі далі, не зронивши ні словечка. Дон Кіхот хотів був іще подивитись, чи там на марах труп лежав, чи вже самий кістяк, але Санчо його розраяв.

— Пане, — сказав він йому, — ся небезпечна пригода скінчилась для вас щасливіше, ніж усі дотеперішні. Та що як сі люди, яких ви погромили й розігнали, схаменуться, побачать, що всього один чоловік їх стількох урозтіч обернув, та з того сорому й досади згуртуються знов і до нас кинуться — ох і дадуть же нам тоді лупки! Осел у мене з доброю кладдю, гора близько, голод не свій брат. Тож гайда звідси якнайшвидше, бо, як той казав, мертвому гріб, а живому хліб.

Тоді взяв осла за оброть та й повів, сказавши панові слідом їхати; той же, бачивши, що Санчо добре радить, рушив, не змагаючись, за ним. Якийсь час пробирались вони між двома узгірками, а як побачили перед собою розлогу й захисну долину, зараз зробили причал. Санчо зняв із осла свою здобич, і, розташувавшись на зеленій траві, наші зголоджені шукачі пригод одбули за одним присідом сніданок, обід, полуденок і вечерю. Та от біда — і Санчо вважав, що найбільша: не було в них ані вина, ані води навіть — смажні вуста закрити, і почала їх пекти страшенна згага. Тут Санчо постеріг якось, що долина заросла вся рясною зеленою травицею, і сказав, — а що саме, дізнаєтесь із наступного розділу.

РОЗДІЛ XX

— Ся трава, мостивий пане, за те, бачиться, промовляє, що тут десь поблизу джерело якесь має бути чи бурчак, що траві тій вільготь дає, не інакше. Отож пройдім трохи вперед, то й знайдемо чим сю пекучу спрагноту погасити, що шкулькіше, либонь, за голод чоловікові допікає.

Джуринна рада видалась Дон Кіхотові слушною. Він узяв Росинанта за повід, а Санчо осла за гнuzдечку (не забув же й припасу, що по трапезі лишився, на нього нав'ючити) та й посунули по луговині омаць, бо ніч була така темна, що хоч в око стрель. Чи пройшли яких дві сотні ступнів, чи ні, аж чують — вода реве, ніби з високих да стрімчастих скель на діл іспадає. Боже, як вони зраділи, той гук зачувши: стали, насторошили вуха, прислухаються, з якого б то боку. Зненацька до їхнього слуху долинув інший гук, що мов холодною водою остудив ті палкі мрії про воду, особливо ж у Санча, що

зроду вдався боюном та страхополохом. Почулись їм якісь розмірені удари і ще неначе брязкіт кайданів чи залізччя якого. Дон Кіхот, що в нього в грудях билось безбоязне серце, скочив на Росинанта, нахопив на руку щита, взяв списа на перехил і промовив:

— Друже Санчо, чиню тобі відомо, що волею небес уродився я в сей залізний вік, аби на світі золотий вік, або, як іще кажуть, золоту добу воскресити. Я — той, кому судились жахливі небезпеки, величні діяння, голосні подвиги. Отож підтягни на Росинантові попругу, а сам залишайся тут із Богом і чекай на мене три дні, але не більше; як я за цей час не вернусь, їдь собі назад у наше село, а згодом, зроби мені таку ласку й добродійство, сходиш у Тобосо до моєї незрівнянної володарки Дульсінеї і скажеш їй, що відданий їй рицар поліг головою, звершаючи подвиг, яким він сподівався заслужити її кохання.

Санчо, почувши од пана такі слова, заплакав ревнесенько і заблагав:

— Пане мій любий, і нащо то вам у таку непевну пригоду вдяратися? Надворі ніч, ніхто нас не бачить, ми можемо любісінько звернути собі з дороги і уникнути небезпеки, хоч би й три дні довелось нам не пити. А як ніхто нас не бачить, то ніхто, виходить, і боягузами не назве. Чи то вже мало вам, пане, що небо вборонило вас од тих гойдаників, що мені припали, чи не досить, що ви подужали стількох ворогів, які з мерлецем їхали, а самі вийшли з бою живі-здорові? Якщо всі ці речі не можуть зворушити й зм'якшити вашого камінного серця, то, може, воно злагідніє на думку про те, що скоро ваша милість ізвідси рушить, я з великого страху оддам свою душу першому-ліпшому, хто її захоче взяти. Я виїхав із рідного села, кинув жінку й діточок, аби стати на службу до вашої милості, бо гадав, що матиму з того зиск, а не страту. Та недурно кажуть: напала жадоба — пропала худоба... Отак і моя надія пропала: от-от, думав, доскочу того триклятого бісової віри острова, що ним ваша милість мене все манила, а натомість ви хочете покинути мене самого в цих безвістях, на цьому безлюдді. Милим Богом благаю вас, паночку, не робіть мені сієї кривди, а як ви вже притьмом на той подвиг наставились, то заждіть хоть до рана.

— Господь Бог, що натхнув мені на серце думку про сю нечувано жахливу пригоду, подбає про моє спасіння і потішить тебе у твоєму горі. А тепер підтягни тугше попругу на Росинантові й чекай мене тут — незабаром я повернусь сюди живий або мертвий.

Побачив Санчо, що пан так рішуче на своє наважився, що тут ні слізьми, ні порадою, ні просьбою нічого не вдієш, та й надумав хитрощами його на тім місці до дня затримати, тож коли підтягував попруги коневі, спутав йому нишком задні ноги обротькою од свого осла. Дон Кіхот хотів був одразу й рушати, та нічого не виходило: кінь міг пересуватися лише куцими стрибками. Зрадів джура, що та штука йому вдалася, та й каже:

— От бачите, пане: зласкавилось небо на сльози мої і благання та й судило так, щоб Росинант із місця не рушався. Тож нема чого впертися і стискати його острогами, бо то значило б нещастя на свою голову накликати; негоже, як той казав, проти вітру плювати.

Досадно було Дон Кіхотіві — хоч як він Росинанта підганяв та підстрожував, той ані руш не йшов; так і не догадавшись, що коня йому попутано, рицар угамувався ніби й вирішив чекати, поки день устане або поки той Росинант розрухається. І в думці собі не кладучи, що джура був до того лиха причетний, він озвався до Санча такими словами:

— Ну, нехай і так, Санчо: коли вже Росинант на пню став, буду ждати, поки світова зоря усміхнеться, хоч мені аж плачно, що вона десь забарилась.

— Плакати нема чого, — одмовив Санчо, — я хоч і до білого дня ладен розважати вашу милость казками та байками. Чи, може, ви хочете з коня зсісти та звичаєм мандрованого лицарства поспати трохи на зеленій муравиці, щоб потім свіжим і бадьорим зустрінути новий день і нову небувалу пригоду?

— Щоб я з коня встав, щоб спати ліг? — обурився Дон Кіхот. — Хіба я з такого десятка, щоб спочивати в хвилину небезпеки? Спи вже сам, коли зроду соньком удався, чи роби собі що хоч, а я од свого наміру не одступлю.

— Не гнівайтесь-бо, пане мій любий, — похопився Санчо, — це я так собі сказав.

Та й підійшов до нього, одну руку поклав на передній каблук сідла, а другу на задній, притулився панові до лівої кульші, щоб уже од нього й на п'ядь не одходити — так, бачите, боявся стуку того таємничого, що лунав не вгаючи, як гуп, так гуп.

Згаляли пан із джурою цілу ніч. Побачивши нарешті, що от-от візьме світати, Санчо розпутав крадькома Росинанта. Росинант хоч ізроду був плохута, як почув волю, зараз почав бити землю копитами, бо курбетів, не в гнів йому будь сказано, мабуть, не вмів. Побачивши Дон Кіхот, що кінь під ним розігрався, узяв те за добру привістку: тепер уже, думав, можна рушати на ту небезпечну пригоду. Тим часом уже зовсім обутріло і все гаразд видно стало; оглянеться Дон Кіхот, аж вони під деревами високими, каштанами рясними, що тінь густу од себе кидають. А грюкіт той і гупіт не вгає, лише не видно, де воно й від чого. Тоді наш гідальго стиснув не вагаючись коня острогами, ще раз попросився з Санчом і велів ждати його тут три дні, не більше, як і спершу казав, а як він до того речення не вернеться, значить, так уже од Бога судилось йому полягти головою в тім лютім бою.

Вислухавши од свого доброго пана такі жалісні речі, Санчо знов ревне заплакав і вирішив не покидати його до остаточного кінця і краю тієї справи.

Тая чулість Санчова зворушила його пана, проте він не подав і знаку якоїсь слабості і рушив без ваги в тому напрямі, звідки, як йому здавалось, чувся плюскіт води і таємниче гупання. Санчо пішов за ним слідком, своїм звичаєм ведучи на оброті осла, вірного товариша свого при добрій і лихій годині. Якийсь час посувались вони отак між каштанами та іншими тінявими деревами і врешті вибрались на лужок, що прилягав до обніжжя високих скель, з яких шумів-лився бурхливий водоспад; попід тими скелями тулились нужденні будівлі якісь, кілька хат — не хат, а так ніби руїн чи пусток: із тих же будівель, як виявилось, і йшла та невгавуца гуркотнява та торохнеча. Пройшли вони отак ще яких сто кроків, звернули за виріжок скелі, і тут очам їхнім відкрилась ясно і явно єдина і безсумнівна причина того непевного зловісного грюкоту, що цілу ніч наганяв їм ляку і холоду: то були (не прогнівайся, ласкавий читальнику!) шість ступарів валяюші, що то сукно валяють; своїми мірними ударами вони й справляли весь той гармидер.

Як побачив їх Дон Кіхот, то так і зацікавився з дива, так і зов'янув увесь. Подививсь на пана Санчо — бачить, той аж голову на груди похилив, мовби ніяково йому стало. Глянув на джуру Дон Кіхот, а той аж дметься, щоб сміхом не вибухнути, так йому, бач, регітно; попри всю свою меланхолію мусив рицар на той вид сам перший засміятись. Як побачив те Санчо, то годі вже стримуватись — розреготався на всі заставки, аж за живіт хапався, щоб кишок не порвати. Чотири рази вщухав той регіт і все знову й знову вибухав з тою ж силою, що й перше; Дон Кіхот почав уже чортихатися, а згодом і геть-то розсердився, як почув, що джура його кривить:

— «Чиню тобі відомо, друже Санчо, що волею небес уродився я в сей залізний вік, аби золотий воскресити... Я той, кому судились страшенні небезпеки, величні діяння, голосні подвиги...»

І так переказав він мало не всю промову, що виголосив був Дон Кіхот, почувши той жахливий грюкіт.

Взяла Дон Кіхота велика й гірка досада, що Санчо отак над ним глумиться; махнув він списом раз і вдруге і так потягнув свого джуру, що якби понав був не по спині, а по голові, то вже не довелось би йому за службу плату платити, хіба спадкоємцям його. А Санчо, діставши взамін за свої жарти щось цілком серйозне, злякався вже, щоб не сталося гіршого, і заговорив до пана покірливо та помірливо:

*Ваза із зображенням
Дон Кіхота і Санчо
Панси*

— Спокійтеся, ваше добродійство: їй же Богу, я жартую.

— Ти жартуєш, а я ні, — сказав Дон Кіхот. — А ходіть-но сюди, куме-жартуне! Ви думаєте, може, що якби се була не валюша, а якась правдива небезпечна пригода, то в мене не стало б духу і одваги ринутись до бою і переможно закінчити його? Чи, може, я, будучи рицарем, зобов'язаний знати всі на світі звуки і розрізняти, котрі од валюші, а котрі ще од чого? Та, може, я тих валюш ізроду в вічі не бачив, не так, як ти, мужло репане, що серед них народився й виріс. Ану ж оберни цих шість ступарів на шістьох рицарів, хоч би навіть велетнів, та напусти на мене чи поодинці, чи всіх гуртом, побачиш, чи не полетять вони в мене шкереберть, а тоді вже смійся скільки хочеш!

РОЗДІЛ XXI

Тут саме почав накрапати дощик, і Санчо був не від того, щоб його у валюші перестояти, але Дон Кіхотові після недавнього лихого жарту та валюша така була осоружна, що він ніяким світом не хотів туди заходити, а повернув натомість у праву руч і виїхав на дорогу — не ту, що нею вчора сюди брались, а якусь іншу. Трохи перегода наш гідальго постеріг поперед себе вершника, а на голові йому щось блискуче, мов золото, сяє. Скоро його загледів, обернувся до Санча й сказав:

— Думається мені, Санчо, що всяка примовка правду каже, бо всяка приказка і приговорка береться з самого досвіду, що є, як відомо, батько всім наукам. Недарма ж люди і таку проложили: «Одні двері хряп, а другі рип». Отак і з нами: вчора випадок зачинив нам двері до пригоди, котрої ми шукали, обмаривши нас тими ступарями, а тепер навстіж одчиняє перед нами двері до іншої, певнішої й славнішої пригоди, і як я ними не скористаюсь, то вже буде моя вина, не зможу я її ні на темряву, ні на недостатнє знання сукновальної справи звернути. Якщо я не помиляюсь, нам назустріч їде рицар, на голові якого виблискує Мамбринів шолом¹, а ти знаєш, якою я клятвою нещодавно обрікся.

— Ой, глядіть, пане, — застеріг його Санчо, — обмірковуйте як слід слова свої, а надто вчинки. Глядіть, щоб то часом не були інші якісь валюші, щоб не довелось нам од них долі валятись.

А з тим конем, рицарем і шоломом, що Дон Кіхотові убачились, річ ось як малася: недалеко од того місця було двоє сіл, одно більше, друге менше; так у більшому була аптека й цирюльня, а в меншому ні, і один цирюльник мусив тут і там управлятись. Випало якраз, що в

¹ *Мамбринів шолом* — золотий шолом мавританського царя Мамбріна, героя рицарських поем, оберігав його від ран.

малому селі одному недужому кров треба було кинути, а другого поглити, от цирюльник і подався туди. По дорозі захопив його дощ, і він, щоб не збагнітувати свого нового ще капелюха, взяв собі на голову мідницю до гоління, а що та посудина була добре вчищена, то виблискувала й висявала на півмилі. Їхав цирюльник на сивому ослі, але Дон Кіхот узяв його за сірого в яблуках коня, а мідницю — за шолом золотий, бо все, що бачив, миттю припасовував і пристосовував до своїх рицарських химер та божевільних марень. Підпустивши нещасного вершника ближче, наш гідальго не став із ним у речі заходити, а розігнався чимдуж конем і наважив списа, щоб противника наскрізь прошити; одно лише встиг на бігу крикнути:

— Обороняйся, бестіянський сину, або по добрій волі оддай, що належить мені по праву!

Цирюльник, неждано-негадано побачивши перед собою таку поторочу, знайшов один тільки спосіб од грізного списа ухилитися: зсунувся миттю з осла і, ледве землі торкнувся, майнув у поле швидше за оленя, що й сам вітрів батько його не здогнав би. Мідниця лишилась на землі, і Дон Кіхот цілком задовольнився з цього, зауваживши, що розумно вчинив той бусурмен. Тоді велів Санчові підняти шолома, а той, узявши його в руки, сказав:

— Добряча мідниця, бігме, що варта цілу восьмаку і ні копія менше.

Та й подав мідницю панові, а той вложив її собі на голову і почав туди-сюди перевертати, шукаючи, де ж у тому нібито шоломі заціпка нижня, та так і не знайшовши її, сказав:

— У того бусурмена, що йому на міру сей преславний шолом скували, мусила бути здоровенна голова; але найгірше те, що спідньої частини бракує.

Як почув Санчо, що пан ту мідницю шоломом величає, почав його сміх розбирати, однак же згадав він недавнє гнівання рицареве і перемігся.

— А чому се ти, Санчо, смієшся? — спитав Дон Кіхот.

— Тому сміюся, — відповів джура, — що думаю, яка здоровенна гиря була в того бісурменця, що носив цього шолома, який кап-у-кап похожий на мідницю до гоління.

— А знаєш, Санчо, я, здається, догадався, в чому тут річ. Цей славетний заворожений шолом потрапив, мабуть, якимось дивним випадком у руки невігласа, що не міг знати й скласти йому ціни: от він побачив, що то щире злото, та й переплавив знетямки одну половину, щоб пожитись, а з другої зладив оцю штуку, що нагадує тобі голярську мідницю. Та як би воно там не було, я знаю, що се таке, і байдуже мені до тії метаморфози: у першому ж селищі, де кузню знайдемо, я його перекою і знов такого матиму шолома, що не переважить його і навіть не зрівняється з ним шолом, змайстрований колись богом ковальства для бога війни. А тим часом носитиму його і

так, бо щось усе-таки ліпше, як нічого; принаймні од каміння буде мені добра затула.

— Авжеж, — сказав Санчо, — аби тільки те каміння не з швігалок летіло, як ото в битві двох військ, де вашій милості зуби поблагословили і розбили бляшанку з тим свяченим бальзамом, що через нього я всі печінки виблював.

— Не дуже я тією втратою журюся, — відповів Дон Кіхот, — тобі ж, Санчо, відомо, що я його рецепт у пам'яті тримаю.

— Дався він у помку і мені, — сказав Санчо, — та зроду його не зготую й не покуштую, бо то була б моя остання година. Та й не думаю, щоб він мені коли знадобився, бо я вже тих ран з усієї моці стерегтимусь, щоб їх нікому не завдавати й ні од кого не діставати. Та годі вже про те, скажіть краще, вава милость, що маємо робити з тим яблукуватим конем чи, по-моїому, сивим ослем, котрого одбіг той вражий Лаврін, що ваша милость його з сідла вибила. Він же, бачите, взяв ноги на плечі та й накивав п'ятами, то навряд чи по нього вже вернеться. А сивий хоч куди, не взяв його враг!

— Нема в мене такого звичаю — грабувати переможених, — сказав Дон Кіхот, — бо в рицарстві не заведено забирати їм коня і пускати пішо, хіба що під самим переможцем кінь у бою загине, тоді можна взяти собі під верх коня переможеного, як законну воєнну здобич. Отож, Санчо, не чіпай сього коня чи, по-твоїому, осла: як побачить господар, що ми поїхали, то певне вернеться за ним.

— А мені ж Господи як хотілось його взяти, — зітхнув Санчо, — або хоч на свого поміяти, бо в мене такі гірший... Та що ж, коли закони рицарські такі строгі, що й осла змінити не вільно. Цікаво, чи можна упряж мінька забрати?

— Про сю річ у мене немає цілковитої певності, — відповів Дон Кіхот, — і в такому сумнівному випадку (поки не довідаюсь гаразд) дозволяю тобі змінити упряж, якщо справді припала нильна потреба.

І, діставши формальний дозвіл, Санчо так свого ослика вичепурив, що любо-мило дивитися.

Заспокоївшись отак трохи й навіть повеселівши, посідали верхи й поїхали навмання, наслідуючи мандрованих рицарів, які звичайно ніколи не вибирали певної дороги.

РОЗДІЛ XXII

Дон Кіхот підвів очі й побачив, що назустріч їм по дорозі йшло пішки чоловік із дванадцятіро якихось людей, нанизаних, мов намисто, на довгий залізний ланцюг. До ланцюга вони були прикуті нашійниками, ще й на руках у кожного були кайданки. Їх супроводило двоє комонників і двоє пішаків; кінні були озброєні мушкетами, а піші — мечами та сулицями. Як забачив їх Санчо Панса, зразу промовив:

— Се йдуть галерники чи, сказати б, каторжники, королівські невольники: їх женуть на галери.

— Як то невольники? — спитав Дон Кіхот. — Чи то можебна річ, щоб король та своїх людей заневоловав?

— Може, я трохи не так сказав, — відповів Санчо, — се люди, за-суджені за свої злочини до галер, і їх женуть туди силою королю служити.

— Як би там не було, — сказав Дон Кіхот, — але, зрештою, вони йдуть туди не доброхіть, а їх женуть, кажеш, силою?

— Авжеж, — potwierдив Санчо.

— Виходить, — сказав рицар, — я мушу виконати щодо них свою повинність — поборювати насильство і допомагати та рятувати знедолених.

— Зважте на теє, ваша милость, — остеріг його Санчо, — що правосуддя в особі самого короля не чинить сим людям кривди й насильства, лише карає їх справедливо за їхні злочини.

Тим часом гурт кайданників надійшов ближче, і Дон Кіхот дуже чемно попрохав вартовиків, щоб вони з ласки своєї повідомили і з'ясували йому, з якої причини чи радше з яких причин вони ведуть сих людей в такий спосіб. І приточив до того стільки розумних і чемних речей, аби спонукати їх задовольнити його цікавість, що другий вершник нарешті сказав:

— Хоч ми й веземо з собою реєстр, де списані всі справи цих нужденників і вирoki на них, та не час нам тут спинятись, діставати й читати ті папери. Нехай вашець краще спитає в них самих, і вони скажуть, як захочуть. А певне, що захочуть, бо сі люди залюбки лихе творять і про лихе говорять.

Діставши такий дозвіл (хоч певно міг обійтися і без нього), Дон Кіхот підїхав ближче до кайданників і спитав у першого з ряду, за які гріхи він мусить отак каратись.

— За те, що закохався, — відповів кайданник.

— Як, тільки за те? — здивувався Дон Кіхот. — Ну, якщо вже закоханих на галери посилають, то і я давно міг серед тих веслярів опинитись.

— То було не таке кохання, як вашець думає, — сказав кайданник. — Я, бачите, так щиро полюбив сапету з праною білизною, так міцно пригорнув її до себе, що якби слуги правосуддя не відняли її в мене, то доброхіть ні за що б не випустив. Отак застукали мене на гарячому, не треба було й на муки брати, справу розсудили хутко: виспали сотню нагаїв, дали в додачу три роки вимашки та й уже.

— Що значить вимашки? — спитав Дон Кіхот.

— Галер, значить, — відповів кайданник.

Це був молодик років так двадцяти й чотирьох, родом, як він казав, із П'єдраїти. З таким самим питанням звернувся Дон Кіхот до

другого кайданника, але той, похмурий та понурий, не мовив на відповідь ні слова: за нього одказав знов той перший:

— То, пане, канарка: за співи й музики взято.

— Не розумію, — сказав Дон Кіхот.

— Пане рицарю, — пояснив йому вартовик, — «заспівати» означає у цих харцизяк признатися на муках. Цього лотра взяли на тортури, то він і признався, що був коноводом, тобто коні крав, от і дали йому за те признання шість років галер, не рахуючи двохсот батогів, що взяв уже в спину. Через те ж він весь час такий сумний та невеселий, бо всі латриги, і ті, що там zostались, і ті, що з ним ідуть, нехтують його і зневажають, кепкують із нього і знущаються за те, що признався, не мав сили до кінця одмагатись. А вони, бач, кажуть, що легше вимовити «ні», чим «так» і вважають за везуна того злочинця, життя і смерть якого залежить не від речових доказів і свідків, а від власного язика; я гадаю, зрештою, що тут вони не дуже розминаються з правдою.

— Я теж так гадаю, — погодився Дон Кіхот.

Підійшовши тоді до третього, він і йому таке саме задав питання, а той відповів шпарко й сміливо:

— Іду на вимашку, на п'ять років, бо не мав десяти дукатів.

— З дорогою душею дав би я вам і двадцять, — сказав Дон Кіхот, — аби вас од сієї халепи одрятувати.

— Шкода, — відповів кайданник, — тепер це все одно, що в чистому морі з грішми од голоду помирати.

Дон Кіхот підійшов до четвертого каторжника. Се був поважний на вид чоловік із сивою бородою, що мало не до пояса йому сягала.

Почувши рицареве питання, він не одказав ні слова, тільки заплакав; тоді обізвався п'ятий, мовби ставши йому за товмача:

— Сьому добродію вліпили чотири роки галер, а перед тим прокатили, як годиться, на ослі — в повному параді.

— Себто, виходить, — утрутився Санчо Панса, — на позорище його виставили?

— Еге, — відповів каторжник. — А за що його так покарали — бо сей поштивий чоловік був собі фактор, постачав добрим людям живий товар, себто, бачите, за звідництво його засудили та ще за чаклунство, бо, кажуть, із нечистою силою накладав.

Зображення героїв роману М. Сервантеса на грошових знаках європейських країн

Дон Кіхот підїхав тим часом із розпитками до наступного злочинця.

Скутий він був не так, як інші: на нозі мав довгого ланцюга, що обвивався йому навкруги всього тіла, а на шиї аж двоє залізних кілець — одно злучене з ланцюгом, а друге, так зване «держи-мене» або «задериголова», з'єднувалось біля пояса двома залізними прутами з наручними, замкнутими на велику колодку, так що ні рук до рота не піднесеш, ні головою до рук не нахилишся. Дон Кіхот спитав, чому на сьому чоловікові більше кайдання, ніж на інших.

— Тим на ньому більше кайдання, — відповів вартівник, — що він один натворив більше злочинів, ніж усі інші огулом. То такий зух, такий одчаюга забісований, що хоч і закували його отак кругом, а боїмося, щоб не втік.

— Які ж там можуть бути злочини, — спитав Дон Кіхот, — коли його тільки на галери засуджено?

— Так на десять же років, — відповів вартовик, — а це все одно, що громадянська смерть. Та що там балакати: сей молодець, щоб ви знали, сам знаменитий Хінес де Пасамонте, званий Хінесик-Потягусик.

— Пане комісарє, ви не дуже, — обізвався тоді кайданник, — мабуть, не треба перебирати, як кого дражнять! Моє ім'я Хінес, а не Хінесик, а прізвище — Пасамонте, а зовсім не Потягусик, як вашність каже. Краще хай гляне кума, яка сама.

— А що, лайдаку, хіба не так тебе дражнять? — спитав вартовик.

— Дражнять, дражнять, — відповів кайданник, — та й додражняться, що всім заціпить, бо я їм усе волосся повискубую. А ви, пане рицарю, як маєте нам щось дати, то вже давайте: їдьте собі з Богом, бо ті ваші розпитки вже добре остобісіли. Як вас цікавить моя особа, то знайте — я Хінес де Пасамонте і сам списав своє життя оцими ручками й пучками.

— Латрига правду мовить, — підтвердив комісар, — він і справді списав свою історію дуже, як то кажуть, до шмиги і залишив ту книгу в тюрмі під заставу на двісті реалів.

— І викуплю колись, — докинув Хінес, — хоч би й за двісті дукатів.

— А як тій книзі на титул? — спитав Дон Кіхот.

— «Життя Хінеса де Пасамонте», — відповів Хінес.

— І вона вже закінчена? — допитувався Дон Кіхот.

— Як же вона може бути закінчена, — сказав Хінес, — коли моє життя ще не скінчилось? У ній воно описане од самого народження й до тої хвилі, коли мене востаннє засуджено до галер.

— То ви вже там і передніше бували? — спитав Дон Кіхот.

— Атож, — відповів Хінес, — довелося вже служити Богові й королю аж чотири роки, скуштував я і сухарів казенних, і карбачів¹.

¹ Карбач — нагайка, кнут.

— Та ти, я бачу, завзятий, — зауважив Дон Кіхот.

— І нещасливий, — додав Хінес, — бо так уже повелось, що талановитих людей усюди безталання переслідує.

— Скажи краще тумановитих, — обізвався комісар.

— Я казав уже вам, пане комісарє, щоб ви не дуже той, — огризнувся Пасамонте. — Не на те вам начальство жезла в руки дало, щоб ви з бідних кайдаників знущались, а на те, щоб провадили нас, куди велить його королівська милость. Як же знов своє почнете, то, їй-Богу...

Почувши ті похвалки, комісар замахнувся на Хінеса жезлом, але Дон Кіхот став між ними й попросив не кривдити горопаху; у кого, мовляв, руки зв'язані, нехай уже дасть трохи волі хоч язикові. Тоді, звертаючись до всього кайданицького гурту, промовив:

— З усього, що я тут чув, миле моє браття, я можу зробити висновок, що хоч вас засуджено за ваші переступи, та кара, яку вам призначили, не дуже вам припала до вподоби і ви йдете відбувати її без жодної охоти, більше того, проти вашої волі. А дехто з вас у цю халепу, може, й не зовсім по правді потрапив: одному витерпу не стало на муках, другому забракло грошей, третьому оборонця, четвертому попався не суддя, а кривосудець. Такі ото думки облягли мою голову; вони спонукають, примушують і наглять мене сповнити над вами ту місію, що для неї небо послало мене на сей світ і заради якої я вступив у рицарський орден, до котрого належу, і обрікся захищати скривджених і обороняти слабосильних од утисків потужних і можних. Знаючи, проте, що обачність велить нам діяти добром там, де можна уникнути зла, хочу я попросити сих вартовиків ваших і самого пана комісара, щоб вони з ласки своєї розв'язали вас і розпустили з Богом, королю ж, гадаю, знайдеться і без них досить пригідних слуг, бо то, на мою думку, річ надто жорстока й несправедлива — повертати в рабство тих, що їх Бог і природа вольними створили. Тим паче, панове вартовики, — це вже наш рицар до конвою звертався, — що сі бездольці вам особисто нічого лихого не вдіяли. Чесним же людям не подоба ставатися катами своїх ближніх, особливо коли їхнє тут не мелеться. Прошу ж вас добром і ласкою се зробити, я вам лише спасибі скажу, а як не зробите по волі, то сей меч і спис, се могутнє рамено примусить вас до того силою.

— От так штука! — вигукнув комісар. — Он куди мишачий хвостик закрутився! Щоб ми, значить, королівських в'язнів на волю пустили, так ніби нам дано право розкувати їх, або ви маєте повновастя до подібних наказів? Їдьте собі, пане, своєю путею, та поправте на голові того генерала, бо нам ваші жарти потрібні, як собаці п'ята нога!

— Сам ти собака і мишачий хвіст, а до того ще й падлюка, — крикнув люто Дон Кіхот.

І тої ж самої миті, перше ніж комісар до оборони міг зготуватися, торохнув його списом і звалив з коня додолу; нашому рицареві дуже

пощастило, бо з усього конвою тільки цей повалений мав мушкета. Решта вартовиків як стояли, так і отетеріли з такої несподіванки, але незабаром оговтались: кінні схопились за мечі, а піші за сулиці та і вдарили гуртом на Дон Кіхота, що очікував їх у незворушному супокі. Скрутно припало б нашому гідальгові, якби каторжники не надумали скористатись із цієї нагоди, щоб на волю вийти, й не заходились розбивати ланцюга, на якому їх ведено. Тут така закрутилась веремія, що страх: вартовики то до в'язнів кидались, що вже почали кайдани рвати, то од Дон Кіхота одбивались, що на них напосідав, та ні там, ні тут не могли собі дати ради. А Санчо й собі в ту купу встряв, допоміг Хінесові де Пасамонте з залізяччя виборсатись. Вирвавшись першим на волю, Хінес підбіг до лежачого комісара, видер у нього з рук меча й мушкета і давай його то на одного вартовика, то на другого наводити, та так ні разу й не вистрелив, бо вся сторожа розбіглась — і мушкета злякалась, і каміння, що звільнені каторжники на неї синюли. Як побачив те Санчо, то тяжко зажурився, бо подумав, що вартовики напевне повідомлять про все Святу Германдаду¹, а та вдарить на снолох і влаштує на злочинців облаву. Він сказав про ці побоювання своєму панові і порадив йому негайно звідти тікати й заховатися десь у ближніх горах.

— Гаразд, гаразд, — відповів йому Дон Кіхот. — Тільки не вчи мене, сам знаю, що робити.

Тоді покликав каторжан, що тим часом обдерли пана комісара до цурки з великим гомоном і галасом; вони обступили рицаря, цікаві почути, що то він скаже.

— Порядні люди, — заговорив Дон Кіхот, — завжди складають дяку за добродійство, якого вони дізнали; знов же, один із гріхів, що Богові найбільш ненавиден, се невдячність. Се я проти того кажу, панове, що ви самі здорові бачите, яку я вам щойно зробив послугу; натомість я хочу й жадаю од вас лише одного — щоб ви, взявши на себе ланцюга, од якого я вас одрятував, рушили звідси до славного міста Тобоса, стали перед очі сеньйорі Дульсінеї Тобоській і ознайомили їй, що вас посилає до неї Рицар Сумного Образу та розповіли геть-чисто все про сю знамениту пригоду, у якій ви одіскали жадану волю. Коли се зробите, йдїть собі на здоров'я куди самі знаєте.

Хінес де Пасамонте відповів за всіх такими словами:

— Те, чоґо ви од нас вимагаєте, добродію наш і визволителю, — річ абсолютно немислима й неможлива. Жодною мірою не можна нам іти всім гуртом по шляху, мусимо рятуватись поодинці хто куди, хоч би й під землю залізаючи, щоб не злапала нас Свята Гер-

¹ *Свята Германдада* — букв. *святе братство*; поліція інквізиції в Іспанії за часів Сервантеса.

мандада, яка, безперечно, нарядить за нами погоню. Що ваша милость може зробити (і воно було б цілком справедливо), се не слати нас на поклін і на ралець до сеньйори Дульсінеї Тобоської, а завдати натомість кожному стільки отченашів чи богородиць, ми б їх залюбки проказали за здоров'я вашої милості, бо то річ така, що де-хотя й коли-хотя спроворити можна — вдень і вночі, на втеках і на спочинку, під війну і мирного часу. Але вимагати від нас, щоб ми знов до єгипетських горщиків вернулись, тобто взяли на себе кайдани й пішли до Тобоса — це все одно, що просити печеного льоду або запевняти, що вже ніч надворі, коли ще тільки десята ранку.

— Он як! — вкинувся в пасію Дон Кіхот. — Ну, тоді ж, скурвий сину хінесику-потягусику, чи як там тебе, сам туди підеш із ланцюгом за плечима, хвоста підібгавши, хай мені те та се!

Пасамонте зроду був не дуже терпливий; побачивши ж тепер, що Дон Кіхот ізсунувся з глузду (якби притаманний був, то чей же не став би їх визволити), і почувши, якими словами він його шпетить, підморгнув своїм товаришам і одійшов із ними трохи одаль. Як почали ж вони на Дон Кіхота каміння швиргати, то в сердешного рицаря рук не ставало од того граду щитом затулятися, а бідний Росинант уже й на остроги не зважав, стояв на місці, наче з бронзи литий. Санчо захилився за свого осла, щоб ту страшенну шурю-бурю, ту камінну градову тучу, що на обох спала, якое перебути. А Дон Кіхот як уже не щитився, як не заслонявся, а кілька каменюк улучило в нього так дошкульно, що впав із коня додолу. Тут на нього зразу насів студент, зірвав йому з голови мідницю і трахнув нею межі плечі разів три чи, може, й чотири, а тоді об землю її брязнув, що мало на кавалки не розскочилась. Зняли драбуги з рицаря й каптанок, що поверх збруї носив, і ногавиці були б стягли, якби наколінники не перешкодили. А з джури зцупили кобеняка і все чисто в нього забрали, що могли. Попаювавши між собою той луп, вони розбрелись безбаш хто куди — не про те дбали, як би, ланцюга взявши, до сеньйори Дульсінеї Тобоської на поклін податися, лише думали, як би од страшної Германдади порятуватись.

На бойовищі zostалися самі тільки Дон Кіхот із Санчом та Росинант із ослом. Осел стояв, задумливо понуривши голову, тільки ушима час від часу прями — ще йому торох од того камінного граду не перешумів і досі; Росинант лежав, простягнувшись поруч із господарем своїм, бо його теж якась каменюка з ніг ізбила; Санчо тремтів, голем-голісінький, щоб їх Свята Германдада тут не зустріла, а Дон Кіхот журився, що люди, яким він стільки добра зробив, такого наброїли йому лиха.

РОЗДІЛ XXIII

Побачивши таку оплакану годину, Дон Кіхот обізвався до джури свого:

— Недарма ж то, Санчо, кажуть люди: «Не чекай дяки од репаного мугиряки». Якби я був тобі повірив і послухався тебе, то не спало б на нас таке безголов'я. Ну, та що сталося, те вже не розстанеться, а біда, мовляли, вчить розуму.

— Тоді ви, мабуть, пане, розуму навчитесь, як я турком стану, — відповів Санчо. — От ви кажете, що якби були мене послухали, то нам би не сталося сієї біди; то послухайте ж хоч тепер, щоб гіршого лиха собі не нажити. Свята Германдада, щоб ви знали, на лицарство не вважає, у неї мандровані лицарі йдуть по сім штук на два шеляги...

— Ти зроду вдався боягузом, Санчо, — зауважив Дон Кіхот, — та щоб ти не казав, що я такий уже впертий і ніколи не слухаю твоєї ради, нехай сей раз буде по-твоєму: ухилімось од загрози, що такий наводить на тебе трепет. Але я зроблю се під однією умовою: щоб ти, живий чи мертвий, ніколи й нікому не казав, що я одступився й одсторонився од сієї небезпеки із страху, — ні, я просто зважив на твоє прохання.

— Одступитися, пане, се ще не значить утекти, — сказав Санчо. — Необачно й небезпеку виглядати, коли вона всі сподіванки перевищує. Мудрий чоловік береже себе нині для завтрашнього дня і ніколи не ставить на карту всього, що має. Я собі людина проста й, може, неотесана, а світові лад знаю. Отож не жалійте, що послухаетесь моєї поради, сідайте на коня, якщо здужаєте, а ні, то я підсаджу, та й їдьмо звідси, бо чує моя душа, що зараз нам більше ноги потрібні, як руки.

Дон Кіхот, не промовивши більше ні слова, сів на коня й поїхав слідом за джурою, що попереду на ослі трюхикав. Подались же вони до ближнього передгір'я Моренського.

Під вечір забились вони в саму нутрину Моренських гір, де Санчо радив сю ніч ізночувати або і ще кілька днів перебути. Але зловорожа доля, яка, на думку неспросвічених світлом праведної віри людей, править, керує й заряджає по своїй уподобі всім на світі, влаштувала так, що горезвісний шахрай і злодій Хінес де Пасамонте, врятувавшись од кайданів завдяки божевільній доб-

*Тарілка із зображенням
Дон Кіхота в «пасторальному»
стилі*

лесті Дон Кіхота і не без причини боячися Святої Германдади, теж задумав знайти собі в тих горах криївку і, Хінес, що зроду не грішив на вдячність та на добромисність, надумав украсти в Санча Панси осла; на Росинанта він і дивитись не хотів, бо то була така здобич, що ані заставити, ані продати.

От і зоря вранішня зазоріла, всю землю звеселила, одного тільки Санча Пансу засмутила: побачив, неборак, що Сірого вже немає, та й почав ревно плакати-ридати, на весь світ жалібно тужити. Те його голосіння і Дон Кіхота зо сну пробудило.

Почув Дон Кіхот той плач, розпитав у чому річ та й утішив Санча, як міг: нехай, мовляв, потерпить, а він йому вже квита напише на трьох ослів із п'яти, що на хазяйстві лишилися. Санчо повеселів, утер сльози, погамував свої хлипи й подякував панові за таку велику ласку.

А наш рицар, опинившись в горах, радів душею: в таких місцях, думав, напевне знайде якусь пригоду.

Підвів джура очі й побачив, що пан його силкується підняти списловою клюгою якийсь ніби клунок, що на землі лежав, і кинувся підбігцем уперед, щоб підсобити в разі потреби. Але в цей час Дон Кіхот підчепив уже на клюгу ту знахідку: то була сидельна подушка, а до неї баульчик прив'язаний, і все те вже добре надгнило і надтрухло, одначе важило чимало. Тому Дон Кіхот звелів Санчові підняти клунок і глянути, що там у тому баулі. Санчо зробив те дуже проворно і, хоч баул був замкнений на замок і на ланцюжок узятий, роздивився крізь дірки й щілини, що в ньому було: чотири сорочки тонкого голландського полотна та ще деяка дорога білизна, і вже ж то чиста. Як же побачив у хусточці добру жменю золотих круглячків, гукнув на radoшах:

— Дякувати небові, хоч одна приключилася нам зисковна пригода!

Пішов далі по нишпорках і знайшов іще записника в коштовній оправі; Дон Кіхот попросив у нього ту книжечку, а гроші, сказав, нехай собі бере. Санчо взяв гроші й поцілував панові руки за тую ласку, а потім витрусив із баула всю білизну й переклав її до себе в торбу для харчів.

Дон Кіхот, що на все те дивився, сказав йому:

— Здається мені, Санчо (і невна річ, так воно і є), що то якийсь подорожній заблукався в цих горах, а на нього напали розбишаки, вбили й поховали його десь у глушині.

— Такого не могло бути, — заперечив Санчо. — Якби то були розбійники, вони б не залишили грошей.

— Правда твоя, Санчо, — погодився Дон Кіхот. — Отут уже я й сам не знаю, що про сю оказію думати... Зажди лишень, а чи не знайдемо ми в сьому записничку якої ознаки, що нас на слід наведе і розкриє тасмницю, яка нас цікавить.

Він перегорнув мало не всю книжечку і знайшов у ній всякі вірші та послання, хоч і не міг деяких до ладу відчитати: були там усе жалі, плачі та докори, радощі й горе, милування й гордування, палкі захвати й гіркі сльози. Поки ж Дон Кіхот того записника розглядав, Санчо порався коло баула: кожен закапелочок у ньому і в подушці сидельній перетрусив, перешукав і переглянув, де яке було шво, все порозпорював, де який кутасик шерстяний — усе розтіпав і розпорпав, щоб, крий Боже, ніде ніщо не сховалось і не зосталось через його недбальство, — таку жадобу розбудили в ньому ті золотії круглячки, що він знайшов (грошинок, мабуть, зо сто). І хоч він більше вже нічого не витрусив, йому здавалось, що й те гойдання на ковдрі, і той блювотний бальзам, і кийове благословення, і погоничеві товченики, і загублені сакви, і здертий кобеняк, і голод і спрага, і всі труднощі, яких він зазнав, служачи своєму доброму панові, — все це було дарма і окупилося тепер сторицею, як йому відступлено з ласки цю знахідку.

А Рицареві Сумного Образу все кортіло дізнатися, кому ж той баул міг належати. Сонет і послання, золотого й тонка білизна свідчили, здається, про те, що се був закоханець не простого роду, що через гордування й неласку дами своєї пустився берега на одчай душі. Та що в сій безлюдній глухомані не було в кого про те розпитатись, він рушив собі далі, не вибираючи певного напрямку: Росинант продирався крізь хащі куди хотів, чи радше куди міг, а наш гідальго водно думав, що в цих нетрях йому доконче спіткається якась незвичайна пригода.

У горах вони зустрілися з шаленцем, якому належав знайдений баул. Молодика, якого можна було б назвати Ланцем Жалюгідного Образу, вигляд Дон Кіхота вразив.

Обдертий Рицар Гір розповів свою історію. Звати його Карденіо, походить із заможного шляхетного роду. Він закохався в Люсінду, з якою був знайомий ще з дитинства. Батько відрядив його до дука Рікардо в інше місто, щоб Карденіо став за товариша його синові Фернандо. Будучи легковажним юнаком, дон Фернандо закохався в молоду селянку і, щоб домогтися дівчини, навіть пообіцяв одружитися з нею. Удаючи, що хоче забути селянку, дон Фернандо вмовив Карденіо разом із ним поїхати до батька, адже він уже зацікавився прекрасною Люсіндою. Але розповіді до кінця свою історію Карденіо не зміг, оскільки посварився з Дон Кіхотом через персонажів рицарського роману, який хотіла прочитати Люсінда, і втік у гори.

РОЗДІЛ XXV

Дон Кіхотові спало на думку вчинити подвиг, який вкриє його ім'я нев'ядущою славою і розгомосить його по всьому широкому світі — упасти у шаленство. Він тільки не знає: чи йому, як Роланду, вивертати з коренями

дерева, чи, як Амадісу, обливатися сльозами. Санчо Панса не розумів свого господаря, адже ті рицарі мали причину, щоб збожеволіти, у Дон Кіхота ж її не було.

— У тім же якраз уся й сила, — відповів Дон Кіхот, — у тім і субтельність мого задуму, щоб ти знав. Бо коли мандрований рицар божеволіє з певної причини — яка ж то честь, яка заслуга? Ні, ти збожеволій без причини — ото штука! Я шалію і шалітиму доти, доки ти не вернешся з відповіддю на листа, що я гадаю послати тобою до володарки моєї Дульсінеї. Якщо відповідь її буде така, на яку заслугоує моя вірність, то шаленство скінчиться, а з ним і покута; як же ні, тоді я збожеволюю всправжки і негоден буду нічого сприймати. Та скажи мені, Санчо: в тебе ще цілий той Мамбрінів шолом? Бо я бачив, як ти підняв його, коли той невдячник хотів його розтрощити, але так і не зміг, що свідчить про міцний гарт того металу.

— На Бога, пане Рицарю Сумного Образу, — відповів йому Санчо, — часом ваша милость каже мені такі речі, що просто нетерпій слухати, і тоді мені здається, що всі оті балачки про лицарію та про завойовані царства й моцарства, про острови та інші всякі нагороди й милості, що нібито бувають у мандрованому пригодництві, що все те, вибачайте, брехня й бридня, кізи в золоті, на вербі груші. Якби хто почув, що ви називаєте Мамбріновим шоломом мідницю до гоління і за чотири дні не розібрали, що воно є, то неодмінно подумав би, що тільки безклепкий та безглуздий може таке говорити. Мідниця та в мене в торбі, вона вся погнулась: дома я її розпрямлю та й буду голи-тись, як дасть Господь милосердний при жінці і дітях пожити.

— Ех, Санчо, Санчо! — сказав йому Дон Кіхот. — Ти забожився, то і я забожусь, що такого, як ти, тупого й недоумкуватого джури ніде нема й ніколи не було на світі. Невже ж таки за весь цей час, коли ти зі мною мандруєш, ти й досі не помітив і не збагнув, що все, що оточує мандрованих рицарів, здається химерним, безглуздим, несправжнім, поставленим сторч головою? І не тому, що так воно і є, а тому, що за нами повсякчас в'ються роєм усякі чаклуни та чарівники, які по своїй уподобі підмінюють, перетворюють і перечаровують усі ці речі на краще чи на гірше, залежно від того, чи вони нам добра зичать, чи лихим духом на нас дишуть. Ось чому те, що тобі видається голярською мідницею, мені уявляється Мамбріновим шоломом, а комусь іще чимось.

Так розмовляючи, прибудились вони попід круту гору, що над усіми кругом вивишалась: з одного боку сливе прямовисне урвище, з другого положистий схил, потічок по ньому в'ється, а попідгір'ю лучка зелена, сочиста, хоть очі на ній паси, ще ж і дерева лісовії, зела всякі та квіти додавали тій містині принади. Отсей-то кут і облюбывав собі для покутування Рицар Сумного Образу; скоро його вгледів, почав просторікувати гучним голосом, мов несамовитий:

— Се врочище, о небо, я обрав і ухвалив для того, щоб оплакувати в ньому нещастя, яке ти мені само ниспослало! Вологою очей моїх доповнятиму я води сього бистрення, безнастанними моїми глибокими зітханнями колихатиму без угаву листя сих нагірних деревес на свідкування і ознаку страждань, що терпить заблукане моє серце. О ти, мій джуро, вірний мій товаришу в добрій і лихій годині, затам і запам'ятай усе, що я тут робитиму, щоб потім розповісти й розказати єдиній причинниці сієї покути!

По сій мові зліз із Росинанта, миттю зняв із нього вуздечку й сідло, а тоді лягнув по крижах і промовив:

— О коню, рівно знакомитий ділами своїми і своєю лихою долею! Нині дає тобі волю той, хто сам її не має!

Тут упав йому в річ Санчо:

— Поздоров Боже того, хто тепер за нас розсідлує Сірого, а то б і я свого ослика оце по спині пожалував і наговорив би йому всякої хвали. Еге, якби він тут був, я нікому не дав би його розсідлати, з якої речі? Адже його пан (тим паном був я, поки Бог рачив¹) зовсім не збирається гинути з розлуки та любовної розпуки. А знаєте, пане, якщо вам і справді випадає тут шаліти, а мені в дорогу рушати, то годилось би знову осідлать Росинанта, хай би мені за Сірого послужив, так би я швидше обернувся, бо пішки, звісно, поки туди, та поки назад, а ходільник із мене, без соромá казка, абиякий.

— Добре, Санчо, — погодився Дон Кіхот. — Тільки от що: поїдеш не зараз, а за три дні, бо маєш перш побачити й почути, що я тут заради неї робитиму й казатиму, а тоді вже подаси їй про все звістку.

— Та хіба я мало набачився? — заперечив Санчо. — Яке ще невидальце ви можете мені показати?

— Диви, який розумний! — сказав Дон Кіхот. — Зараз я ще одяг на собі роздеру, збрую розкидаю, битимусь головою о скелі і ще всяку таку покажу тобі чудасію.

— Боже-світе! — сплеснув руками Санчо. — Ви ж, пане, як будете головою о камінь товктися, то глядіть, будьте обережні, а то можна з першого разу на такого гостряка наскочити, що буде по всій покуті. А як уже, по-вашому, без цього діла ніяк не мона, то я, будши вами, трохи йнакше зметикував би (воно ж усе одно вигадка, примха, жарт, так, аби-то): бився б головою в воду чи в щось м'якееньке, бавовну абощо. А я вже, не бійтесь, скажу вашій володарці, що ваша милість билась головою у пруг скелі, такої твердої, як діамант.

— Дякую тобі за добру пораду, друже Санчо, — сказав Дон Кіхот, — але, щоб ти знав, я роблю це все не на жарт, а насправжки, інакше я зламав би рицарський закон, що під страхом розсв'ячення забороняє нам усяку лжу, а робити замість одної речі другу — се та сама лжа.

¹ *Рачив* — благоволив, зволив.

— Вважайте, пане, — відповів Санчо, — що я вже вибув тут ті три дні і ваші всі шаленства бачив, що хоч і в протокол списати не гріх — я про них такого нашій пані розкажу, що тільки ну! Отож пишіть мерщій листа і шліть мене не гаючись, бо мені страх як хочеться швидше сюди вернутись і вас із цього чистилища порятувати.

— Так по-твоєму, Санчо, се чистилище? — спитав Дон Кіхот. — Ба ні, се радше пекло, а може, ще й гірше од пекла, коли взагалі можна уявити собі щось гірше.

— Хто попав у пекло, то вже візолу немає, — зауважив Санчо.

— А що таке «візолу»? — спитав Дон Кіхот. — Не розумію.

— Візолу немає, — пояснив Санчо, — се значить, як попадеш у пекло, то довіку тебе чорти золітимуть, а вийти зась. Ну, а з вами інша річ, аби тільки мої ноги справні були, щоб Росинантові острогами охоти додавати. Майну в Тобосо і зразу плюсь до володарки моєї Дульсінеї та й розкажу їй про ті шаленства чи блазенства (воно ж усе на одно виходить), що ви, ваша милість, заради неї тут виторяєте; так розкажу, що хоч би вона була, як дуб, непохилиста, зразу шовкова стане, хоч у вухо бгай. Діставши од неї відповідь, та ще яку — на солодкім меду, я примчусь сюди, як той чародій на хмарі, і визволю вашу милість із сього чистилища, яке вам за пекло здається, а воно, як хочете, таки не пекло: бо з пекла рятунку нема, сього й ви, пане, не заперечите, а звідси ще є надія на волю дістатись.

— Правда твоя, — притакнув йому Рицар Сумного Образу. — Та як же нам цидулку написати?

— І квитка осялячого, ви ж не забудьте, — нагадав Санчо.

— Все зробимо, не бійся, — заспокоїв його Дон Кіхот. — У нас є записна книжечка, що колись Карденійова була, там і напишем, а ти вже, їдучи, даси переписати десь у селі вчителеві, або й дякові, на доброго папері й гарним письмом, тільки не давай писарям, бо ті такого понагрундзювають, що й сам чорт не вчитає.

— А як же буде з підписом? — допитувався Санчо.

— Амадіс ніколи не підписував своїх листів, — відповів Дон Кіхот.

— Це-то нехай, — сказав Санчо, — а от квитка треба конче підписати, а як хто перепише, то скажуть, що підпис фальшований, і замість осялят я матиму дулю.

— Квитка я напишу в тій самій книжечці за своїм підписом; ти тільки покажи його

А. Вольменко. Ескіз для балету «Дон Кіхот» Л. Мінкуса. 1932 р.

моїй небозі, і вона без жодної вимовки все зробить так, як я велю. Щодо любовного листа, скажи його так підписати: «Ваш до гробу Рицар Сумного Образу». І то нічого, що підпише за мене чиясь чужа рука, бо, скільки я пригадую, Дульсінея не вмiє ні читати, ні писати і зроду не бачила ні почерку мого, ні жодного мого листа; зрештою, і кохання наше було цілком платонічне і не сягало понад сором'язливе переглядання. Вона, можливо, ні разу й не помітила, що я на неї дивився, така вона скромна й цнотлива, так повели свою дитину батьки — Лоренсо Корочок та Альдонса Ліскова.

— Ц-ц-ц-ц! — зацмокав язиком Санчо. — То себто, виходить, Лоренса Корочка донька, Альдонса Лоренсова, і є сеньйора Дульсінея Тобоська? От воно що!

— Так, се вона, — підтвердив Дон Кіхот. — І я тобі скажу, що вона гідна бути володаркою світу.

— Та я ж її добре знаю, — сказав Санчо, — як челядь у селі навкидя грає, то і з найдужчих хлопців ніхто так далеко залізяки не кине, як вона. Там-то голінна дівоча, і вродою, і поставою — усім узяла, і хоч якому мандрованому лицарю перцю дасть, як до неї підсипати почне! А модна ж яка, а голос, бісової крові, який! Раз якось вилізла на дзвіницю наймитів гукати, що в батька переліг орали, гоней так за двадцять од села, та як зикне — враз почули, мов під самою дзвіницею стояли. І ще добре, що вона дівка не маніриста, поблегка — всім бісики пуска, з кожним собі пожирує і все зведе на жарти та на смішки. Отож, пане Рицарю Сумного Образу, я вам скажу, через таку не то ошалієш, а й скажишся і повісишся, то ніхто не здивує, що продаєси чортові душу. А тепер я так собі оце міркую: на що воно здалось сеньйорі Альдонсі Лоренсовій, тобто сеньйорі Дульсінеї Тобоській, щоб перед нею падали на коліна ті, що ваша милість їх перемагає і шле до неї? Може, прийдуть вони до неї, а вона саме льон тіпає чи на току збіжжя молотить, то їм буде ніяково, а вона з того гостинця насміється або ще й розсердиться на вас.

— Я вже не раз казав тобі, Санчо, — мовив Дон Кіхот, — що ти надто на язик лепетливий і, хоч на розум тупуватий, можеш часом і гостре слівце вкинути. За що я люблю Дульсінею Тобоську, тим вона не поступиться жодній у світі принцесі. Зваж іще й на те, що не всі дами, яких оспівують поети під різними вигаданими йменнями, суть справжні і дійсно суцї істоти. Невже ти думаєш, що всі оті Амарілли, Філіди, Сільвії, Діани та Галатеї,¹ яких повно скрізь по книжках і романах, по цирюльнях і театрах, — що всі вони насправді живі жінки й дівчата, облюблениці тих, що славили їх і славлять дотепер? Певна річ, що не так воно є; їх здебільшого вимріяли поети, аби було про кого вірші складати, аби всі гадали, що вони когось кохають і чийогось

¹ Амарілла, Філіда, Сільвія, Діана, Галатея — персонажі пасторальних романів.

кохання варті. Ось через що й мені досить думати і уявляти, що добра Лоренсова Альдонса прекрасна і цнотлива, а до роду її мені байду-же — вона в черниці не збирається, то нема чого до того доскіпуватись, а для мене вона, може, найчеснородніша в світі принцеса.

— Правда, паночку, все правда, — сказав Санчо, — ви мудра голова, а я віслюк. Та чого це мені раптом таке слово з губи злетіло? Того, мабуть, що голодній курці просо на думці. Давайте вже мерцій листа, та я поїду.

Дон Кіхот видобув записника і, одійшовши трохи набік, заходився komponувати листа. Як написав, підкликав Санча і сказав, що хоче йому того листа вголос прочитати, нехай напам'ять вивчить, а то ще буває загубить десь по дорозі — од такого нерозторопи всього можна сподіватись. Та Санчо одказав йому:

— Хай краще ваша милость перепише листа в цій-таки книжечці кілька разів та й дасть мені так, я зроду не згублю, а щоб я його з голови читав, то шкода й гадати. Пам'ять у мене як дощечка, де був сук, там дірочка — часом забуваю, як мене дражнять, не то що. А листа ви мені таки прочитайте, залюбки послухаю, бо то, мабуть, чудо, а не лист.

— То слухай же, — сказав Дон Кіхот, — ось що я написав:

Лист Дон Кіхота до Дульсінеї Тобоської

«Достохвальна і можновладна сеньйоро!

Зранений вістрям розлуки і вжалений жалем у саме серце, найсолідша Дульсінеє Тобоська, зичить тобі щастя й здоровля той, хто сам їх не має. Якщо краса твоя мною гордує, якщо цнота твоя мною нехтує, якщо зневага твоя мене к землі прибиває, то хоч я собі й терпливий удався, не здолаю більше тої муки зносити, що не тільки важка понад силу, а й довго понад усяку міру триває. Вірний мій зброєносець Санчо розповість тобі докладно, прекрасна невдячнице, кохана ворогине моя, у який розпач я упав з твоєї причини. Якщо рачиш порятувати мене — твій естем, а ні, то чини собі як сама знаєш, а я, збавивши собі віку, задовольню жорстокість твою і моє жагуче прагнення.

Твій до гробу Рицар Сумного Образу».

— Присягаю на душу панотця мого, — сказав Санчо, вислухавши листа, — що скільки живу, зроду не чув нічого такого величного. А, бодай же вас курка вбрикнула, як прикладно ви все те виповіли, як добре пасує сюди той підпис — Рицар Сумного Образу! Ні, ви таки, пане, головаті, не взяв вас кат: геть-чисто все на світі знаєте!

— Що ж, — мовив Дон Кіхот, — у мене така професія, що мушу все знати.

— А тепер, — нагадав Санчо, — напишіть, будьте ласкаві, на другім бочку квитка на трьох осялят, та підпишіть його так розбірно, щоб усяке глянуло, і враз пізнало, чия то рука.

— Гаразд, — погодився Дон Кіхот.

І, написавши цидульку, прочитав од слова до слова:

«Сим скриптом своїм власноручним доручаю і наказую панні небозі моїй, аби рачила видати листсподавицю, джурі моєму Санчові Пансі, трьох ослят із тих п'яти, що лишив-єм на господарстві під опікою їмості. Тих вищеписаних трьох ослят видати йому за таку саму скількість, що тут отримав-єм од нього натурою, як покаже листа сього і поквитує.

Дано в петрях Мореських гір 22-го серпня року біжучого».

— Оце по-моєму! — гукнув Санчо. — А тепер, пане, подозвольте мені осідлати Росинанта.

— Стривай, Санчо, ти повинен — так я хочу, і так воно годиться — повинен, кажу, подивитись хоч на кільканадцять шалених витворок, що я витворюю гольцем: се забере нам не більше як півгодини.

— Богом милим прошу вас, пане, не розбирайтесь при мені, бо як я побачу вашу милость гольцем, то мені зразу стане сумно і плачно. А я вчора по свому Сірому так наплакався, що й досі в голові гуде, то де мені на новий плач тієї сили набратись... Та як ви вже, пане, так напосідаєте, то встругніть кілька штукочок, тільки не роздягайтесь, і швидше давайте, які надумаєте. Бо мені воно, сказано, без інтересу, а хочеться боржій туди й назад управитись, принести вісточку, якої ваша милость так жадає і на яку цілком заслуговує. А як ні, то нехай тая сеньйора Дульсінея начувається! Як не дасть бажаної відповіді, то песький син буду, коли не виб'ю з неї, чого треба, кулаками й носакми — душу з її витрясу!

— Слово гонору, Санчо, — сказав Дон Кіхот, — ти майже такий самий шалений, як і я.

— Я не такий шалений, — заперечив Санчо, — тільки, вибачайте, паленій.

РОЗДІЛ XXVI

Повертаючись до того, що робив Рицар Сумного Образу, відколи зостався сам-один, історія каже ось що: наскакавшись і наперекидавшись досхочу, голий од пояса до п'ят Дон Кіхот побачив, що Санчо вже поїхав, не бажаючи дивитись на дальші його вибрики, і виліз на самий верх високої скелі та й почав думати-гадати про одну річ, яку вже не раз собі обмірковував та й досі не зміг її так чи так вирішити: чи наслідувати йому Роланда з його бунтовливим божевіллям, а чи Амадіса з його тихою меланхолією?

Віршуючи та зітхаючи — отак і пробавляв час наш гідальго, а ще ходив-шукав зілля якогось їстівного, аби було чим заживитись, поки Санчо повернеться; якби джура був забарився не на три дні, а на

три тижні, то Рицар Сумного Образу напевне так би на виду був змінився, що й рідна мама його не впізнала б.

Нехай же він собі тут віршує та зітхає, а ми тим часом погляньмо, як Санчо Панса путь свою посольську верстає. Вибрався він ото на битий шлях і давай правитись на Тобосо, аж на другий день приїхав перед корчму, де його колись так ловко на ковдрі гоїдали. Скоро вздрів її, зараз йому здалось, ніби він ізнов у повітрі літає. Через те й не хотів він до корчми завертати, хоч прибув туди саме під обіди і залюбки попоїв би чогось гаряченького, сидівши стільки днів на самій сухіврі.

Ся потреба примусила його підїхати до корчми ближче, хоч він іще довго вагався, чи йому заходити туди, чи ні. В ту хвилину з двору вийшло двоє чоловіків і зразу його впізнали.

— Послухайте, пане ліценціате, — обізвався один до другого, — чи то часом не Санчо Панса верхи на коні, той самий, що, як казала ключишниця нашого шукача пригод, повіявся кудись із своїм паном, ставши до нього за джурку?

— Він і є, — відповів ліценціат, — та й кінь під ним не чий, як Дон Кіхотів.

Впізнали ж вони його через те, що се були його односельці, — той самий священик і той самий цирюльник, що то оглядали колись Дон Кіхотову книгозбірню і творили над нею суд інквізиційний. Побачивши тепер Санча Пансу верхи на Росинантові і бажаючи розпитати дещо про Дон Кіхота, вони підїшли до нього ближче, і тут священик, озвавши його на ім'я, спитав:

— Друже Санчо, а де твій пан?

Санчо Панса теж упізнав їх одразу, та поклав собі потаїти од них, де і в якому стані його пан перебуває, тим і сказав лише, що пан його робить в одному місці якусь вельми важливу справу, а де і яку — того він, Санчо, зроду не виявить, — хоч би йому і очі з лоба виймали.

— Е ні, Санчо, — втрутився в розмову цирюльник, — як ти нам не скажеш, де він єсть, то ми подумаємо (та й тепер уже нам так здається), що ти його десь убив і пограбував, — адже ти їдеш на його коні. Ану подавай нам сюди господаря сієї шкапи, бо буде тобі лихо!

— А ви не нахваляйтесь, — огризнувся Санчо, — не такий я чоловік, щоб людей грабувати і вбивати, нехай їх б'є лиха доля чи хоч і Бога сила. Пан же мій одбуває собі любенько покуту ген там, у горах.

Та й випалив їм одним духом геть-чисто все, де і як він свого пана зоставив, які їм були пригоди і якого він листа везе сеньйорі Дульсінеї Тобоській, тобто доньці Лоренса Корочка, що в неї пан закохався, як чорт у суху вербу. Священик і цирюльник із дива не виходили, слухаючи Санчової оповіді: хоч і знали вони, що Дон Кіхот розумом схибнувся, що такий блуд на нього напав, та мусили знову й знову на його вчинки чудувати. Вони попрохали Санчо показати їм листа, що він віз до сеньйори Дульсінеї Тобоської. Той по-

ліз по ту книжечку за пазуху, та так і не знайшов її — і шкода була того шукання, бо записник лишився в Дон Кіхота, він просто забув передати його Санчові, а той йому не нагадав.

Як побачив Санчо, що книжечки там немає, враз аж попелотнів увесь. Лап туди, лап сюди — таки нема! Як не вчепиться ж він тоді сам собі в бороду, як не почне її теребити — тільки пелехи летять... Ще й кулаком разів із шість по виду себе вгатив, аж паюха з носа потекла. Тоді священик з цирюльником спитали, що йому сталось і чого се він так сам себе мордує.

— Як же мені не мордуватись, — одказав Санчо, — коли в одну мить аж три осли в мене пропало, як три ясні соколи...

Священик почав потішати його, що як знайдуть вони пана, той напише йому другого квитка вже на порядному папері, як заведено, бо по закону документи, написані в записничку, все одно неважні і неправосильні. Санчо тому дуже зрадів і сказав, що коли так, то лихо його бери того листа до Дульсінеї, адже він його напам'ять витвердив і може де завгодно й кому завгодно проказати.

— То прокажи його нам, Санчо, — сказав цирюльник, — а ми його вже на папір положимо.

По довгій хвилі Санчо обізвався нарешті:

— Бігме, панотченьку, якась нечиста сила забила мені памороки, що й не пригадаю того листа. От тільки крутиться на думці, що так він починався: «Доставальна, — пише, — і мужоглядна сеньйоро!»

— Та не так, — поправив його цирюльник, — певне, що там стояло: «Достохвальна і можновладна сеньйоро», абощо.

— О, о, — підтвердив Санчо. — А далі прописав... Як пак воно було, дай Боже пам'яті... Ага, далі, значиться, пише, що, зранений, і зболений, і сну позбавлений, цілує, нібито, ручки невдячній уродниці чи угодниці, що зичить їй, вважає, чи то здоровля, чи то хвороби якоїсь — і ще різні такі різнощі, а наприпослідок прописує: «Твій, — кає, — до самого гробу Лицар, — кає, — Сумного Образу».

Санчо прослєбізував те послання ще тричі і щоразу городив усе нові й нові нісенітниці. Тоді розповів їм про всякі панові пригоди, промовчавши, одначе, про те, як його самого в оцій корчмі гойдали, що він тепер і вступити в неї не наважувався. А ще сказав, що скоро пан дістане добру вістку од сеньйори Дульсінеї Тобоської, то не забариться стати імператором або так яким монархою, про се вже вони вдвох домовились, і то для нього не яка труднація, бо вдачу має завзяту, а правницю потужну; як же се справдиться, то пан одружить його, Санча (на той час уже вдівця), з хрелівною своєї імператориці, що дістане в спадок пребагаті володіння, і то на суходолі, бо в тих островах та островенятах Санчо вже зневірився. Санчо говорив те все так поважно, сякаючи час од часу носа, і з такою певністю, що слухачі його мусили знов подивляти Дон Кіхотове навальне

божевілля, що й сей бідний розум за собою порвало. Та вони не завадали собі клопоту розсіяти той туман, що окривав йому голову: нехай багаті дурень думкою, а їм з тих балачок немала на серці утіха. Сказали йому тільки, хай молить Бога за здоров'я свого пана, бо то річ цілком можлива і навіть майже певна, що він стане, як каже, імператором або вийде принаймні на архієпископа чи ще якого високого чину доскочить. На те Санчо відповів їм:

— Скажіть мені, спасибі вам, чим дарують мандровані архієпископи джур своїх?

— Звичайно вони дарують їм якусь парафію на хліб духовний, — відповів священик, — або хоч паламарство; бо й за ту службу добрі гроші йдуть, ще й хавтур усяких багато.

— То для сього ж треба, — заперечив Санчо, — щоб той джура безженним був і міг щось при службі Божій помагати, а я — бідна моя головонька! — жонатий, а до того ще й неписьменний, ні аз, ні буки не втну... Що ж тепер буде, як пан, буває, в архієпископи пошиється, а не в імператорі, як у мандрованих лицарів спрежуду заведено?

— Не турбуйся, друже Санчо, — заспокоїв його цирюльник, — ми твого пана попросимо, скажемо, що й сумління йому велить стати радше імператором, ніж архієпископом.

— Та й мені воно так здається, — зауважив Санчо. — Та я вже благатиму Господа милосердного, аби він пана мого на таку посадив посаду, щоб і йому самому краще, і мені більша нагорода була.

— Ти говориш, як у дзвони дзвониш, — сказав священик, — і вчиниш, як щирий християнин. Тепер же нам треба щось придумати, щоб твого пана од тієї непотрібної покути одзволити, що він, як ти кажеш, справляє. То ходім, може, поміркуємо, як се зробити, та й підобідаємо zarazом у сій корчмі, бо воно вже ніби й пора.

Санчо одрік, що нехай ідуть самі, а він їх тут почекає; згодом він, мовляв, розкаже їм, чом він не пішов і чом йому не можна до корчми заходити, і ще попросив винести йому чогось гарячого, а Росинантові оброку. От вони й пішли, а Санчо зостався; через деякий час цирюльник приніс йому попоїсти. А священик із цирюльником довго ще обговорювали, як би їм зробити те, що задумали; врешті священик добрав, здається, способу, як можна підійти до Дон Кіхота, і виклав цирюльникові свій план: священик мав перебратись на подорожню панянку, а цирюльник ніби на її джуру; тоді вони владуться разом до Дон Кіхота і та нібито покривджена панянка попросить у нього одної ласки, у якій той, будучи правдивим мандрованим рикарем, не зможе їй відмовити. А ласки вони попросять у нього ось якої: Дон Кіхот має поїхати з нею, куди вона скаже, і помститися за наругу, яку вчинив їй певний недобрий кавальєро, притому попросить у нього, щоб не вимагав од неї відслонювати запинала і ні про

що її не розпитував, поки тої помсти не звершить. Священик сподівався, що Дон Кіхот без жодного сумніву на те прохання здасться і вони виманять його з тої пуші та припровадять до свого села, де вже будуть шукати якоїсь ради на те його незвичайне божевілля.

Переодягнувшись, щоб їх не впізнали, парох і цирюльник вирушили до того місця, яке вказав Санчо Панса. Коли вони сіли спочивати, до них підійшов незнайомиць, у якому (за описом Санчо Панса) вони впізнали Карденію, який заходився переповідати їм свою історію і дійшов до того місця, на якому посварився з Дон Кіхотом.

Дон Фернандо запропонував Карденію допомогти посвататися до Люсінди. Він відправив Карденію до свого старшого брата начебто по гроші, а тим часом посватався до Люсінди сам. Коли Карденію про це дізнався, він потайки приїхав у місто й пробрався у дім коханої. Зі своєї схованки він бачив заручини дона Фернандо й Люсінди, як дівчина зомліла, і у неї на грудях знайшли якогось листа, що надзвичайно вразив дона Фернандо. Під час цієї веремії Карденію покинув будинок Люсінди й тепер блукає світом, шукаючи своєї погибелі через зрадливицю.

Тільки-но Карденію закінчив свою розповідь, як парох із цирюльником почули інші скарги на долю. До них підійшла молода дівчина, убрана по-сільському в хлопця. Після довгих умовлянь Доротея, так звали дівчину, згодилася розказати свою історію. У неї закохався молодший син дука дон Фернандо (почувши це ім'я, Карденію зблід) і пообіцяв на ній оженитися. Домігшись дівчини, він перестав до неї навідуватися, а через деякий час почали подейкувати, що дон Фернандо одружився на гарній панянці, яку звали Люсіндою. Згорьована Доротея переодяглася в одяг батькового наймита та й пішла в те

місто, де жила Люсінда. Там вона дізналася, що під час заручин молода знепритомніла. У листі, який був у неї на грудях, прочитали, що вона не може бути дружиною дона Фернандо, бо зашлюблена з Карденію, тому вона вирішила вкоротити собі віку. Розлючений дон Фернандо кинувся на Люсінду з кинджалом, що знайшли в складках її одягу, але родичі його відтягнули від дівчини. Говорили, що дон Фернандо того ж вечора кудись поїхав, а Люсінда наступного дня зникла. Тим часом Доротею почали розшукувати. Щоб не повертатися додому, вона заховалася в горах.

Розчулений історією Доротеї, Карденію пообіцяв дівчині, що не покине її, поки вона не знайде дона Фернандо і він з нею не одружиться. У цей час підійшов Санчо і сповістив, що його господар, голодний і напівголий, зітхає за своєю володаркою. Священик розповів Карденію і Доротеї, що вони задумали, аби вилікувати Дон Кіхота чи хоча б додому доправити. Доротея переодяглася в пишні шати, а парох сказав Санчо, що це принцеса Обізіяна, яку скривдив лихий

*Іспанські поштові
марки із зображенням
героїв роману
М. Сервантеса*

велетень, тож приїхала вона із самісінької Гвінеї просити допомоги в Дон Кіхота. Санчо захотілося, щоб Дон Кіхот одружився з принцесою, а парох здивувався надзвичайно, що й джурі запали в голову ті самі дурниці, що і його панові.

Доротея сіла на священникового мула, а цирюльник приладнав собі до лица бороду з волового хвоста і сказав Санчові, щоб вів їх до Дон Кіхота. Вони попередили джуру, щоб той і знаку не подавав, що знає цирюльника й священника, бо від того залежить, чи стане його пан імператором, чи ні.

За три чверті милі звідти серед безладного скаля та бескеття знайшли вони Дон Кіхота: наш рицар був уже вдягнений, лише не при зброї. Як побачила його Доротея (Санчо їй сказав, що то він і є), зразу вдарила свого ступака нагайкою, а за нею слідком потрюхикав бородатий голиборода; коли ж вони наблизились до Дон Кіхота, слуга зіскочив із мула і допоміг ізсісти Доротеї. Вона спішилась легко і жваво і тут же стала навколішки перед Дон Кіхотом, що марно силкувався її підвести. Не встаючи, вона такими промовила до нього словами:

— Я не встану з місця, о славетний і зацний рицарю, допоки ви з добротливості й великодушності своєї не приречете мені одної ласки, що буде за честь і славу персоні вашій і за велике благо найбарзо невтішній і наймоцно скривдженій дівці на білому світі. Якщо й справді міць потужної вашої правиці відповідає розголосу безсмертної вашої слави, то повинні есте вчинити ласку безталанниці, що з такого далекого краю прийшла на сяєво преславного імені вашого шукати ради й поради в своїй недолі.

— Я не дам ні слова одповіту, ясна панно, — одрік Дон Кіхот, і не буду слухати далі справи вашої, поки не рачите з землі встати.

— Ні-бо, не встану, пане рицарю, — сказала скривджена дівця, — аж поки достойність ваша не прирече мою волю вчинити.

— Прирікаю і обіцяю, — промовив тоді Дон Кіхот, — якщо тільки од того не буде ущербку і шкоди королю моему і рідному краєві, а також тій, що тримає в своїй руці ключ од мого серця і свободи моєї.

— Ані шкоди, ані ущербку жодного їм од того не станеться, пане мій і добродію! — відповіла без-

*Г. Коржев. Дон Кіхот.
II пол. XX ст.*

дольна дівича. — Хай ваша великодушність їде за мною не гаючись, куди я її поведу, пообіцявши перше не шукати іншої якоїсь пригоди і не здаватися на інше якесь прохання, поки не помститься за мене віроломцеві, що, знехтувавши всяке право людське і Боже, завладнав підступно моїм царством.

— Ще раз кажу, що ладен вашу волю вчинити, — проголосив Дон Кіхот. — Нумо ж братися до діла, бо загай, кажуть, велику біду чинить.

Скривджена дівича притьмом поривалась поцілувати йому руки, та Дон Кіхот яко гречний і поштивий кавальєро не хтів того жодною мірою допустити: він підвів її і обійняв з великою гречністю і поштивістю, а потім сказав Санчові підтягнути негайно на Росинантові попруги та подати всю зброю лицарську. Санчо миттю зняв ту лицарію, що на дереві, мов трофеї які, висіла, і, підтягнувши на коню попруги, озброїв не гаючись свого пана, а той, уже при повнім обладунку бувши, промовив:

— Ну, Боже благослови, рушаймо на допомогу сій ясновельможній панні!

Цирюльник стояв ще й досі навколішках і душив у собі сміх, що розбирав його, та, знай, притримував бороду, бо якби вона відпала, то, може, весь їхній добрий задум нанівець ізвівся б. Побачивши, що Дон Кіхот призволив уже на ту ласку і поривався якнайшвидше спевнити свою обіцянку, він підвівся і, підтримуючи другою рукою свою нібито пані, разом із Дон Кіхотом підсадив її на мула. Тоді Дон Кіхот скочив на Росинанта, а цирюльник ізліз на мула й собі, тільки Санчо мусив іти пішо: тут ізнов згадав він про Сірого, що йому вкрадено, але не вельми вже тим журився, бо гадав, що пан його туж-туж імператором стане, бо певне що ожениться з тою принцизною і сяде принаймні на обізіянський царський престол.

Карденію й священник дивились на все те із-за хащуватих скель і не знали, як їм краще до них приєднатись; та із священника був неабиякий вигадько, і він хутко прирозумів, як їм із клопоту вийти: узяв ножиці, що носив із собою у піховці, обстриг швиденько Карденію бороду і дав йому свого сірого плаща та чорний пристібний ковнір, а сам зостався в одних штанях та камізельці. Пішоходи вийшли з ущелини на рівнину, а як виїхав із гір Дон Кіхот із супутниками своїми, священник став приглядатись до нього пильно, немовбито впізнавав, а впізнавши, кинувся до нього з розкритими обіймами, вигукуючи:

— Видом видати доброго земляка мого, Дон Кіхота з Ламанчі! Чолом даю зерцалові рицарства, взоровзорові благородства, обороні й покрову всіх знедолених і скривджених, цвітові мандрованих витязів!

Кажучи сєє, він тулив собі до грудей ліве коліно Дон Кіхота; рицар же наш, здивований його словами і вчинками, став і собі

пильно до нього придивлятися, а впізнавши, ніби аж перелякався і чимдуж силкувався злізти з коня, та священник не пускав його. Тоді і Дон Кіхот промовив:

— Дозвольте, пане ліценціате: не випадає мені верхи їхати, коли така шановна особа, як ваша велебність, має йти пішки.

— Не можу на те жодною мірою пристати, — заперечив йому священник. — Вашій достойності саме й подобає на коні сидіти, бо, сидячи на коні, ви звершаєте діяння і подвиги, небачені досі в нашому віці; мені ж, смиренному священнослужителеві, досить буде й на забедри сісти до одного з сих добродіїв, що з вашою милістю на мулах мандрують (певна річ, коли вони на те погодяться).

— Се мені якось не спало на думку, пане ліценціате, — сказав Дон Кіхот, — але я гадаю, що ясновельможна принцеса з ласки своєї велить слугі відступити вашіє сидло, а слуга й на забедрах може сісти, якщо тільки мул видержить.

— Гадаю, що видержить, — озвалась принцеса, — та, мабуть, я й не повинна сього моему джурі наказувати, бо він у мене такий штивний і поштивий, що не попустить, аби духовна особа йшла пішки, коли є спромога верхи їхати.

— Безперечно, — погодився цирюльник.

Він зіскочив швиденько з мула й запропонував священникові сісти в сидло, що той і зробив, не чекаючи дальшої припрохи. Та мул той, на жаль, був найманий, а це все одно, що сказати — лихий на вдачу: коли цирюльник хотів сісти йому на крижі, він так вихонув задом, так брикнув ногами, що якби попав у груди чи в голову, майстер Ніколас прокляв би навіки оту виправу по Дон Кіхота. З переляку беркицьнувся цирюльник додолу, не дбаючи вже про бороду, а вона взяла й одлетіла; побачив він таке діло — затулив лице руками та й ну бідкатися, що зуби йому вибило. А Дон Кіхот, побачивши ті пелехи без шкіри й без крові на добрій відстані від лежачого слуги, вигукнув здивовано:

— Що за чудасія! Чи ти ба, як йому мул бороду зняв — мов одрізав, так гладко та рівно!

Побачивши священник, що хитрощі його можуть наяв вийти, підняв хутенько ту бороду й підбіг із нею до майстра Ніколаса, котрий іще лежав та знай бідкався, схопив його за голову, притулив собі до грудей ізнов бороду та й почав над ним слова якісь мимрити — нібито замову, щоб борода приросла, от побачать, мовляв, як добре все буде. Причепивши ж, одійшов од нього, а той ніби і справді став такий здоровий і бородатий, як перше був. Здивувався тому Дон Кіхот непомалу і попросив священника, щоб той навчив його колись тії замови, бо вона, мабуть, не лише на відірвані бороди помічна: адже на місці вискубаних пелехів мали бути якісь подряпини чи садна, а вже ж то воно загоїлось, як борода приросла.

— Авжеж, — сказав священик і пообіцяв навчити його при нагоді тої замови.

Вони домовились, що зараз сяде на мула сам священик, а ті трое будуть мінятися з ним по черзі. Тоді Дон Кіхот обізвався до дівичі:

— Хай ваша велич, пані моя, обійме провід і веде нас, куди сама знає.

Та перше ніж вона заговорила, упав у річ священик:

— До якого царства гадає правитись ваша ясновельможність? Чи часом не до Обізіянського? Мабуть, що так, а як ні, то я нічого в тих царствах не тямлю.

Доротея, що вже раніше була з ним ізмовилась, догадалась, що треба їй притакнути, і одрікла не вагаючись:

— Атож, пане, саме до цього царства і лежить мій шлях.

— А коли так, — похопився словом священик, — то ми проїдемо через наше село, а там ваша милість ізверне вже на Картагену, де з Божою помочою сяде на корабель і, як вітер буде погідний, а море спокійне й безбурне, то не мине й дев'яти років, як ви допливете до великого Сцитського (або, як дехто каже, Скіфського) озера, — од нього ж до вашого царства буде не більше, як сто днів дороги.

— Помиляєтесь, пане добродію, — заперечила принцеса, — ще нема двох років, як я звідти виїхала, і, хоч погода весь час була мені супротивна, я, як бачите, таки прибула сюди й знайшла того, кого так палко прагнула бачити — пана Дон Кіхота з Ламанчі, що його ім'я дійшло до слухів моїх, заледве я ступила на гишпанську землю; се ж то й порушило мене розшукати його, аби звиритись на його ласку і доручити мою справедливу справу мужності його звитяжної правичі.

— Годі про се, — промовив тут Дон Кіхот, — не треба мені хваління, бо на лестощі я не жадний; як же се й не лестощі, то все одно такі речі ображають мої цнотливі уші. Одне тільки можу сказати вам, пані моя: яка б уже там не була моя мужність, а коли вона в мене є, мушу вам служити, хоч би й душею мав наложити. Та то нехай на потім, а тепер я попрошу вас, пане ліценціате, поясніть мені з ласки вашої, як ви сюди втрапили отак-о — сам-один, без челяді, ще й легкома, — аж дивно мені якось.

— На се я відповім коротенько, — одказав священик. — Отож, пане мій Дон Кіхоте, знайте, що я разом із майстром Ніколасом, нашим спільним другом і цирюльником, рушив був до Севільї, де мав отримати гроші, котрі переслав мені родич один, що вже хтозна-відколи в Америку подався, і то гроші неабиякі: шістдесят тисяч песет, було б чим набити не один кисет. І от, як їхали ми вчора десь отут, напали на нас грабіжники і обдерли геть до шерстиночки — бачите, майстер Ніколас мусив собі фальшиву бороду почепити, а сього молодика, — тут парох указав на Карденія, — то й зовсім догола

обібрали. Подейкують околишні люди, що то були галерники, яких визволив десь отут-о якийсь одчайдушний сміливий чоловік: адже при них вартовики йшли з комісаром, а він їх усіх розпутав і розпустив. То був, напевне, якийсь божевільний або такий самий гультай, як вони, лайдак без честі й поваги: адже він пустив вовків між вівці, лисиць на курей, а мух на мед.

Санчо, бачите, зразу ще розповів парохові та цирюльникові про пригоду з галерниками, що так славно випала його панові, і парох навмисне говорив отак, без обрізків, щоб подивитися, що скаже чи зробить Дон Кіхот. Наш рицар при кожному слові аж на лиці мінівся, та не важився признатись, що то він, а не хтось інший звільнив ту чесну компанію.

РОЗДІЛ XXX

Чи доказав парох свою мову, чи ні, як уже обізвався Санчо:

— Далєбі, превелебний отче, се вчинив не хто інший, як пан мій Дон Кіхот; даремне розраював я його й остерігав, аби глядів, що робить, марне казав, що то буде гріх — таких людей визволяти, бо засуджено їх за великі злочини.

— Дурень єси, — впав йому в річ Дон Кіхот. — Мандрованому рицареві не випадає розпитувати й дізнаватися, чи ті знедолені, скривджені й пригноблені люди, яких вони зустрічають по дорозі в кайданах, потрапили в таку халепу з своєї вини, чи терплять безневинно: він мусить стати їм до помочі, яко беззахисним, маючи обачення не на махлярства їхні, а на митарства. Кому ж то мій учинок не до смаку приходиться, тому, шануючи достойність церковну пана ліценціата і велебну його особу, я скажу, що мало він знається на рицарських справах і бреше, як скурвий син і останній лайдак, — се я ладен довести йому своїм мечем, де завгодно й коли завгодно.

По сім слові він хвацько випростався в стременах і насунув собі на лоба мисюрку, бо ту голярську мідницю, що була в його уяві Мамбріновим шоломом, він приторочив спереду до сідла, поки не трапиться нагода виправити ушкодження, завдані галерницькими руками.

Доротєя, дівчина дотепна і бистроумна, знала вже, що Дон Кіхот із глузду скрутився, і бачила, що всі, окрім Санча Панси, роблять собі сміх із нього, то й сама вирішила позаду не лишатись.

Доротєя розказала Дон Кіхоту, що до неї сватається велетень Пандафіланд. Її батько, чорнокнижник цар Тінакрій Знаючий, перед смертю порадив їй їхати в Гишпанії і знайти чи то Дон Чухота, чи то Дон Сміхота, бо лише він здатен визволити її від велетня. За це вона повинна вийти за рицаря заміж і віддати йому своє королівство. Дон Кіхот згодився допомогти дівчині, але через Дульсінею Тобоську одружитися з нею аж ніяк не може.

Сі останні слова Дон Кіхотіві про те, що він не хоче одружуватись, так не сподобались Санчові, що з великої досади він аж зарепетував на пана:

— Їй же Богу і присягай-Богу, пане мій Дон Кіхоте, у вашої милості не всі дома! Де видано одкидатися од такої вельможної принцизни, як оця-о? Чи, може, ви думаете, що таку, мовляв, пайдю¹ аби-де знайду? Еге, держіть в обидві жмені! Чи, може, скажете, пані моя Дульсінея краща од сієї? Овва! Далеко куцому до зайця: вона її і нігтя не варта... Дідька лисого стану я коли грапом, як ваша милость печеного льоду шукатиме. Женіться, женіться зараз же, бодай вам се та те, загорніть собі царство, що само в руки на дурничку дається! Станьте вже раз царем чи королем, а мене маркізом ізробіть або й губернаторем, а там, про мене, хоч і весь світ пропадай!

Не стерпів Дон Кіхот, що при ньому його володарку Дульсінею такими словами шпетять; не сказавши Санчові ні слова, ні півслова, замахнув він списом і так черкнув свого джуру раз і вдруге, що той, як сніп, на землю впав; щоб нашого рицаря не впинила була Доротея, то бідаха Санчо тут би й смерті собі добув.

— Ти думаєш, підлий хаме, — озвався Дон Кіхот, — що я буду сидіти, згорнувши руки, що ти в мене всяке зле-лихе витворятимеш, а я все тобі плазом пускатиму? Так не буде ж сього, нахабо безсовісний, — а інакше тебе й назвати не можна, коли ти посмів злорічити на незрівнянну Дульсінею. Чи ти не знаєш, лайдаку, гунцвоте, що якби вона не вливала сили в правицю мою, то я і блохи вбити не здолів би? Скажи, шельмо з гадючим жалом, хто, по-твоєму, завоював се царство і зняв голову велетню, хто зробив тебе маркізом (бо на все те я дивлюсь уже, як на річ звершену і формально узаконену), — хто, як не Дульсінея, що обрала рамено моє за знаряддя великих своїх звершень?

Хоч же і був Санчо побитий, та чув усе, що говорив Дон Кіхот; підвівшися хутенько з землі, він захилювся за Доротеїного ступака і промовив звідти до свого пана:

— Ви мені, пане, скажіть: коли ваша милость порішила не женитися з цією вельможною принцизною, то, виходить, і царства вам не буде, а якщо так, то чим же ви зможете мене нагородити? От чого мені жалько! Ви б таки взяли оженились із царівною, що наче з неба оце до нас плюснула, а там можна буде і з панею моєю Дульсінеєю пожартувати, бо, знаєте ж, були такі царі й королі на світі, що любовниць собі мали. А котра з них кращша, до того я не мішаюсь, мабуть що обидві гарні. Та коли правду казати, то я пані Дульсінеї зроду і у вічі не бачив.

— Як то не бачив, блюзніре ти блазнюватий?! — обурився Дон Кіхот. — Хіба ж ти не привіз мені оце зараз од неї вісті?

¹ *Пайда* — дарунок, подяка (тут — щасливий випадок).

— Я хотів сказати, що бачив її лише мелькома, — похопився Санчо, — то й не міг роздивитися дрібніше на всі її красоти і принади, а такі на огул вона вроді лепська.

— Тоді я тобі прощаю, — промовив Дон Кіхот, — даруй же й ти мені, що я тобі досадив: ти ж знаєш, як важко буває перший порив упинити.

— Ну, годі вже, — помирила їх Доротея, — бігай, Санчо, поцілуй панові руку й перепроси, та зважай надалі, кого хвалити, а кого гудити, і не кажи лихого слова про ту володарку Тобоську, — хоч я її не знаю, проте завше готова їй услужити. А втім, уповай на Бога: ти неодмінно доскочиш посілости якоїсь і заживеш паном на всю губу.

Санчо, понуривши голову, підійшов до свого пана і попросив ручку — Дон Кіхот подав її з величною гідністю і, як джура поцілував її, поблагословив його і велів пройти за собою трохи вперед, бо він має дещо в нього розпитати і поговорити з ним про певні важливі речі. Санчо так і зробив; проїхавши трохи вперед, Дон Кіхот звернувся до нього з такими словами:

— Відколи ти повернувся, я не мав ні часу, ані змоги розпитати в тебе про деякі подробиці твого посольства і про те, яку ти привіз мені відповідь; тепер же, коли доля погодила нам слухний час і слухне місце, ти не відмовишся, я гадаю, порадувати мене добрими вістями.

— Питайте мене про що хочете, ваша милость, — відповів Санчо, — і я вам любісінько викладу, як на долоні, все, од початку до кінця,

тільки прошу вас, пане, не будьте такі оприскливі та мстиві.

— Нащо це ти мені кажеш, Санчо? — спитав Дон Кіхот.

— А на те, — одказав Санчо, — що ви мене оце двічі потягнули більше за ту суперечку, у яку нас нечиста сила тоді вночі заплутала, аніж за те, що я бовкнув проти пані моєї Дульсінеї, бо я ж її люблю й шаную, мов святощі які (хоч у неї вони й не ночували), — єдино тим, що вона ваша милоданка.

Серед такої розмови побачили вони нараз чоловіка якогось, що їм навпроти верхи на ослі їхав; як ізблизився до них, придивились, аж воно щось ніби на цигана скидається. Та Санчо Панса, що де, було, не вздрить осла, то зразу туди очі й душу пориває, вмить упізнав у тому вершникові

*Афіша інсценізації
Дон Кіхота в театрі
ім. Лесі Українки (Київ)*

Хінеса де Пасамонте і, як по ниточці доходить до клубочка, так він по циганові до Сірого свого добрався. Так воно справді й було: злодій їхав на краденому ослі; щоб же його не впізнали, як осла продаватиме, вбрався він за цигана, бо по-циганськи (та і ще по-всякому), говорив він незгірше, ніж своєю рідною мовою. Скоро Санчо вгледів його і впізнав, зразу гукнув до нього що є сили:

— Ах ти ж злодюго Хінесе, верни мені моє добро! То ж мій рідний осел, моя душа, моя втіха, мій скарб, моє багатство! Згинь, сучий сину, щезни, ворюго, а що не твоє, оддай!

Власне, стількох слів і стількох лайок може й не треба було, бо вже при першому окрику Хінес зіскочив додолу і рвонув навтьоки — і то не рессю, а таки добрим чвалом, — тільки смуга за ним лягла. Санчо ж підбіг до свого Сірого, обійняв його й промовив:

— Як же тобі велося, мій Сіресенький, мій ріднесенький, маєточку мій милий, товаришу мій любий!

І так уже осла того цілував та голубив, мов то людина була, а осел приймав смирно ті пестощі й ласки і словом не озивався. Тут надїхали й інші подорожні та повіншували Санча знахідкою; Дон Кіхот же поздоровив його якнайсердечніше і сказав, що попри все те він не скасує квитанції на трьох ослят, за що Санчо, звісно, подякував йому.

Поки Санчо й Дон Кіхот розмовляли отак між собою, священник хвалив Доротею, що як то дотепно вона свою історію вигадала: і коротко говорила, і речі достеменно такі добирала, як у лицарських романах пишеться.

— Тут іще от яке діло, — сказав священник, — наш добрий гідальго плете всякі дурниці тоді тільки, коли йдеться про предмет його божевілля; як же хто заведе з ним мову про щось інше, він говорить цілком розсудливо, як людина світлого й розважного розуму, і всякий, хто не зачепить його лицарські болячки, візнає його цілком здоровим на ўмислі.

А Дон Кіхот тим часом розпитував Санча далі:

— Ну, друже Пансо, мир і згода, забудьмо всі наші свари й чварин... Ти скажи мені краще, не поминаючи лиха, де, як і коли побачив ти Дульсінею? Який був вираз її обличчя, коли вона читала моє послання? Хто тобі його переписав?

— Пане, — відповів Санчо, — по щирості кажучи, ніхто мені того листа не переписував, бо його в мене й не було зовсім.

— Так воно і є, — сказав Дон Кіхот, — бо за два дні по твоїм одїзді я побачив, що пам'яткова книжка, де я того листа написав, лишилась при мені, і се мене засмутило непомаду, бо я не знав, що ти робитимеш, коли помітиш, що листа немає. Я гадав усе, що ти повернешся, як тільки його кинешся.

— Та таки й повернувся б, — одказав Санчо, — якби не витвердив був того листа, коли ваша милість мені ото читала, та й проказав

слово в слово дякові одному, той і списав, та ще й сказав, що, каже, багато листів одлучних через мої руки пройшло, а такого ленського письма зроду не бачив і не читав.

— А що, Санчо, ти й досі його пам'ятаєш? — спитав Дон Кіхот.

— Забув уже, пане, — одказав Санчо, — бо як продиктував, то вже воно мені без інтересу було. Знаю тільки, що починалось отак: «Мужоглядна — чи то пак, можновладна сеньйоро!», а кінчалось: «Твій до самого гробу Лицар Сумного Образу». Ну, а посередині там іще стонадцять усяких серденьок та любоньок, та голубоньок.

РОЗДІЛ XXXI

— Усе це мені до смаку припадає, — сказав Дон Кіхот, — та говори лишень далі. От ти приїхав — і що ж робила в ту пору цариця вроди? Певна річ, перли низала або своєму вірному рицареві який дєвіз сріблом-золотом гантувала?

— Та ні, — одвітував Санчо, — вона саме у себе в дворі пшеницю точила аж два кірці.

— Ти ж май на оці, — зауважив Дон Кіхот, — що до якої зернини вона рукою торкалась, та зразу в перлину перетворювалась. А скажи, друже, ти ж бачив, яка пшениця була? Певне, біла та яра, та вся добірна — саме чоло?

— Та ні, ледаченька, заміркувата, — одказав Санчо.

— Запевняю тебе, — провадив Дон Кіхот, — що з тої пшениці, яку вона руками своїми просівала, хліб буде як сонце... Та цікавий я знати: як ти вручив їй мого листа, чи вона ж його поцілувала? Чи, може, на голову собі поклала? Чи вчинила іншу яку церемонію, гідну такого послання? Чи так що зробила?

— Як хотів я їй того листа дати, — відповів Санчо, — то в неї ще сливє повне решето пшениці було, так вона мені й кає: «Положи його, — кає, — отуди на лантух, бо поки сього збіжжя не доточу, то й читати, — кає, — не буду».

— Розумна пані, — зауважив Дон Кіхот, — вона, мабуть, хотіла почитати його на дозвіллі, собі до любої вподоби. Та кажи далі, Санчо: поки вона своє діло робила, про що вона з тобою розмовляла? Чи питала щось про мене, і як ти їй відповідав? Розкажи мені геть чисто все, до останньої, мовляв, цяточки.

— Нічого вона в мене не питала, — відповів Санчо, — та я їй саме розказав: так, мовляв, і так, пан мій заради вас у гори й бескеття, мов той дикун, забився і одбуває там покуту, ходить голий до пояса, спить просто неба, хліб їсть без обруса, борода не чеше, плачєридає, свою долю проклінає...

— Що я нібито долю свою проклінаю, се вже ти перегнув, — зауважив Дон Кіхот, — бо я, навпаки, благословляю її і благословля-

тиму по всі дні життя мого, що вона мене сподобила любити таку високу душею сеньйору, як Дульсінея Тобоська.

— Що висока, то висока, — сказав Санчо, — мабуть, на цілий корх вища за мене буде.

— А ти ж як, Санчо, — спитав Дон Кіхот, — мірявся з нею, чи що?

— Та нарочито не мірявся, — одказав Санчо, — а як помагав їй лантух збіжжя на осла завдати, то стояв поряд неї і побачив, що, либонь, на цілу долоню вона од мене вища.

— І правда ж, — сказав Дон Кіхот, — що до того стану гінкого і високого зросту долучаються в неї тисяча тисяч гарних прикмет, що оздоблюють їй душу? Та скажи мені, будь ласкав, Санчо, іще одну річ: коли ти підійшов до неї, то чи не відчув якогось такого аромату аравійського, пахоців тонких і духмяних, що й слова до них не прибереш, духу такого, як у крамниці модного рукавичника?

— Та як би вам сказати, пане, — відповів Санчо, — од неї справді трохи пахтіло ніби чи тхнуло чимось мужчинським, — звісно, наробилася в охоту, то й упріла.

— Тут щось не так, — зауважив Дон Кіхот, — мабуть, у тебе нежить був, а може, то ти почув свій власний запах. Адже я знаю, як благоухає ся троянда серед терня, сей зельний крин, ся духовита амбра.

— Все може бути, — відповів Санчо, — воно й справді, од мене самого частенько такий дух іде, як тоді, мені здалося, йшов од її милості сеньйори Дульсінеї. Та й не дивно, сказано — чорт на чорта скинувся.

— Ну гаразд, — допитувався далі Дон Кіхот, — от вона вже переточила пшеницю й до млина вирядила, а що ж вона зробила, як прочитала листа?

— Та вона його й не читала, — одрік Санчо, — бо, кае, неписьменна; взяла та й подерла на дрібнюсінькі шматочки: не хочу, кае, нікому на прочитання давати, щоб у селі, кае, не знали моїх тайнощів. Буде з мене, кае, що ти мені з уст про панове кохання з'ясив і про ту несвітську покуту, що він через мене справляє. Скажи, кае, панові, що я цілую йому руки, і дужче мені хочеться його в образ побачити, аніж листи йому писати. А ще просила й наказувала, аби, одержавши од неї звістку, зразу вийшли з тих нетрів і перестали витворки витворяти та їхали б негайно в Тобосо, як тому не стане на заваді якась важливіша річ, бо вона страх як хоче з вашою милостью побачитися. Здорово вона сміялась, як я сказав, що ваша милость прибрала собі наймення Лицар Сумного Образу... Питав я в неї, чи приходив отой біскаєць, так, кае, приходив, і дуже, кае, добрий хлопець. І про галерників питав, так ні, кае, поки ще ані жодного не бачила.

— Досі було все як слід, — промовив Дон Кіхот. — Та скажи мені, якого клейнода вона дала тобі на відході за вістку, що ти од мене привіз? Бо то, бачиш, у рицарів мандрованих та дам їхніх так уже

здавна повелося, що вони дарують різні коштовні речі джурам, вірникам чи карликам, котрі від нього до неї чи від неї до нього з вістями приходять чи приїздять, у нагороду б то за їхнє посольство.

— Може, воно й так, — одказав Санчо, — і, як на мене, то се дуже добрий звичай, тільки таке мусило бути в давню давнину, а тепер дають хіба пустку хліба чи грудку сиру, бо не що ж подала мені й пані моя Дульсінея через огорожу подвірню, як я вже попросився з нею. Ще й сир, як на те, овечий був.

— Вона без міри щедра та гоїна, — сказав Дон Кіхот, — і якщо не подарувала тобі якоїсь золотой цятці, то лише через те, що не мала нічого під рукою. Та добрі, кажуть, ковбаски й після паски. Я побачусь із нею, і все якось улагодиться. А знаєш, що мене дивує, Санчо? Здається мені, що ти до Тобоса й назад не з'їздив, а злітав, бо за яких три дні справився, а туди ж не менше буде, як тридцять миль. Звідси я висновую, що той мудрий чорнокнижник, котрий мною опікується і мені добра сприяє (а що такий десь конче мусить бути, се річ цілком певна, інакше я не був би правдивим мандрованим рицарем), що той чародій, кажу, допомагав тобі в подорожуванні, хоч ти сам того, може, й не помітив. Тим-то, друже Санчо, й не дивно мені, що ти за такий короткий час обернувся: то якийсь мудрий характерник, як я вже казав, на крилах тебе переніс, що ти й не зчувся.

Та годі вже про се; скажи краще, як, на твою думку, я маю чинити: володарка моя Дульсінея кличе мене до себе, і я, здавалося б, повинен виконати сей її наказ, проте обіцянка, що я дав принцесі, котра їде з нами, унеможлиблює наразі його виконання — рицарський закон велить мені справдити передовсім дане слово, а тоді вже про власні втіхи думати. З одного боку мене пориває нестримне бажання побачитися з володаркою моєю, з другого боку запалює і надихає дана обітниця і слава, яку мені заповідає се передузяття. Я так гадаю: треба мені їхати якнайшвидше й знайти того велетня; як же відрубую йому голову і приверну принцесі її законне царство, то, не гаючи і хвилі малої, полину до сонцесяйної вроди, котра озорує всі мої чуття, і подам їй такі докази на своє виправдання, що вона не гніватиметься за той загай і за ту забару, від яких лише збільшиться її слава й хвала: адже все, чого я в сім житті добув, добуваю і добуду силою зброї моєї, — все я завдячую її великій до мене прихильності і моїй несхибній супроти неї вірності.

— Гай-гай! — вигукнув Санчо. — У вашої милості немає, певне, третьої клепки в голові! Невже ви таки, пане, й справді думаєте мандрувати на край світу отак пусто-дурно і випустити з рук таку багату й вельможну відданицю, що за нею таке віно можна взять — ціле царство!

— Слухай, Санчо, — сказав Дон Кіхот, — коли ти на те лише радиш одружитися, аби, велетня вбивши, я зразу став королем і мав

спромогу нагородити тебе чим обіцяв, то чиню тобі відомо, що й без одруження легко можу бажання твоє вволити: перше ніж до бою стати, вимовлю тобі, що в разі перемоги дістану частину царства, навіть у зв'язок малженський не вступаючи, з правом передати її, кому захочу; а коли мені ту частину дадуть, то кому ж я маю її передати, як не тобі?

— Та вже ж не кому, — погодився Санчо. — А до панії моєї Дульсінеї вашій милості зараз нема чого їхати, се правда: краще рушайте на того велетня, забийте його та й ділові кінець, а од того діла, так мені здається, буде нам і слава велика, і користь немала.

— Згоден, Санчо, — промовив Дон Кіхот. — Правда твоя, я так і зроблю, як ти мені радиш, не поїду до Дульсінеї, поїду з сією принцесою. Тільки гляди, не кажи нікому, навіть і супутникам нашим, про що ми тут із тобою міркували й розправляли, бо Дульсінея — панна скромна і стримана, не хоче, щоб усі знали, що вона має на мислі, тим-то не годиться мені, чи комусь іншому, до мене причетному, таких речей розголошувати.

— Коли так, — сказав Санчо, — то навіщо ви, пане, посилаєте всіх переможених правицею вашої милості на поклін до панії моєї Дульсінеї? Адже цим ви немов розписуєтесь, що ви її любите, що вона ваша кохана! Ви ж їм наказуєте, аби вони впадали перед нею на коліна й говорили, що то з вашої волі оддають їй шану — то як же ви хочете, щоб од людей приховалось, що в вас, обох, на серці?

— Який же ти, Санчо, глупак, який простак! — вигукнув Дон Кіхот. — Хіба ти не розумієш, що се робиться для звеличення її і прослави? Знай же, що за нашими рицарськими поняттями то для дами велика честь, коли в неї є багато мандрованих рицарів, що служать їй вірно, не сягаючи думкою далі того служіння, тільки за те, що вона є вона, і не жадають за свою велику любов жодної нагороди, аби тільки вона мала їх за своїх рицарів.

— Такою любов'ю, — зауважив Санчо, — треба любити Господа нашого Ісуса Христа, як панотець у казані каже: заради його самого, а не з надії на славу, не з страху покари. Отак же і я хотів би любити і служити йому, скільки мого моєї.

— Не взяв же тебе враг! — здивувався Дон Кіхот. — Хлоп хлопом, а часом щось таке розумне скаже, мовби по всяких школах учився.

Тут майстер Ніколас гукнув до них, щоб заждали трохи — набрали саме на криницю, так попити б, чи що. Всі посідали коло криниці і покріпились так-сяк тим припасом, що парох із заїзду прихопив, а то були таки добре зголодніли.

Сидять собі, аж хлопець якийсь дорогою іде; пристав трохи, приглянувся спільна, що воно за люди коло криниці, а тоді підбіг до Дон Кіхота, припав йому до колін і так же жалібно заплакав, приговорюючи:

Фронтиспис роману
«Дон Кіхот». 1617 р.

— Ой, паночку ж мій любий! Чи ви мене впізнали, чи не впізнали? Придівіться-бо до мене, це я, Андрес, той самий хлопець, що ваша милість його од дуба оногди одв'язала!

Дон Кіхот упізнав хлопця, взяв його за руку і, звертаючись до всіх присутніх, промовив:

— Ідучи мимоїздом поуз ліс, почув я крик якийсь і лемент прежалібний, наче кого там катовано чи мордовано. Пильнуючи своєї повинності, я подався туди, звідки, як мені здалося, долинали ті жалісні зойки: бачу, аж до дуба хлопець прив'язаний, оцей самий, що перед вами нині стоїть, а коло нього хлоп якийсь (господар його, як я дізнався згодом), віжками бідолаху шмагає. Як я тее побачив, зразу спитав, за що він його так немилосердно катує. Мугир мені одказав, що то його наймитчук, а б'є він його за те, що діла не глядить — не з не-

дорозуму, мовляв, а з недбальства. Тут озвався до мене хлопець: «Пане, — каже, — він за те мене лупцює, що я плати своєї допоминаюсь». Господар почав, виправдуватись і викручуватись; я його вислухав, однак віри йому не дав: сказав, щоб одв'язав хлопця, забрав із собою і заплатив — під присягою все, що винен, до останнього реала, ще й з дорогою душею. Правду я кажу, синку Андресику?

— Що ваша милість розказала, — одповів хлопець, — то все щира правда, тільки скінчилося те все не так, як ви, пане, собі гадаєте, а зовсім навпаки.

— Як то навпаки? — спитав Дон Кіхот. — Хіба ж тобі не заплатив господар?

— Мало того, що не заплатив, — одказав хлопець, — а скоро ви, пане, з лісу виїхали, і ми zostалися самі, знов прив'язав мене до того самого дуба і такої дав хлости, що всю шкіру з мене спустив, як із святого Бартоломея. Ще й при кожному ударі таке примовляв, так глузував та шкилював із вашої милості, що якби не боліло, то я й сам сміявся б. Та що там! Такого мені доклав воза лихий мій господар, що мусив я аж до сього часу в шпиталі вилежуватись. А то все, пане, через вас: щоб ви їхали були своєю путею, не мішалися в чужі справи та не лізли, куди вас не просять, господар був би всипав мені який десяток чи два та одв'язав би і заплатив усе, що слід. А то ви накрили його мокрим рядном, наговорили сім міхів горіхів,

от він і розсердився, а що не міг на вас того серця зігнати, то воно все на мені окошилося, що вже, мабуть, до кінця віку з мене пуття не буде.

— Це все через те, — сказав Дон Кіхот, — що я поїхав не дочекавшись, поки він тобі заплатить. З довголітнього досвіду я мусив би добре знати, що ниці люди не дотримують слова, коли їм воно не вигідно. Та ти ж пам'ятаєш, Андресе, я присягнув тоді, що як він не заплатить, то я все одно знайду його — і в китовому череві од мене не сховається.

— Не вірю я в ті присяги, — сказав Андрес. — І ніяких відплат мені не треба, аби тільки до Севільї якось добратись. Дайте, коли маєте, чогось поїсти на дорогу і зоставайтеся тут із Богом разом з усіма мудрованими рицарями, мордувало б їхню маму, як мене через них мордовано!

Санчо видобув із своєї торби шмат хліба й грудку сиру й дав хлопцеві.

Схопив Андрес той хліб та сир і, бачивши, що більш ніхто не дає нічого, понурих голову та й узяв, як то кажуть, ноги на плечі. Але на відході сказав іще Дон Кіхотові:

— На Бога, пане мандрований лицарю, як мене ще коли зустрінете, то не рятуйте вже, хоч би мене й на кавалки різали, бо з вашої допомоги мені ще більше лиха прибуде... Западїться ви з усіма мандрованими рицарями і з усім їхнім кодром!

Дон Кіхот порвався був устати, щоб покарати нахабу, та хлопець дременує шляхом, аж курява встала — хто б уже його й наздогнав! Андресова розповідь непомаду розгнівала нашого гідальга, і всі мусили якось од сміху стримуватись, щоб його ще більше не роздратувати.

Подорожні доїхали до вже знайомої їм корчми. Дон Кіхот ліг спати. За обідом розговорилися про рицарські романи. Корчмар визнав, що дуже любить їх читати. Доротєя занепокоїлася, як би корчмар не здонкіхотився, на що той відповів, що не такий він дурний, щоб у мандровані рицарі шитися, тепер інший світ настав, не такий, як був давнішими часами, коли тії преславні рицарі по землі блудили.

РОЗДІЛ XXXV

Із комірчини, де спочивав Дон Кіхот, вискочив перестрашений Санчо Панса, волаючи:

— Агей, панове, біжіть-но швидше сюди та допоможіть мойму панові! Там така йде битва, така битва, що другої такої завзятої та запеклої я зроду ще не бачив... Як рубонув він того велетня, ворога принцизни Обізіяни, так Боже ж ти мій: одітнув йому одним махом голову, чисто тобі як ріпу!

— Що се ти мелеш, братику? — перебив його парох. — Ти, Санчо, певне, не при собі. Де в біса таке може бути, коли той велетень відціля за дві тисячі миль?

Та тут усі вони почули за стіною гармидер якийсь і гучні Дон Кіхотові крики:

— Ага, попався, розбишако, латриго, злодію! Тепер ти в моїх руках, і кривуля твоя тобі не pomoже!

А тоді ніби по стіні, чи що, з усієї сили — кресь, кресь!

— Та годі вже дослухатися, — сказав Санчо, — ідіть краще та розбороніть їх або підсобіть мойму панові. Тільки, мать, уже не треба, бо велетень лежить напевняка мертвий та Богові за свої гріхи одвіт держить, що на віку нагрішив. Я сам бачив, як кров по помосту цебеніла й голова долі валялась, убільшки з добрий винний бордюг.

— Бог мене побий, — обізвався тоді корчмар, — коли той Дон Кіхот чи Дон Анциболот не порубав міхів із червоним вином, що в головах йому стояли! Отож, мабуть, вино розлилося, а сей молодець дума, що то кров!

Та й кинувся мерщій до комірчини, а за ним і всі — ото була дивовижа! Дон Кіхот у самій сорочці, не дуже довгій, бо спереду ледве вище колін, а ззаду ще на шість пальців куціша, ноги худючі, волохаті, і не сказати, щоб вельми чисті; на голові йому корчмарева ярмівка, червона та засмальцьована, на ліву руку накинута ковдра, та сама, що добре ввірилась Санчові з відомої нам причини, а в правій — голий меч; тим мечем рицар вимахував на всі боки з грізним гуканням, наче й справді бився з яким великолюдом. Очі йому були, щоправда, заплющені, бо він таки спав і снів, що з велетнем воює: так йому вбилася в тямую пригода, в яку він удався, що зразу примарилось, ніби він уже прибув у царство Обізіанське і сточив бій із лютим ворогом. Отож він і затинав мечем по бордюгах, думаючи, що рубає велетня, аж уся комірчина вином підпливла. Скоро корчмар тее побачив, зараз кинувся люто на Дон Кіхота з кулаччям, — якби Карденію з священником не відтягли його, то зле скінчилося б ота гігантомáхія... А бідолашний гідальго аж тоді прокинувся, як цирюльник приніс із колодязя цілий цебер холодної води і вивернув на нього одним разом. Глипнув очима Дон Кіхот, та й ще не зовсім прочумався — не тямив, де він і що. Доротея збентежилась, побачивши свого обранця в такому куцому і, сказати б, неповному вбранні, то не зайшла навіть подивитись, як він із її недругом воював. А Санчо лавив по помосту та все шукав ту великанську голову і, не знайшовши нічого, сказав:

— Таки правда, що в усьому заїзді всяке чаромуття діється. Оногди якась мара кулачила й батожила мене осьдечки-о, на цьому самому місці, а допіру та голова десь ізслизла, що я на власні очі бачив, як її одрубано, ще й кров із тіла дзюрком лилася...

— Яка кров, мерзеннику, яким дзюрком, окаяннику? — кричав корчмар. — Чи тобі засліпило, паскуднику? То ж бордюги мої поні-вечені, то ж вино моє порозливане, чорти б його батька нівечили, вогонь пекельний залляв би його душу!

— Нічого я не знаю, — одказав Санчо, — знаю тільки одно: як не знайду тої голови, то вже мені готове безголов'я, бо ляснуло мое грапство!

Хоть же й не спав Санчо, та блудив словами незгірше сонного Дон Кіхота — так заморочили йому голову панові обіцянки. Корчмар аж казився од Санчової незрушливості та од шкоди, що наробив йому Дон Кіхот, та все клявся-божився, що тепер вони не одгетькаються од нього, як минулого разу, що й за нічліг не заплатили — не допоможуть їм уже ніякі лицарські привілеї, стягне він із них і за той, і за сей раз, ще й за латки до бордюгів що треба візьме.

Священик тримав Дон Кіхота за руки, а той, думаючи, що він уже звершив свій подвиг і стоїть оце перед принцесою Обізіною, впав навколішки і промовив:

— Віднині, вельможнопішна панно, ваша врода може жити певне й безтривожно, бо ся злохижа потвора жадної більше не вчинить вам шкоди; я ж від сьогодні можу вважати себе вільним від слова, що вам заприсяг-єм, бо з ласки Всевишнього Бога і з надиху тієї, котрою я дишу й живу, я вже того слова дотримав.

— А що, не я казав? — зрадів на ту мову Санчо. — А ви вже, надісь, думали, що то я сп'яну... Доброго завдав мій пан чосу тому велетню! Наша бере, грапство моє — тільки що не видко!

Хто б не сміявся з обох тих химерників — із лицаря та джури його? Сміялися всі, один тільки господар заїзду чортихався. Та врешті цирюльник, парох і Карденіо вгамували-таки гуртом Дон Кіхота і вклали його в ліжко: стомлений і змучений, він незабаром заснув. Усі вийшли з комірчини, щоб його не тривожити, і, ставши перед брамою, почали втішати Санча Пансу, що так і не знайшов велетневої голови. Важче було заспокоїти корчмаря, який оплакував наглу смерть своїх бордюгів, та жінку його. Вкінці парох утихомирив якомсь те корчемне гукання, пообіцявши заплатити за все — і за постояле, і за бордюги з вином. Доротея тим часом потішала Санча Пансу: коли виявиться, що пан його справді втяв голову тій потворі, вона, вступивши в мирне володіння своїм царством, одразу ж надасть джурі його найкраще графство. Санчо повеселів і запевнив принцесу, що хоч і забожитись — сам бачив ту великанову голову, а на ній ще борода довжелезна була, до пояса, мабуть, сягала; а що голова десь запропастилась, то немає дива, бо в цьому домі все по-химеродному ведеться, він, Санчо, на собі ще минулого разу тих чар дознав. Доротея сказала, що вірить

йому, тож хай він більше не турбується, бо все буде гаразд — що задумали, те й зробиться.

До корчми завітала смутна пані із супутниками. Карденіо був у комірчині Дон Кіхота, а Доротея вирішила допомогти прибульцям. За голосом у незнайомці Карденіо упізнав Люсінду й скрикнув. Люсінда у свою чергу впізнала голос Карденіо й кинулася до нього, але її ухопив за плечі супутник, у якого з обличчя впало запинало. І Доротея впізнала дона Фернандо, а він її. У цей час з'явився Карденіо, а Доротея звернулася з палкою промовою до дона Фернандо й зворушила його серце. Закохані переповіли один одному свої пригоди. Виявилось, що Люсінда втекла з дому й заховалася в монастирі. Звідти дон Фернандо й викрав її.

РОЗДІЛ XXXVII

Слухав усе те Санчо, і жаль непомалу огортав йому душу: всі його надії на титул високий танули й розвіювались димом, бо прекрасна королівна Обізіяна обернулася раптом у Доротею, велетень став любісінько доном Фернандом, а пан його Дон Кіхот спав собі твердим сном і гадки не мав про те, що тут сталось; з понурим видом підійшов він до свого пана, який саме зо сну прокинувся, і сказав:

— Можете спати, пане Рицарю Сумного Образу, скільки заманеться вашій милості: не треба вам більше ані велетня жадного вбивати, ані принцезні царства повертати, бо всієї тій справі, як то кажуть, уже кінець і вінець.

— І я так думаю, — обізвався Дон Кіхот. — Ох і довелось ж мені з тим велетнем поморочитись! Не знаю, чи ще випаде коли на мою долю другий такий запеклий та завзятий бій. Я як кресонув — раз! — і голова йому з пліч, а крові з нього стільки виточив, що по землі дзюрками бігла, як та вода.

— Певніше сказати, як те червоне вино, — поправив Санчо. — Як вашій милості ще, може, невідомо, то знайте: той зарубаний велетень — то бордюг пробитий, кров — то шість гарців червоного вина, що в його череві було, а голова — то пся мама, що мене вродила...

— Що ти мелеш, навіжений? — обурився Дон Кіхот. — Чи ти з умом, чи без ума?

— Уставайте, пане, — сказав Санчо, — та гляньте самі, що ви тут набрали: немало, видно, доведеться нам за те заплатити. Та подивіться заразом і на королицю, що вже на звичайну собі панійку перекинулася, Доротеєю дражнять, — і ще тут багато такої всячини набрилося, що здивуєте, як самі побачите.

— А от і не здивую, — заперечив Дон Кіхот. — Я ж тобі, Санчо, ще той раз, здається, казав, що в сьому заїзді творяться всякі химороди, то, мабуть, і тепер тут не без примхи.

— Може б, я й повірив, — сказав Санчо, — так добре знаю, що як гойдано мене в ковдрі, то були ніякі не чари й не химери, а все уявки й насправжки діялось.

— Ну, нічого, — заспокоїв його Дон Кіхот, — якось-то воно буде. Дай мені в що одягтися, вийду та погляну, які там новини та переміни, що ти оце понарозказував.

Санчо подав панові одяжу, і той почав одягатись; поки те діялось, парох розповів дону Фернанду та іншим подорожнім про Дон Кіхотове божевілля і про ті хитрощі, за допомогою яких вони виманили його з Бідної Скелі, де він покутував нібито погорду, що мав од своєї сеньйори; не забув же згадати й за ті пригоди, про які почув од джури. Слухачі дуже тому чудувались і добре сміялись; їм здавалося, як і всім іншим, що про те раніш чували, що такий дивочний блуд не охмарював ще, певно, жодної макоцвітної голови.

Тим часом Дон Кіхот вийшов із своєї комірчини у повній озброї, з Мамбріновим шоломом на голові (хоч і добре вже погнутим), щитом в одній руці і ратищем чи сулицею у другій. Чудернацький вигляд рицаря вразив дона Фернанда і всю компанію; уп'явши очима в те видовжене на півмилі худе й пожовкле обличчя, в ту недомірну зброю, що так не пасувала до його гордої постави, всі мовчали й чекали, що ж він скаже. Він же з великою повагою і гідністю звів очі на прекрасну Доротею і промовив:

— Довідався я од зброєносця мого, препишна сеньйоро, що величність ваша нанівець зійшла, а вся ваша істота відмінилась, бо з королеви й вельможної володарки сталися ви звичайною собі дівцею. Коли те вдіялось силою чарів родителя вашого, короля і чаклуна, який боявся, що я не зможу подати вам потрібної і належної допомоги, то мушу вам сказати, що він неук і невіголок, несвідомий зовсім рицарської справи. Якби він був пильніше розчитався в рицарських історіях, якби простудіював їх уздовж і впоперек, як я, то мав би дізнатися, що й рицарям меншої проти мене слави траплялося звершати трудніші подвиги, аніж убити якогось там великанчика, хоч би яким грізним і зухвалим він не здавався. Небагато годин уплило від тої хвили, як я з одним таким зустрівся, і... Не буду казати далі, щоб не подумали, ніби я величаюсь, але непохибний час, виявлювач усіх на світі таємниць, сам колись розкаже за мене всю правду.

Сее сказавши, замовк Дон Кіхот, чекаючи на відповідь принцеси; Доротея ж обізвалася до обранця свого урочисто і воднораз ласкаво:

— Хоч би хто вам сказав, зацний Рицарю Сумного Образу, ніби я одмінила суть свою і істоту, він увів вас в очевисту оману, бо ким я була вчора, тим лишаюсь і нині; щоправда, трапився мені в межичасі один щасливий випадок, що несподівано подарував мені сподіване благо і певною мірою змінив мою подобу, але попри ту зміну я зосталась такою самою, як перше була, і ту саму маю в серці думку:

хочу, як і перше хотіла, правом потужної вашої правиці вернути собі правоправні свої володіння. Вкінці скажу, що в дорогу маємо рушити завтра, бо сьогодні вже все одно далеко не заїдемо. Сподіваюся, що з Божого призволення і з допомогою мужнього вашого серця розпочата вами справа дійде нехитно до щасливого кінця.

Таку орацію виголосила бистроумна Доротея; вислухавши її, Дон Кіхот обернувся до Санча і сказав сперсердя:

— Слухай же тепер, Санчисько, що я тобі скажу: друге таке лайдачесько, як ти, навряд чи знайдеться ще в цілій Гишпанії. Ах ти ж, брехуняко всьогосвітній! Чи не ти говорив мені оце щойно, ніби з сієї королівни вчинилась якась там дівчина Доротея, а голова, що я одтяв велетневі, то вже ніби твоя пся мама, і цими дурницями так мені памороки забив, як ніхто ніколи. Клянусь... (тут він звів очі до неба і зціпив зуби), я тобі такого дам перегону, що стане того пам'яткового на всіх брехливих джур, котрі служитимуть при мандрованих рицарях до кінця світу!

— Упиніть ваше серце, мій пане, — одказав Санчо. — Може, я й справді щось не так блявкнув про переміну пані принцизни Обізіяни, а що вже про ту голову великанську чи про ті бордюги розпороті та про вино порозливане, що то не кров — от їй же Богу моєму, що існісіньку правду сказав! Хоч і самі на ті понівечені бордюги гляньте, вони там у вас у головах, і вина досі калюжа стоїть на помості. От як доведеться вам капшукком брязнути, тоді й самі повірите, як господар плати питає. А що пані принцизна яка була, така є, то мені ж самому воно краще: моє, виходить, од мене не втече!

— Ну що ж, Санчо, — промовив Дон Кіхот, — даруй мені на цім слові, але скажу тобі, що дурень єси, та й годі!

— І правда, що годі, — підхопив дон Фернандо, — облишмо краще сю розмову. Коли вельможна принцеса волисть їхати завтра, а не сьогодні, задля пізньої доби, то так і маємо вчинити. А поки ще до завтрього, ми можемо згаяти цілу ніч у приємній бесіді, а ранку виїдемо і всі будемо супроводити пана Дон Кіхота, бо хочемо бути самовидцями небачених і нечуваних подвигів, які він звершить у сій нелегкій справі, що лягла йому на плечі.

— Це я повинен вам служити і супроводжувати вас, — чемно заперечив Дон Кіхот. — Я глибоко вдячний вам за вашу до мене щирю приязнь, за вашу про мене добру думку, яку я постара-

К. Алонсо. М. Сервантес
«Дон Кіхот», 1958 р.

юсь виправдати хоч би й ціною власного життя, або ще й дорожчою ціною, якщо це взагалі можливо.

Дон Фернандо й Дон Кіхот устигли обмінятися ще кількома компліментами та ввічливими висловами, та потім розмова їх урвалася, бо до заїзду завернув новий якийсь подорожній. З одягу було знати, що то християнин, який визволився щойно з мавританської неволі. За ним верхи на ослі їхала жінка, вбрана так само з-мавританська: лице запиналом запнуте, на голові чепчик альтембасовий, халат на ній довгий, аж до самих п'ят.

Люсінда, Доротей, господиня з дочкою та Маріторна зразу обступили мавританку — цікаво їм було розглянути її дивовижне вбрання, що досі ніде такого не бачили. Тут надійшов до гурту невольник, що доти клопотався чимсь іншим, і, побачивши, що жіночка обстала його товаришку, а вона їм не до мови, пояснив:

— Бачите, добродійки мої, ся паночка ледве розуміє по-нашому, а говорити вміє лиш по-своєму і більш ні по-якому, тим вона не відповіла та й не відповість на ваші питання.

— Скажіть, пане, — спитала тоді Доротей, — чи ся панночка християнка, чи магометанка?

— Одягом і родом вона мусульманка, — одказав невольник, — проте душею щира християнка, бо аж горить до нашої віри.

— Виходить, вона нехрещена? — спитала Люсінда.

— Поки що не трапилось нам слушної нагоди, — одказав невольник.

Ці останні слова справили чимале враження на слухачів: їх уже знімала цікавість дізнатися, що ж то за люди такі — той невольник і та мавританка, але ніхто не вживвся питати, бо, річ ясна, подорожнім треба дати спершу спочити, а тоді вже можна й розпитувати. Доротей взяла гостю за руку, посадовила її обіч супутника, ніби питала очима, що се їй кажуть і що вона має чинити. Він переказав їй по-арабськи, що просять, аби вона зняла покривало, тож хай так і зробіть. Дівчина відслонилася, і всі побачили чудове личко: Доротей вона здалась кращою за Люсінду, а Люсінді кращою за Доротей, інші вважали, що мавританка може рівнятися повабною вродою з цими двома красунями, а дехто думав навіть, що вона їх переважила. А тим що врода має силу і владу прихилити до себе душі й серця, всі щиро прагнули услужити вродливій мавританці й запобігти її ласки.

Дон Фернандо спитав у невольника, як мавританку звати; той одказав, що наймення її — Лела Зораїда. Як вона те почула, зрозуміла про що питав християнин, і приємним голосом, у якому чулась тривога, сказала шпарко:

— Зораїда ні — Марія, Марія! (Тобто, бачите, хотіла сказати, що її звати вже не Зораїда, а Марія).

Тим часом уже добре звечоріло, і з наказу дворян, що супроводили дону Фернандо, корчмар зладив вечерю, так уже дбав і старався,

щоб догодити якнайліпше, коли настав час і всі посідали до столу (він був довгий, як у чернечій трапезні чи в челядні, бо круглих чи квадратних столів у корчмі не водилось), на покуті посаджено Дон Кіхота, хоч він і одмагався. Наш гідальго зажадав, аби поруч нього сіла принцеса Обізіяна, котрою він опікується. Далі посідали Люсінда й Зораїда, напроти — дон Фернандо й Карденію, потім невольник і прибічні дворяни, а до паній підсіли парох із цирюльником. Усі заходились коло вечері і їли в охотку.

Після вечері невольник розповів про свої пригоди. Ось уже 22 роки, як він покинув отчий дім. Він та його два брати належали до шляхетного, але збіднілого роду. Коли прийшов час обирати майбутнє, то невольник пішов служити у військо й дослужився до капітана, середульший брат вирішив пошукати щастя в Америці, а молодший — продовжити навчання в Саламанкському університеті. Під час військового походу невольник потрапив у полон до турків. Не раз хотів він утекти, але нічого з того не виходило. Його господаря відрядили до Алжира, де невольника помістили разом із викупними. Особливо йому запам'ятався один бранець на прізвище Сааведра. Добре він дався туркам узнаки всякими своїми штуками, щоб якось на волю вирватися. На тюремне подвір'я виходили вікна будинку багатого мавра Хаджі-Мурата. Його донька Зораїда, вихована невільницею-християнкою, вирішила допомогти невольникам і самій утекти з ними. У морі на них напали французи й обібрали до нитки, а потім посадили на човен — так вони потрапили на іспанський берег і порозходилися, кому куди треба. Тож він із Зораїдою попрямував до свого батька. У цей час до корчми завітав аудитор із дочкою, який отримав посаду в мексиканському трибуналі й направлявся в Америку. У чиновнику невольник упізнав свого молодшого брата. Він не знав, як йому відкритися, тож на допомогу прийшов священник. Звернувшись до чиновника, він сказав, що в Стамбулі зустрічався з тезкою чиновника й далі коротко переповів історію невольника й Зораїди. Аудитор слухав із схвилюванням і сказав, що середній брат розбагатів у Перу. Тож якби йому хто сказав, де шукати старшого брата, то він вирятував його від мук, хоть би й сам за це мусив муки прийняти. Капітан кинувся обіймати брата. Коли всі полягали спати, Дон Кіхот став на варті, щоб не напав бува велетень який-небудь чи лихий чоловік, знаджений безцінними скарбами вроди, що в замкові тому сховок знайшли. Перед світом дами почули чудовий спів молодого погонича мулів. Доротея помітила, що Клара, донька аудитора, якось по-особливому зітхає. Дівчина розповіла, що насправді той погонич мулів — володар маєтностей шляхетських та її дівочого серця. Він закохався в Клару, а як дізнався, що вони з батьком від'їздять до Америки, переодягнувся погоничем і поїхав за ними. Доротея пообіцяла дівчині вранці зарадити її горю. Вони заснули, і в усій корчмі запанувала глибока тиша.

Не спали в ній тільки-но корчмарівна та наймичка Маріторна: наслухавшись про Дон Кіхотові химери і знаючи, що він вартує при брамі кінно і збройно, вони вирішили пожартувати з ним трохи або хоч посміятися з його чудної балаканини.

У всій корчмі, треба сказати, не було жодного вікна, що в поле б виходило, за виїмком відтулини в амбарі, кудюю соломому надвір викидали. Коло сього ж то віконця причаїлись дві полудіви і стали дивитися на Дон Кіхота, як він сидів на коні і, спершись на списа, зітхав час від часу так тяжко та смутно, ніби з кожним зітханням душа йому з тіла відлітала. А ще почули, як промовляв він тихим, чулим та любосним голосом:

— О володарко моя, Дульсінеє Тобоська, вершино краси людської, глибино й безодне мудрості, скарбнице люб'язності, виталище добродішності, взоровзоре всього непорочного, благовісного й відрадісного, що тільки є на світі! Скажи, чим у сій хвилі бавиться твоя велич? Може, зносиш ти мислі свої високі до вірного твого рицаря, який з вольної своєї волі, аби лише тобі услужити, на різноракі і незчисленні небезпеки життя своє наражає? Повідай мені про неї хоч ти, о вночішне триобразне світило¹! А ти, о Фебе-Аполлоне², що, певне, спішиш уже запрягти коні свої золотії, аби з самого рання виїхати назустріч володарці моїй, як тільки узриш її — благаю, вклонися їй од мене низенько. Та дивлячись на неї і вітаючи її, не важся торкатися устами ланит її, бо я запалаю ревнощами дужче, ніж ти колись палав до вітрової гордівниці³, що за нею вганявся еси до знемоги чи то по долинах Фессалійських, чи то по берегах Пеней, — не пам'ятаю вже гаразд, якими світами ти гасав тоді, закоханий і ревний...

Та на сім слові корчмарівна перебила жалібне Дон Кіхотове просторікування; вона озвала рицаря й сказала:

— Пане мій і добродію, чиніть ласку і під'їдьте сюди!

На той óзв'яз її і óклик Дон Кіхот повернув голову і при місяці, що саме на всю свою ясоту розсвітився, побачив, що гукають його з амбару, а отвір той здавався йому вікном, та ще й з позлотистими ґратами — інакше, на його думку, й не могло бути в такому пишному замкові, за який він мав ту корчму, — і в його божевільній уяві, як і минулого разу, виник образ чарівливої панянки, дочки власниці того замку, яка, не маючи більше змоги поборювати в собі пристрасть любовну, знову домагається його кохання. Із сією думкою, щоб ніхто не смів закинути йому негречності або невдячності, він підібрав повіддя Росинантові, під'їхав до отвору і, побачивши двох дівчат, промовив:

— Даруйте мені, ласкава панно, вертайтесь до вашого покою і не ясуйте мені почуттів ваших, аби не мусив я знову невдячником показатися. Як же з любові до мене ви бажаєте, щоб я прислужився

¹ *Триобразне світило* — тобто місяць, що з'являється в трьох кватирах (фазах).

² Тобто сонце.

³ *Вітрової гордівниці* — в еллінській міфології німфа Дафна, переслідувана закоханим у неї Фебом-Аполлоном; попросила у свого батька, річкового бога Пеней, рятунку, і той обернув її на лавр (Овідій. «Метаморфози»).

вам у іншій якійсь, не любовній справі, то скажіть мені — клянуся йменням далекої і солодкої ворогині моєї, що я тут же вчиню вашу волю, дістану вам, коли хочете, навіть пасмо Медузиноного волосся¹, того воружского гадюччя, а як скажете, то й проміння сонячного, що в кришталі ув'язнене.

— Моїй пані нічого такого не треба, пане лицарю, — відповіла йому на те Маріторна.

— А чого ж вашій пані треба, о мудра дуеньє? — спитав Дон Кіхот.

— Тільки вашої прекрасної руки, — сказала Маріторна, — аби, доторкнувшись до неї, остудити хоч трохи палку жагу, що привела її до сього вікна з немалою для честі її небезпекою, бо як застане її панотець, то пошаткує на капусту, що й вуха цілого не лишиться.

Маріторна була впевнена, що рицар таки подасть руку, якої від нього зажадали, і, обміркувавши наперед, що мала робити, скочила од віконця того хутенько до стайні, взяла там обротьку Санчового осла і миттю назад вернулася. Дон Кіхот тим часом став уже ногами Росинантові на сідло, силкуючись дотягтися до того, мовляв, гратованого вікна, за яким у його уяві стояла зранена любов'ю панянка і простягнув їй руку. Маріторна зробила зашморг на оброті, накинула йому на зап'ясть, а тоді підбігла до воріт амбарних і прикрутила другим кінцем до засовня. Відчувши на кісточці жорсткість ремня, Дон Кіхот промовив:

— Здається мені, що ваша милость не гладить мою руку, а наче шкребе. Не будьте до неї жорстокою, адже вона не винна в тій жорстокості, якою моє серце до вас обернулось, тож не зривайте свого серця на сій малій частині замість цілого. Ще ж і на те нехай ваша милость ізважить, що хто щиро любить, не мститься так підступно.

Та ніхто вже тих Дон Кіхотових слів і не слухав, бо скоро Маріторна прив'язала його, зараз обидві шкодниці чкурнули звідтіля, конаючи зо сміху, і лишили нашого рицаря в такому скрутї, що годі було шукати викруту. Стояв він, як ми вже казали, на Росинанті, руку в отвір просунув, а її запетльовано та до воріт прив'язано, то й потерпав хтозна-як, щоб кінь його, буває, не рушився туди чи сюди, бо тоді довелось би йому на власній руці повиснути; боявся навіть поворухнутись, хоч Росинант у нього такий був смиряга і плохута, що й цілий вік, здається, простояв би нерушимо. Побачивши вкінці, що він таки прив'язаний, а панянки пішли кудись, Дон Кіхот уявив собі, що то йому чарами пороблено, як і минулого разу, коли в цьому самому замку він дістав лупки од зачарованого мавра, що в погонича перекинувся. Він проклинав себе подумки за необережність свою та необачність: ледве вихопившись раз із сього замку, він наважився вступити

¹ Ідеться про Медузу-Горгону; в еллінській міфології це небезпечна потвора, на голові в якій замість волосся були гадюки.

в нього вдруге, хоч то для мандрованих рицарів певна ознака й пересторога — якщо пригода не вдалась, виходить, не тобі вона, а комусь іншому судилась, тож не годиться пускатися на неї вдруге. Моцювався він тією рукою, туди й сюди крутив, чи не одв'яжеться, та шкода було заходу — надто вже міцно прикрутили. Щоправда, смикався він обережно, щоб Росинанта не потривожити; хоч як йому хотілося знову в сідло сісти, та що тут удієш — або стій, або руку собі вирви.

Давай він тоді жалкувати, що нема при ньому меча Амадісового, проти якого всі чари безсилі; давай свою лиху долю проклинати, давай бідкатися, що скільки то зла у світі скоїться, поки він отут зачарований перебуватиме (а що його зачаровано, у тому він не мав найменшого сумніву)... Одне слово, і ранок уже надоспів, а рицар наш із бентеги та відчаю волом ревів, не сподіваючись, що день принесе мукам його якусь пільгу, бо гадав, що вже його на віки вічні залято. На ту думку наводив його і Росинант, що стояв, мов уритий, і не ворухився. І ввижалося гідальгові, що так він і нидітиме разом із конем своїм, не ївши, не пивши і не спавши, поки не минеться лиховісна дія світил небесних, або поки могутніший якийсь чарівник не розіб'є тих зловорожих чарів...

На щастя, він помилився в тих своїх думках, бо як тільки зоря вранішня зазоріла, до корчми підїхало четверо вершників, добре одягнених і споряджених, з мушкетами при сідлах. Загрюкали вони щосили до брами заїзду, бо ще зачинена була, і Дон Кіхот, що навіть у такому стані вважав себе за вартового, покрикнув до них дужим і гордим голосом:

— Рицарі чи зброєносці, чи хто ви там есте, не годиться вам до брами сього замку гвалтом добуватись, бо річ ясна, що такої ранньої години всі замчани ще спочивають, та й не подоба фортецям одчинятися, поки сонце праведне проміння свого на весь світ не розпросторить. Тож звертайтеся й чекайте, аж день білий настане, тоді ми ще подивимось, чи варто вас упускати, чи ні.

— Де той у біса замок, де фортеця? — гукнув один вершник. — Не гайте нас цими дурними церемоніями! Якщо ви господар заїзду, то кажіть нам одчинити: тільки коні тут погодуємо та й далі рушимо, бо спішно нам діється.

— Чи вже ж то, рицарство моє, скинувся я на господаря заїзду? — спитав Дон Кіхот.

— Не знаю, на кого ви так скинулись, — одказав другий вершник, — тільки знаю, що дурниці мелете, називаючи цю корчму замком.

Товаришам вершника, який розпочав розмову з Дон Кіхотом, набридло слухати ті теревені, і вони загрюкотіли у ворота ще дужче, аж корчмар пробудився та, либонь, і всі його постояльці. Господар устав і спитав, хто там стукає. Тут як на лихо одна з кобил, котрі були під подорожніми, наблизилась п'юнюшки до Росинанта, що, сумно

опустивши вуха, смиренсенько стояв під витягнутим своїм паном. Хоть же й здавалося, що кінь той дерев'яний, та живчика все-таки якогось мав і собі давай нюшкувати, хто там до нього лащиться; та ледве зворухнувся трохи, як ноги Дон Кіхотіві роз'їхались і з сідла виковзнули — щоб не був за руку прив'язаний, то певно беркицьнувся б додолу. І так же йому сильне заболіло, мов хто руку в зап'ясті різав або плече з суглоба викручував: висів так низько, що пальцями ніг от-от, здається, землі дістане, та то було для нього ще гірше, бо тужився щосили ступнями на землю стати, і все не міг дотягнутись, як от буває до диби кого припнуть, а він дригається, бідолашний, сподіваючись до долу якимось досягнути, і тим тільки збільшує свою муку.

Дон Кіхот репетував таким непутнім голосом, що зляканий корчмар, одперши браму, зараз побіг подивитись, що воно там кричить; кинулись за ним і подорожні. Од того крику пробудилася й Маріторна; зміркувавши, у чому тут річ, вона шмигнула в амбар і одв'язала оброть, на якій висів Дон Кіхот. На очах у господаря й новоприбулих гостей брязнув наш рицар додолу; ті підійшли до нього й спитали, що йому таке, чого він так кричав. Він скинув мовчки з себе той ремінь, звівся на ноги, зліз на коня, ослонився щитом і списа взяв наперехил, од'їхав назад далеченько, а тоді вернувся клусом під корчму і проголосив, гарцюючи:

— Як іскаже которий, що не даремне, а за діло було мене зачаровано, того я з дозволу володарки моєї принцеси Обізіяни назву брехуном і визву та викличу на мономахію рицарську!

Новоприбульці здивувались гідальговим речам, але господар допоміг їм вийти з того дива, пояснивши, що то Дон Кіхот і на нього не треба звертати уваги, бо він несповна розуму.

Тим часом новоприбульці знайшли переодягненого в погонича панича й почали вмовляти його повернутися додому. На гамір збіглися постояльці корчми. Авдитор упізнав у «погоничі» сина свого сусіда. Дон Луїс, так звали молодика, попросив у чиновника дозволу одружитися з його дочкою. Пан суддя дав згоду.

Тим часом до корчми прибився той самий цирюльник, у якого Дон Кіхот здобув колись Мамбрінового шолома, а Санчо Панса взяв міньки упряж; завів він осла свого до стайні, аж бачить — Санчо коло сідла саме пораяється. Упізнав цирюльник своє добро і, набравшись зваги, кинувся на Санча, гукаючи:

— Ага, попався, жучку, в ручку! Давай мені, пане шалигане, мідницю мою, сідло і всю збрую, що ти в мене вкрав!

Побачивши Санчо ту наглу напасть і почувши, як його шпетять, ухопився однією рукою за сідло, а другою двигонув напасника в зуби, аж той юшкою вмився; проте цирюльник усе-таки не випускав

із рук здобичі, тобто сідла свого, а закричав іще дужче, аж усі посто-
вльці корчемні на той бешкет і гармидер позбігались.

Сам Дон Кіхот теж надоспів уже туди і з великою втіхою дивив-
ся, як джура його обороняється і в наступ переходить. Із цієї хвили
він вирішив, що Санчо в нього добрий вояка, і поклав у душі при
першій же нагоді висвятити джуру свого на рицаря, бо він цілком
заслуговує тої честі.

Звада тим часом не вгамовувалась; цирюльник сказав між інши-
ми речами й таке:

— Панове добродійство, це сідло осячє моє, як моя та смерть,
що Пан Біг мені призначив; я так його добре знаю, мовби сам його
вродив. Та тут же в стайні і осел мій, він не дасть мені збрехати: от
хоч приміряйте самі, і як воно йому не ляже, мов улите, то назвіть
мене тричі падлюкою! І то ще не все: того самого дня, як у мене
сідло вкрадено, пропала й мідниця моя новесенька, ще й у роботі не
була; я за неї цілого таляра дав!

Тут Дон Кіхот уже не витримував. Він кинувся до двох супротив-
ників, розборонив їх, а сідло поклав на виднощі, щоб усі добре бачи-
ли його, поки буде встановлено істину, і промовив:

— Що сей бравий зброєносець помиляється, ви можете вже з то-
го ясно і явно урозуміти, панство моє, що він називає мідницею
голярською ту річ, яка була, є і буде Мамбріновим шоломом,
а шолома того я добув у нього в чесному поєдинку, після чого став
правоправним господарем його і властителем. Що ж до цього сідла,
то воно мене не обходить; скажу тільки, що джура мій Санчо прохав
у мене дозволу зняти попону з коня того переможеного боягуза і
прикрасити ним свого ступака. Я дав йому той дозвіл, а він узяв по-
пону; яким робом вона перемінилась на осячє сідло, я напевне не
знаю, гадаю, одначе, що це одно з тих перетворень, які постійно
відбуваються в нашому рицарському житті. А щоб воно було певні-
ше, біг'ай, друже Санчо, та принеси сюда шолома, що сей добрий
чоловік за мідницю собі має.

— Бігме, пане, — сказав Санчо, — як у нас із вами немає інших
доказів, крім того, що ви кажете, то з цієї мідниці такий самий Лав-
рінів шолом, як із цього осячєного сідла попона.

— Роби, що я сказав, — grimнув Дон Кіхот, — адже в цьому зам-
ку все зачароване.

Санчо збігав і приніс мідницю. Дон Кіхот узяв її в руки і сказав:

— Дивіться, панове, самі, яким лицем важиться отсей зброє-
носець називати мідницею мого шолома! Присягаю на рицарський
орден, до котрого належу, що се той самий шолом, який я у нього
здобув — я не додав і не відняв тут нічогосінько.

— Правду каже мій пан, — підтвердив Санчо Панса, — бо відколи
він цю штуку здобув, то один усього раз у битву з нею ходив, коли

визволяв тих бідолашних кайданників, і якби не ця шоломідниця, то було б йому непереливки, так густо ворог камінюччя швиргав.

РОЗДІЛИ XLV–XLVII

— Як вам це все подобається, панове добродійство? — сказав тоді цирюльник. — Чуєте, сі шляхетні люди затялись на тому, що це не мідниця, а нібито шолом!

Тоді вже наш цирюльник, який теж був тут присутній і знав Дон Кіхотову химерну вдачу, вирішив іще більше завзятого гідальга розстроюдити і жартувати собі з нього, аби інших розсмішити.

— Пане цирюльнику, чи хто ви там такий, — звернувся він до власника мідниці, — я, щоб ви знали, теж голярним ремеслом бавлюсь, уже двадцять років буде з чимось, як на майстра вийшов, тож і все начиння голярське знаю, як свої п'ять пальців. А за молодого віку, вважайте, довелось мені й вояцького хліба скуштувати, тож я розбираюсь незгірше, де шолом, де шишак, де начілля — знаю, одним словом, усяку зброю і зброю вояцьку. От я й кажу (якщо я помиляюсь, то інші, може, поправлять мене), що ця от штука, яку цей пишний пан у руках тримає, то зовсім не мідниця голярська: вона так од неї одрізняється, як чорний колір од білого, а правда од брехні. Мушу, проте,

заявити, що це хоть і справді шолом, але шолом незуповний.

— Авжеж, що так, — підхопив Дон Кіхот, — йому бракує спідньої частини, тобто наборідника.

— Так воно і є, — підтримав їх священник, зрозумівши намір свого приятеля. Те саме ствердив Карденіо й дон Фернандо з приборчниками своїми.

— Боже правий! — нетямився одурений голяр. — Чи то можебна річ, аби стільки поважних людей казало на мідницю, що то якийсь шолом? Та це ж така чудасія, що хоть цілий учений собор сюди поклич, то тільки ахне! Ну, та коли вже це шолом, а не мідниця, тоді ж і он то, мабуть, не сідло на осла, а на коня попона, як каже той добродій.

Я
ста-
резний
м л и н,
мої крила
одчу-
вають вітер
вітрів
Мелю.
су-
но
я повне віри повне віри
що полечу колись у вирій

я вівчар вівчар
пасу отари хмар

в дощ і росу в дощ і росу
мантачу неба синю косу

усіх
плин.
Виконую
млін-
ту...
і в імлі в імлі
не сягаю землі

робо-
Не мовчу, і ра-
ше не мовчав. про те, як у
герці Дон Кіхоту пом'яв шолома
і пощербив меча. Шкодував не раз,
що зневажив лицареву появу.
Тепер не збіжжя мелю, а час,
як звичайне жито, всім на
пожиток, а Дон Кіхотіві — на вічну славу!

*Фігурний вірш, навіяний романом
М. Сервантеса*

— На мої очі то все-таки сідло, — зауважив Дон Кіхот, — а втім, ця справа мене не обходить.

— Чи то сідло, чи попона, — сказав священник, — має визначити пан Дон Кіхот, бо мушу признатися, що на лицарії він розуміється далеко краще, ніж усі тут присутні, не виключаючи й мене.

— На Бога, панство моє любе, — промовив Дон Кіхот, — у цьому замку, де я оце вдруге вже опинився, стільки мені всякого непевного приключилось, що я не наважуюсь дати певної відповіді на будь-які питання щодо речей, котрі в згаданому замку обертаються, бо все в нім, здається мені, зачароване та зачакловане. Хто не вірив, що то шолом, а не мідниця, тим я вже відповів, а от вирішувати, чи то сідло, чи попона, я не беруся, нехай вашності про те судять, як самі здорові знають. Можливо, саме через те, що вас, панове, не висвячено в рицарі, як мене, чаклуни, які тут живуть, не мають над вами сили — виходить, розум у вас вільний і ви можете міркувати про всі речі, які суть у цьому замку, згідно з власною вашою думкою, а не з моєю уявою.

— Пан Дон Кіхот, безперечно, має цілковиту рацію, — обізвався дон Фернандо, — саме нам випадає вирішити се питання; аби ж його вирішити якнайгрунтовніше, я зберу таємні голоси всіх присутніх тут добродіїв і подам після того повний і докладний звіт.

Хто з присутніх знав про Дон Кіхотові химери, реготали на всі заставки, а неутаємниченим, серед них і новоприбулим стражникам, усе це здавалося несусвітною глупотою. Після таємного опитування дон Фернандо виголосив, що всі присутні зійшлися на тому, що це — попона на коня. Із цим не погодилися «неутаємничені» — слуги дона Луїса та стражники. Дон Кіхот звинуватив їх у брехні й напав на одного зі стражників.

Господар заїзду збігав швиденько по свою патерицю й меча й став зразу ж по боці стражників; дон Луїсові слуги обступили кругом свого панича, щоб він, буває, не втік під той розгардіяш; голяр, побачивши ту колотнечу, ухопився за сідло, а Санчо з другого боку вчепився; Дон Кіхот добув меча і напав на стражників; дон Луїс гукав на слуг, щоб кидали його та бігли на допомогу Дон Кіхотові, а також Карденієві та дону Фернандові, що за нашого рицаря обстали; священник кричав, корчмариха репетувала, корчмарівна голосила, Маріторна вила, Доротея нестямилась, Люсінда чудувалась, панна Клара умлівала... Голяр гамселив Санча; Санчо молотив голяра; дон Луїс, якого слуга схопив за руку, щоб не втік, так йому дав у зуби, що бідолаха аж мазкою вмився; аудитор кинувся його рятувати; дон Фернандо повалив одного стражника і гатив його носачами; корчмар волав непутнім голосом на поміч слугам Святої Германдади, — разом кажучи, усе в корчмі лементувало, кричало, гукало, куйовдилось, жахалось, колотилось, кресалось, дубцювалось, брикалось, мордувалось, різалось, кривавилось... І от серед цього

гармидеру, колоту і рейваху Дон Кіхотіві примарилось рантом, що лиха година занесла його в Аграмантів табір¹, у сáму веремію, і він гукнув на все горло, аж корчма розляглася:

— Гей, ви, всі! Стійте мені зараз же, сховайте зброю, вгамуйтеся і слухайте мене, кому ще хочеться жити!

Почувши той окрик, усі схаменулись, а Дон Кіхот провадив далі:

— Чи не казав я вам, панове, що сей зáмок зачарований, що в ньому виводиться десь цілий легіон злих духів? От вам іще один доказ: ті чвари, що колотили колись Аграмантовим табором, перенеслися і перекинулися вочевидьки сюди. Глядіть лишень: той б'ється за меч, сей за коня, той за орла, сей за шолом — усі б'ємось і самі не знаємо за що. Отож підійдіть сюди, пане аудиторє, і ви, пане пароху, нехай один із вас буде цар Аграмант, а другий — цар Собрін і вчиніте, мості-панове, між нами замир'я. Присягаю всемогутнім Богом — велика то ганьба, що ми, чеснородні люди, убиваємо один одного за якісь там марниці!

Стражники хоть і не второпали Дон Кіхотової мови, та доброї од Карденія, дона Фернанда і прибічників його дістали хлости, через те їй не хотіли вгамуватись; голяр швидко заспокоївся, бо в тій колотнечі вирвано йому бороду й сідло; Санчо як вірний слуга скорився одразу, почувши голос свого пана; четверо дон Луїсових пахолків теж утишились, чом би, подумали, й ні; один лише корчмар галасував, що пора, нарешті, покарати сього нахабу і шаленця, котрий раз у раз йому заїзд баламутить. Укінці галас таки ущух помалу, а в Дон Кіхотівій уяві осяче сідло так і зосталось до судного дня попоною, мідниця — шоломом, а корчма — замком.

Коли всі так-сяк заспокоїлись і замирились, послухавши аудиторів та парохів намови, слуги знов почали домагатись, щоб дон Луїс притьмом із ними їхав. Кінець кінцем справу вирішили ось як: раз уже дон Луїс затявся не вертатись додому, хіба що на кавалки його порубають, то дон Фернандо скаже його слугам, хто він такий, і запропонує юнакові поїхати з ним разом в Андалузію, де брат його маркіз прийме шляхетного гостя з належною повагою і пошаною. Коли слуги дізнались про високе становище дона Фернанда і про непохитний намір дона Луїса, вони постановили проміж себе, що трое поїдуть до старого пана розказати йому, що і як, а четвертий залишиться при доні Луїсі, слугуватиме йому й стерегтиме його невідлучно, поки тії по нього не вернуться або не пришлють од пана нового якого розпорядження.

Отак-то владою царя Аграманта і мудрістю царя Собріна втихомирилась нарешті та велика усобиця. Але одвічний ворог згоди і

¹ Ідеться про колотнечу, наслану архангелом Михаїлом на табір царя Аграманта, чие військо облягало Париж. Замирив заколотників цар Собрін, про що розповідається в поемі французького поета Л. Аріосто «Роланд Несамовитий».

недруг миру, зазнавши такої ганьби та наруги і побачивши, як піді-
гріта ним ворохобня звелася ні на що, надумав іще раз спробувати
щастя, зірвавши нову бучу, нову колотнечу.

Стражники виявили, що в них було розпорядження заарештувати Дон
Кіхота.

Знов і знов покликались стражники на право, аби присутні допо-
могли їм узяти того грабіжника й розбійника, що промишляє по
всіх дорогах і роздоріжжях. Слухаючи тої мови, Дон Кіхот тільки
посміхався, а потім заговорив упевнено і спокійно:

— Ех ви, ница ницота і підла підлота! То це, по-вашому, розбій —
кайдани розбивати, невольників визволяти, нужденних рятувати, по-
хилих підіймати, бездольних спомагати? Ех ви, лёдач ледача і темна
темнота! Не дав вам Бог підсліпим вашим розумом спізнати всю вел-
лич мандрованого рицарства, не дарував за гріхи ваші свідомості, що
не тільки самого такого рицаря, ба й тінь його повинні ви шанувати.

Слуги правосуддя впевнилися, що рицар — божевільний, і навіть зго-
дилися стати миротворцями між голярем і Санчо Пансою, які гризлись до
цього часу. Було вирішено доправити Дон Кіхота додому. Для цього спору-
дили клітку й поставили її на підводу. Переодягнувшись у машкару, слуги
підійшли до сонного рицаря й скрутили йому руки й ноги. Дон Кіхот був
переконаний, що на нього напали всі привиди й примари зачарованого
замку, а його самого було залято.

Валка із загратованим Дон Кіхотом зупинилася на перепочинок. Санчо
вмовив пароха випустити його пана на волю. У цей час з'явилася процесія
покутників, що несли на ношах фігуру під чорним запиналом. Рицарю зда-
лося, що це знакомита сеньйора, яку гультя і розбишаки гвалтом схопи-
ли, він сів на Росинанта й напав на процесію. Прочани дали відсіч, і Дон
Кіхот грюпнувся з коня, як непришнний.

Санчо, думаючи, що пана вбито, припав до нього і став голосити,
вельми жалібно і вельми кумедно.

— О квіте лицарства! Поліг еси під кием і скінчив еси дні свої, що
з таким великим провадив пожитком! О похвало свого роду, честе і
славо цілої Ламанчі та й цілого світу! Як тебе не стало, опанують усю
землю злороби лукавії, не боячися жодної за своє злоробство покари!
О пане мій добрий, понад усіх Олександрів щедротний — за вісім мі-
сяців джурування дав еси мені найкращий острів, який будь-коли оп-
ливало і омивало море! О, смиренний супроти пихатих і гордовитий
супроти смиренних, небою небезпек і терпю наруг, закоханий без
причини, сподвижниче благих, споборниче лукавих, противниче
мерзенних, одне слово, о, мандрований лицарю, — тим уже все сказа-
но, що дається сказати!

Той Санчів завід та лемент одживив Дон Кіхота; першим словом
рицар ось як обізвався:

— Хто жис вдалині від тебе, найсолодша Дульсінеє, ще й над сюю тяжчої дознає муки! Допоможи мені, друже Санчо, злізти на зачарованого воза, бо на сідлі у Росинанта не всиджу, так мені отеє рамено потрошили.

— Із дорогою душею, пане мій любий, — одказав Санчо. — Вертаймося мерщій у село разом із цими добродіями, що справді вам добро вдіяти бажають, а там уже злаштуємось до нового походу, із якого буде нам більше слави і вжитку.

— Добре говориш, Санчо, — зауважив Дон Кіхот, — нам і справді годиться переждати, поки минеться пагубний вплив світил, що нині владарюють.

Каноник, парох і цирюльник заявили, що кращої ради годі й придумати. Натішившись доволі з Санчової простоти, вони посадили Дон Кіхота на підводу, на якій він і перше їхав, покутники вишикувалися знову і рушили своєю дорогою; стражники не хотіли їхати далі, і парох заплатив їм, що був винен; каноник попросив пароха, аби подав йому звістку про те, що там станеться з Дон Кіхотом — чи вилікується він од тієї наруги, чи й далі химери гнутиме, а сам поїхав своєю путею. Одне слово, усі попрощались і розїхались хто куди. Зостались тільки парох із цирюльником, Дон Кіхот із Санчом та смирняга Росинант, що, подібно до пана свого, терпляче зносив усі недогоди.

Підвідчик запряг воли, підмостив Дон Кіхотові сіна та й поїхав поволеньки, по своєму звичаю, тією дорогою, що вказав йому парох. Десь аж на шостий день дотяглися вони до Дон Кіхотового села, під самий обід туди вїхали. Була неділя, і на майдані, через який проїздив Дон Кіхот, юрмилось чимало народу. Усі кинулись дивитися, хто то їде, і, як упізнали земляка свого, дуже здивувались. Один хлопець побіг сказати ключниці й небозі, що там пана їхнього й дядька на волах везуть, а він худючий такий та жовтий прямо на сіні лежить. Боже, як заголосили поштиві білі голови, аж жаль було слухати!

Почувши про те, що Дон Кіхот повернувся, прибігла й Санчиха; вона вже знала, що чоловік їздив із паном за джуру, і як тільки його побачила, першим словом спитала, чи осел здоровий. На те відказав Санчо, що осел краще мається, ніж його хазяїн.

— Хвала ж тобі, Господи, за велику ласку! — вигукнула молодичка. — А тепер скажи мені, чоловіченьку, чи багато ж ти там заджурував? Чи привіз же ти мені хоч на плахту нову? Чи купив діткам черевички?

— Сього я не купив, — одказав Санчо, — зате, жіночко, привіз щось краще й дорожче.

— Ой, яка ж я рада! — сокоріла жінка. — Покажи мерщій оте краще та дорожче, дружино моя, хай я собі хоч серце розвеселю, а то воно геть стужилося, що ти так довго десь барився.

— Дома покажу, — відповів Санчо, — поки що здобрій, жінко, і цим, а от уже вдруге на пригоди пустимось і Бог нам погодить, то сама побачиш: вийду я на грапа або на губернатора, острів мені дадуть, і то не дрантивий який-небудь, а щонайкращий. Ех, щоб ти знала, як то любо та мило джурую почесним бути при якомусь мандрованому лицареві, шукачеві пригод! Правда, частіше то воно такі пригоди випадають, що не дуже-то й хотілось: на сто тільки одна буде добра, а то все на верлє. Це я й на собі досвідчив, бо вже мене і на ковдрі гойдано, і по ребрах гладжено... А все-таки любота: ідеш собі, пригод виглядаючи, по горах блукаєш, по лісах тиняєшся, на скелі вилазиш, у замках гостюєш, у корчмі якій-хотя ночуєш, і за те ані шеляга ламаного нікому не платиш!

Такі розмови провадив Санчо Панса з жінкою своєю Хуаною, а тим часом клюшниця та небога Дон Кіхотіві клопоталися коло нього, роздягали та в ліжко старосвітське його вкладали. Він же поглядав на них зизом і ніяк не міг уторопати, де це він і що з ним діється. Парох наказував небозі, аби добре дядька доглядала, а найпаче пильнувала, щоб він знов, буває, не втік. Парох пішов, а вони ще довго ще сиділи стривожені й збентежені, думаючи про те, що скоро пан їхній і дядько трохи оклигає, зараз же знову од них утече. Так же воно потім і сталось, як вони гадали.

Цілий місяць виходжували вдома Дон Кіхота. Син його сусіда бакалавр Самсон Караско розповів, що вже надрукована історія пригод Дон Кіхота і Санчо Панси якогось Сиди Ахмета Бен-інхалі, якою всі зачитуються. Дон Кіхот і Санчо Панса вирушили в нову подорож. Вони поїхали до Сарагоси, де мав відбутися лицарський турнір, але спочатку завернули в Тобосо, щоб взяти благословення в Дульсінеї. Виявилось, що Дон Кіхот навіть не знає, де приблизно мешкає його дама серця, адже він ніколи її не бачив і закохався у неї за переказами. Санчо сказав, що бачив її і передав від неї листа теж за переказами. Щоб господар не довідався про облуду, джура вирішив якнайшвидше виманити Дон Кіхота з Тобоса. Оскільки вже було пізно, він запропонував лицарю зачекати в лісі, поки Санчо поговорить з Дульсінеєю. Зустрівши на дорозі трьох селянок, Санчо переконав Дон Кіхота, що це прийшла Дульсінея з придворними дамами. Вражений грубістю селянки, Дон Кіхот вирішив, що вона зачарована чаклуном. У лісі ж Дон Кіхот переміг Рицаря Дзеркал, яким виявився Самсон Караско. А Дон Кіхот був переконаний, що і в цьому перетворенні не обійшлося без злого чаклуна. Назустріч їм їхав віз, на якому везли левів. Коли Дон Кіхот наказав відкрити клітку, переляканий сторож послухався, але леві не вийшли з неї. Відтоді Дон Кіхот став іменувати себе Рицарем Левів.

Через декілька днів рицар зустрів герцога з дружиною. Герцогиня читала книги про Дон Кіхота, і подружжя, яке надзвичайно любило розиграти, запросило рицаря до себе. Вони чудувалися з розуму й безумства Дон Кіхота та кмітливості й простосердечності Санчо Панси, що врешті-решт повірив у те, що Дульсінею зачаклували, хоча сам і був тим «чаклуном». Уночі до палацу герцога «прибув» чарівник Мерлін, який сповістив, що для

того, аби розчаклувати Дульсінею, Санчо має висікти себе три тисячі разів. Джуря не захотів цього робити, але герцог пообіцяв йому за це острів. До того ж і сікти себе можна було поступово. Тим часом у замку з'явилася графиня Трифальді, дуення принцеси Метонімії. Злий чарівник перетворив її господиню з чоловіком на статуї, а у дванадцяти дуеній почали рости борода. Чарівник пообіцяв прислати за Дон Кіхотом коня, який перенесе його в зачакловане королівство, де відважний рицар стане на герць із підступним чаклуном. Дон Кіхот і Санчо сіли на дерев'яного коня, їм зав'язали очі, слуги герцога почали обдувати їх із ковальських міхів, а безумний гідальго вважав, що вони летять у повітрі. «Повернувшись», вони знайшли послання від чарівника: уже самою рішучістю вступити у єдиноборство Дон Кіхот розчаклував усіх.

Тим часом Санчо почав готуватися до губернаторства. Розумні поради, висловленні Дон Кіхотом своєму джурі, надзвичайно вразили герцога. Санчо разом із чималим почтом вирушив керувати невеликим містом, яке він прийняв за острів Баратарію, бо не знав, що острови бувають лише на морі. Жителі містечка визнали, що мудрішого управителя і судді вони ще не мали. Але Санчо тим часом жилося нелегко: він не міг піти туди, куди хотів, не міг з'їсти те, чого хотів, адже вимушений був підкорятися етикету та приписам лікарів. Аж тут на острів Баратарію несподівано напали вороги. Санчо принесли два щити й міцно прив'язали один спереду, інший ззаду. Як тільки Санчо ступив крок, то відразу впав і залишився лежати, затиснутий між щитами. Він чув крики, дзвін зброї, його щити рубали мечем. Нарешті з криками: «Перемога!» — усі кинулися до Санчо і визволили його від щитів. Санчо відразу осідлав осла й вирушив до Дон Кіхота, вирішивши, що губернаторства з нього досить. Дон Кіхот відправився до Барселони, щоб доставити всім, що він не такий, яким зобразив його Сид Ахмет Бенінхалі. У Барселоні Дон Кіхот вступив у поєдинок з Рицарем Білого Місяця і був ним переможений. Рицар, який насправді був Самсоном Караско, вимагав, щоб Дон Кіхот повернувся додому й цілий рік не залишав своє село. Повернувшись додому, Дон Кіхот захворів. Перед смертю розум повернувся до нього, він прокляв рицарські романи, заповів майно небозі за умови, що вона виїде заміж лише за того, хто ніколи нічого не читав про рицарів.

Переклад М. Лукаша

1. Яким постає ідеальний рицар у літературі середньовіччя? **2.** Пригадайте, чим відрізнялася золота доба від залізної в античній міфології.

3. Роман Сервантеса був написаний як пародія на рицарські романи. Чому вдалося йому вийти за межі пародії та почати жити самостійним життям? **4.** Що спонукало Дон Кіхота стати мандрівним рицарем? А що спокусило Санчо Пансу відправитися в подорож? **5.** Хто назвав Дон Кіхота Рицарем Сумного Образу? Якою подією це було викликано? **6.** Яким має бути мандрівний рицар з точки зору Дон Кіхота? Чи відповідала поведінка Дон Кіхота омріяному ідеалу? **7.** Які «подвиги» здійснив Дон Кіхот? Яку оцінку дали їм оточуючі, Санчо Панса, сам Дон Кіхот? Якими мали бути їхні наслідки з точки зору рицаря? А якими вони є насправді? **8.** Чи згодні ви з твердженнями Дон Кіхота, що «обачність велить нам діяти добром там, де можна уникнути зла», «чесним людям не подоба

ставати катами своїх ближніх»? Чому ці сентенції автор уклав у уста божевільного рицаря? **9.** Фраза «*волею небес уродився я в сей залізний вік, аби на світі ... золоту добу воскресити*» звучить у романі двічі. Хто і за яких обставин її промовляє? Якого ефекту хотів досягти автор цим повтором? **10.** Порівняйте Альфонсу Лоренсу з Дульсінеєю Тобоською. Чому дамою свого серця Дон Кіхот обрав не дворянку, а селянську дівчину? **11.** Серед химерних промов Дон Кіхота приховані мудрі поради, які спонукають людство до змін на краще («*велика то ганьба, що ми, чеснородні люди, убиваємо один одного за якісь там марниці*» тощо). Знайдіть їх. Чи можна стверджувати, що вони становлять справжню сутність образу Дон Кіхота? **12.** Підготуйте розповідь про стосунки Дон Кіхота та Санчо Панси. Чи випадково один із них високий і худий, а інший — низенький і товстий? **13.** Мова Дон Кіхота і Санчо Панси насичена прислів'ями та приказками. Як це характеризує персонажів? **14.** Чому роман Сервантеса називають «трагікомічним епосом іспанського народу»? **15.** Дон Кіхот став вічним образом світової літератури. Що в його образі приваблює людей протягом століть? **16.** Ким Дон Кіхот є для вас: мрійником, божевільним, диваком, шляхетною людиною? **17.** Поясніть значення висловів *здонкіхотився, битва з вітряками, Рицар Сумного Образу*. Які ще вислови з роману стали крилатими?

18. Напишіть твір-роздум на одну з тем: «Чи потрібні нині Дон Кіхоти?»; «Двобій непрактичної духовності із бездуховною практикою: що далі?»

Літературне відлуння

Рубен Даріо

СОНЕТ – СЕРВАНТЕСУ

В години смутку й горя — я один.
Але приходять добрий друг до мене —
Сервантес. Він мої печалі й тріни
Пом'якшує. Життя й природа — він.

Шолом блискучий з золота й перлин
Дає він сну моєму, і шалене
Виводить серце на ясні терени,
Де спокій, і молитва, й сміху дзвін.

Ласкавий лицар. Він говорить. Мова
Тече, немов ручай із кришталю.
О, як я слухати його люблю!

Ось він іде, як доля загадкава,
Світ веселити силою жалю,
Скорботою свого святого слова.

Переклад Д. Павличка

*Фрагмент пам'ятника
М. Сервантесу
в Мадриді*

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР

(1564–1616)

...З-поміж усіх великих людей Шекспір найзагадковіший. Єдине, що ми знаємо про нього, — це те, що він жив і страждав.

Дж. Джойс, ХХст.

25 квітня 1616 р. закінчилася велика літературна епоха — у цей день помер Мігель Сервантес і був похований Вільям Шекспір. Відходила в минуле доба, яка давала надію, що людина здатна відродити золотий вік, піднести збіднілого гідальго й провінціала до вершин людського духу. Які б списки й рейтинги найвпливовіших особистостей світу не склалися — серед них завжди будуть імена Сервантеса й Шекспіра.

Про життя Вільяма Шекспіра відомо не дуже багато. Він народився в невеличкому містечку Стретфорд-на-Ейвоні. День народження великого драматурга невідомий, однак ми знаємо, що 26 квітня 1564 р. його хрестили. А потім усе було, як і в усіх дітей із заможних міщанських родин: школа, де вивчали грецьку та латинську мови, і, звичайно, розваги, серед яких найулюбленішими були виступи мандрівних театральних труп, яких на той час в Англії існувало дуже багато. Вони переїжджали з ярмарку на ярмарок, з містечка до містечка, з графства до графства, примушуючи публіку то до нестями реготати, то без упину ридати. Прийде час, і Шекспір стане актором однієї з таких труп ...

У вісімнадцять років Шекспір одружився з дівчиною, старшою за нього на вісім років. Вона народила трьох дітей: доньку Сусанну і близнюків — сина Гамнета і доньку Джудіт. Подальша доля, здавалося, була чітко визначена. І раптом у житті Шекспіра відбулася надзвичайно стрімка зміна: у двадцять три роки він покинув родину і поїхав до Лондона, щоб стати актором. Що примусило його це зробити? Дослідники шукають відповідь до цього часу і залежно від того, яким вони уявляють Шекспіра, визначають різні варіанти. Одні стверджують, що це був бунт проти провінційної нудьги, намагання реалізувати себе й ствердити свій талант. Збереглася легенда, за якою Шекспір змушений був покинути рідні місця, тікаючи від переслідування місцевого аристократа, бо полюбляв полювати на оленів у його парку. Інші вважають, що справа набагато простіша: батько Шекспіра майже збанкрутував, треба було шукати заробітку, а в Лондоні його знайти було значно легше. У будь-якому разі згодом Шекспір розрахувався не тільки з боргами, а й купив у Стретфорді найбільший будинок.

Достеменно відомо: у 1587 р. Шекспір покинув рідне містечко і в 1590 р. опинився в лондонській театральній трупі. Що з ним відбувалося впродовж трьох наступних років — невідомо. Чи він мандрував шляхами Англії з мандрівними акторами, чи вирушив разом з експедиційними військами до Нідерландів, чи побував в Італії...

Театральне життя в Лондоні на початку 1590-х років було бурхливим і дещо відрізнялося від сучасного. Справа в тому, що репертуар тодішнього театру залежав від складу його трупи. Скажімо, у ній було шістнадцять акторів. Отже, дійових осіб у п'єсі мало бути не більше або дія розгорталася так, щоб один актор міг зіграти декілька ролей. Якщо хтось із них хворів чи залишав трупу і йому не було заміни, то відповідно перероблялася й п'єса. Вона мала протягом усієї дії утримувати увагу публіки, щоб після вистави невдоволені глядачі не побили акторів-невдах. До речі, млявість і нерішучість Гамлета в однойменній трагедії дехто з дослідників пояснює саме необхідністю постійно тримати глядачів у напруженні.

Часто конкуренти «позичали» один в одного сюжети, характери чи сценічні розв'язки. Зазвичай, у цій боротьбі виграла та трупа, у якої, окрім обдарованих акторів, був ще й талановитий автор, який міг швидко переробити чужі п'єси чи написати власну. Мабуть, саме з цього й почав Шекспір свою письменницьку кар'єру в Лондоні. Великої акторської слави він не зажив, а от драматургом став відомим. Коли Шекспір повернувся до столиці, де знову відкрилися театри, що були закриті через чуму, за нього сперечалися вже кілька театральних труп. Драматург віддав перевагу театру Джеймса Бербеджа і написав для його сина Річарда, видатного актора, найкращі трагічні ролі.

Шекспір став відомим автором. Його трупа виборола право ставити вистави при королівському дворі, що відкрило шлях драматургові до вищих прошарків суспільства. Подейкували, що навіть Єлизавета I із задоволенням спілкувалася з геніальним письменником.

У 1596 р. Шекспір пережив велике горе — помер його одинадцятирічний син Гамнет. Він обезсмертив його ім'я в трагедії, яку написав через п'ять років після смерті хлопчика. У цьому ж році батько Шекспіра отримав дворянство, спадковий герб і девіз «Не без прав». Джон Шекспір домагався цього майже тридцять років і досяг завдяки впливовим друзям сина Вільяма.

У 1599 р. в Лондоні відкрився новозбудований театр «Глобус», девіз якого «Увесь світ лицедіє» нині повсюдно відомий. Пайовиком його був і Шекспір. Саме в «Глобусі» вперше були поставлені великі трагедії «Гамлет», «Отелло», «Король Лір» і «Макбет».

У своїй найвідомішій трагедії «Гамлет» Шекспір використав легенду про датського принца Амлета, записану Саксоном Граматиком близько 1200 р. Щоправда, доля до Амлета була прихильнішою: він зміг заручитися підтримкою англійського короля і повернув собі

трон. Надзвичайно популярна в ті часи «трагедія помсти» набула в Шекспіра іншого, філософського, звучання. З одного боку, ми із завмиранням серця стежимо за протистоянням Гамлета і Клавдія: чи встигне принц помститися? Чи буде покарано братовбивцю? Це **зовнішня дія** п'єси, яка протягом усієї вистави тримає глядача в напруженні. З іншого — нас хвилює те, що відбувається в душі принца. Це **внутрішня дія** п'єси, що надає трагедії глибокого філософського звучання. Гамлет стоїть перед непростим вибором: піднятися на боротьбу зі злом і загинути чи скоритися й залишитися живим. І далі: караючи Клавдія, чи не уподібнюється Гамлет своєму дядькові? Чи можна подолати зло, не використовуючи його засоби? Тож, як влучно зауважив Й. В. Гете, трагедія Гамлета — це трагедія пізнання зла людиною. Ця п'єса Шекспіра ставить багато запитань, відповіді на які людство разом із Гамлетом шукає вже не одне століття.

У 1609 р. вийшла друком єдина прижиттєва збірка сонетів Шекспіра, що засвідчила неабиякий ліричний талант письменника. Її героїня, так звана смаглява леді, порушила всі поетичні канони: чи не вперше в європейській поезії оспівувалася не довершена красуня, а звичайна земна жінка, яку кохання робить найкращою і наймилішою.

У 1612 р. драматург, припинивши свою театральну діяльність, повернувся до рідного міста.

Ще за життя сучасники Шекспіра надзвичайно високо цінували його талант, називаючи письменника *«солодкозвучним і медоточивим»*. Проте вони й звинувачували його в тому, що драматург не гребував «запозиченнями» із чужих творів. На це Шекспір не без гумору відповідав, що запозичені сюжети й сцени — це як гарні дівчата, яких він забирає з непристойного товариства, щоб увести до шляхетного. Безперечно, що в нього «позичали» набагато більше: однак нам про це невідомо.

Для сучасників літературні заслуги й авторство Шекспіра були поза сумнівами, його талант ставили понад здобутки дуже шанованих у добу Відродження античних авторів. Джон Мільтон назвав його *«сином Вічності і Слави»*. Однак уже у XVIII ст. почали висловлювати сумніви щодо авторства Шекспіра. Мовляв, провінціал, актор без освіти не міг створити такі глибокі філософські твори. Це хтось з якихось причин за домовленістю із Шекспіром користувався його прізвищем, аби приховати своє авторство. Так виникло **шекспірівське питання**. Серед імовірних авторів шекспірівських творів кого тільки не називали: від філософа Френсіса Бекона до королеви Єлизавети I!

Як би там не було, головне те, що неможливо уявити духовне життя людства без творчості стретфордського лебедя, як часто називають великого письменника, бо навіть людина, надзвичайно далека від літератури, перебуває в полоні безсмертних шекспірівських образів: Ромео і Джульєтта, Гамлета й Офелії, короля Ліра та Отелло...

ДІЙОВІ ОСОБИ

Клавдій, король Данії. Гамлет, син попереднього й небіж нинішнього короля. Полоній, головний королівський радник. Горацио, друг Гамлета. Лаерт, син Полонія. Вольтіманд, Корнелій, Розенкранц, Гільденстерн, Озрік — придворні. Дворянин. Священик. Марцелл, Бернардо — офіцери. Франціско, солдат. Рейнальдо, служник Полонія. Актори. Два блазні, гробокопи. Фортінбрас, принц Норвезький. Капітан. Англійські послы. Гертруда, королева Данії, Гамлетова мати. Офелія, дочка Полонія. Вельможі, дами, офіцери, солдати, моряки, гінці, слуги. Привид Гамлетового батька.

Дія відбувається в Данії.

Король повідомляє, що, хоча ще й триває жалоба за братом, померлим королем, він одружується з його вдовою. При цьому принц Гамлет, син небіжчика, і небіж нового короля, оголошується спадкоємцем трону й залишається в Данії, а не їде продовжувати навчання у Віттенберзі.

Дія перша

СЦЕНА 2

Зал у замку.

Входять король, королева, Гамлет, Полоній, Лаерт, Вольтіманд, Корнелій, вельможі й почет.

Гамлет. Коли б ця плоть моя, міцна занадто,
 Розтала, зникла, скапала росою!
 Чому Творець заборонив нам віку
 Собі вкорочувати? Боже, Боже!
 Яке нікчемне, марне й недолуге
 Все, що на світі діється. Тьху! Тьху!
 Немов горбд неполотий, де густо
 Буяють бур'яни. Саме огидне
 Його заполонило! Як це сталось?!
 Два місяці, як він помер. Ні, менше!
 Такий король! Із нинішнім зрівняти —
 Він, як Гіперіон з сатиром поруч,
 І матір так любив він, що, мабуть,
 Вітрам небес не дав би надто грубо
 Дихнути їй в обличчя. Небо й земле!
 Що згадувати?! Так вона горнулась
 До нього, мов з поживи тої голод

Вільям Шекспір

Зростав у неї ще. І ось — за місяць...
Несталосте, твоє імення — жінка!
Лиш місяць! Не стоптала й черевиків,
Що в них за тілом батьковим ішла
В сльозах, як та Ніоба. І тепер...
О Боже мій! Тварина нерозумна,
І та, напевно, довше б сумувала!
Побралася із дядьком, що до батька
Подібний так, як я до Геркулеса.
Ще й сіль облудних сліз її не зникла
З очей, а вже на кровозмісне ложе
Вона спішить. В квапливості оцій
Добра немає і не може бути.
Розбийся, серце, — мушу я мовчати!

Входять Гораціо, Марцелл і Бернардо.

- Гораціо. Привіт вам, принце!
Гамлет. Гораціо! Невже це ви насправді!
Гораціо. Приїхав я на похорон сюди.
Гамлет. Студенте-друже, не кепкуй ти з мене.
Кажі вже, що приїхав на весілля.
Гораціо. Та з ним таки ж і справді не барились.
Гамлет. Ощадність, любий друже мій, ощадність.
Печеню з похорону подавали
Уже як холодець на стіл весільний.
З найгіршим ворогом в раю зустрітись
Волів би я, ніж дня цього дожити.
Мій батько! Він стоїть переді мною.
Гораціо. Де, принце, де?
Гамлет. В очах душі моєї.
Гораціо. Його я бачив: справжній був король.
Гамлет. Він був людиною в усьому й завжди.
Я рівного йому вже не спіткаю.
Гораціо. Мені немовби він зустрівсь учора.
Гамлет. Зустрівся? Хто?
Гораціо. Небіжчик батько ваш.
Гамлет. Розповідайте, ради Бога.
Гораціо. Бернардо і Марцелл, оці панове,
Дві ночі поспіль стоячи на чатах,
В опівніч глупу бачили, як постать,
Озброєна від голови до п'ят,
Цілком до батька вашого подібна,
З'являлася повільно й урочисто.
Аж тричі привид перед їх очима

Проходив зблизька, а вони стояли,
Поторопівши, з остраху застигши,
Як ті драглі, й не зважились озватись.
Коли ж із таємницею своєю
Прийшли вони до мене, третю ніч
Разом із ними став і я на варту.
Потвердилося кожне їхнє слово:
Той самий привид і в ту саму пору.
Я знаю батька вашого: подібний,
Як ця рука подібна до цієї.

Гамлет. Де це було?

Гораціо. Де варта, на терасі.

Гамлет. Вночі сьогодні ві на чатах?

Марцелл і Бернардо. Ми.

Гамлет. Я стаю на варту.

Можливо, знов він прийде.

Гораціо. Безумовно.

Гамлет. Як з'явиться він в батьковій поставі —
Озвусь я, хоч би там розверзлось пекло,
Мене примушуючи до мовчання.
Ви досі зберігали таємницю,
То я прошу — й надалі зберігайте
І все, що станеться цієї ночі,
Тримайте в думці, не на язика.
Я за любов віддячу. Прощавайте!
Опівночі приблизно я прийду.

Усі. Прийміте нашу відданість і вірність.

Гамлет. Прийму любов, як ви мою. Прощайте!
Виходять усі, крім Гамлета.

Дух батька збрійний! Щось тут не гаразд.
Якась підлота. Хоч би ніч скоріше!
Терпи. Хоч злочини сховать і в прірві,
А людське око їх і звідти вирве.

СЦЕНА 3

Кімната в Полонієвому домі.

Лаерт попереджає Офелію, щоб не довіряла залицянням Гамлета.
А Полоній повчає Лаерта, який іде навчатися до Парижа.

Полоній. І закарбуй собі такі поради:
Ти язика не доручай думок,
Думок безладних — не доводь до дії.
Привітний будь, але без панібратства;
Надійних друзів ланцюгом крицевим

Прикуй до серця, лиш собі долоні
Не муляй, ручкавшись із першим-ліпшим
Недолітком. У сварку бійся встряти,
А встряв — поведься, щоб тебе боялись.
На слух будь щедрий, а скупий на мову,
Всіх вислухай, а власну думку май.
Ший одяг згідно із своїм достатком, —
Багатий, та без різних витребеньок,
Бо з вигляду й людину пізнають,
А надто в Франції; там щодо цього
Добірний смак у вищій товаристві.
Не позичай ні в кого і нікому.
Комусь позичиш — гроші й друга втрапиш,
Тобі позичать — прощавай ошадність.
А головне: будь вірний сам собі,
І вже за цим іде, як ніч за днем,
Що й з усіма не будеш ти нещирий.
Прощай. Хай ці слова в тобі дозріють.
Лаерт. В покорі з вами я прощаюсь, пане.

Виходить.

- Полоній. Ви про що з ним говорили?
Офелія. Ми, прошу вас, про Гамлета вели
Розмову.
- Полоній. Добре, це якраз до речі.
Мені казали, що частенько Гамлет
Перебував з тобою наодинці
І що прихильна ти до цих побачень.
Якщо це справді так, як говорили,
Застерігаючи мене, то, значить,
Не тямиш ти нітрохи, як повинна
Себе поводити моя дочка.
Що там у вас? Кажі, та тільки правду.
- Офелія. Останнім часом він мені не раз
Освідчувавсь у почутті своєму.
- Полоній. Ет! Почуття! Говориш, як дівчатко,
Що зовсім ще не знається на цьому.
І ти «освідченням» цим самим віриш?
- Офелія. Не знаю, як і думати про них.
- Полоній. Навчу я: думай так, що ти дитина;
Бо ті освідчення, що шага варті,
Береш за злото. Ти себе дорожче
Цінуй, а то (скажу тим самим словом)
Освідчиш ти мені свою глупоту.

-
- Офелія. Але в своїм коханні запевняв він
Якнайчеснішим способом мене.
- Полоній. Аякже, спосіб! Ну, продовжуй далі.
- Офелія. Щоб ствердити запевнення свої,
Він усіма святими присягався.
- Полоній. Це сильця, щоб ловити перепілок.
Я знаю: кров кипить, то й серце щедро
Тих присягань позичить язикові.
Це спалахи, вони ще не вогонь,
Лиш світять, а не гріють, і згасають,
Заледве блимнувши. Отож віднині
Ти будь на зустрічі скупіша трохи.
Не поспішай на перший поклик бігти
Так, ніби принц наказує тобі.
Ти Гамлетові тільки в тому й вір,
Що він — юнак, що бігати він може
На довшому припоні, аніж ти.
Коротше кажучи, не йми ти віри
Тим присяганням, бо вони облесні,
На них чуже святенницьке вбрання,
Щоб нечестиві приховать бажання
Та щоб тебе ввести в оману легше.
Отож-бо я не хочу, щоб про тебе
Могли якісь ходити поговори.
То з Гамлетом ти й не марнуй дозвілля.
Це я тобі наказую. Іди.
- Офелія. Я слухаюсь вас, тату.

СЦЕНА 5

Інше місце на терасі. Входять привид і Гамлет.

Привид батька Гамлета розповідає принцу, що насправді його отруїв Клавдій, і просить сина помститися за його наглу смерть, але при цьому не чіпати матері.

Гораціо (*за сценою*). Принце, де ви?
Гамлет. Агов, агов, соколики, сюди!

Входять Гораціо і Марцелл.

Гораціо. Які новини, принце?
Гамлет. У Данії негідника немає,
Який не був би й справжнім шахраєм.

Гораціо. Не варто й привида з труни вставати,
Щоб нам відкрити це.

Гамлет. Отож, мабуть, без зайвих балачок
Ми, розпрощавшись, підем хто куди:

Ви йдіть, куди бажання й справи кличуть,
Бо в кожного бажання й справи власні, —
А я? Ну, щодо мене, бідолахи,
То я піду молитись.

Гораціо. Якийсь безладний вихор диких слів.

Гамлет. Якщо я вас образив, то шкодую.
Ви не беріть за зле.

Гораціо. Тут зла немає.

Гамлет. Є зло, Гораціо, та ще й велике,
Клянуся в цьому Патріком святим.
А привид мій — він чесний, справжній привид.
Ну, й якось ви вже стримайте бажання
Дізнатися, що відбулось між нами.
А нині є до вас прохання в мене,
Товариші по школі й по мечу.
Ви обіцяйте...

Гораціо. Зробимо. Що саме?

Гамлет. Про те, що сталося, нікому й слова.

Гораціо й Марцелл.

Ні, не розкажем.

Гамлет. З любов'ю покладаюся на вас.
А все, чим бідолаха Гамлет зможе
Свою довести приязнь і любов,
Дасть Бог, невдовзі станеться. Ходімо
І — пальці на устах, благаю ще раз.
Звихнувся час наш. Мій талане клятий,
Що я той вивих мушу направляти!
Ну що ж, ходімо разом.

Привид батька Гамлета. Гравюра XVIII ст.

Дія друга

Офелія розповідає Полонію про дивну поведінку Гамлета. У цей час в Ельсінор приїздять Розенкранц і Гільденстерн, яких викликав король, стурбований поведінкою Гамлета. Полоній упевнений, що причина безумства принца — кохання до Офелії. Він пропонує підслухати розмову його дочки з Гамлетом.

СЦЕНА 2

Кімната в замку.

Входить Гамлет, читаючи книгу.

Входять Розенкранц і Гільденстерн.

Гільденстерн. Мій шановний принце!

Розенкранц. Мій любий принце!

Гамлет. Друзі ви мої!

Ну, як у тебе справи, Гільденстерне?

І Розенкранц! Як живете ви, хлопці?

Розенкранц. Як незначні сини землі живуть.

Гільденстерн. На щастя, ми щасливі не надмірно.

Не гудзики на ковпаку Фортуни.

Гамлет. Але ж і не підшви, не на споді.

Розенкранц. Та ні, принце.

Гамлет. Виходить, ви живете в неї коло пояса, десь у самому осередку її ласки.

Гільденстерн. Та туди ми вчащаємо.

Гамлет. До потайних частин? А справді, Фортуна дівка розпусна. Ну, що новенького?

Розенкранц. Нічого, принце, хіба тільки те, що світ став чесний.

Гамлет. Ну, то швидко кінець світу. Тільки відомості ваші неправдиві. Чим ви, друзі мої, так прогнівили цю саму Фортуну, що вона заслала вас сюди, до в'язниці?

Гільденстерн. До в'язниці, принце?

Гамлет. Звичайно. Данія — в'язниця.

Розенкранц. У такому разі, весь світ — в'язниця.

Гамлет. Та ще й як упорядкована. Скільки в ній казематів, камер, підземель. Данія належить до найгірших.

Розенкранц. Ми так не вважаємо, принце.

Гамлет. Тоді для вас світ не в'язниця. Ніщо само по собі не буває ні добре, ні погане, таким його робить наша оцінка. Для мене світ — в'язниця.

Розенкранц. Отже, на в'язницю його перетворює ваше честолюбство: світ надто тісний для вашої душі.

Гамлет. Боже мій! Та замкніть мене хоч і в горіхову шкаралупку, я й там себе вважатиму володарем безмежності. Але скажіть по щирості, що ви робите в Ельсінорі?

Розенкранц. Приїхали вас одвідати, та й тільки.

Гамлет. Вас не викликали?

Гільденстерн. Що нам казати, принце?

Гамлет. Та що хочете, аби до діла! Тільки — заклинаю вас нашою приязню, спільними молодощами, обов'язками непорушної любові, усім найдорожчим, в ім'я чого благав би вас хтось красномовніший, ніж я, — скажіть одверто: по вас посилали чи ні?

Розенкранц (*пошепки до Гільденстерна*). Що йому скажете?

Гамлет (*убік*). Ну, усе помітно. Якщо ви любите мене, не крийтеся.

Гільденстерн. Принце, по нас посилали.

Гамлет. Хочете, я вам скажу, навіщо? Із недавнього часу, сам не знаю чому, я позбувся своїх усіх веселощів, занедбав усі свої звичні вправи, і так мені важко, і цей вінець світотвору — земля — видається мені неплідною скелею. Оце розкішне шатро — повітря, — оці, погляньте, чудові небеса, їхнє величне склепіння, оздоблене золотими іскрами, — усе це для мене тільки нагромадження смердючих і шкідливих випарів. Який довершений витвір — людина! Шляхетні думки! Безмежні здібності! Увесь вигляд, кожен рух викликає захоплення. Учинки нагадують янгола! Бога нагадує розуміння! Окраса всесвіту! Взіреть усього суцього! А чого варта для мене ця істота, квінтесенція якої — прах? Чоловік не вабить мене... та й жінка також, бо з ваших посмішок я побачив, що ви саме це хотіли сказати.

Розенкранц. Принце, у мене нічого схожого й на думці не було.

Гамлет. А чого ж ви посміхнулись, коли я сказав, що чоловік мене не вабить?

Розенкранц. Я подумав, яка пісна зустріч тут чекає акторів. Ми якраз їх випередили по дорозі. Вони прямують сюди, щоб запропонувати свої послуги.

Гамлет. Той, хто грає королів, буде в нас бажаним гостем.

За сценою сурми.

Гільденстерн. Ось і актори.

Гамлет. Панове, дуже радий бачити вас у Ельсінорі. Ваші руки! Ознаки гостинності — привітність і чемність. Дозвольте ж мені й привітати вас у згоді з цими звичайностями, щоб після моєї зустрічі з акторами вам не здавалося, ніби я до них виявив більше люб'язності. Дуже радий вас бачити! Але мій дядько-батько і тітка-мати помиляються.

Гільденстерн. У чому, любий принце?

Гамлет. Я божевільний тільки під час норд-норд-весту. А коли вітер з півдня, я зможу відрізнити сокола від чаплі.

Входять четверо чи п'ятеро акторів.

Ласкаво просимо, панове, ласкаво просимо. А, давній друже! Та й борода ж у тебе вродила, відколи я тебе не бачив. *(До Полонія)* Вельмишановний, чи не подбали б ви, щоб акторів влаштувати як слід? Слухайте, їх треба прийняти якнайліпше, бо вони — стислий літопис і відбиток часу. Краще мати погану епітафію після смерті, ніж заробити кепський відгук від них за життя. *(До актора)* Послухай, друже, чи можете ви поставити «Вбивство Гонзаго»?

Перший актор. Так, пане.

Гамлет. Вистава буде завтра ввечері. А чи змогли б ви, у разі потреби, вивчити монолог рядків так на дванадцять—шістнадцять? Я напишу й уставлю в п'єсу. Можна?

Перший актор. Так, пане.

Перший актор виходить.

Гамлет. Друзі любі, прощаюся з вами до вечора. Ще раз: радий вас бачити в Ельсінорі.

Розенкранц. Ласкавий принце!

Гамлет. З Богом.

Всі виходять.

Ну, от я й сам.

Тупий нікчема, бовдур жалюгідний,

Тиняюсь, як сновида, і мовчу,

Недатний боронити власну справу

І короля обстояти, що в нього

Так підло вкрадено життя і владу.

Страхополох я? Хто мене назве

Поганцем? Схоче ляпаса вліпити?

Чи висмикати бороду й здмухнути

Мені в обличчя? Сіпнути за носа?

Хто обізвати хоче брехуном

І слово це мені в горлянку вбити?

Ну, зважтеся! Усе я проковтну!

Стерплю! Печінка в мене голубина,

Немає жовчі в ній, а то інакше

Я всіх шулік нагодував би падлом

Цього раба. Мерзотнику кривавий!

Розпуснику підступний, безсоромний!

О помсто!

Та чи не дивно ж слухати? Мене

Помститься небо й пекло закликають,

*М. Врубель.
Гамлет і Офелія.
Поч. ХХ ст.*

А я словами тішусь, я розради
Собі в лайках шукаю, як повія,
Мов та перекупка!
Яка бридота! Ну, прокинься, мозку!
Чував я, що злочинці на виставі
Бували так до глибини душі
Мистецтвом вражені, що зізнавались
У злочинах прихованих своїх.
І хоч убивство язика не має,
Воно озветься, навіть і без слів.
Нехай актори виставлять що-небудь,
Немов убивство батька. Подивлюся,
З яким обличчям слухатиме дядько;
Хай затремтить, нехай здригнеться ледве —
І знатиму я, що мені робити.
Бо, може, й так, що привид той — диявол,
Він бачить сум мій і в спокусу вводить,
Щоб душу допровадити до згуби.
Вистава — доказ: хай вона вловля,
Як на гачок, сумління короля.

Дія третя

СЦЕНА 1

Ельсінор. Кімната в замку.

Гільденстерн і Розенкранц доповідають королю, що вони нічого не дізналися про дивну поведінку Гамлета. Вирішено було залучити до цієї справи Офелію: дівчина починає вдавати, що читає книжку, а Полоній і король тим часом ховаються.

Входить Гамлет.

Гамлет. Так. Бути чи не бути — ось питання.
В чім більше гідності: терпіти мовчки
Важкі удари навісної долі,
Чи стати збройно проти моря мук
І край покласти їм борнею? Вмерти —
Заснуть, не більш. І знати, що скінчиться
Сердечний біль і тисяча турбот,
Які судились тілу. Цей кінець
Жаданий був би кожному. Померти —
Заснути. Може, й бачити сновиддя?
У цьому й перепона. Що приснитись
Нам може у смертельнім сні, коли

Вантаж земної суєти ми скинем?
Оце єдине спонукає зносить
Усі нещастя довгого життя;
Інакше — хто ж би стерпів глум часу,
Ярмо гнобителів, пиху зухвальців,
Зневажену любов, суди неправі,
Нахабство влади, причіпки й знущання,
Що гідний зазнає від недостойних, —
Хто б це терпів, коли удар kindжала
Усе кінчає? Хто б це став потіти,
Вгинаючись під тягарем життьовим,
Якби не страх перед незнаним чимось
У тій незвіданій країні, звідки
Ще не вертався жоден подорожній?
Миритись легше нам з відомим лихом,
Аніж до невідомого спішити;
Так роздум робить боягузів з нас,
Рішучості природжений рум'янець
Блідою барвою вкриває думка,
І збочує величний намір кожен,
Імення вчинку тратячи. Та годі!
Офеліє! В своїй молитві, німфо,
Згадай мої гріхи!

Офелія. Ласкавий принце,
Скажіть, як вам жилося цими днями?

Гамлет. Я дуже вдячний: добре, добре, добре.

Офелія. У мене є від вас дарунки, принце,
Їх повернути я давно хотіла,
То прошу їх тепер прийняти.

Гамлет. Що ви?!

Офелія. Ви добре знаєте, що дарували,
Ще й в супроводі запахущих слів, —
Від них принадніші були дарунки.
Але втрачають і дари принаду,
Як той, хто дав їх, дивиться нерадо.
Ось, принце, заберіть.

Гамлет. Ха-ха! То ви дівчина доброчесна?

Офелія. Що таке, принце?

Гамлет. І ви вродливі?

Офелія. Що ви маєте на увазі, принце?

Гамлет. А те, що коли доброчесні й вродливі, то ваша чеснота не повинна мати ніяких справ із вашою красою.

Офелія. А з чим же найкраще й мати справу красі, як не з чеснотою, принце?

Гамлет. Ну, звичайно! І скорше краса перетворить чесноту на зводню, ніж чеснота надасть красі своєї подобі. Колись воно було парадоксом, а за нашого часу на це є всі докази. Я вас любив колись.

Офелія. І я вірила цьому, принце.

Гамлет. А не слід було вірити. Бо хоч би як прищеплювати доб-рочесність до нашого старого пня, а грішний дух таки залишиться. Я не любив вас.

Офелія. Тим болючіша мені омана.

Гамлет. Іди в черниці. Навіщо тобі плодити грішників? Сам я людина досить-таки порядна, а й то можу себе обвинуватити в стількох гріхах, що й навіщо тільки мене мати привела?! Я надто гордий, мстивий, самолюбний. У мене в розпорядженні більше гріхів, ніж думок, щоб їх обміркувати, уяви, щоб їх утілити, часу, щоб їх здійснити. І навіщо тільки такі люди, як я, повзають між небом і землею? Усі ми пройдисвіти несосвітенні. Один тобі шлях — у черниці. Де ваш батько?

Офелія. Вдома, принце.

Гамлет. Замкніть його там, нехай він дурня строїть тільки в себе вдома. Прощай.

Офелія. Поможи йому, всеблаге небо.

Гамлет. Коли ти одружишся, дістанеш від мене в посаг таке прокляття: хоч ти будеш цнотлива як крига, чиста як сніг, а поговорів не минеш. Іди в черниці, йди! Прощай! Або, якщо вже конче хочеш виходити заміж, виходь за дурня, бо розумні аж надто добре знають, на яких потвор ви їх обертаєте. У черниці йди! Та швидше! Прощай!

Виходить.

Офелія. Потьмарився такий шляхетний розум!
Така людина! Виглядом — придворний,
Словами — вчений, войовнік — мечем,
Надія й вицвіт нашої держави,
Довершеності дзеркало й взірць!
Я, найнещасніша з жінок, пила
Солодкий мед обіцянок його,
І ось цей дух ясний, мов дзвін, що тріснув, —
Колись лунав, тепер лиш деренчить.
Від безуму зів'яв цей пишний розквіт.
Які мені це муки страховинні —
Те, що було, рівняти з тим, що нині.

Входять король і Полоній.

Король. Кохання? Не воно йому на думці.
Те, що казав він, хоч було й безладне,

Проте не божевільне. З цього смутку
Щось визріває на душі у нього,
Ще й небезпечне, може. А тому,
Щоб лихові якомусь запобігти,
У мене й вирішення вже готове;
Не гаючись, до Англії хай їде
Несплачену даніну вимагати.
Можливо, море, і чужа земля,
І враження нові йому розвіють
І розженуть усі думки похмурі,
В яких уже заплутався він так,
Що й сам не свій. А ви якої думки?

Полоній. Це добрий намір. Та мені здається,
Що все ж таки любов — причина смутку.
Ну, як Офеліє? Нема потреби
Розповідати, ми й самі все чули.
Робіть, що хочете, мій пане. Може,
Звелить, щоб викликала на розмову
Його після вистави королева,
А я, ласкаво прошу, я сховаюсь
Так, щоб розмову їхню всю почути.
Коли нічого він і їй не скаже,
Шліть в Англію його чи ув'язніть,
Як ваша мудрість визнає.

Король. Нехай!
Шаленству знатних треба класти край.

СЦЕНА 2

Кімната в замку.

Гамлет з двома чи трьома акторами.

Входять король, королева, Полоній, Офелія, Розенкранц,
Гільденстерн та інші з почту, а також варта, що несе смолоскипи.

Король. Як ся має наш небіж Гамлет?

Гамлет. Чудово, їй-богу; на хамелеонових харчах: їм повітря,
начинене обіцянками. Каплуна цим не відгодуєш.

Король. Що маю спільного я з цією відповіддю, Гамлете? Це не
мої слова.

Гамлет. Тепер уже й не мої. А що, актори готові?

Розенкранц. Так, принце. Вони чекають вашого наказу.

Королева. Ходи сюди, любий Гамлете, сідай біля мене.

Гамлет. Ні, матусю, тут є магніт, що більше притягав.

Полоній *(до короля)*. Ого, ви чуєте?

Гамлет. Леді, могу я лягти вам на коліна?

Лягає біля ніг Офелії.

Офелія. Ні, принце.

Гамлет. Власне, чи можна покласти голову вам на коліна?

Офелія. Так, принце.

Гамлет. А ви вже подумали, що я мав на увазі щось непристойне?

Офелія. Вам весело, принце?

Гамлет. Та, Боже мій, для вас я готовий щоразу на жарти. Що ж і лишається людині, як не веселитись? Погляньте, як весело виглядає моя мати, а ще нема й двох годин, як помер батько.

Офелія. Ні, принце, минуло вже двічі два місяці.

Гамлет. Стільки багато? Якщо так, лишаю дияволові жалобу, а сам пишатимусь у соболях. Сили небесні! Уже два місяці, як помер, а його досі ще не забуто? Ну, тоді можна сподіватися, що пам'ять про велику людину переживе саму людину на півроку.

Грають гобої. Починається пантоміма.

«Королева» клянеться в коханні й вірності «королю», що вірить «дружині» й засинає.

Гамлет. Вам подобається п'єса, ваша величносте?

Королева. На мою думку, жінка надто багато обіцяє.

Гамлет. Ну, вона ж дотримає слова.

Король. Як зветься вона, ця п'єса?

С. Бродський. Ілюстрація до «Гамлета». 1975–1979 рр.

Гамлет. «Пастка». Тільки ж у якому розумінні? В алегорично-му. У цій п'єсі показано вбивство, що сталося у Відні. Ім'я герцога — Гонзаго, його дружини — Баптіста. Зараз ви побачите. Підступний це витвір. Та що нам до того? У вашої величності, як і в нас, чисте сумління, і нас це не обходить. Нехай шкапа брикається, коли шию натерла, а в нас потилиця не чухається.

Входить актор, що грає Луціана. Вливає отруту королю у вухо.

А оце королів небіж Луціан. Він труїть його в саду, щоб захопити владу. Герцога звать Гонзаго. Є така повість, писана вона добірною італійською мовою. Зараз ви побачите, як убивця завойовує любов Гонзагової дружини.

Офелія. Король устає!

Гамлет. Що, злякався хлопавки?

Королева. Що з вами, ваша величносте?

Полоній. Припиніть виставу!

Король. Присвітіть мені. Ходім звідси!

Усі. Світла! Світла! Світла!

Виходять усі, крім Гамлета й Горацио.

Гамлет. Любий Горацио, я готовий закластися на тисячу фунтів, що привид говорив правду. Ти помітив?

Горацио. Дуже добре помітив, принце.

Гамлет. Коли мова зайшла про отруєння.

Горацио. Я очей з нього не зводив.

Горацио і Гамлет помітили дивну поведінку короля і королеви під час вистави. До них підходять Розенкранц і Гільденстерн і просять принца відкритися їм, адже вони — його друзі.

Розенкранц. Ласкавий принце, де причина вашої недуги? Ви ж самі собі шкодите, приховуючи свої турботи від друга.

Гамлет. Мені не вистачає службового підвищення.

Розенкранц. Як це так? Адже король сам оголосив вас спадкоємцем датського престолу.

Гамлет. Воно-то так, пане, тільки «Поки трава підросте...». І прислів'я це вже давно цвіллю взялось.

Входять актори з флейтами.

А, флейти! Дайте-но мені одну. Чого це ви все кружляєте біля мене, ніби хочете мене в тенета загнати?

Гільденстерн. Принце, якщо я й сміливий у виконанні своїх обов'язків, так це тому, що любов моя надто щира.

Гамлет. Щось я не зрозумів цього. Може б, ви заграли на цю флейту?

Гільденстерн. Я не вмю, принце.

Гамлет. А це не складніше, ніж брехати. Перебирайте пальцями оці щілини, дмухайте, і флейта озветься найкрасномовнішою музикою.

Гільденстерн. Та я ж не знаю, як керувати ними, щоб видобути якусь гармонію, немає в мене цього вміння.

Гамлет. От і поміркуйте, за яку нікчемну річ ви мене вважаєте! Ви хочете грати на мені. Вам здається, що ви знаєте всі мої лади; ви намагаєтесь вирвати серце моєї таємниці; вам забаглося випробувати кожную мою ноту, від найнижчої до найвищої. У цьому ось невеличкому приладі багато музики, він має чудовий голос. А проте ви неспроможні змусити, щоб він заговорив. Невже ви вважаєте, лихий би його не взяв, що на мені легше грати, ніж на флейті? Звіть мене яким завгодно інструментом, ви можете мене розладнати, але не грати на мені!

Входить Полоній.

Полоній. Принце, королева хоче поговорити з вами, і то негайно.

Полоній виходить.

Гамлет. Облиште мене, друзі.

Розенкранц, Гільденстерн, Гораціо й актори виходять.

Вночі якраз така пора чаклунська,
Що зяють пащі кладовищ і пекло
Заразою пашить на цілий світ.
Тепер я міг би пити кров гарячу
І скоїти таке, що день здригнувся б!
Спокійно! Я до матері іду.
Не зрадь же, серце, власної природи,
Нероновій душі не місце в грудях.
Кинджал у слові буде, не в руці,
Язик почне з душею лицемірить:
Словами лиш завдам тяжкого болю,
А більшого собі я не дозволю.

СЦЕНА 3

Кімната в замку.

Входять король, Розенкранц і Гільденстерн.

Щоб позбутися Гамлета, король хоче відправити його до Англії. Полоній має намір сховатися в кімнаті Гертруди, щоб підслухати її розмову із сином.

Полоній виходить.

Король. Мерзенний сморід злочину мого
Сягає неба. На мені тяжить
Прокляття найдавніше — братовбивство.

Не можу я молитись, хоч і прагну,
До крайніх меж напружуючи волю:
Міцне бажання, але гріх ще дужчий.
Я наче той, хто, маючи дві справи,
Вагається, з якої розпочати,
І жодної не робить. О, невже,
Якби братерська кров ще грубшим шаром
Цю клятву руку вкрила, то невже
У всеблагих небес дощу не стачить
Її омити? Нащо ж милосердя,
Як не на те, щоб злочини прощати?
Хіба в молитві не подвійна сила,
Спроможна врятувати від падіння
Чи скинути гріхів тягар із нас?
Минув мій гріх. Я зводжу очі в небо,
Якими ж я словами помолюся?
«Прости мені, мій Боже, вбивство підле»?
Не можна. Адже все, заради чого
Я вбив, усе це й досі при мені:
Корона, честолюбство й королева.
В забруднених потоках цього світу
Самий закон, і то щастить не раз
Грабіжницькою здобиччю купити,
Злочинства позолочена рука
І правий суд спроможна відвернути.
Але ніяк не ошукаєш неба —
Там наших вчинків справжня суть відома.
То що ж? То що ж лишилось? Каяття?
Коли ж бо я і каятись не можу!
О груди, чорні, наче смерть! Що більш
Душа силкується, тим глибше грузне.
Рятуйте, ангели! Коліна, гніться!
Як м'язи немовляти, зм'якни, серце!
Все ще на добре вийде.

Відходить у глибину сцени й стає навколішки.

Входить Гамлет.

Гамлет. Він молитесь. Яка нагода зручна
Все довершить! І він у рай потрапить.
Хіба ж це помста? Слід поміркувати:
Негідник убиває мого батька,
І от негідника цього я шлю
До неба.
Це ж нагорода скорше, а не помста!

В переситі, у бруді згинув батько,
В гріхах, що буйно квітли, наче май,
І Бог єдиний, може, тільки знає,
Як важко відпокутувати їх!
А цей? Коли він очищає душу
І перейти готовий на той світ,
А я уб'ю його — чи я помщуся?

Ні.

Сховайся, мечу, на страшнішу дію:
Коли він п'яний спить, або лютує,
Чи поринає в кровозмісні втіхи,
Чи в карти грає, чи блюзнить словами, —
Тоді без жалощів його вражай,
Щоб неба він черкнув хіба п'ятою,
Щоб чорний був душею, наче пекло,
Куди впаде він... Ну, я мушу йти.
Цим ліком хворість лиш продовжиш ти.

Виходить.

Король (*підводячись*). Слова угору, думка вниз їх тягне.
Без думки слово неба не досягне.

СЦЕНА 4

Королевіні покої. Входять королева й Полоній.

Гамлет (*за сценою*). Мамо, мамо!

Королева. Іде вже. Заховайтеся мерщій.

Полоній ховається за килимом. Входить Гамлет.

Гамлет. Ну, мамо, в чому справа?

Королева. Чому ти, Гамлете, образив батька?

Гамлет. Чому образили ви батька, мамо?

Королева. Говориш марнослівним язиком.

Гамлет. Питаєте гріховним язиком.

Королева. Це що таке?

Гамлет. А ви чого хотіли?

Королева. Забув ти, хто я!

Гамлет. Ні. Ви королева,

Дружина брата свого чоловіка,

І ще — на горі — мати ви мені.

Королева. Що ж, хай з тобою інші поговорять.

Гамлет. Ні, ні, сідайте і не руште з місця.

Я дзеркало поставлю перед вами,

В якому ви побачите себе.

Королева. Чого ти хочеш? Ти не вб'єш мене?

Рятуйте! Пробі!

Полоній (за килимом).

Гей! Рятуйте! Пробі!

Гамлет (витагаючи шпагу). А! Щур попався! Тут йому і смерть!

Проколює шпагою килим.

Полоній (за килимом). Ой! Помираю!

Падає і вмирає.

Королева. Боже! Що ти робиш?

Гамлет. І сам не знаю. Хто там був? Король?

Королева. Який квапливий і кривавий вчинок!

Гамлет. Ще гірше — короля життя позбавить,
А потім шлюб із його братом справить.

Королева. Що? Короля життя позбавить?

Гамлет. Так.

Відхиляє килим і бачить Полонія.

Прощай, убогий, метушливий дурню!
Тебе я з вищим сплутав. Бачиш сам,
Як небезпечно надто клопотатись.
Сідайте. Годі вам ламати руки.
Спокійно. Я зламаю серце вам,
Коли воно не зовсім ще з металу,
Не зовсім ще затвердло в клятій звичці,
Коли ще людським почуттям приступне.

Королева. У чім же це так голосно й брутально
Мене ти винуватити насмів?

Гамлет. У чім? Цей вчинок брудом укриває.
Від шлюбної обітниці лишає
Слова, брехливі, мов клятьба картярська,
Душі живої позбавляє шлюб.

Королева. Та який це вчинок,

Що так словами брязкає й гримить?
Гамлет. Розгляньте два портрети: цей і цей.
Обличчя двох братів на цих портретах.
Дивіться, скільки в рисах цих принади:
Розкішні кучері Гіперіона,
Чоло Юпітера і погляд Марса,
Вся постать — ніби це Меркурій-вісник
Спустився з неба на гірську вершину.
Тут ніби кожен бог поклав відбиток
Як свідчення, що це людина справжня.
Такий у вас був перший чоловік.

*Воскова фігура
В. Шекспіра
із музею Мадам
Тюссо. Лондон*

Тепер погляньте, що прийшло по ньому:
Ось нинішній ваш муж із першим поруч —
Неначе колос миршавий, що брата
Свого пожер нещадно і підступно.
Де ваші очі? Як могли зійти ви
З тих верховин розкішних у багно?
Не говоріть нічого про кохання:
У вашім віці не буяє кров,
А підкоряйтесь розумові мусить.
Який же розум схоче перевагу
Віддати отому перед цим? Який?!
Ви рухаєтесь, є в вас почуття,
Та тільки, певно, всі вони змертвіли,
Бо почуття б не підлягли шаленству,
Само безумство б так не помилилось.
Це в піжмурки диявол з вами грав
І обдурив вас. Мавши тільки зір,
Чи дотик без очей, чи тільки вуха
Без рук і без очей, і то не можна б
Так ошукатись.
Почервоній же, сороме! Якщо вже
В поважнім віці вибухає пекло,
Мороз палає, і дозрілий розум
Вволяє волю хтивого бажання,
Тоді чеснота у серцях юнацьких
Як віск розтане.

Королева.

Гамлете, замовч!

Мене ти змусив заглянути в душу,
І там я бачу стільки чорних плям,
Яких не змити.

Гамлет.

Вбивця і мерзотник,

Невартий і двоохотої частини
Того, хто був вам першим чоловіком!
Розпусний блазень! Він чужу корону
Угледів на полиці — та в кишеню
Собі мерщій, злодюга...

Королева.

Цить, благаю!

Гамлет.

Опудало в лахмітті...

Привид нагадує Гамлетові, щоб той не чіпав матері. Гертруді, яка його не бачить, здається, що син дійсно втратив розум.

Королева.

Усе це тільки витвір твого мозку,
Бо хворе маячіння дуже здатне
Ці видива творити.

Гамлет.

Маячіння?!

Ні, пульс мій б'ється рівно, як і ваш,
І в нім та сама музика здоров'я.
Не божевільний я. Лише спитайте
Я вдруге вам те саме розповім,
А божевільний з'їхав би на інше,
Не тіште тим себе, що це говорить
Моє безумство, а не злочин ваш.
Ці ліки марні струпом вашу рану
Затягнуть, а під ним лишиться гній,
Що буде тільки ширити заразу.
Вам треба висповідатись. Покайтесь
В тім, що було, й надалі стережіться,
Щоб не вродив бур'ян іще рясніше.
І вибачте мені ви за правдивість —
В наш час вона перед пороком гнеться
І вибачення просить за добро.

Королева. Надвоє серце ти мені розкраяв!

Гамлет. Відкиньте ж гіршу частку свого серця
І з кращою живіть — життям чистішим.
Добраніч. І до дядька більш не йдіть.

Показує на Полонія.

Ну, а щодо нього —
То я жалкую. Небо так схотіло,
Щоб він мене, а я його скарав.
Труп заберу я й сам за вбивство буду
Відповідати. Ще раз на добраніч.
Щоб заслужити право стати добрим,
Раніш повинен я жорстоким бути.
Біда прийшла — за нею гірші йдуть.
Ще слово, пані.

Королева. Вір, Гамлете, якщо слова — це подих,
А подих — це життя, то не для того
Я житиму, щоб зрадити тебе.

Гамлет. До Англії я мушу плисти. Чули?

Королева. Ой, лихо! Я й забула вже про це.

Гамлет. Листи готові. Два шкільні друзяки,
Яким я вірю менше, ніж гадюкам,
Везуть наказ. І промітають шлях
Мені у пастку. Що ж, нехай працюють.
А я таки підкопника самого
На власній міні висаджу в повітря.
Під них я підкопаюсь трошки глибше.

На цю розвагу варто буде глянуть:
Дві хитрі витівки віч-на-віч стануть.
Цей чолов'яга мій від'їзд прискорить.
Десь тельбухи ці треба заховати.
Добраніч, мамо. Так, державний радник
Став мовчазний тепер, а за життя
Базікав без упину й без пуття.
Ану, добродію, рушаймо звідси.
Добраніч, мамо!

Розходяться нарізно.
Гамлет волоче за собою труп Полонія.

Дія четверта

СЦЕНА 2

Інша кімната в замку. Входить Гамлет.

Гамлет. Сховав надійно.

Входять Розенкранц і Гільденстерн.

Розенкранц. Де ви поділи, Гамлете, мерця?

Гамлет. Змішав з землею, бо землі він рідний.

Розенкранц. Скажіть нам, де він, бо його потрібно
В капицю віднести.

Гамлет. А ви не вірте.

Розенкранц. Не вірити чому?

Гамлет. Що я збережу вашу таємницю, а не свою. Та й хто це запитує? Губка! Яку відповідь може на це дати королівський син?

Розенкранц. Ви мене вважаєте за губку, принце?

Гамлет. Так, пане, за губку, яка всмоктує королівську прихильність, нагороди, владу. І виявляється, що такі слуги — найкращі для короля. Він тримає їх за щелепами, а ковтати не квапиться. А коли йому буває потрібне те, що ви всмоктали, він вичавлює вас, і знову ви сухі, наче губка.

Розенкранц. Принце, ви повинні сказати нам, де тіло вбитого, і йти з нами до короля.

Гамлет. Тіло при королі, лиш король не при тілі. Яку тут роль відіграє король?

Розенкранц. Король, принце?

Гамлет. Звичайний нуль. Ведіть мене до нього.

СЦЕНА 3

Інша кімната в замку. Входить король з почтом.

Король. Звелів я розшукати тіло й принца.
Як небезпечно, поки він на волі!
Його не можна й покарати суворо, —
До нього так і горнеться простолоюд,
Юрба ж не розумом, очима любить.
І зважає лиш на суворість кари,
А не на те, що й злочин був тяжкий.
Входить Розенкранц.

Розенкранц. Не каже він, де труп.

Король. А сам він де?

Розенкранц. Під вартою чекає за дверима.

Король. Введіть, нехай він перед нами стане.

Розенкранц. Гей, Гільденстерне! Гамлета введіть!

Входять Гамлет і Гільденстерн.

Король. Ну, Гамлете, то де ж Полоній?

Гамлет. На вечері.

Король. На вечері? На якій?

Гамлет. Не там, де він їсть, а там, де його їдять. Ми відгодовуємо різних тварин, щоб нагодувати себе, а себе відгодовуємо для черв'яків. І гладкий король, і кощавий жебрак — це тільки різні переміни, тільки дві страви на той самий стіл; такий уже кінець.

Король. Де Полоній?

Гамлет. На небі. Пошліть туди по нього. Коли ваш посланець не знайде його там, то шукайте самі в іншому місці. Але якщо не знайдете за місяць, то почувете нюхом, ідучи сходами на галерею.

Король (до кількох із почту). Ідіть пошукайте його там.

Гамлет. Він якраз чекатиме, поки ви прийдете.

Кілька чоловік з почту виходять.

Король. Це для твоєї ж, Гамлете, безпеки,
Якої й ми пильнуєм якомога,
Ти мусиш, після того, що накоїв,
Негайно звідси їхати. Збирайся.
Судно готове, вітер дме погожий,
Щоб ти мерщій до Англії відбув.

Гамлет. До Англії?

Король. Ти зрозумів би, знаючи наш намір.

Гамлет. Я бачу херувима, що знає цей намір, ну що ж! До Англії, то й до Англії! Прощавайте, любя матусю!

Король. Мабуть, любий батьку, Гамлете.

Гамлет. Ні, мати. Батько й мати — чоловік і дружина; чоловік і дружина — це плоть єдина. Отже, прощайте, мамо. Рушаєм до Англії!

Виходить.

Король. Мерщій за ним! І заманіть як-небудь
Його на корабель. Пливіть сьогодні.
Усе належне до цієї справи
В листі я виклав. Поспішіть, будь ласка.

Розенкранц і Гільденстерн виходять.

Якщо, Англійцю, ти мою прихильність
Хоч трохи ціниш, — отже, ти не знехтуй
Того, що вимагаю я в листі:
Негайно Гамлета життя позбавить.
Зроби це! Лиш подумаю про нього,
І кров моя кипить, як у вогні.
Поки живий він — не життя мені.

СЦЕНА 4

Поле в Данії.

По сцені проходять Фортінбрас, капітан і військо.
Входять Гамлет, Розенкранц, Гільденстерн та інші.

Гамлет. Чиє це військо, пане?

Капітан. Норвезьке, пане.

Гамлет. А скажіть, будь ласка,
В яку країну йде воно?

Капітан. На Польщу.

Гамлет. То ваш похід проти всієї Польщі
Чи проти прикордонних володінь?

Капітан. Якщо сказати вам по правді, пане,
Йдемо ми відвойовувати клаптик
Такий, що я не дав би й п'ять дукатів,
Якби хотів узяти його в оренду.
За більші гроші не продасть його,
Мабуть, король ні Польський, ні Норвезький.
Усі, крім Гамлета, виходять.

Гамлет. Усе мені навколо докоряє,
Усе підгонить, квапить мляву помсту.
Якщо в людини головні бажання —
Лиш їсти й спати — це хіба людина?
Худоба, й годі. Той, хто дарував

Нам пам'ять, передбачення і розум,
Давав дарунки всі ці не для того,
Щоб пліснявою бралися вони.
Чи це безпам'ятність, як у тварини,
Чи звичка обмірковувати вчинки
Та зважувати наслідки можливі?
В такому розмірковуванні завжди
Чверть мудрості, три чверті боягузтва.
Чому це я повторюю без краю,
Що треба діяти, — адже ж я маю
Для дій підставу, силу і рішучість?!
А прикладів навколо — досхочу.
Ну от хоча б оце потужне військо,
Яке веде тендітний, ніжний принц.
Він честолюбний духом, він не стане
Роздумувати, чим усе скінчиться,
Глузує з долі, віддає, що тлінне,
Він на поталу небезпеці й смерті.
Це справжня велич — без причини й з місця
Не рушити, а як про честь ідеться —
У бій вступити навіть за стеблинку.
Чому ж, коли у мене батька вбито
І матір зганьблено, стою байдуже?
А двадцять тисяч душ заради примхи
На смерть, як на спочинок, поспішають,
Змагаючись за клопоть, на якому
У битві їм нема де повернутись,
Де навіть їх могилам буде тісно.
Просякни кров'ю, думко, а як ні —
То й зовсім непотрібна ти мені!

Лаерт повертається з Парижа, щоб помститися за смерть батька, і зустрічається з божевільною сестрою. Клавдій переконує його, що в усьому винен Гамлет, і обіцяє свою підтримку. Король отримує листа, у якому повідомляється про те, що роздягненого Гамлета висадили на берег королівства. Стурбований цією звісткою, король намовляє Лаерта прийняти виклик на двобій із Гамлетом. Той погоджується і навіть вирішує змстити вістря рапіри надзвичайно сильною отрутою. Гертруда повідомляє, що Офелія втопилася.

Дж. Міллес. Офелія. 1852 р.

Дія п'ята

СЦЕНА 1

Ельсінор. Кладовище.

Перший гробокоп. А чи слід же її ховати за християнським звичаєм?

Другий гробокоп. Не була б вона дворянського роду, не ховали б її за християнським звичаєм.

Перший гробокоп. Оце-таки правда твоя. Вельможним людям на цьому світі й топитись та вішатись легше, ніж простим собі християнам.

Віддалік з'являються Гамлет і Гораціо.

Перший гробокоп (*копає й співає*)

Як за дівчатами впадав
Колись давно-давно,
То я не думав, гей, не гадав,
Що все промине воно.

Викидає череп.

Гамлет. Цей череп мав язика й міг співати. А такий собі шахрай кидає ним об землю, наче це щелепа Каїна, першого вбивці. Може, макітра, що нею шпурляється йолоп, належала політикові, який Господа Бога самого міг обхитрувати, — хіба ні?

Гораціо. Правда, пане.

Гамлет. А тепер він потрапив до пані Хробакової і гробокоп лупить його заступом по скулках. Дивовижне перетворення, якби тільки ми могли його простежити! Невже варто було ростити ці кістки тільки на те, щоб гратися ними в кеглі? Мої кості ниють, ледве здумаю про це.

Гамлет. Я поговорю з цим чолов'ягою. Чия це могила, шановний?

Перший гробокоп. Моя, пане.

Гамлет. Та, мабуть, що твоя, коли ти в ній засів. Для якого чоловіка ти копаєш цю могилу?

Перший гробокоп. Не для чоловіка, пане.

Гамлет. Ну, то для якої жінки?

Перший гробокоп. І не для жінки.

Гамлет. А кого ж у ній ховатимуть?

Перший гробокоп. Ту, що була жінкою, пане. А тепер, царство їй небесне, вона вже небіжчиця.

Гамлет. Ну й спритний же з нього крутії! Треба уважно добирати слів, щоб з ним розмовляти, а то пропадеш від двозначності. Ти давно гробокопом?

Перший гробокоп. Із усіх днів почав якраз у той самісінський, коли наш покійний король Гамлет подолав Фортінбраса.

Гамлет. А коли це сталося?
Перший гробок. Хіба ви цього не знаєте? Та це кожен дурень може сказати. Це було того самого дня, коли народився молодий Гамлет. Той, що з глузду з'їхав і його до Англії повезено.

Гамлет. А нащо його до Англії повезено?

Перший гробок. Бо з глузду з'їхав. По глузд його й послано, щоб набрався. А не набереться, то там цього й не треба.

Гамлет. Чому?

Перший гробок. Там ніхто не помітить.

Гамлет. А як же він збожеволів?

Перший гробок. Та дуже чудно, кажуть.

Гамлет. Як це так чудно?

Перший гробок. А так, що взяв і з'їхав з глузду.

Гамлет. На якому ґрунті?

Перший гробок. Та на тутешньому, на датському. А на якому ж? Я тут уже тридцять років як грабарюю, із самого малечку... Цей череп у землі пролежав двадцять три роки.

Гамлет. Чий він?

Перший гробок. Це, пане, Йоріків череп, Йоріка, блязня королівського.

Гамлет. Дай подивлюся. (*Бере череп*). Бідолашний Йоріку! Я знав його, Гораціо. Людина невичерпної винахідливості в дотехах, з винятковою фантазією. Разів з тисячу носив він мене на спині. А тепер це сама бридота. Мене нудить, коли я дивлюся на нього. Отут були губи, які я так часто цілував. Де тепер твої жарти? Невже в тебе не залишилося жодного дотепу, щоб поглузувати з власного вищирю? Зовсім занепав? Гораціо, скажи мені одне, будь ласка.

Гораціо. Що саме, принце?

Гамлет. Як ти вважаєш, Александр Македонський у землі мав такий самий вигляд?

Гораціо. Такий самий.

Гамлет. І від нього так само тхнуло! Пхе!

Кладе череп на землю.

Гораціо. Так само, принце.

Гамлет. Тихіше! Відійдімо! Ось король.

Входять король, королева, Лаерт; вносять труну; священники, придворні.

І королева, й почет. Хто ж помер?

Обряд скорочено, а це ознака,

Що ми на похороні самовбивці.

І, певно, це значна якась особа.

Постіймо осторонь та подивімось.

Відходить разом з Гораціо.

Е. Делакруа.
Гамлет і гробок

Лаерт. Спустить труну! Хай навесні фіалки
Із тіла чистого її ростуть.

Гамлет. Це що? Невже Офелія?

Королева. Прощай же. Найніжніший – найніжніше!

Кидає в могилу квіти.

Лаерт. Хай тридцять раз паде потрійне горе
На голову того, чий злобний замір
Тебе ясного розуму позбавив!
Не засипайте! Ще раз обніму.

Стрибає в могилу.

Тепер засипте з мертвою живого,
Насипте в цій долині верховину.
Яка б була від Пеліону вища
І від блакитного Олімпу.

Гамлет (*наближаючись*). Хто це

З такою пишномовністю сумує,
Що зачаровує мандрівні зорі,
Як слухачів здивованих? Ось я,
Я, Гамлет Датський.

Стрибає в могилу.

Лаерт. Хай тобі, нечистий!

Бореться з ним.

Король. Розбороніть!

Королева. Ой Гамлете! Ой сину!

Їх розбороняють, і вони вилазять із могили.

Гамлет. Я з ним готовий битися за це,
Аж поки не склепилися у мене
Повіки.

Королева. Битися? За що, мій сину?

Гамлет. Її любив я. І нехай з'єднають
Любов свою братів хоч сорок тисяч, –
Моїй не дорівняють. Що ти зробиш
Для неї?

Королева. Спиніть його, благаю!

Гамлет. Що ти зробиш?
Ридати хочеш? Постувати? Битись?
Себе картати? Чи нанитись оцту?
Чи крокодила з'їсти? Я також!

Виходить.

Король. Горацию, будь ласка, йдіть за ним.

СЦЕНА 2

Гамлет розповідає Горацию, що на кораблі йому вдалося прочитати листа, який він віз в Англію. У ньому Клавдій просив англійського короля негайно відрубати Гамлетові голову. Принц підробив листа, написавши в ньому прохання стратити Гільденстерна й Розенкранца, а сам висадився на пустельний берег Ельсінору. Гамлет шкодує, що посварився з Лаертом. Придворний Озрік передає принцові, що король побився об заклад з Лаертом, що той програє поєдинок Гамлетові. Принц приймає виклик.

Входять король, королева, Лаерт, придворні, Озрік, почет з рапірами й рукавицями; вносять стола й келихи з вином при ньому.

Король. Іди потисни, Гамлете, цю руку.

Вкладає Лаертову руку в Гамлетову.

Гамлет. Пробачте, пане. Я завдав вам кривди.
Але простіть мені як дворянин.
Усі присутні знають, та, напевно,
Сказали й вам, яка важка недуга
Мене скарала. Все, що я вчинив,
Чим вашу честь образив, чим наклікав
На себе гнів і неприхильність вашу —
Все це була хвороба, запевняю!
Хіба то Гамлет ображав Лаерта?
Ні! Гамлет був тоді несамовитий,
Все це накоїло його безумство,
Безумство, що йому й самому ворог,
Тому-то Гамлет скривджений і сам.
Хотів би я провину з себе зняти,
Сказавши вголос перед усіма,
Що не плекав я наміру лихого.
Це сталося так, немовби я над дахом
Пустив стрілу і нею ненавмисне
Поранив брата.

Лаерт. Я в душі готовий
Простити вам, хоч почуття й повинні
Мене, здавалось, кликати до помсти.
А щодо честі — тут інакша справа.
Нехай поважні люди та знавці
Розсудять так, щоб на моє ім'я
Не впало плями жодної. Тим часом
Від вас любов як братнє почуття
Прийму без підозрінь.

- Гамлет. Радію щиро
І стану з вами на братерський герць.
Почнім. Рапіри де?
- Лаерт. Одну мені.
- Гамлет. Вам вигідний такий, як я, суперник;
На тлі мого невміння яскравіше
Засяє хист ваш.
- Лаерт. Що це, глузування?
- Гамлет. Ось вам рука, що ні.
- Король. Нехай несе
Рапіри Озрік! Вам заклад відомий,
Небоже Гамлете?
- Гамлет. Відомий, пане.
За слабшого ви бились об заклад.
- Король. Я знаю вас обох. Вправніший він,
Тому дає вам пільгу — три удари.
- Лаерт. Ні, ця мені важка: подайте іншу.
- Гамлет. А ця — якраз. Вони обидві рівні?
- Озрік. Так, принце, рівні.
Готуються до бою.
- Король. Поставте келихи сюди на стіл.
Якщо поцілить Гамлет раз чи вдруге,
Чи в третій зустрічі удар відіб'є,
Нехай з усіх фортець гармати гримнуть,
Що питиме за Гамлета король,
Ще й перлину він укине в келих
Коштовнішу, ніж та, яку носили
Чотири датські королі в короні.
Нехай литаври сурмам знак дають,
А сурми — гармашам, гармати — небу,
А небо хай оповіщає землю:
«Король за Гамлета підносить келих!»
Ну, починайте. Стежте пильно, судді.
- Гамлет. Почнім.
- Лаерт. Почнім.
Б'ються.
- Король. Стій! Гамлете, оце твоя перлина.
Вина! За тебе вип'ю! Пий і ти.
Сурми й гарматні постріли за сценою.
- Гамлет. Пізніше вип'ю, дайте закінчити.
Б'ються.

Король. Наш син

Перемагає.

Королева. Але він огрядний,
Задихався. Ось хусточку візьми
Та витрись. Я також за тебе вип'ю.

Гамлет. Спасибі, матінко.

Король. Не пий, Гертрудо.

Королева. Таки я вип'ю. Ви мені даруйте.

П'є.

Король (*убік*). З отрутою! Рятунку вже немає.

Лаерт ранить Гамлета.

Потім у розпалі вони обмінюються рапірами й Гамлет ранить Лаерта.

Король. Розбороніть. Вони поскаженіли.

Гамлет. Ні, ще!

Королева падає.

Озрік. Ой, що це королеві? Поможіть.

Гораціо. Скривавлені обидва. Як вам, принце?

Озрік. Що сталося, Лаерте? В чому річ?

Лаерт. Мене моя підступність покарала.

Гамлет. Що з нею?

Король. Кров побачила й зомліла.

Королева. Ні, це вино, вино. Мій сину любий,
Це все пиття! Отруєно мене.

Умирає.

Гамлет. Злочинство! Зрада! Зачиняйте двері,
Шукайте! Треба винного знайти!

Лаерт падає.

Лаерт. Він, Гамлете, між нами. Ти помреш,
Тобі ніякі ліки не допоможуть.

Та зброя, що в руці твоїй, отруйна
І незатуплена. І сам я гину

Як жертва заміру свого бридкого.

Ось я лежу і вже не встану більше,

І матір теж отруєно твою.

Це все король, король в усьому винен.

Гамлет. Рапіра теж отруєна? Отруто,
Довершуй те, що довершити слід!

Заколює короля.

Король. Рятуйте, друзі! Я ж іще живий!

Гамлет. Ні, пий свою отруту, вбивцю клятий,
Розпуснику! Отут твоя перлина!
Іди за матір'ю!

Король умирає.

Лаерт. Це по заслuzі:
Отруту він же сам приготував.
Тобі я нині, Гамлете шляхетний,
І власну смерть, і батькову прощаю,
А ти мені свою також прости.

Умирає.

Гамлет. Хай Бог простить! А за тобою слідом
І я піду, Гораціо, вмираю.
Прощай і ти, нещасна королево!
Я вам, що зблідли й мовчки тремтите,
Все розказав би, та не маю змоги,
Бо смерть, тупий, жорстокий конвоір,
Арешту ні на мить не відкладав.
А ти, Гораціо, ти жити будеш,
То розкажи про все правдиво.

Гораціо. Ні!

Я більше римлянин, аніж датчанин:
Тут є отрута.

Гамлет. Якщо ти мужчина,
Облиш! Віддай! Однаково я вирву!
Яку, Гораціо, ганебну славу
Залишу я, коли ніхто не визнає
Того, що сталося. Адже ти мій друг!
Не поспішай до райського блаженства,
Подихай ще на цім безладнім світі,
Щоб розказать про мене.

Здаля чути військовий марш і постріли.

Хто стріляє?

Озрік. Це Фортінбрас. Із Польщі переможно
Він повертає і послам англійським
Дає салют.

Гамлет. Гораціо, вмираю.
Міцна отрута дух мій подолала.
Не чутиму вже й з Англії звісток.
Я провіщаю, що впаде ваш вибір
На Фортінбраса. Віддаю свій голос

І я за нього. Ти подбай, щоб він
Про все дізнався. А тепер — мовчання.
Умирає.

Горацио. Розбилось благородне серце. Принце,
Добраніч. Хай вколихує твій сон
Хор ангелів!

Переклад Г. Кочура

1. Що називається *трагедією*? Які трагедії ви вивчали?

2. Продовжіть перелік ударів долі, що випали Гамлету: смерть батька; передчасне одруження матері; звістка, що батька підступно вбили... **3.** Чому родина Офелії проти її стосунків з Гамлетом? **4.** Чому Гамлет не довіряє привиду й шукає інших підтверджень злочину Клавдія? **5.** Чому, упевнившись у злочині короля, Гамлет його не вбиває (III, 3)? **6.** Підготуйте розповідь про боротьбу в душі Гамлета. Яка дія напруженіша: зовнішня чи внутрішня? **7.** Кажуть, що трагедія Гамлета полягає в тому, що, почавши діяти, він не хоче перетворитися на Дон Кіхота. Чи згодні ви з цим? Чому? Що єднає ці два образи? **8.** Ким виходить Гамлет із сутички з Клавдієм: переможцем чи переможеним? **9.** За текстом трагедії складіть цитатний план «Що таке людина?». **10.** Знайдіть у тексті й выпишіть у зошит крилаті вислови («бути чи не бути?», «розбийся, серце, — мушу я мовчати»...). **11.** Чому Гамлет став вічним образом? **12.** Чому трагедію «Гамлет» вважають філософською і відносять до великих трагедій Шекспіра? **13.** Порівняйте *шекспірівське й гомерівське питання*. Чому такі питання виникають? **14.** Як ви розумієте вислів: «Шекспір — вершина, схили якої встелені трупами режисерів»?

15. Трагедію «Гамлет» часто ставлять на сцені та екранізують. Порівняйте інтерпретацію ролі Гамлета різними акторами. Чи допомогло таке зіставлення вам краще зрозуміти трагедію Шекспіра?

Літературне відлуння

Олександр Блок

Я — Гамлет. Як холоне кров,
Коли спітає підлість сіті!
І в серці — перша ще любов
До тої, що єдина в світі.
Тебе, Офелію мою,
Взяла зима життєва в далі.
Я — принц у отчому краю,
Від трути гину на кинджалі.

Переклад А. Гризуна

Гамлет. Ілюстрація до одного з видань

СОНЕТИ

55

Державців монументи мармурові
Переживе могутній мій рядок,
І сятимеш ти в моєму слові,
Як те каміння вкриє часу змрок.

Війна громаддя статуї перекине,
Зітруться в прах каменярів труди,
Та образ твій ніколи не загине
У полум'ї повстань і ворожди.

Наперекір всезабуттю і смерті,
Хвалу твою нестиме дня світлінь,
Аж доки світ, мов лахмани подерті,
Не зноситься на спинах поколінь.

Ти житимеш — аж прийде мить остання —
В очах, що знають таїну кохання.

Переклад Д. Павличка

66

Стомившись, вже смерті я благаю,
Бо скрізь нікчемність в розкоші сама,
І в злиднях честь доходить до одчаю,
І чистій вірності шляхів нема,

І силу неміч забива в кайдани,
І честь дівоча втоптана у бруд,
І почесні не тим, хто гідний шани,
І досконалості — ганебний суд,

І злу — добро поставлене в служниці,
І владою уярмлені митці,
І істину вважають за дурниці,
І гине хист в недоума в руці.

Стомившись тим, спокою прагну я,
Та вмерти не дає любов твоя.

Переклад Д. Паламарчука

121

Ліпш бути злим, ніж виглядати на злого,
Впокорившись обмовам навісним.

О суд очей чужих! Як нам із ним
Погодитись нелегко, їй-же Богу!

Чи б міг фальшивий зір цінити в скарб
Мій серця жар? Здолав його б донести
Шпигунський набрід, що кладе на карб
Мені все те, за що я годен честі?

Я — отакий, як бач. Ганьбить мене —
Це міряти на свій аршин пігмеям.
Та я ж високий як на них. Бігме їм
Це не з руки. А хто мене зігне?

На грішника — то всі, і навіть діти,
В смолі пекельній мусили б сидіти.

125¹

Хай я носив — і каятись не буду —
Для форми понад паном балдахін,
Хай мурував я вічності споруду,
Яка хиріє швидше від руїн, —

Чи я не бачив, як любимці влади,
З хвальби і ласки падали в сміття,
Щасливчики нікчемні, що заради
Солодких страв губили смак життя?

Ні, припадати дай до твого серця,
Мою офіру вбогу ти прийми,
Це дар, який навзаєм віддається,
Це поділ щирості поміж людьми.

В душі, яку неправдою не вбити,
Донощикові нічого робити!

Переклади Д. Павличка

130

Її очей до сонця не рівняли,
Корал ніжнійший за її уста,
Не білосніжні пліч овали,
Мов з дроту чорного коса густа.

Троянд багато зустрічав я всюди,
Та на її обличчі не стрічав,

*В. Шекспір із королевою
Єлизаветою I.
Гравюра XVIII ст.*

¹ Сонет 125 був написаний під час роботи над трагедією «Гамлет».

І дише так вона, як дишуть люди, —
А не конвалії між диких трав.

І голосу її рівнять не треба
До музики, милішої мені,
Не знаю про ходу богинь із неба,
А кроки милої — цілком земні.

І все ж вона — найкраща поміж тими,
Що славлені похвалами пустими.

Переклад Д. Паламарчука

The
Sonnets

— Літературне відлуння —

*Пам'ятник
В. Шекспіру*

Джон Мільтон

ПАМ'ЯТІ ШЕКСПІРА. 1630 РІК

Пощо тобі, Шекспіре, те каміння,
Яке так тяжко цілі покоління
Збирають і громадять вище гір
На піраміду, що сягає зір?

О любий сину Вічності і Слави!
Тривкіший за корони і держави
Ти пам'ятник воздвиг в людських серцях.
Достойно він святий вкриває прах.

Бо сторінки твоїх безцінних книг
Зрушають нас. Схиляючись до них
Таємний зміст ми чуємо у слові,
Завмерлі, мов фігури мармурові.

Пишнішої гробниці на землі
Не матимуть ніколи королі.

Переклад М. Пилинського

1. Що таке сонет? **2.** Якою постає Лаура в сонетах Петрарки?

3. Який твір Горация суголосний 55 сонету? Чим? **4.** Порівняйте портрети Лаури і смаглявої леді в 130 сонеті. Чи стосуються слова «славлені похвалами пустими» героїні Петрарки? **5.** Який образ вам ближчий: смаглявої леді чи донни Лаури? Чому? **6.** Порівняйте форму сонета в Петрарки й Шекспіра. Чи впливає на зміст сонета його форма?

http://ae_lib.narod.ru/; <http://shakespeare.Palomar.edu>
<http://www-tech.mit.edu/shekespeare>
<http://www.ktm.ukma.kiev.ua/2002/1/shakespeare.html>

Узагальнення за розділом «Злет людського духу в літературі доби Відродження»

Доба Відродження почалася в Італії в XIV ст. і завершилася в Англії та Іспанії на початку XVII ст. Символічним початком цієї доби дехто вважає вшанування Петрарки лавровим вінком на Капітолійському пагорбі, а кінцем — смерть Сервантеса й Шекспіра. Діячі Відродження, яких назвали **гуманістами**, вірили в самоцінність людської особистості, її безмежні здібності, вважали людину «окрасою всесвіту». У цю добу література стає національною, відмовляючись від латини і звертаючись до рідних мов, фольклору, відтворюючи особливості життя і ментальність народів Європи (водночас зростає інтерес до античної культури). Її герой є неповторною особистістю з притаманним лише їй характером, пристрастями, поведінкою, волею, активним борцем зі злом, йому властивий критичний склад розуму, він здатний до самовдосконалення.

Франческо Петрарка заглиблюється у власну душу, щоб розібратися в таїні почуттів. Він віддається чарам кохання до донни Лаури, тонко відчуває красу природи і насолоджується нею. Петрарка — віртуоз жанру **сонета**, чотирнадцятирядкового вірша, що складається з чотирьох строф. Найвідоміші дві форми сонета — **італійський** (4×4×3×3) та **англійський**, або **шекспірівський** (4×4×4×2).

Джованні Боккаччо — родоначальник нової європейської художньої прози, насамперед **новели**. Тематика «**Декамерона**» надзвичайно різноманітна, як і саме життя.

Найвищим досягненням літератури Відродження в Іспанії є **роман М. Сервантеса «Хитромудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі»**, головний герой якого став одним із **вічних образів** світової літератури, а ім'я Дон Кіхот — прозивним. Твір М. Сервантеса започаткував новий тип європейського роману.

Філософська трагедія «Гамлет» В. Шекспіра є найкоштовнішою перлиною його творчості та одним із шедеврів світової літератури. У ній тісно переплітаються дві дії: зовнішня (протистояння Гамлета й Клавдія) і внутрішня (боротьба в душі Гамлета, його пошуки сенсу людського буття). У цьому творі драматург порушив багато проблем, що й нині хвилюють людей: суспільні відносини (неможливість шлюбу Гамлета й Офелії), держави й державного правління, короля, придворного служіння, сім'ї, кохання, дружби, честі й благородства, обов'язку, вірності та ін. Гамлет, разом з іншими героями Шекспіра, поповнив галерею вічних образів світової літератури.

Ренесанс розпочався відродженням гуманітарних наук, що глибоко символічно: лише суспільство, яке шанує гуманітарні науки, культуру й літературу, здатне не просто існувати на узбіччі Часу, а посідати почесне місце лідера світового історичного та культурного процесу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

(готуємося до зовнішнього незалежного оцінювання)

1. Визначте рядок, де постійний епітет ужито правильно:

- А** велемудрий Ахіллес; **В** велемудрий Еней;
Б велемудрий Одіссей; **Г** велемудрий Зевс.

2. Хто з-поміж названих персонажів вважається вічним образом?

- А** Одіссей; **Б** Ахілл; **В** Еней; **Г** Прометей.

3. Укажіть рядок зі схемою римування рубаї:

- А** аабб; **Б** ааба; **В** абба; **Г** абаб.

4. Від якого словосполучення утворена назва збірки новел Боккаччо?

- А** «сто років»; **Б** «сто днів»; **В** «десять років»; **Г** «десять днів».

5. Хто з-поміж названих персонажів вважається вічним образом?

- А** Дон Кіхот; **Б** Офелія; **В** Лаура; **Г** Санчо Панса.

6. Визначте жанр цього вірша: *«Життя прожить — не поле перейти, два мудрих правила вкарбуй у пам'ять ти: що краще по́ступувать, ніж що попало їсти, і краще йти самому, ніж з ким попало йти».*

- А** сонет; **Б** рубаї; **В** канцона; **Г** сирвента.

7. Прочитайте судження та оберіть правильний варіант відповіді:

1 У сонеті *«Як не любов, то що це бути може...»* використана антитеза.

2 У сонеті *«Ні зоряних небес мандрівні хори...»* використана анафора.

А правильним є лише перше судження;

Б правильним є лише друге судження;

В обидва судження є правильними;

Г обидва судження є неправильними.

8. Прочитайте цитати й оберіть правильний варіант відповіді (в яку добу написано твір, з якого наведено цитату):

1 *«...Світові неабияка могла вчинитися шкода; скільки ще в ньому зла треба знищити, скільки беззаконня скасувати, скільки сваволі впинити, скільки помилок виправити».*

2 *«...Того, що суджено, боятися не треба. Боюсь несправедно прожити на землі».*

А перша із цитат — Середньовіччя, друга — Відродження;

Б перша із цитат — Відродження, друга — Середньовіччя;

В обидві цитати — Відродження;

Г обидві цитати — Середньовіччя.

9. Установіть відповідність між цитатами та жанрами творів:

1 *«Король наш Карл...»;*

А сонет;

2 *«Бути чи не бути...»;*

Б епічна поема;

3 *«У кого є в запасі півкоржа...»;*

В трагедія;

4 *«Втомившись, вже...».*

Г рубаї;

Д новела.

10. Установіть відповідність між цитатами з вивчених творів та їхніми авторами:

1 «Дивних багато в світі див, найдивніше з них — людина...»;	А Шекспір;
2 «Звихнувся час наш. Мій талане клятий, що я той вивих мушу направляти!»;	Б Горацій;
3 «Смерті весь не скорюсь, не западе в імлу частка краща моя...»;	В Омар Хайям;
4 «А що, якби серпи, мотики й рала повиливати нам з блискучих лат...»	Г Софокл;
	Д Ду Фу.

11. Установіть відповідність між поетичними розмірами й жанрами та письменниками, які їх найчастіше використовували:

1 терцина;	А Гомер;
2 рубаї;	Б Боккаччо;
3 гекзаметр;	В Лі Бо;
4 новела;	Г Рудакі;
	Д Данте.

12. Установіть відповідність між словами та цифрами:

1 рубаї;	А 3;
2 терцина;	Б 4;
3 декамерон;	В 5;
4 гекзаметр;	Г 6;
	Д 10.

13. Установіть відповідність між перекладачем і твором:

1 Борис Тен;	А «Божественна комедія»;
2 Микола Лукаш;	Б рубаї Омара Хайяма;
3 Василь Мисик;	В «Дон Кіхот»;
4 Євген Дроб'язко;	Г «Пісня про Роланда»;
	Д «Іліада».

14. Установіть послідовність появи творів, що починаються рядками:

- А «Музо, повідай мені про бувалого мужа, що довго світом блукав, священну столицю троян зруйнувавши...»?
- Б «Зброю співаю і мужа, що перший з надмор'їв троянських, долею гнаний нещадно, на берег ступив італійський...»?
- В «Гнів оспівай, о богине, нащадка Пелея Ахілла згубний, що дуже багато ахеям лиха накоїв...»?
- Г «Звів я пам'ятник свій. Довше, ніж мідь дзвінка, вищий од пірамід царських простоїть він...»

15. Установіть послідовність творчості поетів:

А Омар Хайям;	В Петрарка;
Б Лі Бо;	Г Вергілій.

СЛОВНИК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

АЯТ (араб. *чудо, знамення*) — закінчена сентенція, вірш сури Корану, який Мухаммед уважав чудом [с. 13].

БАСМАЛІ — традиційна, незмінна фраза-формула «В ім'я Аллаха Всемилостивого, Всемилосердного», з якої починається кожна сура Корану. Вважається, що **Б.** має магічне значення, тому її виголошують, беручись до будь-якої справи, пишуть на початку книг, нею оздоблюють культові споруди та предмети, талісмани тощо. Епітет «всемилостивий» стосується тих, хто заслужив милосердя, а «всемилосердний» — навіть тих, хто милосердя не вартий, тобто грішників [с. 13].

БЕЙТ — двовірш у поезії народів Близького і Середнього Сходу (арабів, іранців, таджиків, турків та ін.). **Б.** виражає закінчену думку. З кількох **Б.** можуть утворюватися рубаї, газелі та інші форми східної лірики. **Б.** може бути й окремим віршем [с. 114, 125, 132].

БУКОЛІКИ — твори, у яких ідеалізовано змальовуються природа, мирне сільське життя, як правило — пастухи. Найвідоміші **Б.** — збірка Вергілія «Буколіки», що складається з 10 еклог [с. 85].

ВІЧНИЙ ОБРАЗ — літературний образ, що має загальнолюдське значення і за глибиною художнього узагальнення виходить за межі конкретного літературного твору та доби, набуває символічного значення й кожною епохою сприймається по-своєму, зберігаючи водночас провідні риси першобразу. До **В. о.** належать Прометей, Дон Кіхот, Гамлет, Ромео і Джульєтта, Отелло, король Лір та ін. [с. 218, 219, 240, 327, 367].

ВСЕСВІТНІЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЭС — постуальний розвиток світової літератури від найдавніших часів до сьогодення [с. 6].

ВСЕСВІТНЯ ЛІТЕРАТУРА — сукупність (взаємозв'язки) літератур народів світу [с. 6].

ГАЗЕЛЬ (араб. *газаль* — ліричний вірш) — лірична форма поезії, що виникла прибл. в VII ст. у східних народів (персів, таджиків, арабів та ін.). Складається з не менше трьох і не більше дванадцяти бейтів, пов'язаних між собою наскрізним римуванням другого рядка кожного з бейтів (крім першого бейта, де два рядки заримовані між собою). Другий рядок бейта називається *міср*. Схема римування **Г.** така: **ААБАВАГА** (і так далі, аж до останнього бейта). Міср у схемі позначено літерою **А**, іншими буквами — «холості рядки». Форму **Г.** використовували не тільки поети східних країн. У Європі її вживання започаткував видатний німецький поет Й. В. Гете в збірці «Західно-Східний диван», складеній під впливом поезії Гафіза. Український поет Д. Павличко досконало відтворив не лише форму, а й східний колорит **Г.** [с. 124, 130, 132, 208].

ГЕКЗАМЕТР (грец. *hex* — шість і *metron* — міра) — шестимірник, шести-стопний дактиль із жіночою римою (іноді дактиль замінюється спондеєм чи хоресом). **Г.** у добу Відродження вважався чимось середнім між прозою та віршами й називався «Гомеровими вуздечками» [с. 33, 104].

ГЕРОІЧНИЙ ЕПОС — збірна назва творів різних жанрів, у яких героїзується та ідеалізується історичне минуле народу, його боротьба за волю, незалежність. Заввичай **Г. е.** формується століттями, а то й тисячоліттями. Го-

ловний герой **Г. е.** – воїн-богатыр, який уособлює прагнення та сподівання народу, його колективну волю. Яскравими прикладами **Г. е.** є «Слово о полку Ігоревім», «Пісня про Роланда», давньоруські билини, юнацькі пісні південних слов'ян, українські козацькі думи [с. 48, 86, 104, 110, 132, 142–143, 170, 208].

ГІМН (грец. *hymnos* – похвальна пісня) – ліричний жанр, урочиста пісня для хорového виконання символічно-програмного змісту, у якій прославляються важливі поняття: божество, батьківщина, народ. Різновидом **Г.** є християнський псалом. В Елладі **Г.** присвячувалися конкретним богам: Аполлонові – *пеан*; Діонісу – *дифірамб*; богам шлюбу Гімені – *гіменей*. В українській мові відповідником **Г.** є *славень* (від слова *слава*) [с. 9, 45].

ГОМЕРІВСЬКИЙ ЕПІТЕТ – поетичне означення, яке характеризується постійністю, закріпленістю за певними словами або іменами («*крилате слово*», «*світлоока богиня*», «*прудконогий Ахіллес*» тощо), а часто також складеністю, об'єднанням коренів («*веле+мудрий*» Одисей, «*шоломо+саяйний*» Гектор та ін.). Найяскравіше постійність **Г. е.** виявляється під час зміни ситуації. Так, Ахіллес називається прудконогим і тоді, коли швидше за вітер мчить полем бою, і тоді, коли сидить або навіть лежить у наметі [с. 48].

ЕКЛЮГА – у римській літературі окремий вірш поетичної збірки буколичного змісту. Напр., «Буколіки» Вергілія [с. 85].

ЕЛЕГІЯ (від грец. *elegos* – сумна пісня) – один із жанрів лірики, вірш, проїнятий настроями журби, меланхолії, сумними роздумами. Звідси – елегійні (сумні) мотиви. В Елладі (VII ст. до н. е.) **Е.** визначалася передусім не за настроєм, а за формою написання: двовірш, що складається з гекзаметра (шестистопний дактиль) і пентаметра (п'ятистопний дактиль). Майстрами **Е.** вважалися Тіртей та Архілох. У римській **Е.** на перший план виходять меланхолійні настрої та сумні роздуми (**Е.** Горация, Овідія). Згодом **Е.** втрачає чіткість форми і визначається насамперед за змістом. Серед українських майстрів **Е.** – Т. Шевченко (думи), Леся Українка («До мого фортеп'яно»), Л. Глібов («Журба»), Олександр Олесь, Б.-І. Антонич («Три персні»), А. Малишко, Л. Костенко та ін. [с. 67, 68, 99, 101].

ЕПІЧНА ПОЕМА (ЕПОПЕЯ) (від грец. *epos* – слово, розповідь і *poieo* – творити) – монументальний художній твір, у якому широко зображені й уславлені яскраві характери та значні історичні, переважно героїчні, події минувшини; поставлені й глибоко висвітлені важливі проблеми загальнонародного значення. **Е. п.** часто тісно пов'язана з міфологією. Синонімом **Е. п.** зазвичай виступає епопея. Яскравий приклад **Е. п.** – «Гліада» та «Одіссея» Гомера, середньовічний героїчний епос («Слово о полку Ігоревім», «Пісня про Роланда») [с. 32, 142–143].

КАНЦІОНА (прованс. *cansos* – пісня) – пісня про лицарську любов до Чарівної Дами. Будова **К.** була строфічною, остання строфа, *торнада*, була коротшою і, як правило, присвячувалася дамі серця [с. 133–135].

КВАЗІІСТОРИЗМ (латин. *quasi* – несправжній) – несправжній, уявний, «неповний» історизм. Так зображуються події в художньому творі, де вигадка співіснує, переплітається з історією і часто в колективній свідомості сприймається як історична подія. **К.** часто трапляється в героїчному

епосі. Так, історичною основою «Пісні про Роланда» став розгром ар'єр-гарду війська Карла Великого басками в Ронсевальській ущелині (778 р.), сировокований пограбуванням франками столиці басків. Далі історія змінюється на вигадку: загін Роланда розбивають не християнські баски, а мусульмани-маври; жорстокий маркграф Бретані Хруотланд стає небожем самого Карла — Роландом, ідеальним лицарем; невдалий похід франків зображений як переможний [с. 143, 170].

ОДА (від грец. *ōdē* — пісня) — в еллінів — урочистий ліричний вірш для хору. Пізніше — хвалебна пісня, присвячена видатній події чи особі. У творчості Горація **О.** відокремлена від музики, що розширює її жанрово-тематичні можливості: в **О.** «До Мельпомени» мотив творчого підсумку життя підноситься до рівня важливої та урочистої теми. В українській літературі до **О.** зверталися Є. Маланюк, П. Тичина, М. Рильський та ін. [с. 19, 96].

ПСАЛІОМ (грец. *psalmos* — пісня, гра на струнному інструменті) — жанр юдейсько-християнської літератури; пісні релігійного змісту, звернені до Бога, створені біблійним царем Давидом. Псалми Давидові відомі ще як Псалтир. Він був однією з найпопулярніших книг на теренах України як часів Княжої доби. Відгомін **П.** бачимо у творчості Г. Сковороди, Т. Шевченка, Л. Костенко [с. 11].

РОМАН (фр. *roman* — будь-який твір, написаний романською, а не латинською мовою) — складний за будовою і великий за розміром епічний твір, у якому широко охоплені життєві події певної епохи та багатогранно й у розвитку змальовані персонажі. Як жанр **Р.** виник ще в античності. У середньовіччі особливої популярності набув лицарський **Р.**, який проіснував до XVII ст. Сервантес задумав свого «Дон Кіхота» як пародію на лицарський **Р.** Після того, як вийшла друком перша частина роману Сервантеса, жоден лицарський **Р.** не був надрукований. **Р.** Сервантеса став взірцем для європейських письменників і визначив розвиток цього жанру аж до наших часів [с. 114, 217, 239, 326, 327, 367].

РУБАЇ (араб. — те, що складається з чотирьох) — одна з поширених форм поезії народів Близького та Середнього Сходу. Це чотиривірш зі схемою римування **ААБА**, тобто заримовані першій, другий і четвертий рядки, а третій рядок називають «холостим», бо він не заримований. Зазвичай **Р.** мають філософський зміст [с. 114, 126, 129, 208].

СІРВЕНТА (прованс. *sirvis* — служити, перен. — пісня прихильника) — строфічна пісня на громадські та політичні теми, найчастіше про війну [с. 114, 124, 133, 135–136].

СОНЕТ (італ. *sonett* від прованс. *sonet* — пісенька) — усталена лірична форма, що складається з 14 рядків, написаних п'ятистопним або шестистопним ямбом. **С.** виник в Італії в XIII ст. Найвідоміший вид **С.** — т. зв. **італійський С.**, який трапляється в Данте й Петрарки. Італійський **С.** складається з двох катренів (чотиривіршів), об'єднаних між собою спільною римою, і двох терцет (тривіршів), теж об'єднаних спільною римою. Класичний італійський **С.** будувався за суворими законами: вірш складається з чотирнадцяти рядків; спільна рима між катренами і терцетами відсутня; значуще слово в **С.** може вживатися лише один раз; останнє слово має бути смисловим «ключем» усього вірша; зміст роз-

гортається за схемою: теза → розвиток тези → антитеза → синтез. Уже в Петрарки ми спостерігаємо порушення цих суворих сонетних правил. Великої популярності набув і **англійський (шекспірівський) С.**, що складається з трьох чотиривіршів і двовірша, які зазвичай римуються так: **АБАБ ВГВГ ДЕДЕ ЄЄ** [с. 222, 224, 330, 364, 366–367].

СҮРА (араб. — ряд камелів або цеглин у стіні) — назва глав Корану. **С.** за місцем проголошення поділяються на мекканські (86 сур) — ранні та мекдинські (28 сур) — пізні. Мекканські **С.** написані *саджем* — ритмічною і римованою прозою. Зв'язної оповіді в Корані немає, кожна **С.** є закінченим текстом. **С.** в Корані, окрім першої, розміщені за розміром — від найбільшої до найменшої [с. 13].

ТЕРЦІНА (італ. *terzina*, від *terza rima* — третя рима) — строфа з трьох рядків п'ятистопного ямба, у якій середній рядок строфи римується з першим і останнім наступної строфи: **АБА // БВБ // ВГВ // Г.** Уперше **Т.** ввів до літератури Данте в «Божественній комедії»: трьом частинам поеми відповідала трирядкова строфа. Число «3» в добу Середньовіччя в християн символізувало Святу Трійцю: Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа Святого, що теж ураховував автор «Божественної комедії» [с. 179, 206, 208].

ТРАГЕДІЯ (грец. *tragedia*, букв. — цап'яча пісня) — драматичний твір, що ґрунтується на гострому, непримиренному конфлікті особистості, яка прагне максимально втілити свої творчі потенції, з об'єктивною неможливістю їхньої реалізації. Конфлікт **Т.** має глибокий філософський зміст, є надзвичайно актуальним у політичному, соціальному, духовному планах, відзначається високим напруженням психологічних переживань героя. **Т.** майже завжди закінчується загибеллю головного героя. Кожна історична доба давала своє розуміння трагічного і трагедійних конфліктів. На думку еллінів, у їхній основі лежало втручання фатуму в долю окремих людей, оскільки наявний світолад і долі людей цілковито залежали від нього. Такий погляд яскраво виявляється в античній **Т.** Наприклад, у **Т.** Софокла «Едіп-цар» головний герой Едіп понад усе прагнув, щоб не справдилося лиховісне попередження оракула, однак так і не уникнув убивства батька й одруження з власною матір'ю. Ідейно-художній зміст античної **Т.** зумовлювався міфологічним світосприйманням греками навколишньої дійсності. Драматургія пізніших епох утратила міфологічне бачення світу. Конфлікти **Т.** того часу здебільшого крились у суспільному ладі. Уже не фатум, не воля богів, а реальні соціальні обставини визначали долю персонажів. У **Т.** В. Шекспіра («Ромео і Джульєтта», «Король Лір», «Отелло», «Гамлет») герої виступають борцями проти старих усталених звичаїв і традицій. Події з життя шекспірівських героїв мотивуються внутрішнім розвитком їхніх характерів, що виявляються у відповідних обставинах. Джульєтта, Отелло, Гамлет вступають у поєдинок із суперниками, які сповідають протилежні, пов'язані з минулими часами, погляди на життя, і гинуть, ставши жертвою суспільства, що відмирає. **Т.**, у якій розглядаються важливі філософські проблеми (сєнс людського життя, добра і зла та ін.) називається **філософською** [с. 17, 19, 75–84, 104, 219, 329–330, 363, 367].

СЛОВНИК ІМЕН І ВЛАСНИХ НАЗВ

- АВТОМЕДОНТ** — герой Троянської війни, правив кіньми в колісниці Ахілла.
- АГРІППА** — сподвижник Октавіана Августа.
- АВЗОНІЯ** (від назви народу — *авсони*, або *оски*) — частина південно-західної Італії; у поетів — Італія взагалі.
- АВФІД** — ріка в Апулії, поблизу якої народився Горацій.
- АЇД** — бог підземного царства мертвих, син Кроноса і Реї, брат Зевса та Посейдона. Його ім'я означає «невидимець» і заміняє його друге ім'я, що наводило на людей релігійний жах. Іноді **А.** називали Плутоном («багатство»), оскільки він володів безмежною кількістю людських душ і підземних скарбів. Царство **А.** або просто **А.** — загробний світ, царство мертвих.
- АКВІЛОН** — бог північного вітру; згодом — сам північний вітер.
- АКОНТІЙ** — чарівний юнак з острова Кеос. Під час свята Артеміди **А.** закохався в Кідіппу і підкинув їй яблуко з написом: «*Клянуць Артемідіою, я стану дружиною Аконтія*». Прочитавши напис уголос, Кідіппа тим самим дала обітницю богині. Батько дівчини вирішив віддати її заміж за одного із співвітчизників, але вона тяжко захворіла. Так повторювалося тричі, доки він не звернувся до дельфійського оракула. Дізнавшись про закляття Артеміди, батько дівчини знайшов **А.** і одружив його з Кідіппою.
- АКТІЙСЬКА БИТВА** — битва при Акт(ц)іумі, де флот Октавіана переміг флот Антонія і Клеопатри (31 р. до н. е. — початок «доби Октавіана»).
- АЛКІНОЙ** — гостинний цар феаків, допоміг Язону, Медеї, аргонавтам, Одиссею.
- АНТЕНОРА** — другий пояс дев'ятого кола Пекла, де караються зрадники батьківщини й однодумців. Вони вмерзли в лід по шию, їхні обличчя обернені донизу й спотворені холодом. Цей пояс названо за ім'ям троянського вождя **А.**, якого антична легенда змальовувала зрадником.
- АНУБІС** — єгипетське божество, пов'язане з культом мертвих. Його, як правило, зображували з головою шакала.
- АПОЛЛОН** — син Зевса і Лето, брат-близнюк Артеміди, ясний бог (Феб). Повідомляв людям волю Зевса й карав неслухняних, бог поезії та музики, провідник муз (Мусагет). Шанувався як віщун і охоронець космічної та людської гармонії. Батько Орфея й Асклепія. На місці вбивства ним дракона Тіфона в Дельфах засновано храм, що мав оракул (отвір, через який людям повідомлялися пророцтва **А.**). Піфії, жриці храму **А.** в Дельфах, вважалися в еллінів найкращими віщунками. Неподалік храму стояла статуя Гомера.
- АРЕС (АРЕЙ)** — син Зевса й Гери, бог підступної війни, війни заради війни, на відміну від Афіни — богині війни справедливої. Його супроводжували сестра Еріда (Сварка), син Фобос (Страх) і духи смерті Кери. У римлян — Марс. Епітетом **А.** є Еніалій.
- АРІАДНА** — донька критського царя Міноса і Пасіфаї. Покохавши афінського царевича Тезея, допомогла йому вибратись із заплутаних ходів лабіринту, давши дороговказну нитку («Нитка Аріадни»). Згодом вийшла заміж за Діоніса.

- АСКЛЕПІЙ** — бог лікування, покровитель лікарів. Умів оживляти мертвих, за що Зевс убив його блискавкою. У римлян — Ескулан.
- АСТІАНАКС** — син Гектора й Андромахи. Після падіння Трої був скинутий із троянського муру, щоб не здійснилося провіщення оракула, за яким він мав відбудувати Трою.
- АСТРЄЯ** — богиня справедливості, донька Зевса і Феміди, богині Правосуддя, сестра Сором'язливості. Жила серед щасливих людей золотої доби. Потім через псування людської моралі покинула землю і вознеслася на небо, де шанується під ім'ям сузір'я Діви.
- АТЛАНТ** — титан, брат Прометея. Після поразки титанів у титаномахії покараний **А.** мусив тримати на плечах небо на крайньому заході, біля саду Гесперід. Доньками **А.** вважалися німфи Каліпсо, Гесперіди, Гіакди та Плеяди.
- АФІНА ПАЛЛАДА** — богиня мудрості, наук і справедливої війни; донька Зевса, що народилася з його голови в повному військовому обладунку, з бойовим кличем. Її зображення (т. зв. Палладій) упало з неба. Звідси її друге ім'я — Паллада. У римлян — Мінерва.
- АФРОДІТА** — богиня краси і кохання; народилася з морської піни біля острова Кіпр, звідси її інше ім'я — Кіпріда. Мати Ерота. У римлян — Венера.
- АХЕРО́Н** — ріка в підземному царстві, у яку впадають ріки Піріфлегетон і Кокіт. Притока Стікса.
- БЕЛЛОНА** — богиня війни в римлян, дружина (сестра) Марса.
- БОРЕ́Й** — бог північного вітру. Зображувався крилатим, довговолосим, бородатим могутнім божеством. Його сини Калаїд і Зет брали участь у поході аргонавтів.
- БРІАРЕ́Й** — в еллін. міфології сторукий велетень (гекатонхейр). Крила вітряка здалися Дон Кіхоту руками Бріарея.
- ВЕНЕ́РА** — спочатку в римлян — богиня садів. Пізніше ототожнювалася з матір'ю Енея Афродітою і стала не лише богинею краси й кохання, а й покровительською римлян.
- ВЕСТА́ЛКИ** — жриці богині Вести (доньки Сатурна, богині домашнього вогнища, оборонниці дому й держави); дівчата з багатих сімей, які давали обітницю дівчості на 30 років, підтримували незгасимий вогонь на вівтарі в її храмі, що був символом державної усталеності та надійності. У разі порушення обітниці **В.** живцем закопували в землю. **В.** могли врятувати засуджених до страти.
- ВІШНУ** — один із богів ведичних гімнів та один із вищих богів індуїзму. Ім'я тлумачиться як «той, що проникає в усе», «усеохопний». У гімнах оспівуються «три кроки **В.**». У Ведах виступав як молодший партнер Індри в боротьбі з демоном Врітрюю, який перегородив течії річок і вкрав сонячну силу (пояснення приходу зими).
- ВУЛКА́Н** — бог руйнівного й очищувального полум'я, захисник від пожеж. В еллінів — Гефест.
- ГАВРИ́Л** — один зі старших ангелів (архангел), який розкриває сенс пророчих видінь і пояснює перебіг подій. У мусульман — Джибріл.
- ГАНІМЕ́Д** — вродливий юнак. Зевс в образі орла заніс його на Олімп, де **Г.** став виночерпцем богів.

ГЕКА́ТА — богиня темряви, нічних видінь, чаклунства; також богиня місяця (подібна до Селени і Діани). Нічна жадлива богиня з палаючим смолоскипом у руках і зміями у волоссі. Допомагає покинутим закоханим.

ГЕКУ́БА — удова троянського царя Пріама. Коли загинули Троя і Пріам, **Г.** в полоні в греків довелося побачити смерть своєї доньки Поліксени, принесеної в жертву тині Ахілла, і знайти на морському березі труп свого наймолодшого сина Полідора. Пріам довірив його фракійському цареві Поліместору, але той убив Полідора, щоб заволодіти його скарбом. **Г.** вирвала вбивці очі, але від пережитих потрясінь збожеволіла.

ГЕ́ЛІОС — бог сонця, син титанів Гіперіона і Фейї. Пізніше ототожнювався з Гіперіоном. Брат Еос і Селени. Знаходячись високо в небі, **Г.** бачить справи богів і людей. Він живе в розкішному палаці в оточенні чотирьох пір року, його престол зроблений з коштовного каміння. На міфічному острові Трінакрія пасуться череди його білосніжних биків, яких, незважаючи на заборону, забилу супутники Одиссея. На прохання **Г.** Зевс розбив блискавкою корабель Одиссея, і всі його супутники загинули. **Г.** зранку виїздив на колісниці, запряженій четвіркою вогняних коней, з вод Океану, увечері спускався на заході, уночі об'їздив човном північну частину землі, щоб знову повернутися до сходу.

ГЕ́РА — головна богиня Олімпу, третя й остання законна дружина і сестра Зевса. Охоронниця шлюбу. У римлян — Юнона.

ГЕРМЕС — син Зевса і Майї, бог-посланець Зевса, посередник між світом живих і світом мертвих, між богами і людьми. **Г.** зображували в крилатій шапці, з жезлом, оббитим зміями, і в крилатих сандаліях. Він посилав людям сни; **Г.** — бог винаходів (придумав ліру), торгівлі й промисловості, провідник тіней до Аїду.

ГЕФЕ́СТ — син Зевса і Гери, чоловік Афродіти, бог вогню й ковальства, визнаний майстер-митець. Був кривим і страшним.

ГІА́ДИ — доньки Атланта. Після смерті брата Діаса вкоротили собі віку. Зевс забрав їх у вигляді сузір'я на небо. Поява **Г.**-плакальниць сповіщала про початок дощової пори.

ГІПОЛІ́Т (ІПОЛІ́Т) — син царя Тезея і цариці амазонок Антіони (Іпполіти або Меланішши). **І.** з презирством ставився до кохання, уславився як мисливець і шанувальник Артеміди. Через це розгнівана Афродіта і наслала на нього злочинне кохання мачухи Федри, яким він знехтував. У розпачі Федра наклала на себе руки й у передсмертній записці звинуватила **І.** в насильстві над собою. Тезей прокляв сина і накликав на нього гнів Посейдона. **І.** загинув, розтоптаний власними кіньми. Артеміда відкрила Тезею істину, примиривши його з помираючим сином.

ДАВН — міфічний володар Північної Апулії, батько Турна.

ДА́РДАН — син Зевса й Електри, міфічний родоначальник троянців. Він привіз у Трою статую озброєної Афінки, т. зв. Палладій, що охороняв місто від ворогів і дарував добробут. Цю статую викрав Одиссей, що допомогло потім ахеям оволодіти Троєю. Дарданід — нащадок **Д.**, легендарного засновника Трої. Звідси — дарданський рід. До нього належали Еней, а через його сина Асканія (Юла) і римляни.

ДЕДА́Л — афінський скульптор і майстер-винахідник. Після того, як він через заздрощі вбив свого племінника, вимушений був утекти на Крит

до царя Міноса. У Кносі збудував знаменитий лабіринт, у якому ховався Мінотавр. Мінос не хотів відпускати **Д.**, але той утік від нього разом із сином Ікаром, зробивши крила з воску та пір'я.

ДЕЛЬФИ — місто в Елладі біля підгір'я Парнасу, де юний Аполлон убив Тіфона і заснував своє святилище. Пророцтва дельфійського оракула шанувалися в Елладі найбільше. Біля **Д.** відбувалися Піфійські ігри, переможець яких ушановувався лавровим вінком (див. «Аполлон»).

ДІАНА — богиня рослинності, уособлення місяця; допомагала жінкам при пологах. В еллінів — водночас Артеміда і Геката.

ДІОНІС (у римлян Вакх) — бог рослинності, родючості, вологи, покровитель виноградарства й виноробства. Не входив до сонму богів-олімпійців, жив серед людей. На його честь влаштовували свята, у тому числі Великі Діонісії — свято весни, що тривало з 28 березня по 2 квітня, на якому відбувалися театральні вистави.

ДЖУДЕККА — четвертий пояс, або, точніше, центральний диск дев'ятого кола Пекла, названий так за ім'ям апостола Іуди, який зрадив Христа. Тут караються зрадники своїх благодійників.

ЕВРІДІКА — дружина Орфея, яку він після смерті захотів вивести з Аїду. Але Орфей порушив умову — не озиратися, через що **Е.** і залишилася в Аїді.

ЕОЛ — у давньогрецькій міфології — повелитель вітрів.

ЕОС — богиня світанку, ранкової зорі, виїздила на двох безсмертних конях Лампі та Фаєтоні на небо й поливала землю росою. **Е.** — донька Гіперіона, сестра Геліоса; від неї й Астрея народилися зорі та вітри Борей, Нот і Зефір.

ЕРІДА — донька Ночі, онука Хаосу, персоніфікація розбрату.

ЕРІННІ — богині прокляття, помсти й кари, яких народила Гея, що всотала кров пораненого Урана. Їх три: Алекті (Безущина), Тісіфона (Месниця), Мегера (Загрозлива). Вони жахливі: це жінки, у яких на голові замість волосся звивалися змії, у їхніх руках — запалені факели, а з пащ капав кров. У римлян — фурії.

ЕРОТ — бог кохання, син Афродіти. У римлян — Амур.

ЕХІДНА — чудовисько, напівдівка-напівзмія, онука землі Геї та моря Понта. **Е.** чарівна обличчям, але жахлива своєю зміїною сутністю. Вона лежить у печері під землею, подалі від богів і людей. Народила лернейську гідру, Кербера, Немейського лева і Сфінкса.

ЗЕВС — син Кроноса (Кронід) і Реї, брат Посейдона й Аїда, чоловік Гери. Уособлював найвищу божественну владу, батько богів і людей: перебував на вершині гори Олімп у Фессалії; керував небесними явищами — громом, блискавкою, зганяв й розганяв хмари; керував людством, законами, правом, людськими долями, хоча й сам залежав від Мойр. Атрибутами **З.** були стріли-перуни, орел та егіда (звідси — егідодержавець). Егіду, тобто щит, для **З.** викував Гефест. Коли розгніваний **З.** потрясав егідою, розпочиналися бурі або стихійні лиха. Також це був символ і заступницької зверхності **З.** перед богами й людьми. У римлян — Юпітер.

ЗЕФІР — один із синів Астрея і Еос, брат Борей та Нота, бог західного вітру. Відомий своєю нищівністю; у пізнішій інтерпретації — ніжний, м'який вітер.

ІНДРА — давньоіндійський бог грому й блискавки, голова богів, уособлював військову силу. Убивство демона Врітрі, який сковував течії річок, вважається одним із найголовніших подвигів Індри.

ІО — дочка царя Аргосу Інаха, у яку закохався Зевс. Ревнива Гера перетворила її на корову і наказала стерегти багатокочку велетню Аргосу, якого вбив Гермес. Після цього Гера наслала на І. страшного гедзя, який гнав її аж до Єгипту, де Зевс повернув її людську подобу. Греки вважали, що Іонічне море названо на честь Іо.

ІСТР — так римляни називали Дунай.

КААБА — одна з головних мусульманських святинь, храм кубічної форми в Мекці. За переказами, збудований на місці першого земного храму Адама, який після смерті був забраний Аллахом на небо. У його стіну вмуровано чорний камінь, що не тоне у воді, найімовірніше, — метеорит. За переказами, камінь послано людям Аллахом і він був сліпучо-білий, але з часом почорнів від дотиків грішників.

КАББАЛА — містичне вчення. Основане на вірі, що за допомогою спеціальних магічних ритуалів і молитв людина здатна втручатися в божественно-космічний процес.

КАІНА — перший пояс дев'ятого кола Пекла, де карають тих, хто вбив або зрадив своїх рідних.

КАССАНДРА — донька Пріама й Гекуби. Аполлон, який домагався кохання **К.**, наділив її даром яснобачення. Але коли **К.** відкинула кохання бога, Аполлон зробив так, що її пророцтвам перестали вірити та почали вважати її божевільною. **К.** перша впізнала Паріса, який прийшов на змагання в Трою, і хотіла його вбити, щоб позбавити батьківщину від майбутніх бід. Вона вмовляла Паріса повернути грекам Гелену, умовляла троянців не вірити словам Синона. Проте її ніхто не слухав. Після падіння Трої **К.** як полонянка потрапила до Агамемнона і загинула разом із ним від руки Клітемнестри.

КАТИЛІНА — керівник змови проти Римської республіки в сер. I ст. до н. е.

КЕРБЕР — триголовий пес, що охороняв вхід до Аїду. У Данте це — триголова потвора, біс із рисами пса і людини (борода, руки), що терзав пенажер.

КЕРИ — утілення смерті, діти Ночі, крилаті духи, що хапають людську душу, коли вона розлучається з тілом.

КІРКА (ЦІРЦЕЯ) — красуня-чарівниця, яка обертала людей на тварин. Коли Одиссей, плывучи додому з Трої, після тривалих поневірянь завітав до неї, **К.** перетворила його супутників на свиней, але потім повернула їм людську подобу і, покохавши Одиссея, цілий рік тримала його в себе.

КЛЕЛІЯ-ДИВА — була заручницею від римлян в етрусського царя Порсени. Повернулась у Рим, перепливши Тибр на коні.

КОКІТ (КОЦІТ) — річка в підземному царстві, притока Стікса (Ахерона).

КОКЛІТ — Гораций Кокліт під час війни з Порсенною відбивав етрусків від дерев'яного мосту. Коли міст був зруйнований, кинувся в обладунках у Тибр і переплив його.

КРОНОС — син Урана (Неба) і Геї (Землі). Бог часу. Був скинутий сином Зевсом у Тартар. Саме за часів **К.** був золотий вік. У римлян — Сатурн.

ЛАЕРТІД — син Лаерта. Так називали Одиссея.

ЛЕА́НДР — юнак з Абідоса (Мала Азія). Покохавши Геро, жрицю храму Афродіти в Сесті (на протилежному березі протоки), щоночі перепливав до неї через Геллеспонт (нині Дарданелли), орієнтуючись за світлом Сестського маяка. Однієї бурхливої ночі маяк згас, і **Л.** загинув у хвилях. Коли наступного дня Геро біля берега побачила його тіло, то сама кинулась у море. Про це оповідається у творі Мусе́я (VI ст. н. е.).

ЛЕВКА́ТА (ЛЕВКА) — у грецькій міфології — один з островів блаженних у Понті Евксинському (сучасне Чорне море), де після смерті перебував Ахілл. За Павсанієм, ототожнювався із сучасним о. Зміїним, що нині належить Україні.

ЛЕТА́, ЛЕТЕ́ЙСЬКИЙ ПОТІК — ріка забуття в Аїді. Коли померлий пив воду з **Л.**, його душа забувала все, що пережила й бачила на землі.

ЛЕЙ́Й — епітет Діоніса: той, що звільняє від турбот і дає радість. Часто використовується в поезії.

ЛІН — прекрасний юнак, що рано загинув, як сонце з літа «повертає» на осінь. На честь **Л.** співали жалібні пісні про його смерть. За беотійськими переказами, **Л.** — славетний співець, син Аполлона й музи Уранії.

ЛУПЕ́РКИ — 12 жерців храму Лукерка на честь Фавна, захисника отар, прізвисько якого було Луперк.

МАКА́Р — міфічний стародавній володар Лесбоса; його ім'я означає «блаженний».

МА́НЛІЙ — Тит Манлій Торкват, захисник Риму під час галльської навали. Коли галли тямно піднялися на Капітолій, священні гуси, що почули кроки, загоготали і привернули увагу римлян-охоронців. Звідси приказка «*Гуси Рим урятували*».

МА́НЛІЙ ТОРКВА́Т — римський оратор, сучасник Горация.

МАРС — спочатку в римлян бог родючості, рослинності та дикої природи. Пізніше ототожнений з еллінським Аресом (Ареєм).

МЕЛЬПОМЕ́НА — одна з дев'яти муз — муза трагедії; у Горация — муза співу.

МЕТТ — цар Альба-Лонги, який запропонував вирішити суперечку між Римом та Альба-Лонгою поєдинком найсильніших. Після перемоги римлян замислив зраду, за що був покараний; за наказом римського царя Тулла Гостилія його прив'язали до двох колісниць і розірвали.

МИНЕ́РВА — римська богиня, ототожнювалася з Афіною.

МИНОТА́ВР — сильна й агресивна потвора, людина з головою бика. У Данте навпаки: **М.** — бик з головою людини. **М.** жив у глибині критського Лабіринту та пожирав юнаків і дівчат, яких афіняни повинні були привозити йому як данину. У Дантовому Пеклі він охороняє сьоме коло, де карають насильників.

МО́ЙРА — Доля, таємнича, незбагненна, надприродна сила, що тяжіє над людством і навіть богами. У римлян — Парка або ф́атум (звідси — фаталізм). Поети згадують то одну **М.** (Парку), то трьох, які прядуть нитку людського життя. Гесіод називав їхні імена: Клото («та, що пряде»), Лбхесіс («та, що визначає долю»), Атропос («неминуча»), що обриває нитку життя; усі три, як каже Гесіод, — доньки Ночі, неблаганні, жахливі богині смерті.

МУ́ЗИ – дочки Зевса і богині пам'яті Мнемосіни. **М.** – богині поезії, мистецтв і наук. Жили на вершинах Гелікону й Парнасу, де б'є священне Кастальське джерело. Виокремлюють дев'ять муз: Кліо – покровителька історії; Талія – комедії; Мельпомена – трагедії; Евтерпа – ліричної поезії; Ерата – любовної лірики; Терпсіхора – танців; Полігімнія – гімнів; Уранія – астрономії; Калліопа – епічної поезії (її синами були видатні співаки Лін та Орфей).

НЕПТУ́Н – римський бог, ототожнювався з Посейдоном.

НЕ́СТОР – цар Пілоса. Замолоду брав участь у багатьох героїчних змаганнях. Уже літньою людиною став учасником Троянської війни: брав активну участь у приготуваннях ахейського війська. **Н.** уславлений не лише мужністю, а й мудрістю. У тяжкі хвилини він давав поради найхоробрішим грецьким вождям, а в разі потреби сам брався до зброї.

ОКЕА́Н – титан, син Урана і Геї, володар морів і всієї водної стихії. породив більшість річок. Батько німф-океанід. Коли Зевс позбавив його влади й передав її Посейдонові, здичавів і не виходив зі свого палацу, що стояв на краю світу. Також **О.** елліни називали величезну ріку, що омиває землю і дає початок усім рікам і морським течіям.

ОЛІ́МП – священне гірське пасмо у Фессалії, де, за уявленням еллінів, жили Зевс та інші боги, через що їх прозвали олімпійцями.

ОРИ́ОН – велетень, син Посейдона й Евріали або Геї (Землі). Уславився як мисливець. Його ім'ям названо сузір'я.

ОРФЕ́Й – син річкового бога Еогра, уславлений фракійський співець, який своїми піснями зрушував з місця дерева й скелі та заспокоював диких звірів.

ПА́Н – аркадійський бог лісів і гаїв; він пас і благословляв череди й пастухів, посилав успіх мисливцям, блукав із німфами і грав їм на очеретяній сопілці. Його уявляли з рогами, козячими ногами й волохатим тілом. Пізніше **П.** – узагалі втілення природи (Великий **П.**). З **П.** ототожнювалися Фавн і Силен.

ПА́РІС – викрадач Гелени й убивця Ахілла. Був смертельно поранений ще до падіння Трої.

ПА́РКИ – римські богині долі, ототожнювалися з мойрами.

ПЕЛІ́Д – син Пелея. Так називали Ахілла.

ПЕРСЕФО́НА (КО́РА) – донька Деметри, богині родючості, хліборобства та шлюбу. Її викрав і забрав до себе Аїд. Засмучена Деметра наслала на землю неврожай, і Зевс наказав відпустити **П.** Аїд дав скуштувати дружині гранат – символ нерозривності шлюбу. Відтоді **П.** частину року (весну, літо, осінь) проводить з матір'ю на землі, а частину (зиму) з чоловіком в Аїді.

ПЕ́ПЛОС – у Стародавній Греції довгий жіночий одяг без рукавів, який застібався на плечах, справа відкритий; підперізувався на талії або під грудьми; **П.** носили також без пояса.

ПЕРІ́КЛ (бл. 500–429) – афінський державний діяч. Його владарювання в Афінах називають золотою добою, або добою **П.**, бо саме тоді Афіни набули найвищого економічного, військового та культурного розвитку. **П.** – ініціатор спорудження Парфенону, Пропілеїв та Ерехтеону на афінському акрополі.

ПЕРІТОЙ — син Іксіона, цар лапіфів, друг Тезея; на весіллі **П.** і Гіподамії відбувся великий бій лапіфів з кентаврами. **П.** за допомогою Тезея намагався викрасти з підземного царства Персефону, за що вони були прикуті в Аїді до скелі. Згодом Тезея визволив Геракл, а коли хотів розбити кайдани **П.**, почала труситися земля, і звільнити **П.** Гераклові не вдалося.

ПЕРІФЛЕГЕТОН (ФЛЕГЕТОН) — річка в Аїді, яка впадала в Ахерон.

ПІФІЯ — віщунка і жриця Дельфійського оракула (у храмі Аполлона в Дельфах). Обиралася з багатой аристократичної родини. Перед віщуванням **П.** постувала й омивалася у водах Кастальського джерела.

ПЛЕЯДИ — сім доньок Атланта, перетворені на семизір'я (укр. нар. назва — Волосожар), коли їх переслідував мисливець Оріон. **П.** з'являлись у травні й сповіщали про сприятливу погоду для мореплавства.

ПЛУТОС (ПЛУТОН) — бог багатства. У Данте — це звіроподібний демон, який охороняє доступ у четверте коло Пекла, де карають скнар і марнотратників.

ПОЛЛІОН — римський консул 40 р., який був посередником між Октавіаном та Антонієм при укладанні миру.

ПОНТІФІК-ЖРЕЦЬ — ПОНТІФЕКС МАКСИМУМ — головний жрець. Щороку сходив на Капітолій зі старшою весталкою молитись Юпітерові Капітолійському за благоденство Римської держави.

ПОРСЕННА — етрусський цар. Війна з ним розпочалася через те, що він вимагав повернути царя Тарквінія Гордого, якого римляни вигнали, оскільки його син збезчестив знатну римлянку.

ПОСЕЙДОН — син Кроноса (Сатурна), брат Зевса (Юпітера), бог-владар морів, живе на дні моря в розкішному палаці, насилає бурі, ударом свого тризуба піднімає велику хвилю; гоїдає землю, спричиняючи землетруси. У Гомера **П.** — запеклий ворог Одиссея, через те що той осліпив його сина, кіклопа Поліфема. У римлян — Нептун.

САБІНСЬКІ ЖІНКИ (САБІНЯНКИ) — жінки з племені сабінів, викрадені римлянами за наказом Ромула, щоб узяти їх собі за дружин. Через це розгорілася битва. Тоді **С.** припинили її, після чого римляни і сабіняни стали єдиною общиною.

САЛІЇ — колегія з 12 жерців на честь Марса. 1 березня **С.** влаштовували святкову процесію з танцями та співами. Ці пісні дали початок римській літературі.

САЛАДІН — султан Єгипту й Сирії (1137–1193), очолював опір хрестоносним походам; прославлений і на мусульманському Сході, і на християнському Заході за душевне благородство.

САТУРН — бог посівів, покровитель землеробства (пізніше — бог часу); батько Юпітера та Юнони, скинутий своїм сином з престолу. Саме із **С.** асоціюється золота доба людства. Він навчив людей землеробству, виноградарству тощо. У храмі **С.** зберігалася державна скарбниця. В еллінів — Кронос.

СЕМІРАМІДА — легендарна асирійська цариця, удова царя Ніна. Висячі сади **С.** — одне із семи чудес світу.

САТУРНАЛІЇ — свята згоди та рівності на честь Сатурна на спогад про золоту добу.

СІЛЬВІЙ — син Енея і Лавінії, яка переховувала його в лісі; його ім'я стало родовим у царів стародавнього італійського міста Альба-Лонги.

СИВІЛА — в античні часи мандрівна пророчиця. Найвідоміша — Кумська С., що жила за часів Тарквінія Гордого. Вона запропонувала Тарквінію купити 9 її книг-пророцтв, але той відмовився, тоді С. кинула у вогонь три книги й запропонувала цареві купити решту. Той знову відмовився, і С. спалила ще три книги. Зрештою, Тарквіній Гордий погодився купити ті книги, що залишилися, за початкову ціну. Вони зберігалися в суворій таємниці в Капітолійському храмі. За повір'ям, у них записані долі Риму та світу. Практично всі обряди й культу, встановлені в Римі в історичну епоху, походять із сивілиних книг.

СТІКС (від *грец.* — ненавиджу, жахаюся) — одна з річок Аїду, що сім разів обтікала підземне царство. Її священними водами, що вважались отруйними, клялись олімпійські боги.

СЎР'Я — у Ведах сонячне божество, усевидяче око богів.

СУФІЙ — послідовник суфізму, релігійно-філософського містичного вчення, що виникло прибіл. у VIII ст. на тер. сучасних Іраку та Сирії і мало великий вплив на перську літературу. В основі суфізму — наближення до Аллаха й безпосереднє спілкування з ним під час екстатичних осяянь, які досягаються суворою аскезою або під час тривалого читання Корану, співів чи танцю (т. зв. танок дєрвіша). С. живуть за принципом *«у світі, але не від світу»*: вони підкоряються світським законам, якщо ті не суперечать нормам моралі та людяності, і намагаються звільнити особистість від честолюбства, жадібності, інтелектуальної зарозумілості та сліпого підкорення і страху перед можновладцями. С. підкреслюють презирство до багатства, у т. ч. дорогого одягу. Вони вважають знання основою буття: *«Верблюд витриваліший за людину; слон більший; лев сміливіший; корова може зїсти більше за неї; птахи мають чисельніше потомство. Людина ж створена, щоб навчатися»*. Мандрівних С. називали дервішами. С. вважались носіями таємного знання, яке вони зашифрували у своїх творах. С. були Омар Хайям і Гафіз.

ТА́РТАР — найглибша безодня в підземному царстві (Аїді), в'язниця злочинців, засуджених на посмертні муки. У Т. знаходяться корені землі й моря. Він оточений мідною стіною, а навколо нього — ніч у три ряди. У Т. — житло Нікти (Ночі). Його бояться навіть боги. На противагу Олімпу — верхньому небу, на якому живуть боги нового покоління, Т. — нижнє небо, де живуть боги минулого покоління, батьки переможців. Сюди були скинуті й титани, переможені Зевсом. Вони ув'язнені за мідними дверима, і стережуть їх сторуки велетні (гекатонхейри).

ТА́ЦІЙ — легендарний вождь сабіянів. Після об'єднання з римлянами переселився до Риму, де правив разом з Ромулом.

ТЕЗЕ́Й — син афінського царя Егея, уславився багатьма подвигами: ще юнаком подолав кількох страшних розбійників, зокрема Прокруста; пізніше на острові Крит убив Мінотавра і звільнив афінян від податку критському володареві Міносові; брав участь у поході аргонавтів, у Калідонському полюванні, у війні Геракла з амазонками тощо. Від цариці амазонок Антіопи мав сина Іпполіта, пізніше одружився з Федрою.

ТРІЄСІЙ — знаменитий фіванський сліпий провидець. У сім років осліп, бо виказав людям волю богів. Зевс подарував **Т.** довге життя, що тривало сім поколінь. Ударивши палицею двох сплєтєних змій, перетворився на жінку і тільки через сім років, удруге вдаривши палицею тих самих змій, знову став чоловіком.

ТІФОН — страхітливий син землі Геї і Тартара; за іншою версією, **Т.** Гера народила сама, вдаривши рукою по землі і тим самим відомстивши своєму чоловікові Зевсу за те, що той сам народив Афіну. **Т.** — потвора із сотнею драконових голів, частина тулуба до стегон — людська, замість ніг — клубки змій. Тіло вкрите пір'ям. Кожна з горлянок **Т.** кричить страшними дикими голосами биків, левів, собак. **Т.** змагався із Зевсом за владу, але той переміг, зваливши на **Т.** вулкан Етну: коли **Т.** зітхає, вулкан вибухає.

ТОЛОМЕЯ — третій пояс дев'ятого кола Пекла. Тут караються зрадники друзів і співтрапезників. Вони вмерзли в лід, лежачи навзпак. Свою назву це коло дістало від імені Птоломея, римського намісника в Єрихоні, який, запросивши до себе тестя, князя-первосвященника Іудеї, та двох його синів, підступно вбив їх на бенкеті (135 р. до н. е.).

ТРИСТАН (букв. сумний) — знаменитий лицар, герой середньовічного Роману про Трістана та Ізольду (Артурівський цикл). Закохався в Ізольду, дружину свого дядька короля Марка.

ФЛАМІНИ — жерці окремого божества. Користувалися великою шанобою в римлян.

ФОРМІНГА (ФОРМІНКС) — струнний музичний інструмент, схожий на кіфору (з якої розвинулася форма гітари).

ХІРОН — найвидатніший з-поміж кентаврів (людиноконей). Уславився мудрістю і справедливістю. **Х.** навчив Пелея, як заволодити Фетідією, був вихователем Ахілла. Геракл випадково поранив **Х.** стрілою, змоченою в крові лернейської гідри. Оскільки **Х.** був безсмертним (він — син Кроноса), то довго й тяжко страждав від невиліковної рани. **Х.** відмовився від безсмертя в обмін на визволення Прометея Гераклом.

ХІТОН — у Стародавній Греції довге чи коротке вбрання без рукавів із двох прямокутних шматків тканини, зшитих з боків, застебнутих на плечах; найчастіше підперезаний на талії. Його носили чоловіки й жінки.

ЦЕЗАР ГАЙ ЮЛІЙ (100–44 рр. до н. е.) — видатний римський полководець, державний діяч, який заклав основи єдиновладдя. Рід його, за легендарною генеалогією, бере свій початок від Енея сина Асканія-Юла (звідси, за співзвучністю, — Юлії, рід Цезаря). Звідси друга назва Риму — «Нова Троя».

ЦЕРЕРА — богиня врожаю. З нею пов'язують виникнення землеробства і введення законів, що привели людей до цивілізації. В еллінів — Деметра.

ЮПІТЕР — римський бог неба, дощу, блискавки, грому, творець достатку, врожайності, перемоги, зцілення, охоронець порядку, вірності, чистоти, верховний цар богів і людей. Ототожнювався з елліньським Зевсом.

ЯСОН — правнук бога вітрів Еола, вихованець кентавра Хірона, ватажок аргонавтів. Чоловік чарівниці Медеї.

ЯПІГ — у римлян — західний вітер, що віє з Апулії (давня Япігія).

Навчальне видання

КОВБАСЕНКО Юрій Іванович
КОВБАСЕНКО Людмила Василівна

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Макет, обкладинка та шмуцтитули *В. Мітченка*

Редактори *Н. Забаштанська, Л. Загоронюк*

Художній редактор *О. Здор*

Технічний редактор *І. Селезньова*

Комп'ютерна верстка *О. Руденко*

Коректори *Ю. Курйоз, Л. Хільченко*

Підписано до друку 20.04.2008 р.

Формат 60×90/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Петербург.

Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 24. Обл.-вид. арк. 29,14.

Умовн. фарбовідб. 97,5. Тираж 183 500 прим.

Зам. № 8-0643.

ТОВ «Видавництво «Грамота». Кловський узвіз, 8, Київ, 01021.

Тел./факс (044) 253-92-64, тел. 253-90-17. Електронна адреса: gramota@ukrpost.net

Свідчення суб'єкта видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано

ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»

61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.